AHMED-İ CÂM VE FARSÇA DİVANI’NIN İNCELENMESİ

Hossein NAJAFİ

Doktora Tezi
Fars Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY
2021

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FARS DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

Hossein NAJAFİ

AHMED-İ CÂM VE FARSÇA DİVANI'NIN İNCELENMESİ

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY

ERZURUM – 2021

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Social Sciences

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "AHMED-İ CÂM VE FARSÇA DİVANI'NIN İNCELENMESİ" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

[12.07.2021]

Aslı Islak İmzalıdır

Hossein NAJAFI

---

* **LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

....

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü tezle ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY danışmanlığında, Hossein NAJAFI tarafından hazırlanan bu çalışma 12/07 /2021 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından. Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Prof. Dr. Nimet YILDIRIM	**Aslı Islak İmzalıdır.**
Jüri Üyesi	: Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY	**Aslı Islak İmzalıdır.**
Jüri Üyesi	: Prof. Dr. Selami ECE	**Aslı Islak İmzalıdır.**
Jüri Üyesi	: Doç. Dr. Berna KARAGÖZOĞLU	**Aslı Islak İmzalıdır.**
Jüri Üyesi	: Dr. Öğr. Ü. Pouneh ABDOLLAHIFARD	**Aslı Islak İmzalıdır.**

Aslı ıslak imzalıdır
Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BÖLÜM
DİVANIN İNCELENMESİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖZET

DOKTORA TEZİ

AHMED-i CÂM VE FARSÇA DİNANININ İNCELENMESİ

Hossein NAJAFİ

Tez Danışman: Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY

2021, 453 Sayfa

Jüri: Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY
Prof. Dr. Nimet YILDIRIM
Prof. Dr. Selami ECE
Doç. Dr. Berna KARAGÖZOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Pouneh ABDULLAHİFARD

Şeyh Ahmed-i Câm 5. (11.) yüzyılın ikinci yarısı ile 6. (12.) yüzyılın ikinci yarısında yaşamış İran tarihinin büyük ve parlak sufi, şair ve yazarlarındandır.

Bu çalışma, bir giriş ile üç bölümden oluşmaktadır. Girişte Ahmed-i Câm'ın yaşadığı dönemde siyasî ve edebî durum hakkında kısaca bilgi verildi. Birinci bölümde Ahmed-i Câm'ın hayatı ve eserleri anlatıldı. İkinci bölümde Ahmed-i Câm'ın gazelleri vezin, kafiye ve edebî sanatlar açısından incelendi. Ayrıca divanda geçen dinî ve tasavvufî terimlere yer verildi ve şiirlerde adı geçen şahsiyetler tanıtıldı. Üçüncü bölümde Ahmed-i Câm'ın Divan'ındaki gazellerinden ilk 200 gazel Farsça olarak incelendi.

Anahtar Kelimeler: Ahmed-i Câm, Divan-ı Ahmed-i Câm, Gazel, Tasavvuf.

ABSTRACT

PHD DISSERTATION

THE ANALYSIS OF AHMAD-E CÂM'S PERSIAN DIWAN

Hossein NAJAFİ

Advidor: Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY

2021, 453 Pages

Jury: Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY
Prof. Dr. Nimet YILDIRIM
Prof. Dr. Selami ECE
Assoc. Prof. Dr. Berna KARAGÖZOĞLU
Assist. Prof. Dr. Pouneh ABDULLAHEFARD

Sheikh Ahmad Jam lived in the second half of the fifthy century, the second half of the twelfth century. He is one of the famous (brilliant) sheikhs of sufi, a great poet and writer of Iranian history.

The present paper consists of on introduction and three parts, and the introduction provided information about political and literary situation of Ahmad Jam time.

In the first part, information was provided about the life and works of Ahmad Jam.

In the second part, explanations were given about lyric poems, weights of poems, and literary crofts. also, religious and applied sufic words in the Diwan were considered, and the Names of mentioned characters were introduced in the poems.

In the third part, the first two hundred lyric poems of Ahmad Jam were reviewed.

Keywords: Ahmad Jam, Ahmad Jam Diwan, lyric poem, Sufism

KISALTMALAR DİZİNİ

b.	: Oğlu
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren, tercüme eden
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazret-i
hş.	: Hicrî-Şemsî
g	: Gazel
m.	: Mîladî
ö.	: Ölümü
ra.	: Radiyallahu anh (Allah ondan razı olsun)
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
trc.	: Tercüme eden
ts.	: tarihsiz
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
vs.	: vesaire
vr.	: varak

ÖNSÖZ

Şeyh Ahmed-i Câm 5. (11.) yüzyılın ikinci yarısı ile 6. (12.) yüzyılın ikinci yarısında yaşamış İran tarihinin büyük ve parlak sufi, şair ve yazarlarındandır.

Şair, Ahmed-i Câm-ı Nāmeki, şeyhülislam, kutbu'l-abdâl, kutbu'l-evtâd, şeyh-i Câm, sultânü'l-evliya, muînüddin, pir-i Câm ve jendepil (cendefil) gibi unvanlarla tanınmıştır.

Ahmed-i Câm'ın ölümünün üzerinden 10 yy. geçmiş olmasına rağmen onun çocukları, gururlu bir şekilde İran'da Meşhed, Serehs, Kaşmir ve bazende Hindistan'da ve özellikle Horasan ve Horasan'ın Cam şehrinde yaşamışlar ve yaşamayada devam etmektedirler.

Günümüzde dahi bir çok insan Ahmed-i Câm'ın kabrine gidip onu ziyaret etmektedirler. Tarihte Sultan Sencer, Timur Şah, ve Şah Abbas gibi büyük hükümdarlar ve sultanlar onu ziyaret etmişlerdir. Hindistanlı Sultan Humayun'un annesi de Ahmed-i Câm'ı ziyaret etmiştir.

Ahmed-i Câm, İranlı yazarlar arasında birinci sınıf sayılmasa da eserleri incelendiğinde, onun eserlerinin irfan ve tasavvuf alanında birinci sınıf olduğunu gösterir. Ahmed-i Câm'ın manzum ve mensur birçok eseri vardır. Mevcut eserleri üzerinde İran'da Ali Fâzıl, Ahmed Keremî, İbrahim Zengene Kasım Abadî, Emir Huseyn Medeni, Sedîduddîn Muhammed Gaznevî ve Muhammed Rıza Şefi'i Kedkeni gibi birçok bilim adamı çalışmalar yapmışlardır. Türkiye'de ise şu ana kadar sadece Abdulvahap Yıldız tarafından bir çalışma yapılmış ve yayınlanmıştır (*Ahmed-i Câmî Nâmekî, Hayatı-Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri,* Semerkand Yayınları, İstanbul 2013).

Türkiye'de yapılan ikinci çalışma da tarafımızdan yapılmış olan bu doktora tezidir. Bu çalışma, bir giriş ile üç bölümden oluşmaktadır. Girişte Ahmed-i Câm'ın yaşadığı dönemde siyasî ve edebî durum hakkında kısaca bilgi verildi. Birinci bölümde Ahmed-i Câm'ın hayatı ve eserleri anlatıldı. İkinci bölümde Ahmed-i Câm'ın gazelleri vezin, kafiye ve edebî sanatlar açısından incelendi. Ayrıca divanda geçen dinî ve tasavvufî terimlere yer verildi ve şiirlerde adı geçen şahsiyetler tanıtıldı. Üçüncü bölümde Ahmed-i Câm'ın Divan'ındaki gazellerinden ilk İki yüz gazel Farsça olarak incelendi.

Bu çalışmada her zaman her konuda benden desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY'a teşekkürü bir borç bilirim. Aynı zamanda bu süreç içerisinde yardımlarına sıklıkla başvurduğum çok değerli Türk ve İranlı hocalarıma da şükranlarımı sunuyorum.

Erzurum 2021 **Hossein NAJAFİ**

GİRİŞ

AHMED-İ CÂM'IN YAŞADIĞI DÖNEM

HİCRÎ 4. VE 5. (10. VE 11.) YÜZYILA GENEL BİR BAKIŞ

Ahmed-i Câm, Selçuklular döneminde Horasan'ın Terşiz (Kaşmir) bölgesine bağlı Nāmek köyünde dünyaya gelmiştir. Korkulu, ıstırap ve sıkıntı dolu bir dönemdir. Bu dönemi, gerçekte İran'daki Türk devletleri dönemi olarak görmek gerekir. Oğuzların, Karlukların, Hıtayların ve Hârezmîlerin, Maveraünnehir ve Horasan illerine peş peşe saldırılarıyla ve kan içici Moğol ve Tatarların hamleleriyle son bulmamış olsaydı bu kanlı olayların çok uzun seneler devam edeceği ve hatıralarda kalacağı katliam ve yağmalamalarla eş zamanlıdır.[1]

Bu Türk hükümetlerin ilki Gazneli hanedanın gücü ve gelişmesi, IV/X. yüzyıl sonlarında ve V/XI. yüzyılın ilk yarısında yani Nâsıruddin-i Sebuktekin (Alptekîn Hâcib'in kölesi) ve oğlu Mahmud ve Mahmud'un oğlu yani Şihâbuddin Mesud zamanında parlamıştır. Gaznelilerin ikinci dönemi, bu yıldan (432/1040) itibaren başladı ve 583'e (1187) kadar yani yüz elli yıl daha bugünkü Afganistan'da ve Gaznelilerin Hindistan'daki etkisi altında bulunan topraklarda devam etti. Gaznelilerin ikinci dönemi, her ne kadar İran'ın siyasî kaderinde yaptığı etki açısından önemsiz ise de Fars dili ve edebiyatının yaygınlaşması konuda önemden uzak değildir. Her şeyden önce o hükümetin Hindistan'da devam etmesi, Fars dilinin o topraklarda derin kökler salmasına ve yaygınlık kazanmasına yol açtı. İkinci olarak da Gaznelilerin son padişahlarının büyük bir çoğunluğu, kendi geçmişlerinin geleneğini devam ettirerek Farsça söyleyen şair ve yazarları teşvik etmişler ve kendi saraylarında toplamışlardır. Nitekim söz konusu ettiğimiz dönemde Gazne, Fars dili ve edebiyatının en önemli merkezlerinden biri olmuştur.[2]

Türklerin İran'ın V/XI. ve VI/XII. yüzyıl siyasî yapısında bir etkisi olmamasına rağmen, onların Fars edebiyatı tarihindeki önemleri çok büyüktür. Zira bu hanedan sultanları, Farsça söyleyen şairlere haddinden fazla değer vermekle onlara büyük hediyeler ve armağanlar verdiler. Ayrıca bu sultanların bir kısmı kendileri de bizzat Farsça şiir söyleyen şairlerdi. Yine Zahîrî-yi Semerkandî, Sûzenî, Raziyyuddîn-i

---

[1] Zebîhullâh Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi* (çev. Hasan Almaz), Nüsha Yayınları, Ankara 2002, I, 125.
[2] Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, I, 125-126.

Nîşabûrî, Şems-i Tabesî, Reşîdî-yi Semerkandî, Am'ak-i Buhârâyî, Ziyâ-i Hucendî, Seyf-i Esfereng vb. şairlerin büyük bir bölümünü kendi çatıları altında toplayıp korumalarına aldılar. Onların devletlerinin çatısı altında Farsça nesir ve nazım alanında birçok eserler meydana geldi. Hatta her ne kadar asıl olarak Çiğil Türklerinden idiyseler de Sâmânîlerin layıkıyla yerine geçenler olduklarını ve İran kültürünü Orta Asya’da yayma noktasında büyük bir etkinlik gösterdiklerini söylemek de mümkündür.[3]

İran'da hüküm sürme şansını elde eden sarı ırk kabilelerinden ikinci büyük grup Selçuklu Türkmenleridir. Sultan Mahmud'un izniyle Horasan'a göç etmiş olan bu taifeden bir kol, Sultan Mesud döneminde Gaznelilere muhalefet etmeye başladı. Sonunda 429 (1037) yılında Horâsân'ın büyük bir bölümünü egemenlikleri altına alarak Selçuk b. Dakkâk'ın evlatlarından Tuğrul Bey Muhammed adına hutbe okudular. Selçuklu devletinin günden güne artan genişliği, Tuğrul (ö. 455/1063), Alparslan (ö. 465/1072), Melikşah (ö. 485/1092) dönemlerinde kesintisiz bir şekilde devam etti. Bu dönem içinde işi çok iyi bilen Horasanlı iki vezir yani Amîdu'l-Mulk-i Kendûrî ve Nizâmu'l-Mulk-i Tûsi, onlara ülkeler fethetme ve yönetme işinde yardımcı oldular. Nitekim bu Türkmenlerin kendileri de çabucak İranlılaştılar, İran edebiyat ve kültürünün ciddi bir koruyucusu ve Asya’da Fars dilinin büyük yayıcıları oldular. Hâce Nizâmu'l-Mulk'ün 485'de (1092) öldürülmesi, Melikşah'ın aynı yıl içinde ölmesi ve onun evlatları arasında ihtilafın ortaya çıkması, Selçukluların işinin bozulmasına yol açtı ve memleketlerinin bölünmesi başladı. Yine de Sencer b. Melikşâh döneminde (552/1157) Büyük Selçukluların iktidar ve gücü devam etti.[4]

Büyük Selçuklular dönemi sonlarında, Sencer’in saltanatı dönemi zamanında meydana gelen en kötü olaylardan birisi Karahıtay Türklerinin saldırıları oldu. Bir diğeri de Kırgızların Sencer'e galebe çalmalarıydı. Müslüman olmayan Karahıtay Türkleri, Tunguz kabilelerinden bir boy olup bir süre Orta Asya’nın bir bölgesinde hâkimiyet kurmuşlar, daha sonra da sarı ırktaki diğer yeni taifelerin baskılar sonucu Efrâsiyâboğulları’nın tasarrufunda bulunan bölgelere saldırıya geçtiler. Semerkand Hanı'nı 531 (1136) yılında ağır bir şekilde yenilgiye uğrattılar. Ondan sonra da Sencer ile çatışmaya girerek onu Semerkand yakınlarında Kutvan bölgesinde mağlup ettiler. Bu

[3] Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi,* I, 126-127.
[4] Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi,* I, 127.

hükümdarlık, 607 (1210) yılına kadar o bölgede iktidarı elinde tuttu. Sonunda Harezmşahlı Sultan Muhammed'in çabası ve katkısıyla onların fitnesi son buldu.[5]

Atsızoğullarının devleti İran'da Moğollar öncesi en kötü devletlerden biriydi. Bu hanedan, yani Gürcü Enuştekîn'in evlatları, Kankilî ve Kıpcak Türkleriyle birleştikten ve sarı ırk kabilelerinden bir ordu meydana getirdikten sonra kan akıtıcı ve yağmalayıcı bir güç oluşturdular. Kendi elleriyle Horasan, Irak, Fars, Kirman, bugünkü Afganistan ve Maveraünnehir'i kana buladılar. Bu bölgelerde akla gelmedik yıkımlar, büyük yağmalamalar ve adaletsizlikler syaptılar. Sonunda kendilerini, İran'ı ve İslâm kültür ve medeniyetini tamir edilemez bir hale soktular. Bu dönem, Türk kabilelerinin İran üzerinde ve bir kısım İslâm toprakları üzerindeki hâkimiyetleri dönemi olmasıyla birlikte henüz İran hanedanlarından bir kısmı İran'ın kimi bölgelerinde hâkimiyet sürdürmekteydiler.[6]

Şirvan, Derbend ve Şemâhî vilayetlerinde neseplerini Sâsânîlere bağlayan İran asıllı bir hanedan olan "Şirvanşahlar", IV/X. yüzyıldan itibaren hâkimiyetlerini sürdürdü. Ebû'l-Alâ-i Genceî, Hâkânî-yi Şîrvânî, Nizâmî-yi Gencevi, Mucîr-i Beylekânî ve Felekî-yi Şîrvânî gibi bir grup büyük şair, bu hanedanın nimet sofrasında oturup kalktılar. Şirvanşahlar, uzun bir müddet boyunca Safeviler dönemine dek kendi hâkimiyetlerindeki bölgelerde ve Azerbaycan olaylarında etkin bir rol oynadılar. Azerbaycan ve çevresindeki bölgelerde Ravvâdiler, Ahmedîliler ve Şeddâdîler gibi başka küçük hanedanlar da söz sahibi olup her biri, Farsça söyleyen şair ve yazarlardan bir kısmının teşviki nedeniyle İran edebiyatı tarihinde belirli bir öneme sahiptiler.[7]

Bugünkü Afganistan'da ise, VI./XII. yüzyıl ortalarına kadar hala Gazneliler, Selçukluların kendilerine yaptıkları desteklerle hâkimiyetlerini sürdürmekteydiler. Fakat Gûrlu Şensebânî hanedanı'nın güç bulması ve hâkimiyet alanlarının genişlemesiyle birlikte Gaznelilerin hükümdarlık daireleri daralmaktaydı. Nihayet sonunda Husrevşâh b. Behrâmşah'ın saltanatı zamanında (547-555/1152-1160) kendi hükümdarlık merkezlerini Gazne'den Lahor'a naklettiler. Ancak burada da fazla ayakta kalamadılar ve 583'de (1187) Gûrlû Giyâsuddin, son Gazneliler padişahını da bu hanedanın tüm geri kalan fertleriyle birlikte ortadan kaldırdı ve onların Hindistan'daki hâkimiyetlerini de Gûr

[5] Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi,* I, 127-128.
[6] Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi,* I, 129.
[7] Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi,* I, 129.

hâkimiyeti altına aldı. Böylece İran asıllı hanedan olan Şensebânî Hanedanı, büyük bir hızla hâkimiyet alanını genişletti ve Hindistan'da yeni fetihler elde etti. Türk asıllı Gürluların egemenlikleri neticesinde hâkimiyet alanları daraldı. Gûr sultanları Farsça söyleyen şairleri eğitme konusunda önemli çabalar gösterdiler. Bunların bir kısmı Farsça güzel şiir de söylemekteydi.[8]

İslâm kültür ve medeniyetinde kendilerinden "Türk" diye söz edilen Orta Asya'daki sarı ırk kabileleri ise, Sâmânîler döneminden itibaren Maveraünnehir'de etkili olmaya başladılar ve İran kültür ve medeniyetinin etkili olduğu topraklarda kendilerinin aracılığıyla teşkil olunan ilk devlet, Sâmânîleri 389 (998) yılında ortadan kaldıran Efrâsiyâboğulları devletidir. Bu Türk hanedanının kendi etki alanlarını Maveraünnehir'de genişletmekle uğraştığı Asya'nın sarı ırkına mensup olan Oğuz Türkmenlerine mensup taifelerden bir başka grup da Seyhun'u geçip Maveraünnehir'in içlerine nüfuz etmeye başlayıp Cend ve Buhara çevresine yerleştiler. Bunlar gördüğümüz üzere Selçuklu hükümdarlığını oluşturdular. Henüz bu grubun güç bulmasının üzerinden çok zaman geçmemişti ki "Kırgız" adındaki Türkmenlerden bir başka büyük grup, 548 (1153) yılında Sencer'i yenilgiye uğratarak Horasan ve Kirman'ın tamamında at koşturup buraları ele geçirdiler.[9]

Karahıtaylar ya da Hıtay Türkleri olarak meşhur olan Tunguz taifelerinden bir grup, Semerkand hanedanlarıyla çatışmaya girip 531'de (1136) Efrâsiyaboğulları devletini yenilgiye uğrattılar. 535'de de (1140) Sultan Sencer'i Semerkand yakınlarında ağır bir yenilgiye uğratıp büyük bir Müslüman kesimi bu savaşta öldürerek Maveraünnehir'de Gurhâniler devleti adında yeni bir devlet kurdular. Harezmşah sultanları Kıpçaklar ve Karluklarla birlik halindeydiler ve askerleri genellikle bu kavimlerden ve Kankılî Türklerinden olan bir başka kabiledendi. Harezmşah Sultan Muhammed'in annesi Terken Hatun da bu Kankılî kabilesindendi. Bu sultan, kan akıtmak, acımasızlık, fesat ve insanları yok etme konusunda meşhurdu. Her halükarda "Acem Türkleri" olarak ün salmış olan bu Kankılîler döneminde birçok kanlar döküldü.[10]

Orta Asya'dan gelmiş olan bu sarı ırka mensup kabilelerin İran kültürü üzerindeki egemenliği çeşitli sonuçlar ortaya çıkardı. Genel olarak İranlıların siyasî ve sosyal

---

8 Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi,* I, 130.
9 Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi,* I, 131.
10 Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi,* I, 132.

inançları konusunda büyük değişikliklerin olmasına sebep oldu ve eski adet, gelenek ve göreneklerin büyük bir kısmını değiştirdi. Bunlar, genellikle inançta mutaassıp, kendi mezheplerini yayma konusunda zorba ve kendi inançlarına uygun hareket etmeyen kimselere karşı kötü davranan, katleden ve kan döken bir yapıdaydılar. Bundan dolayı da ister köle ister kabile emirleri olsun bunların sultan yönetimiyle birlikte İran'da özel bir dinî siyaset revaç buldu. Bu hareket şeriat âlimlerinin güçlenmesine ve onlara muhalif olanların özellikle de filozofların ve Mutezilenin sıkıntı çekmesine, aynı şekilde İsmailiyye Şiası ve İsna Aşeriye Şiasının sıkıntı çekmesine kadar uzandı.[1] 1

Bütün bunlarla birlikte Türk asıllı hükümdarlar, yöneticiler, siyaset adamları, Fars dilini ve İran gelenek, görenek ve adetlerini öğrendiler. Fars dilinin ve bir kısım İran adetlerinin yaygınlaşmasına, revaç bulmasına katkıda bulunup adeta birer savunucusu haline geldiler. İran'ın bazı bölgelerinde küçük emirlikler dağınık vaziyette yaşamakta ve ayakları üzerinde durmaktaydılar. Bunlar kendi içinde tüm millî gelenekleri ve millî özellikleri korumaktaydılar. Hatta kimi zaman bu yolda taassupla hareket etmekteydiler. Vezirlik konumunda bulunan büyük hanedanlar da bu arada ilim ve edebiyat ehlini ve mutasavvıfları koruma, sultanları medreseler, mescitler, tekkeler, köprüler, vakfiyeler inşa etmeye teşvik etme, âlimleri, ilim talebelerini, şairleri ve yazarları koruma noktasındaki büyük hizmetler yerine getirmekteydiler. Güç yetirebildikleri oranda onlar, emirlerini ve askerlerini halkı incitmekten alıkoymaktaydılar.[1] 2

Bu dönemin dinî durumu konusunda üzerinde durulmaya değer en önemli konu, inançların ve mezheplerin özgürlük dönemi olan önceki dönemin aksine emirlerin ve sultanların dinî siyasete yönelmeleri ve halkın inanç ve görüşlerine müdahale etmeleridir. Bu müdahale ve baskılar, Gazneliler tarafından başlanmıştır.[1] 3

Sultan Mahmud, dinî muhaliflerine eziyet eden, Mutezile imamlarını, filozofları, Rafızileri, Kıramitileri ve Bâtınileri her bulduğu yerde öldüren İranlı sultanların ilkidir. Ehl-i Sünnet mezhebi üzere olan ve bu noktada mutaassıp davranan Selçuklu Türkmenleri, diğer Türk taifeleri ve onların emirlik elde etmiş köleleri, İran üzerine hakim olup devlet kurduktan sonra bu siyaseti izlediler. Özellikle de Buveyhoğulları'nın iktidarda olduğu dönemde çok zayıf düşmüş olan Bağdat halifelerini yeniden

---

[1] Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi,* I, 132-133.
[1] Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi,* I, 133.
[1] Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi,* I, 134.

güçlendirmeye ve desteklemeye çaba gösterdiler ve İsna Aşariye mensuplarını özellikle de İsmailiyye bağlılarını öldürme ve eziyet etme noktasında aşırıya gittiler. Ehl-i Sünnet ile Şia arasındaki taassup da ister manzum eserlerde ve yazılarda ister sosyal noktalarda olsun çok yaygındı.[1] 4

Şia ve Ehl-i Sünnet arasındaki taassup ve tartışmalar, bu dönemde aynı hızla devam edip yaygınlaştı. Bu konuda taraflardan hiçbiri diğerinden aşağı kalmıyordu. Mezhebi inançlar noktasında mübalağa etmek, halkın sosyal hayatının esasını teşkil ettiği bu dönemin bir gereğiydi. Bu inanç çatışmaları şairlere ve ediplere de sirayet etmiştir.[1]

Sûfiler, V/XI. yüzyılın ikinci yarısında, VI/XII. yüzyılın tümünde ve VII/XIII. yüzyıl başlarında kendi faaliyetlerinin en önemli dönemini İran'da sürdürmekteydiler. Selçuklular döneminin başlarında önceki büyük şeyhlerden bir kısmı hala kendi faaliyetleri ve müritlerinin eğitimi ile ilgilenmekteydiler. Bu kesimin tasavvufî düşüncelerin yayılması konusundaki çalışmalarının neticesi, bu dönemde tümü tasavvuf konusunda faydalı eserlere sahip büyük şeyhlerden bir grubun ortaya çıkmasına vesile oldu. *Risale-i Kuşeyriye* sahibi Şeyh Ebu'l-Kasım Abdülkerim-i Kuşeyrî (ö. 465/1072), *Keşfu'l-mahcûb* yazarı Ali b. Osman Cullâbî-yi Hücvîrî, *Tabakatu's-sûfiyye* ve *Menâzilü's-sâirîn* eserlerinin sahibi Hâce Abdullah-ı Ensârî (ö. 481/1088), *Sevânihu'l-uşşâk*, *Lubâbu'l-ihyâ*, *Kitâbu bahri'l-hakîka* gibi eserleri olan şeyh Ebu'l-fütûh Ahmed b. Muhammed-i Gazzâlî-i Tûsî (ö. 517/1123), meşhur arif ve yazar Aynu'l-kudât Hemedânî…[1] 6

VI./XII. yüzyıl sonlarında ve VII./XIII. yüzyıl başlarında İran'da tasavvuf alanında çok önemli, büyük şeyhlerinden iki kişi vardı. İlki, Şeyh Necmuddin-i Hayyukî yani Necmuddin Kübrâ'dır (ö. 618/1221). Tasavvufun esasları konusun çok önemli eserleri vardır. Necmuddin Kübrâ'nın yetiştirdiği birçok meşhur arif vardır. Bunlardan biri Şeyh Mecduddin-i Bağdâdî (ö. 616/1219) diğeri Şeyh Seyfuddin-i Bâherzî'dir (ö. 658/1259). Necmuddin Kübrâ'nın terbiyesinde yetişmiş olan büyük şahsiyetlerden biri de Şeyh Attar-ı Nişâbûrî ve Mevlâna Celâleddin'in babası Bahaeddin Veled'dir (ö. 628/1230). VI./XII. yüzyıl sonlarında ve VII./XIII. yüzyıl başlarında büyük tasavvuf şeyhlerini yetişmesinde etkili olan iki kişiden diğeri Şeyh Şihâbuddin Ebû Hafs Ömer

---

[1] Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi,* I, 134.
[1] Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi,* I, 137.
[1] Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi,* I, 138-140.

Sühreverdî'dir (ö. 632/1234). Tasavvufun esaslarının açıklanması konusunda birçok eseri vardır. Sühreverdî'nin öğrencilerin tümü VII/XIII. yüzyılda ünlü kimseler olup bunlardan bazıları Evhadüddin-i Kirmânî (ö. 635/1237), Necmuddin Ali Bezehş-i Şirazî (ö. 678/1279), Sadî-i Şirazî (ö. 690/1291) vb. kimselerdir. Bunların tümü Farsça önemli ve ünlü manzum ve mensur eserlerin sahibi idiler.[1] [7]

Gazneliler döneminde (962-1186) Fars edebiyatı büyük bir gelişme göstermiş, sultanların, vezirlerin ve devlet ricâlinin şair ve edipleri korumaları, hatta pek çoğunun bizzat edip ve şair olması sebebiyle bu alanda büyük atılımlar gerçekleştirilmiştir. Gazneliler döneminde şiir, hem lafız hem mâna bakımından güçlüdür, felsefî düşünceleri de içermekte olup edebî sanatlar daha çok kullanılmıştır. Kaynaklarda Sultan Mahmud'un sarayında pek çok şairin bulunduğu kaydedilmektedir: Firdevsî, Ebü'l-Feth el-Büstî, Gazâirî-i Râzî, Ferruhî-yi Sîstânî, Esedî-i Tûsî, Escedî, Râbia bint Kâ'b-i Kozdârî-i Belhî, Unsurî ve Menûçihrî. Gazneliler devrinde nesir Sâmânîler dönemine göre daha olgunlaşmıştır. Ebû Nasr-ı Mişkân'ın *Münşeʾât'ı* ve Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakī'nin *Târîḫ-i Beyhaḳī'*si önemli eserlerdendir.[١٨]

Selçuklular döneminde (1040-1300), hükümet merkezleri şair ve ediplerin toplandıkları yerler oldu. Horasan ve Irak gibi birbirinden çok uzak bölgelerdeki emîr ve sultanlar arasında çıkan olaylar ve bu bölgelerde yaşayan insanların düşünce tarzı, zevkleri ve yaşayışlarının birbirinden farklı olması, Horasan ve Irak'ta yetişen edip ve şairlerin kaynaşmasına sebep olduğu gibi eserlerine de yansımıştır.[١٩]

Selçuklular'a yenilmelerine rağmen bir süre daha Gazne ve Hindistan'da varlıklarını sürdüren Gazneliler'in hâkim olduğu bölgelerde de birçok şair ve edip yetişmiştir. Senâî-i Gaznevî, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Ebü'l-Ferec-i Rûnî, Ebû Hanîfe-i İskâfî ve Eşref-i Gaznevî. Fîrûzkûh, Tohâristan ve İran'ın doğu bölgelerinde yarı müstakil bir devlet kurmuş olan Gurlular da edip ve şairleri korumuşlardır. Gur hükümdarlarından Alâeddîn-i Cihânsûz da şairdi. Bu hânedanın en ünlü edip ve şairi *Çehâr Maḳāle* adlı eserin müellifi Nizâmî-i Arûzî'dir. Ebü'l-Kāsım-ı Refîî, Ebû Bekr-i Cevherî, Alî-i Sûfî,

---

1 Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi,* Ī, 140.
1 A. Naci Tokmak, "İran/Edebiyat", *DİA,* İstanbul 2000, XXII, 417.
1 Tokmak, 417-418. 9

Şerefülefâzıl Muhammed b. Ömer-i Ferkadî, Hukârendû-yi Gürî ve Ziyâeddin Herevî Gurlu saraya mensup diğer şairlerdir.[20]

Hârezmşahlar'ın hükümran olduğu bölgelerden Harezm ve ardından Cürcâniye (Gürgenç) de birer ilim ve edebiyat merkezi halini aldı. Sencer'in 1141'de yenilmesinden sonra Merv'i ele geçiren Atsız b. Muhammed şehirdeki âlimlerden Kadı Abdurrahman b. Muhammed el-Kirmânî, Kadı Hüseyin b. Muhammed-i Ersâbendî, Ebû Mansûr el-Abbâdî ile felsefeci Ebû Muhammed-i Herekî'yi Hârizm'e götürdü. Bunların yanı sıra Ebû Ya'küb es-Sekkâkî, Fahreddin er-Râzî'yi de anmak gerekir. Kamerî-i Cürcânî, Şâhfûr-i Eşherî ve Seyfeddîn-i A'rec gibi şairler Harezm sarayına mensuptular. Ayrıca Reşîdüddin Vatvât ile Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî de bu saraya mensup şahsiyetlerdendir.[21]

Selçuklu döneminin belli başlı mutasavvıf şairleri Baba Tâhir-i Uryân, Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr, Baba Kûhî-i Şîrâzî, Hâce Abdullah-ı Herevî ve Ferîdüddin Attâr'dır. Diğer önemli şairler ise, Nâsır-ı Hüsrev, Lâmiî-yi Gürgânî, Burhânî, Esedî-i Tûsî, Fahreddin Es'ad Gürgânî, Katrân-ı Tebrîzî, Ömer Hayyâm, Muizzî, Ezrakī-i Herevî, Am'ak-ı Buhârî, Reşîdî-i Semerkandî, Edîb Sâbir, Muhtârî-i Gaznevî, Abdülvâsî'-i Cebelî, Sûzenî-i Semerkandî, Esîr-i Ahsîkesî, Reşîdüddin Vatvât, Mücîrüddîn-i Beylekânî, Evhadüddîn-i Enverî, Felekî-i Şirvânî, Cemâleddîn-i İsfahânî, Hâkānî-i Şirvânî, Zahîr-i Fâryâbî ve Nizâmî-i Gencevî'dir.[22]

Bu devirde nesir de nazma paralel bir gelişme göstermiş, önceki dönemlere göre Farsça yazmaya rağbet artmış ve tarihî, tasavvufî, ahlâkî, edebî, tıbbî birçok eser meydana getirilmiştir. Selçuklular devrinde yazılmış belli başlı mensur eserler şunlardır: Râdûyânî'nin şiir sanatları hakkında kaleme aldığı *Tercümânü'l-belâġa*, Hücvîrî'nin yazdığı, Farsça en eski tasavvufî eser olan *Keşfü'l-maḥcûb li-erbâbi'l-ḳulûb*, Nâsır-ı Hüsrev'in *Sefernâme*'si, Hâce Abdullah-ı Herevî'nin *Münâcât ve Maḳālât*'ı, Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'si, İsmâil b. Hasan el-Cürcânî'nin tıbba dair *Ẕaḫîre-i Ḫârizmşâhî* adlı eseri, Gazzâlî'nin *Kimyâ-yı Sa'âdet*'i, İbnü'l-Belhî'nin *Fârsnâme*'si, Ömer Hayyâm'ın *Nevrûznâme*'si, müellifi belli olmayan *Mücmelü't-tevârîḫ ve'l-ḳıṣaṣ*,

20 Tokmak, 418.
21 Tokmak, 418-419.
22 Tokmak, 419.

Kadı Hamîdî'nin *Maḳāmât-ı Ḥarîrî* ve *Maḳāmât-ı Ḥamîdî*'si, Nizâmî-i Arûzî'nin *Çehâr Maḳāle*'si, Muhammed b. Münevver'in *Esrârü't-tevḥîd*'i, Reşîdüddin Vatvât'ın *Ḥadâʾiḳu's-siḥr fî deḳāʾiḳı'ş-şiʿr*'i, Muhammed b. Ali er-Râvendî'nin *Râḥatü'ṣ-ṣudûr*'u ve Ferîdüddin Attâr'ın T*eẕkiretü'l-evliyâʾ* adlı eseri.[2][3]

[2] Tokmak, 419-420.

[3]

BİRİNCİ BÖLÜM

AHMED-İ CÂM'IN HAYATI VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ

1.1. HAYATI

1.1.1. Adı ve Nesebi

Şeyh Ebü Nasr Ahmed b. Ebi'l-Hasen en-Nâmeki(ö. 536/1141) şeyhülislam, kutbu'l-abdâl, kutbu'l-evtâd, şeyh-i Câm, Sultânü'l-evliyâ, Muînüddin, Pir-i Câm ve özellikle Jendepil (Cendefil) gibi unvanlarla bilinir. Niçin Jendepil unvanı ile meşhur olduğu konusunda kesin bir bilgi olmamakla birlikte, uzun boylu, iri cüsseli ve manevi mevkisinin yüksek olması sebebiyle "Jendepil veya Zendefil" unvanı ile anılmıştır.Meşhur sahâbi Cerir b. Abdullah el-beceli'nin soyundan geldiği için Şeyh Ahmed el-arabi veya Ahmed el-beceli adila da anınır.[2] [4]

1.1.2. Doğum Yeri ve Tarihi

Ahmed-i Câm, hicrî 440 senesi Muharrem ayında (Haziran/Temmuz 1048) Horasan'ın Terşiz (Kaşmir) bölgesine bağlı Nāmek köyünde dünyaya gelmiştir.[2]

1.1.3. Çocukluğu, Gençliği ve Tövbe Etmesi

Çocukluğu ve ailesi hakkında fazla bir bilgi yoktur. Ailesi ziraat işleriyle meşgul olmuştur. Ailesi, çocukluğunda ona okuma ve yazma öğretmemiştir. Babası, ölünceye kadar ona inanmamış ve ölüm yatağında kendisine inanmış ve tövbe etmiştir.

Ahmed-i Câm'ın torunlarından Hâce Ebü'l-mekârim Alâ Melik Câmî, Câm'ın nasıl tövbe ettiğini onun dilinden şöyle rivayet etmiştir: "Yirmi iki yaşında iken Cenâb-ı Hak lütuf ve keremiyle bana tövbe etmeyi nasip etti. Kırk arkadaş kendi aramızda toplanıp

---

[2] Muhammed Cevâd Şems, "Ȃhmed-i Câm", Dâiretu'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî, Tahran 1375 hş., VII, 30; Ahmed-i Câm-ı Nâmekî, "Jendepîl", *Ünsü't-tâibîn* (tsh. Ali Fâzıl; mukaddime: Ali Fâzıl), Çaphâne-i Haydarî, 1368 hş., 2.

[2] Ahmed-i Câm-ı Nâmekî, "Ĵendepîl", *Ünsü't-tâibîn* (mukaddime: Ali Fâzıl), 21; Abdulvahap Yıldız, *Ahmed-i Câmî Nâmekî, Hayatı-Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri,* Semerkand Yayınları, İstanbul 2013, 27.

zevk ve sefa içinde yiyip içerdik. Bir gün içki getirme sırası bana geldi. Bulunduğumuz yerde kırk küp içki vardı. İçki almak için gidip baktığımda bir şey bulamadım. Şaşırıp kaldım. Sonra mahcup olmamak için merkebe binip bağa gittim, oradaki şarapları merkebe yükledim. Fakat merkep yürümemekte inat ediyordu. Hayvanı şiddetle dövmeye başladım, sonra âniden, 'Ey Ahmed, niçin bu hayvanı incitirsin? Onu biz yürütmüyoruz. Biz istemeden yürümeyeceğini bilmiyor musun? Arkadaşların özrünü kabul etmezse biz kabul ederiz' diye bir ses işittim. Hemen yere kapanarak, 'Ey Allah'ım! Tövbe ettim. Bundan sonra hiç şarap içmeyeceğim. O insanlara mahcup olmamak için emir buyur merkep yürüsün' dedim. Sonra merkep yürümeye başladı. Arkadaşlarımın yanına varıp şarabı önlerine koydum, bana sen de iç dediler. 'Ben tövbe ettim' dedim. Onlar, 'Bizimle alay mı ediyorsun?' deyip içirmek için ısrar ettiler. Âniden kulağıma yeni bir ses geldi: 'Ey Ahmed! Ellerinden bardağı al, iç ve içtiğin bardaktan onlara da içir.' Hemen alıp içtim, şarap Cenâb-ı Hakk'ın iradesiyle bal şerbeti olmuştu. Orada bulunanlara da içirdim. Kendilerine çok tatlı gelmişti. Orada bulunanlaın hepsi tövbe edip dağıldılar. Sonra onların tamamı kemale erip tasavvufta belli bir makam sahibi oldular. Ben de dağa çıktım, on iki sene Nâmek dağında, altı sene de Câm'ın Bizd dağında, ibadet ve riyazetle meşgul oldum.

Ahmed-i Câm, kırk yaşında insanları irşad ve tövbe maksadıyla halkın içine döndü ve bir cami ve hankah yaptırdı.[۲۶]

1.1.4. Vefatı

Ahmed-i Câm, 1140'ta hacca gitmiş, dönüşte Nişabur'a uğamış ve şehrin ileri gelenleriyle görüşmüştür. 10 Muharrem 536'da (15 Ağustos 1141) Me'dâbâd veya Mehdâbâd köyündeki zaviyesinde 96 yaşında vefat etmiş ve buraya defn edilmiştir. Kısa bir süre sonra Me'dâbâd şehri Türbeti Seyh-i Câm diye anılmaya başlanmıştır. Mezarı üzerinde inşa edilen ve bir sanat şaheseri sayılan türbesi Kümbed-i Sebz veya Kümbed-i
2 Fîrûzşâhî adıyla meşhurdur.

---

[2] Sedîduddîn Muhammed Ga̋znevî, *Mākamāt-t Jendepil*, Tahran 1340 hş, 32; Yıldız, *Ahmed-i Câmî Nâmekî, Hayatı-Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri,* 30.

[2] Ahmed-i Câm-ı Nâmekî, "J̄endepîl", *Ünsü't-tâibîn* (mukaddime: Ali Fâzıl), 22; Gaznevî, *Mākamāt-t Jendepil*, 32; Süleyman Uludağ, "Câmî, Ahmed-i Nâmeki", *DİA,* İstanbul 2019, VII, 99-100.

10. (17.) yüzyılın sonu ile 11. (18.) yüzyılın başlarında yaşayan Mîr Ma‘sûm-i Bekrî (Bihkerî), tarih manzumesiyle Câmî’nin vefat yılını 536 (1141) olarak kaydetmiştir:

مرشد نامی، شیخ گرامی   احمدِ جامی عمّمِ برّه

سال وفاتش یافته نامی   «احمد جامی قدّس سرّه»

Ünlü mürşid, saygıdeğer şeyh,

Câmlı Ahmed, ummime birruh (iyiliği umumî olsun)

Onun vefat yılı isim bulmuş:

[2] *Ahmed-i Câmî kuddise sırruh (sırrı kutlu olsun).*

Ahmed-i Câm, “Ahmed-i Câmî kuddise sırruhu” cümlesindeki ebced hesabındaki tarihe göre hicri 536 (1141) senesinde vefat etmiştir.

1.1.4. Ailesi, Çocukları

Ahmed-i Câm, sekiz kez evlenmiştir. Otuz dokuz erkek, üç veya dokuz kız çocuğu olmuştur. Ahmed-i Cam’ın vefatından sonra on dört erkek üç kız çocuğu hayatta kalmış.

Evlatların hepsi âlim, kâmil ve şairdir. Değerli birçok eser ve kitap yazmışlardır. Eserlerinde ve amellerinde velâyet ve keramet sahibi olduğu gibi halka rehber olmuşlardır. Zamanın zalim devlet adamlarına karşı halkı muhafaza ve müdafaa etmişlerdir.

Ahmed-i Câm’ın meşhur çocuklarından bazısı şunlardır. *Hülâsatü’l-makâmât* kitabının sahibi Hâce Ebu’l-mekârim Alâu’l-melik-i Câmî; *Hadîkatü’l-hakîka* kitabının sahibi ve Mukhammed mahlaslı şair ve yazar Kutbeddin Muhammed b. Şemseddin Mutahher-i Câmî; *Rümûzu’l-hakâik ve Sirru’l-bedâyi*‘ kitaplarının sahibi, şair ve yazar Zahîreddin Ebu’l-mefâhir Îsî-yi Câmî; şair Şeyhülislam Şeyh Şihâbeddin İsmâil-i Câmî; Muhtar mahlaslı Şeyhülislam Muhtâruddin b. Safiyyüddin Mahmûd-i Câmî; şair Hâce Reziyuddin Ahmed-i Mutevelli; Hâce Burhâneddin Nasr; Hâce Celâleddin Ebu’l-Kâsım-

[2] Ahmed-i Câm-ı Nâmekî, “Jendepîl”, *Ünsü’t-tâibîn* (tsh. Ali Fâzıl; mukaddime: Ali Fâzıl), 21-22.

i Câmî; Hâce Yusuf Burhân; Hâce Muhammed Asgar-i Câmî; Hâce Şemsuddin Muhammed-i Kûsevî; Hâce Muhammed Âkil...[2] 9

1.1.5. İlim Tahsili

Ahmed-i Câmî hazretleri ümmi idi. Yani okula gitmemişti. Gençlik dönemini işsiz, güçsüz, avare ve ayyaş bir şekilde geçiren Ahmed-i Câm, kendi iddiasına göre hiçbir eğitim almamıştır. Yirmi iki yaşında tövbe ederek dağda inzivaya çekilmiştir. On sekiz yıl süren inziva hayatında, fıkıh, kelâm, hadis, tefsir, edebiyat ve tasavvuf konusunda kendisini yetiştirmiştir.

Menâkıbnâmesinde bu bilgileri kendisine Hz. Hızır'ın öğrettiği nakledilen Ahmed-i Câm'ın manevi hayatı, meşhur sufi Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr'ın (ö. 444) ruhanî tesirine bağlanmaktadır.

Şiirlerinde ve eserlerinde birçok âyet ve hadis iktibas etmiş, başka şairlerin beyitlerinden tazminde bulunmuş, şeyhlerin kerametlerine ve makamlarına değinmiştir.[٣٠]

Ahmed-i Câm, kırk yaşından sonra özellikle marifet, tevhid, sır, hikmet, hakikat ve tarikat ile ilgili konularda bir çok âlimin övdüğü eserler kaleme almıştır. Döneminde fıkıh, kelam, hadis, tefsir, edebiyat, tasavvuf konusunda söz sahibi olduğu eserlerinde açık şekilde görülmektedir.[3] 1

1.1.6. Mezhebi

Ahmed-i Câm, Ehl-i sünnet itikadına mensup Sünnî bir şairdir. Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit'in yolunu takip etmiştir. Bazı kimseler, Hz. Ali ve çocuklarına yazdığı şiirlerden dolayı onun Şii olduğunu söylemişlerdir; Ancak bu doğru değildir.[3] 2

---

2 Ahmed-i Câm-ı Nâmekî, "Jendepîl", *Ünsü't-tâibîn* (tsh. Ali Fâzıl; mukaddime: Ali Fâzıl), 31-35; Yıldız, *Ahmed-i Câmî Nâmekî, Hayatı-Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri,* 37.

3 Ali Fazıl, *Şerh-i Ahvâl ve Nakd ve Tahlîl-i Ahmed-i Câm*, 91.

3 Yıldız, *Ahmed-i Câmî Nâmekî, Hayatı-Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri,* 29-30.

3 Gaznevî, *Mākamāt-t Jendepîl*, 69; Ali Fâzıl, *Şerh-i Ahvâl ve Nakd ve Tahlîl-i Ahmed-i Câm*, 1372, 112-119; Ahmed-i Câm-ı Nâmekî, "Jendepîl", *Ünsü't-tâibîn* (mukaddime: Ali Fâzıl), 31-35.

Miftâhu'n-necât'ta Allah'a imandan sonra Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'a sadakatle bağlı kalmayı en önemli vazife sayar ve Sünniliğin esaslarını izah eder.[3] 3

1.1.7. Tasavvûfî Kişiliği

Ahmed-i Câm, 5. (11.) yüzyılın ikinci yarısı ile 6. (12.) yüzyılın sonları arasında Selçuklular döneminde İran'ın Horasan bölgesinde yaşamıştır. Bu dönem siyasi ve sosyal açıdan İran'ın en sıkıntılı, korkulu ve çalkantılı dönemi ve elbette tasavvuf konusunda en parlak dönemidir. Bu siyasi ve sosyal ortam diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi İran'da özellikle Horasan bölgesinde tasavvufun geniş ölçüde yayılmasına sebep olmuştur.

Korku ve ümitsizlikten dolayı neredeyse halkın tasavvuftan başka sığınacağı alan kalmamıştır. Öte yandan sûfilerin sosyal ve siyasi çekişmelerden, uzak durmaları halkın ve devlet adamlarının sûfilere gösterdigi saygı tasavvufun yayılmasına ve bir çok büyük sûfinin yetişmesine olanak sağlamıştır. Bu mutasavvıfların pek çok mürit yetiştirdikleri de tasavvuf kaynaklarında belirtilmektedir. Horasan mutasavvıflarının meşhurlarından, Câm'ın görüştüğü ve etkisinde kaldığı Hâce Abdullah-ı Herevi de (ö. 481/1089) bu dönemde yaşamıştır. İmam Gazâlâ'nin kardeşi Ahmed b. Muhammed Gazâlî de (ö. 520/1126) bu dönemin meşhur mutasavvıflarındandır.

Ahmed-i Câm sadece cahil şeyhlere değil devrinde ki cahilliklere karşı da mücadele vermiştir. Arapça bilmek ve konuşmakla âlim olunmayacağını, Arapça bilmeyen herkesin de cahil olmadığını sıklıkla ifade eder. Halk üzerindeki güçlü tesiri muhaliflerinin kendisine zarar vermesine imkan bırakmamış aksine şeyhin nüfuzu gittikçe artmış ve bu
3 tesir ölümünden sorada devam etmiştir:

Eserlerinden ve menkıbelerinden anlaşıldığına göre, ârif ve âlim bir zat olan Ahmed-i Câm, ehl-i sünnet çizgizini takip eden sünnî bir mutasavvıftır. İfade edilmesi gerekir ki şiirlerinden kalendermeşrep bir yaşamı olduğu anlaşılan Ahmed-i Câm'ın bu durumu sünniliğine halel getirmez.

Şeyhülislam Ahmed-i Câm, daha çok tasavvufî şahsiyeti ile şöhret bulmuştur. Câm'ın eserlerinin hemen hemen tamamı tasavvuf, ahlâk, âdap ve nasihat ile ilgilidir.

---

[3] Gaznevî, *Mākamāt-t Jendepīl,* 69; Ali Fâzıl, *Şerh-i Ahvâl ve Nakd ve Tahlîl-i Ahmed-i Câm,* 1372, 112-119.

[3] Yıldız, *Ahmed-i Câmî Nâmeki,* 119-129.

Eserlerinde kendi döneminden ve kendisinden önce yaşamış birçok sûfînin bazen isimlerini zikrederek bazen de isimlerini zikretmeden söz ve menkıbelerine yer vermiştir. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), İbrahim b. Edhem (ö. 161/778), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Fudayl b. İyâz (ö.187/803), Bâyezid-i Bistâmî (ö. 234/848), Zünnûn-i Mısrî (ö. 245/859), Ebû Bekir Verrâk (ö. 280/893), İbrahim Havvâs (ö. 291/904), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922), Ebü'l-Abbas Atâ (ö. 309/922), Ebû Bekir Kettânî (ö. 322/934), Ebû Bekir Şiblî (ö. 334/946), Ebû Zer-i Bûzcânî (ö. 387/997), Ebû Saîd-i Ebü'l-hayr (440/1049), Abdullah-ı Herevî (ö. 481/1089) gibi çoğunluğu Horasan ekolüne mensup aşk ve müsamahayı benimseyen meşhur sûfîlerin isimlerini zikrederek söz ve menkıbelerine yer vermesi, ayrıca kendisinin, Şeyhülislam, Sadrü'l-imâm, Kutbü'l-âlem, Kutbü'l-ârifîn, Rüknü'ş-şerîa, Şeyh-i Câm, Pîr-i Câm, Muinüddîn, Sultanü't-tarîka, Sultanü'l-evliyâ, Muînü'l-mille ve'd-dîn, Kutbü'l-evtâd, Kudvetü'l-abdâl, Makbûlü'l-âlem, Dâî ile'lllâh gibi unvanlarla anılması tasavvuftaki yerini göstermesi açısından önemlidir.

Ahmed-i Câm, *Kur'an* ve sünnete dayanan, şeriat ve hakikati birleştiren sünnî tasavvuf fikrini benimsemiştir. "Muhyi's-sünne" unvanı ile anılması, Ehl-i sünnnet anlayışına sahip olduğunu göstermesi açısından kayda değerdir. Câm, hemen hemen bütün eserlerinde Kur'an ve sünnet üzerinde durmakta, Kur'an ve sünnetin dışında kurtuluş yolunun mümkün olmadığını vurgulamaktadır. *Miftâhu'n-necât* ile *Ravzatü'l-müznibîn* adlı eserlerinin ikinci bablarını, *Ünsü't-tâibîn* adlı eserinin dördüncü babını tamamen Ehl-i sünnet ve'l-cemâat konusuna ayırmıştır. Câm, "Ehl-i sünnet ve'l-cemâatı bilmek farzdır. Ehli sünnet ve'l-cemâat'ta eksiklik olursa kişi bid'ata düşer" der.

Tasavvufta, Hz. Ali şah-ı velâyet kabul edilir. Ahmed-i Câm'ın Hz. Ali ve evladını metheden şiirlerinden dolayı onun Şîa akîdesine mensup olduğunu söylemek yanlıştır. Zira Ahmed-i Câm, şiirlerinde Sünnî ve Hanefî mezhebinden olduğunu açık bir şekilde ifade ettiği gibi dört halifeyi de methetmektedir:

Ta'til ve teşbihten uzak dur;
Bu yollar bizim gittiğimiz yollar değil.
Ahmedî ve Hanefî ve Sünnî,
Kim bu topluluktan olursa bizimle beraberdir.
Allah, Muhammed'i [sallallahu aleyhi vesellem] nurdan yarattı;

Mi'rac ile kurb-i huzuru ona bahşetti
Sonra âleme zuhur etmiş,
Dört arkadaşı vakur ile
Ebû Bekir, Fâruk, Osman, Ali,
Allah Ebû Bekir'e fazilet bağışladı;
Sonra Ömer'e fazileti layık gördü.
Sonra Osman ve Allah'ın aslanı,
Tertip böyledir, ey ehl-i safa.
Sünnîyim Sünnî bu kalbim bidatın özünden uzaktır;
Ruhum sünnetten övünüyor, hafızam günahtan paktır.

Eserlerinden anlaşıldığına göre Ahmed-i Câm, *Vahdet-i vücûd* düşüncesine yakınlık duymaktadır. Bu konuda düşüncelerini açık bir şekilde dile getirmekten çekinmemiştir. Mesela bazı sûfî yazarlar, Hallâc-ı Mansûr'dan ismen bahsetmekten çekindikleri halde Câmî, eserlerinde yer yer onun ismini zikrederek söz ve menkıbelerini nakletmektedir. Ayrıca "Ene'l-hakk" konusunda, "Kimse Hallâc-ı Mansûr'un sözlerinde ki mânâyı anlayamadı ve onun ne demek istediğini idrak edemedi. Her asırda Hallâc gibi bir iki kişi olur, dört olmaz" demiştir.

Ahmed-i Câm, mutaassıp bir sufi değildir. Birçok şiiri veya beyti olmakla birlikte aşağıdaki birkaç beyti Hz. Peygamber, dört halife ve Hz. Peygamber'in sevgili iki torunu Hz. Hüseyin, Hz. Hasan ile Hallac, Bâyezid, Cüneyd gibi İslâm tasavvufunun seçkin şahsiyetlerinden övgüyle bahsetmektedir:

چون محمّد سیّد و سادات بود   حُسن او بر ماه و بر خور میزند

Muhammed seyyid ve seyyidler soyundan olduğu için, güzelliği aya ve güneşe aksediyor. (147/5)

حیدر صفدر که بد شیر خدا   شانه زیر باب خیبر می زند

Allah'ın aslanı Haydar-i Safder Hayber kapısına omuz vuruyor. (147/8)

یار غارش رئیس صدیقان   که سراج بهشت عمر ماست

Bizim ömrümüzün cennet lambası olan, mağaradaki dostu, *sıddıkların reisi (Hz. Ebubekir). (87/8)*

آن دو سبط نبی حسن و حسین   دیده‌ی ما شبیر و شبّر ماست

Peygamberin o iki torunu Hassan ve Hüseyin, bizim gözümüzün nurudur, bizim Şübeyr ve Şübber'imizdir. (87/11)

گه شوی ظاهر تو بر شکل جنید   گه شوی ظاهر به شکل بایزید

Bazen Cüneyd bazen de Bâyezîd şeklinde görünürsün. (197/3)

چاکر ما کیقباد و خسرو و جمشید جم   خادمان ما جنید و شبلی و حلاج بود

Keykubad, Hüsrev, Cemşid (gibi şahlar) bizim kölemiz; Cüneyd, Şibli ve Hallac (gibi mutasavvıflar) bizim hadimlerimizdi. (141/4)

Ebû Sa'îd Ebü'l-Hayr hazretlerinin, ibâdet ederken giydiği bir hırkası vardı. Hatta, bu hırkanın Hz. Ebû Bekir'e âit olduğu elden ele ona kadar gelmiş olduğu da söylenirdi. Ahmed-i Nâmekî hazretlerine hırkayı ulaştırması için, Ebû Sa'îd'e ma'nevî bir işâret gelmişti. Ebû Sa'îd'in oğlu Ebû Tâhir hazretleri, babasında bulunan bu mübarek hırkayı taşımak selâhiyyetinin kendisine verilmesini arzu ediyordu. Ebû Sa'îd, keşf yoluyla oğlunun bu düşüncesini anlayıp, "sizin istediğiniz bu selâhiyyeti başkasına verdiler" buyurdu. Orada bulunanlar bu sözlerle ne demek istediğini anlayamadılar. Sonra oğlu Ebû Tâhir'e vasiyet edip buyurdu ki: "Benim vefatımdan çok zaman sonra, uzun boylu, şöyle şöyle şekilde, adı Ahmed olan bir genç hânkâha gelir. Sen de o zaman, talebelerin içerisinde benim yerimde oturmuş olursun. Bu hırkayı muhakkak ona teslim eyle."

Ebû Saîd vefât edip aradan uzun yıllar geçince, Ebû Tâhir bir gece rüyasında, babası Ebû Saîd'in dostlarıyla birlikte, acele olarak bir yere gittiklerini gördü. Böyle aceleyle nereye gittiklerini sordu. Ebû Sa'îd "Sen de gel! Evliyânın kutbu geliyor" buyurdu. O da acele etmek istedi. Fakat o anda uyanıverdi. Ertesi gün Ebû Tâhir, talebelerin içerisinde babasının yerinde oturmuş idi. Babasının tarif ettiği şekilde bir genç içeri girdi. Ebû Tâhir geleni hemen tanıdı. Ona çok izzet ve ikramlarda bulundu. Çok hürmet gösterdi. Babasının emânet ettiği hırkayı çok seviyor, bunu başkasına teslim etmenin kendisine çok zor geleceğini düşünüyordu. Bu sırada, gelen genç (Ahmed Câm), "Ey efendim! Emanete riâyet lazımdır" deyince, Ebû Tâhir buna sevinip kalktı, Ebû Sa'îd'in kendi elleriyle astığı yerden hırkayı alıp, gelen gencin sırtına giydirdi. Ahmed Câm hazretlerine gelinceye kadar, evliyâdan yirmi iki kişinin bu hırkayı giydikleri bildirilmiştir.

Şeyh Ahmed-i Cami, şiirlerinde bu hırkaya izafeten, “hırka, delk (sufi elbisesi), süf-murakka (yamalı sufi elbisesi, köhne-i deride (eski yırtık)” gibi kelimeler kullanmıştır.[۳۵]

1.1.8. Etkilediği Şahsiyetler

Ahmed-i Câm, çağdaşı olan veya kendinden sonra yaşamış birçok şair, âlim, sufî ve yazarı etkilemiştir. Bunlar:

Seyyid Kāsım Envâr (ö. 837/1433), kutbu’l-aktâb şeyhulislam Şeyh Ahmed-i Câm’ın ruhaniyetinden feyiz almış; hatta onu görmek ve ziyaret etmek için yola çıkmış; ancak yolda Harcırd adlı köyde bir bağda ikamet edip bu ziyaretini gerçekleştirememiştir. Onun övgüsünde şu nazmı söylemiştir:

روضۀ المذنبین احمد جام   آن نهنگ محیط بحرآشام
آسمانیست پر مه و پروین   بوستانیست پر گل و نسرین
رحمت حق به دوستانش باد   لعنت حق به دشمنانش باد
هرکه او دشمن خدا باشد   دشمن جمله اولیا باشد

Ahmed-i Câm’ın Ravzatü'l-müznibîn’i
O deniz içen okyanus balinası
Ay ve yıldızlarla dolu bir gökyüzüdür.
3 *Gül ve nesrin dolu bir bahçedir.*
Hakk’ın rahmeti dostlarına olsun.
Hakk’ın laneti düşmanlarına olsun.
Kim Allah’a düşman olursa,
Bütün evliyaların düşmanı olur.[۳۷]

Hatta şu beyti de onun vasfı hakkında söylemiştir.[۳۸]

پیر ما جامیست لیکن درخور این جام نیست   بادۀ صافی نوشد اما رند دردآشام نیست

Bizim pirimiz Câm’dır; fakat bu cama/kadehe lâyık değildir.

---

3 Ali Fazıl, *Şerh-i Ahvâl ve Nakd ve Tahlîl-i Ahmed-i Câm,* 116.
3 Gaznevî, *Mākamāt-ı Jendepîl*, 47.
3 Kāsım Envâr, *Külliyât-ı Kāsım Envâr* (nşr. Saîd-i Nefîsî), Tahran 1337hş., 351-2; Devletşah Semerkandî, *Sefînetü’ş-şuarâ,* (tsh. Edward Brown), Esatir Yayınları, Tahran 1382 hş., 348.
3 Devletşah Semerkandî, *Sefînetu’ş-şuarâ,* 348.

Saf şarap içer; ama şarap içen rint değildir.

Hâfız-ı Şîrâzî, bir beytinde Ahmed-i Câm'ı şeyhi olarak görmüş ve ona bağlılığını arzetmiştir.

حافظ مرید جام می است ای صبا برو   وز بنده بندگی برسان شیخ جام را

Hâfız, şarap kadehinin mürididir, ey sabâ (rüzgârı) git;
Ve bu kulun kulluğunu ulaştır Şeyh-i Câm'a.

Ali Şir Nevâi, (ö. 906/1501), Ahmed-i Câm'ın müridi olduğunu bir şiirinde şöyle zikretmektedir:

İki olsa Hüsrev'le Nizâmî
Eder yüz pîl çağluk pîr-i Câmî
Muhabbet Câm-ı durd-aşâm olublar
Hemânâ Jendepîl Câmî oldular
Görüp sermest câm-ı vahdet ânı
Demişler Jendepîl-i hazret ânı
Bulub anda fenâ deştinde ma'dum
Ki seyr-i şâh-ı ruh-ı hat-ı mevhum
Fenâ mülkünde cismi ile fânî
Ki fehmeyler sevâd-ı a'zam ânı
Kelâm-ı gevher-i şehvâr-ı ma'nâ
Nevâî kim mürîd ü bendesidir
İrâdet yolunun üfkendesidir.[39]

Sultan Sencer, Attâr, Mevlâna Celâleddin Rûmî, Şâh Nimetulâh Velî, Abdurrahman-ı Câmî de Şeyh'ten etkilenmişler ve onun hakkında şunları söylemişlerdir:

Ahmed-i Câm:

منزل عشق از مکانی دیگرست   مرد معنی را نشانی دیگرست

Aşk konağı başka bir yerdedir. Mana erinin başka bir nişanı vardır (71/1).

---

[3] Câmî, *Nefehâtü'l-Üns* (trc. Lâmiî Çelebi), 571-579.

گوهر عشـــقت زکان دیگرســـت تیـر شـــوقت از کمال دیگرســـت

Aşkının zehri başka bir madendendir; iştiyakının oku başka bir kemandendir.(116/1)

Attâr:

عشـــق را گوهر زکانی دیگرســـت مرغ عشـــق از آشـــیانی دیگرســـت

Aşkın cevheri baka bir madendendir. Aşk kuşu başka bir yuvadandır.(60/1)

Ahmed-i Câm:

مســـت جام شـــوق یارم روز و شـــب زان خـمـار انـدر خـمـارم روز و شـــب

Yarin şevkinin şarabıyla sarhoşum gündüz gece. O yüzden zilzurna sarhoşum gündüz gece.(45/1)

Mevlâna Celâleddin Rûmî:

در هـوایـت بـی قـرارم روز و شـــب ســـرز پـایـت بـر نـدارم روز و شـــب

Senin arzunda kararsızım gündüz gece. Başımı ayağımdan kaldırmıyorum gündüz gece.(302/1)

Ahmed-i Câm:

از دوســـت پیام آمد تا باد چنین بادا کـارم بـه نظـام آمـد تـا بـاد چنین بـادا

Dosttan haber geldi; olacaksa böyle olsun. İşin düzene girdi; olacaksa böyle olsun.(9/1)

Mevlâna Celâleddin Rûmî:

معشـــوقه به ســـامان آمد تا باد چنین بادا کفرش همه ایمان شـــد تا باد چنین بادا

Sevgili mutlu oldu; olacaksa böyle olsun. Küfrü hepten iman oldu; olacaksa böyle olsun.(82/1)

Ahmed-i Câm:

مست جام شوق یارم روز و شب   زان خمار اندر خمارم روز و شب

Yarin şevkinin şarabıyla sarhoşum gündüz gece. O yüzden zilzurna sarhoşum gündüz gece.(45/1)

Şah Nimetullah Velî:

دردمند و درد نوشم روز و شب   عاشقانه در خروشم روز و شب

Dertliyim, şarap içerim gündüz gece. Âşıklar gibi inci satarım gündüz gece.(109/1)

Ahmed-i Câm:

سر مست رسید جام در دست   در حلقهٔ ما نگار سرمست

Sarhoş olarak geldi elinde kadeh; bizim halkamıza sarhoş sevgili.(121/1)

Şah Nimetullah Velî:

آمد ز درم نگار سرمست   رندانه و جام باده بر دست

Kabımdan girdi sarhoş sevgili; rint gibi, şarap kadehi elinde.(241/1)

Abdurrahman Câmî (ö 898), de Ahmed-i Câm'ın takipçisi olduğunu şiirinde şöyle nakletmektedir:

مولدم جام و رشحه قلمم   جرعهٔ جام شیخ الاسلامی ست
لاجرم در جریدهٔ اشعار   به دو معنی تخلصم جامی ست

Doğum yerim Câm'dır, kalemimin sızıntı
Şeyhülislam (Nâmekî'nin) kadehinden bir damladır.
Şüphesiz şiirler ceridesinde
İki manadan dolayı mahlasım Câmî'dir.[4]

Sultan Sencer, bir şiirinde Ahmed-i Câm'ın müridi olduğunu şöyle dile getirir:

Hazret-i Jendepîl'in önünde

---

[4] Câmî, *Nefehâtü'l-üns* (trc. Lâmiî Çelebi), 569.

Sencer kerpiç çeken köle olmuştur.
Biz hepimiz o kapının köpeğiyiz
Onun düşmanına hançeriz.[41]

1.2. ESERLERİ

Ahmed-i Câm'ın birçok değerli eseri vardır. Bu eserler, riya ve gösterişten uzak çoğunlukla tasavvufî adap ve erkan, vaaz ve nasihat ile ilgili konuları içermektedir. Eserlerin hepsi Farsça olup herkesin özellikle halk tabakasının istifade edebileceği sadelikte ve akıcı bir dile kaleme alınmıştır. Bunlar:[42]

Ünsü't-taibîn- Miftāhu'n-necāt- Risâle-i Semerkandiyye- Sirâcü's-sâirîn - Ravzatu'l-müznibîn- Bihâru'l-hakîka- Divan

1.2.1. Ünsü't-taibîn

Ünsü't-tâibîn, Ahmed-i Câmi hazretlerinin en kapsamlı eseridir. Klasik bir tasavvuf, ahlak ve öğüt kitabıdır. Özellikle tasavvuf kültürü ve 6. (12.) yüzyıl Farsçası açısından da önemli bir eserdir. Eserin asıl ismi *Ünsü't-tâibîn ve Sırâtu'llâhi'l-müstakîm'*dir. Bu eser kırk beş baptan oluşur. Fakat kitap *Ünsü't-tâibîn* ismiyle meşhur olmuştur. O, bu eserde Kur'an, sünnet ve hadisten istifade etmiş ve eserini fikirlerini müntesiplerine doğru olarak aktarabilmek amacıyla sırf Allah rızası için yazmıştır. Eserin ne zaman kaleme alındığı tam olarak bilinmemektedir. Kitabın ismi Câmî'nin *Miftâhu'n-necât* adlı eserinde geçmektedir. *Miftâhu'n-necât,* 522 (1128) senesinde kaleme alındığı değerlendirildiğinde *Ünsü't-tâibîn* bu tarihten önce yazılmıştır. Tasavvuf, inanç, hal ve hareketlerin diyaloglar şekilinde işlendiği eser, Ali Fâzıl tarafından tashih edilip önemli yerlerde açıklamalar da yapılarak neşredilmiştir (Tahran 1368 hş.).[43]

---

[41] Ali Fâzıl, *Şerh-i Ahvâl ve Nakd ve Tahlîl Âsâr-ı Ahmed-i Câm,* 50.
[42] Süleyman Uludağ, "Câmî, Ahmed-i Nâmeki", *DİA*, VII, 99-100.
[43] *Miftâhu'n-necât* (nşr. Ali Fâzıl), önsöz, s. 36; Muhammed Cevâd Şems, "Ahmed-i Câm", *Dâiretu'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî,* Tahran 1375 hş., VII, 32.

1.2.2. Miftāhu'n-necāt

Ahmed-i Câm, bu kitabını 522 (1128) senesinde Hâce Necmeddin Ebû Bekir'in tövbe etmesi ve ona kurtuluşun anahtarını vermek sebebiyle yazmıştır. Bu eserde bidatten uzaklaşmayı, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebinde olmanın şartlarını, namaz, oruc ve hac meselelerini bilmenin gereğini anlatır. Kitabını kaleme aldığında seksen iki yaşındadır. Müellif, kitabını Kur'an ve Sünnete uygun bir şekilde yazdığını anlatır ve devamında "Kur'an ve Sünnete uygun olmayan bilgileri almayınız ve amel etmeyiniz" der.[۴۴]

Kitap bir önsöz, yedi bab ve iki fasıldan oluşmaktadır. Ali Fâzıl tarafından beş yazma nüsha karşılaştırılarak neşredilmiştir (Tahran 1373 hş).

1.2.3. Risâle-i Semerkandiyye

Risâle-i Semerkandiyye, Ahmed-i Câm'ın Semerkant'tan dost ve müridlerinin kendisine yazıp mektupla gönderdiği sorulara verdiği cevabî mektuplardan meydana gelir.

Bu risalede bulunan mektuplardan biri Sultan Sencer'in Ahmed-i Câm'a yazdığı mektuptur. Sencer bu mektubunda Ahmed-i Câm'a Allah dostlarının alamet ve işaretlerinin ne olduğunu sormaktadır. Ahmed-i Câm da Sencer'e yazdığı cevabı mektubunda hak dostlarının özelliklerini sıraladıktan sonra dünyanın en üst mevki ve makamında bulunan Sultan Sencer'e dünya sevgisinin insanı Allah sevgisinden alıkoymaması gerektiğini belirterek sultana öğütlerde bulunur.[4] [5]

1.2.4. Sirâcü's-sâirîn

Ahmed-i Câmi hazretleri ümmidir. Yani okula gitmemiş, okur yazar değildir. Bu eserinde anlattığına göre gençlik yıllarını avare ve ayyaş olarak geçirmiştir. Yirmi yaşında iken tövbe ettikten sonra ailesini ve köyünü terederek, Câm şehri civarında inzivaya çekilmiş; on sekiz yıl boyunca devam eden inziva hayatında namaz, oruç, zekat, hac, sadaka, farzlar, sünnetler, nafileler, fıkıh, kelâm, hadis, edebiyat, tefsir ve tasavvuf hakkında bilgi sahibi olmuştur. Bu bilgilerini kendisine Hızır'ın öğrettiğini nakleder.

---

[4] Ahmed-i Câm-ı Nâmekî, "Jendepîl", *Ünsü't-tâibîn* (tsh. ve mukaddime: Ali Fâzıl), 10; Muhammed Cevâd Şems, "Ahmed-i Câm", *Dâiretu'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî,* VII, 32.
[4] Süleyman Uludağ, "Câmî, Ahmed-i Nâmeki", *DİA,* VII, 99-100.

Sirâcü's-sâirîn Eseri, yetmiş üç yaşında, 513 (1119) senesinde kaleme almıştır. Bu eser üç ciltten ve yetmiş beş baptan oluşur. Moğol fitnesini anlatan bir cildi şimdiye kadar bulunamamıştır. Mevcut iki cildi yirmi dört bölümden oluşmaktadır.[46] Ali Fazıl tarafından *Müntehab-ı Sirâcü's-sâirîn* adıyla bir seçkisi yayımlanmıştır (Tahran 1368 hş).

1.2.5. Ravzatu'l-müznibîn

Müellif, eseri 520 (1126) senesinde, Sultan Sencer adına yazmış ve ona ithaf etmiştir. Kitabın tam adı *Ravzatu'l-müznibîn ve Cennetü'l-müştakîn*'dir.

Câmî, diğer mensur eserlerlerinde olduğu gibi bu farsça eserinde de âyet-i kerimelere ve hadis-i şerifelere yer vermesinin yanı sıra meşhur mutasavvıfların söz ve menkıbelerine, temsil ve teşbihlere de başvurmuştur.[47]

Farsça kaleme alınan eser, tasavvuf ve ahlâk konularını içerir.[48]

Kāsım-ı Envâr İranlı meşhur şair ve mutasavvuf *Ravzatü'l-müznebin*'i bir şirlerinde şöyle metheder:

Ahmed-i Câmî'nin Ravzatü'l-müznibin'i
Tatlı denizin timsahı
Ay ve yıldız dolu gökyüzü
Gül ve nesrin dolu bir bahçedir.[49]

Bu eserde Ali Fâzıl tarafından neşredilmiştir (Tahran 1350 hş).

1.2.6. Bihâru'l-hakîka

Şeyhülislam Ahmed-i Câmî, bu eserini 527 (1132) senesinde, seksen yaşlarında iken telif etmiştir. Kitabın önsözünde eserin ismi iki yerde *Bihârü'l-hakîka*, bir yerde *Genc-i Hikmet* ve bir yerde de *Künûz-i Hikmet* olarak olarak geçmektedir. 1358 (1940) yılında nestalik hattı ile 186 varak olarak istinsah edilmiştir.

---

[46] Süleyman Uludağ, "Câmî, Ahmed-i Nâmeki", *DİA,* VII, 99-100; Yıldız, *Ahmed-i Câmî Nâmekî, Hayatı-Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri,* 99-102.
[47] Muhammed Cevâd Şems, "Āhmed-i Câm", *Dâiretu'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî,* VII, 32.
[48] Yıldız, *Ahmed-i Câmî Nâmekî, Hayatı-Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri,* 102-104.
[49] Kāsım Envâr, *Külliyât-ı Kāsım Envâr,* 357.

Câmî, *Bihârü'l-hakîka* kitabın telifi konusunda "Biz bu kitabı riya ve gösteriş için telif etmiyoruz. Zira ben 80 yaşlarına vardım. Birçok imam, şeyh, dinin ve dünyanın değerli insanlarını tanıdım. Bazılarının tecrübelerinden istifade ettim. Bu kitapta söylediklerimiz ne kendi arzularımız ne de bir başkasının arzu ve istekleridir. Bu sözlerin tamamı Allah u Teâlâ'nın ilhamıdır. Hz. Peygambere [sallallahu aleyhi ve sellem] sordular. Sen bu sözleri nereden söylüyorsun? O şöyle buyurdu: 'Rabbim bana öğretti ve beni edeplendirdi. Benim hakikat, tarikat, marifet ve kelam konularındaki ilmim ilm-i ledündür."

Câmî, diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserini de herkesin istifade etmesi, özellikle avam tabakasının faydalanması için sade bir Farsça ile kaleme almış ve konular daha iyi anlaşılsın diye ayetlerle, hadis-i şeriflerle, şiirlerle, teşbih, temsil ve süfilerin söz ve menkebeleriyle desteklemiştir.[5] [0]

1.2.7. Künûzu'l-hikme

Ahmed-i Câmî Nâmekî, *Künûzü'l-hikme* adlı kitabını 533 (1138)) yılında, hayatının sonlarına doğru doksan iki yaşında yazmıştır. Bu eser, sır ilmi, rubûbiyyetin sırları, ilm-i ledün, marifet ve fakr gibi konuları içermektedir. Ahmed-i Câmî, bu kitaba ledün ilminin sırları ve Cenâb-ı Hakk'n gönderdiği ikramlar olduğu için *Künûzü'l-hikme* adını vermiştir. *Künûzü'l-hikme*'nin bölümlerinin yarısı muhtelif âyetlerin tefsiriyle ilgilidir. Câmî bu âyetleri özellikle niçin seçip tefsir ettiğini de şöyle zikreder: "Kulluğun esasları bu ayetlerdedir. Kim bunlara tabi olup ona göre amel ederse, o bütün zamanın ve akranlarının öncüsü olur ve aynı zamanda hidayet, ilim, marifet, ihlas sahibi olur.[5]

1.2.8. Divan

Şeyhülislam Ahmed-i Câm-ı Nâmekî'nin *Divan'ı*, 1883-1923 tarihleri arasında beş defa neşredilmiştir. 1884 yılında Hindistan'ın Kanpûr şehrinde basılan *Divan*, 2820 beyit ve bir mesneviden ibarettir. Daha sonra Pakistan'ın Lahor şehrinde neşredilen Divan ise 4000 beyit ve iki mesneviyi içermektedir.

---

[5] Ali Fazıl, *Kârnâme-i Ahmed-i Câm-i Nâmekî,* 126-128; Yıldız, *Ahmed-i Câmî Nâmekî, Hayatı-Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri,* 104-107.

[5] Ali Fazıl, *Şerh-i Ahvâl ve Nakd ve Tahlîl-i Ahmed-i Câm,* 465-468.

Ahmed-i Câm, *Divan*’ında çoğunlukla Ahmed, yer yer de Ahmed-i Câm ve Ahmed-i Câmî ve Ahmedā mahlaslarını kullanmaktadır.

Câmî’nin divanında olan şiirler onun arifane, rindane ve sufiyane kişiliğinden kaynaklanmaktadır. Şiirlerinde aşk, sevgi, zühd, şarap, tövbe, takva, çoğunlukla kisret-i vücüd ve özellikle vahdet-ivücüd konularına geniş yer vermiştir. Hz. Peygamber’i [sallallahu alayhi ve sellem], dört halifeyi ve kalenderliği öven şiirleri vardır. Örnekler:

Tevhid hakkındaki şiirinden beyitler:

گرتو ای‌احمد، همه توحید او گوئی رواست   تا گل توحید بشکوفد و بارآرد طرب

Ey Ahmed eğer hep onun birliğinden söz edersen değeri vardır ki tevhid çiçeği açılıp şan getirir.(41/9)

باز زتوحید علم بر کشید   مرتبه عشق چه شاهانه شد

Yenide tevhidin bayrağı yüceldi, aşkın derecesi ne kadar şahane oldu.(188/7)

Ben Allah’ı aşikara görmüşüm,
Bütüm görünen eşyada görmüşüm,
Onun didarı kusursuz ve eksiksizdir.
Kusursuz ve eksiksiz her yerde görmüşüm,
Ey Nazlı senin güzel yüzünde
Hak Teâlânın pak nurnu görmüşüm. (Divan s. 289)

Hz. Peygamber’i [sallallahu aleyi vesellem] medhinde:

چون محمّد سیّد و سادات بود   حُسن او بر ماه و بر خور میزند

Çünkü Muhammed seyyid ve sadâttır; onun güzelliği aya ve güneşe vurur. (147/5)

دلی کز درد عشقت دردمند است   مر او را درد دایم سودمند است

Senin aşkının acısından dertli olan yüreğe dert her zaman faydalıdır. (133/1)

Vahdet-i vücud üzerinde, varlık bakımından birligin kabul edildiği kul, Allah’ın dışında hiçbir varlığı hakikatte mevcud olmadığı bilincine ulaşır. Sufilere göre bu anlıyış tevhidin en son ve en mükemmel derecesidir.

Tasavvufun felsefi bakışında, vahdet-i vücud Ibn Arabi’ den bir nazariye halinde istifade edilmiştir. İbnü'l-Arabi’den önceki sufiler, tevhidin bu çeşitlerin,den her birine işaret eden sözler söylemişlerdir. Ancak tasavvufi düşünceyi gerek tevhid, gerek diğer konularla ilgili olarak sistemli bir felsefe halinde getiren, Ibnü‘l-Arabi’dir.[52]

Demek ki, tasavvufun devamının sebebi, bu felsefi nazariyedir."Felsefe, varlık, Allah ve insan gibi konulara ait problemleri aklın verileriyle çözmeye çalışır.

Tasavvuf varlık, insan ve Allah’ın varlığı, birliği konusunu inceleyen bir bilim dalı olduğundan, konuları itibariyla felsefeyle irtibatlıdır.[53]

Âlemde Allah'tan başka hiç birşey yoktur. Allah'tan başkasının varlığına inanan kimse şaşıdır. Bu bağlamda Ahmed-i Câm şöyle der:

ای تویی در بحر وحدت آشنا　　　آشنائی جو بیا ای آشنا

Ey birlik denizinde yüzen! Ey aşina, gel, bir tanıdık ara. (16/1)

آشنا کن در بحار جزو کلّ　　　در میان جزء و کل جو آشنا

Cüz ve kül (parça ve bütün) denizlerinde yüz; cüz ve kül arasında bir tanıdık ara (16/2).

در تعدّد این همه اوصاف بین　　　هست کثرت ذات پاک حق نما

Sayılarda bütün bu sıfatları gör; kesrettir Hakk’ın temiz zatını gösteren (16/3).

چون محیط جمله عالم ذات اوست　　　ذات پاک اوست اندر کلّ جا

Cünkü bütün âlemi kuşatan O’unu zatıdır; her yerde olan O’nun temiz zatıdır (4/16).

هست توحیدش به هر ذرّه عیان　　　در بحار و موج و در ارض و سما

Allah’ın birliği her zerrede görünür; denizlerde, dalgalarda, yerde ve gökte (5/16).

---

5 Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi,* İstanbul 1995, 243.
5 Hassan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar,* İstanbul 2010, 64.

تو خدائی نیک بین در خویشتن　　　نیست غیری در میان جز نام ما

Sen Allah'sın iyi bak kendine. Arada bizim adımızdan başkabir kimse yoktur (4/22).

چشم خدابین ندید غیر جمال خدا　　　نیست جمال خدا از نظر ما جدا

Tanrıyı gören göz Allah'ın cemalinden başka bir güzellik görmedi. Allah'ın cemali bizim gözümüzden uzak değildir (4/22).

منم در جُمله موجودات پیدا　　　منم در کسوت آدم هویدا

Var olan her şeyde olan benim; Âdem kisvetinde görünen benim (1/28).

منم جز من دگر کس نیست موجود　　　که ظاهر گشته ام در کلّ اشیا

Ben varım, benden başka bir kimse yoktur; çünkü tüm eşyada görünürüm (2/28).

منم در کل موجودات پیدا　　　منم در کسوت آدم هویدا

Bütün eşyada, her şeyde gürünen benim; Âdem kisvetinde aşikâr olan benim (1/34).

به ظاهر ذات من در جمله اشیاست　　　منم جز من نباشد هیچ پیدا

Zâhirde benim zâtım tüm eşyalardadır. Benden başka hiçbir şey yoktur. (2/34)

Ahmed-i Câm'ın durum ve eserlerinden bilgi veren kaynakların çogu bir kaç ebyatıla siirleri Ahmede alıntı vermişler, ancak kaç yuziyilin arasında şeyhin bazi kibirli ve fanatik destekçilerinden bu *divanda* değişikler yaratmiş olabilir. Kadaıyla akademisyenlaer bu düşünceler temelinde bu divanın sahte olmağının üzerind bır açıklama yaparlar:

Haşmetellah Mueyyid senendeci *Divan*da görülen aşk ve bahar konular onun irfani Tarıkat ve düşunceler ve eserlerinde yansıyan konularla Hiç uyumlu değil, ayırıca cami'nin şiirlede kendini övgü yapmasını ve kendisin verilen künyelerden uzaklaşmasıyla uyumlu degil, kısaca bazı araştımacılar bu kaynaklara dayanarak onun divanın sahte olmasını açıklıyor.

Halbuki Derviş Ali burcani cami'nin Aşıklarndan birisi, Ahmed'in şiirlerinin açıklamasında "Risale de *şerhi ebyat Ahmed-i Câm*" adında bir risale yazmış, ki bu divanı cami'den olduğunu kesınleştirir.

Bu kanıtların toplamından Ahmed-i Câm'ın Şair ve sair olduğuna ilgilisini açıklıyor. camiden bir asil ve güclu nusha bulunmasa Şöyle şubhelerin olamasına yeralınır, sözün sonu cami'nin, "Ahmed ve Ahmeda" tahallus edmesi şiirlerin ona intisab olmasını gerçeklendirir .

*Divan*da mevcut olan toplam 975 gazel, 4 tercibend, 4 terkibbend 12 rubai 2 mesnevi var. Gazellerinde dini ve tasavvufi konular yaninda, bidatlardan uzaklaşmayı öğüt, tabiat, aşk, sevgili, dünya hayatının faniliği, vaaz, şarap, kalendriye ve meyhane konular da işlenmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

DİVANIN İNCELENMESİ

2.1. VEZİN ÖZELLİKLERİ

Tek tek ele alınan ve ritmin genel kurallarına bağlanan çeşitli mısraların incelenmesini kapsar, kuralları açıklar ve şairin bu mısraları gruplandırma tarzını inceler. Şiirin ayrılmaz ve zorunlu bir parçası olan vezin, uzun veya kısa, kapalı veya açık hecelerin dağılımına dayanan mısraların incelenmesinde uygulanan ölçüdür.[۵۴]

2.1.1. Vezinler ve Oranları

Ahmed-i Câm, Divanında incelemiş olduğumuz 200 gazelinde remel, hezec, muzâri, müctes, hafif, münserih, recez ve seri‘ olmak üzere toplam 8 bahirden istifade etmiştir.

2.1.1.1. Remel Bahri

Ahmed-i Câm’ın en çok kullandığı bahirdir. 88 gazel bu bahirde söylenmiştir. Bunlar:

1. Remel-i müsemmen-i mahzûf (41 gazel):
Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün/ fâilün
2. Remel-i müsemmen-i mahbûn-i mahzûf (16 gazel):
Fâilâtün / feilâtün / feilâtün / feilün
3. Remel-i müseddes-i mahzûf (29 gazel):
Fâilâtün / fâilâtün / fâilün

2.1.1.2. Hezec Bahri

Ahmed-i Câm’ın remel bahrinden sonra en çok kullandığı bahir olup 51 gazelde bu bahirden yararlanmıştır. Bunlar:

---

[5] Veyis Değirmençay, *Farsça*[4]*Aruz ve Kafiye*, Erzurum 2012, 5.

1. Hezec-i müseddes-i mahzûf (28 gazel):
Mefâîlün / mefâîlün / feûlün
2. Hezec-i müsemmen-i sâlim (4 gazel):
Mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün
3. Hezec-i müseddes-i ahreb-i makbûz-i mahzûf (6 gazel):
Mefûlü / Mefâilün / feûlün
4. Hezec-i müsemmen-i ahreb (1 gazel):
Mefûlü / mefâîlün / mefûlü / mefâîlün
5. Hezec-i müsemmen-i ahreb-i mekfûf-i mahzûf (12 gazel):
Mefûlü / mefâîlü / mefâîlü / feûlün

2.1.1.3. Muzâri‘ Bahri

Ahmed-i Câm, 25 gazeli bu bahirde söylemiş ve bu bahrin 2 vezninden faydalanmıştır. Bunlar:

1. Muzâri‘-i müsemmen-i ahreb-i mekfûf-i mahzûf (21gazel):
Mefûlü / fâilâtü / mefâîlü / fâilün
2. Muzâri‘-i müsemmen-i ahreb (4 gazel):
Mefûlü / fâilâtün / mefûlü / fâilâtün

2.1.1.4. Müctes Bahri

Ahmed-i Câm, 6 gazelini bu bahirde söylemiş ve bu bahrin 1 veznini kullanmıştır.

1. Müctes-i müsemmen-i mahbûn-i mahzûf (6 gazel):
Mefâilün / feilâtün / mefâilün / feilün

2.1.1.5. Hafîf Bahri

Ahmed-i Câm, 12 gazeli bu bahirde söylemiş ve bu bahrin 1 vezninden faydalanmıştır. Faydalandığı vezinler şunlardır:

1. Hafîf-i müseddes-i mahbûn-i aslem (12 gazel):
Feilâtün / mefâilün / feilün

2.1.1.6. Münserih Bahri

Ahmed-i Câm, 7 gazeli bu bahirde söylemiş ve 1 vezninden faydalanmıştır:

1. Münserih-i müsemmen-i matvî-yi mekşûf (7 gazel):
Müfteilün / fâilün / müfteilün / fâilün

2.1.1.7. Recez Bahri

Ahmed-i Câm, 4 gazeli bu bahirde söylemiş ve 2 vezninden faydalanmıştır:

1. Recez-i müsemmen-i sâlim (2 gazel)
Müstefilün / müstefilün / müstefilün / müstefilün

2. Recez-i müsemmen-i matvî-yi mahbûn (2 gazel)
Müfteilün / mefâilün / müfteilün / mefâilün

2.1.1.8. Serî‘ Bahri

Ahmed-i Câm, 2 gazelde bu bahrin tek vezninden istifade etmiştir:

1. Seri‘-i müsemmen-i matvî (2 gazel)
Müfteilün / müfteilün / fâilün

2.2. KAFİYE ÖZELLİKLERİ

Kafiye, mısraların sonunda en son asıl harfi aynı olan farklı kelimelere denir.[55] Ahmed-i Câm, şiirlerinde bir iki yer dışında genellikle kafiye kurallarına riayet etmiştir.

2.2.1. Kafiye Harfleri

2.2.1.1. Revi harfi

Revi harfi, bütün beyitlerin veya mısraların sonunda tekrar edilen ve tekrarı kafiyelerin tüm hallerinde gerekli olan kafiyenin en son asıl harfidir.[56]Örneğin yukarıda aktarılan beyitlerdeki (نقاب ، حجاب ، نقاب ، متاب ، تاب...) kelimelerinin (ب) harfleri gibi.[57]

چند توان بود نهان در نقاب   پرده بر انداز و درآ از حجاب

پرده کونین بر افکن ز روی   خویش بین صورت خود بی نقاب

پر تو انوار تجلّی نگر   از رخ ما دیده زمانی متاب

شاهد گلرنگ در آیینه بین   ای رخ تو شاهد آیینه تاب

Daha ne kadar yüzünü peçenin ardında saklayacaksın? Örtünü çıkart ve perdeden çık.

İki dünyanın perdesini de yüzünden at; kendin kendine nikabsız bak.

Tecelli nurlarının pırıltısına bak, bizim yüzümüzden bir an da olsa gözünü çevirme.

Gül renkli güzele aynada bak; ey senin yüzün parlak aynanın şahidi!

[55] Değirmençay, *Aruz ve Kafiye*, 109.
[56] Değirmençay, *Aruz ve Kafiye*, 111.
[57] *Dîvân-ı Ahmed-i Câm*, s. 50 (g. 43/1-4).

2.2.1.1. Diğer Kafiye Harfleri

2.2.2.1 Mutlak kafiye

Revi harfinin harekeli olmasıdır. Buna *kafiye-i mevsûl* (قافیه موصول) de derler.[58]

Örnek:[59]

هـر کـه را روی در نـکـو نـامـی اسـت　　　　طـمـع عـاشـقـیّ وی خـامـی اسـت
چنـد گویـی کـه عشق نام نکوست　　　　نـام نیکوی عشـق بـدنـا می اسـت

Kimin yüzü iyi adlılıkta ise, onun âşıklık tamahı hamlıktandır.

Her ne kadar aşkın iyi bir şey olduğunu söylesen de, aşkın meşhurluğu onun kötü şöhretindendir.

Bu beyitte (نامی ، خامی) kelimelerinde revi harfi (م) harekelidir ve (ی) harfi vasldır.

2.2.2.2. Mukayyed Kafiye

Revi harfinin sakin olduğu başkabir ifadeyle reviden sonra bitişen başka harflerin bulunmadığı kafiyedir.[60]Örnek:[61]

هرکه امروز از پی حق پا به نفس خود نهشت　　　　کی شـود فردا معطّر جانش از بوی بهشت
تـا ز قرب حق تو را اکرام آیـد جهـد کن　　　　خرمن آن‌کس را مسلّم شد که او تخمی بکشت

Bugün Hak için nefsini öldürürmeyen, yarın cennet kokusyla kokulanır, cennet kokusunu nasıl duyar?

Allah'ın katından sana ikram edilmesi için çalış; tohum ekenin harmanı kesindir.

---

[58] Değirmençay, *Aruz ve Kafiye*, 121.
[59] *Dîvân-ı Ahmed-i Câm*, s. 58(g. 52/ 1-2).
[60] Değirmençay, *Aruz ve Kafiye*, 111
[61] *Dîvân-ı Ahmed-i Câm*, s. 58(g. 53/ 1-2).

Bu beyitte (نهشت، بهشت، بکشت) kelimelerinde revi harfi (ت) sakindir.

2.2.2.3. Redif

Mısra ya da beyit sonunda kafiyeden sonra aynı anlamda aynen tekrar edilen kelime ve ya kelimelere redif denir.[62]Örnek:[63]

بـادۀ صـــاحــبـدلان را جـام نـیســـت　　　　روز هجر عـاشـــقـان را شــــام نیســـت

عـاشــــقـان را در زمـیــن و آســــمـان　　　　بی می و معشـــوق و عشـــق آرام نیســـت

Ariflerin şarap içmesi için kadehe gerek yoktur. Âşıkların ayrılık gününde akşam yoktur.

Âşıklara yeryüzünde ve gökyüzünde de şarapsız, maşuksuz ve aşksız huzur yoktır.

Şair, şiirlerinin çoğunu redifli söylemiştir. Bunlardan bazıları:

را، مرا، ماست، سوخت، است، را، هوست، دوست، عاقبت، اوست، گذشت، نوشت، نیست، عشقت، زند، بود، بگویید ، دادند، می زند، کرده اند، ندارد، کنند، زنند، رفته اند، دارد، باشد، رسید، کرد، گیرد، باید، بینند، شد، گردد، کند، نمی رسد، نکرد...

Bazen iki kelimeden redif yapmıştır:

هیچ نیست ، دگرآمد، کرده است، زده است، می باید نشست، بیش نیست، توهیچ، پیداست، روز و شب، تواست....

Bazen de üç kelimeden redif yapmıştır:

است از ما، آمد تا باد چنین بادا، یار دروست ، از که جویمت....

62 Değirmençay, *Aruz ve Kafiye*, 89
63 *Dîvân-ı Ahmed-i Câm*, s. 70(g. 69/ 1-2).

2.2.2.4. Müreddef

Mısra veya beyit sonlarında kafiyeden sonra aynı anlamda tekrar edilen kelime ya da kelimelere redif, redife sahip olan şiire müreddef denir.[6] Örnekler:

تا نموده جمال یار مرا	اوفتاده است کارزار مرا
دیریست ز آن یار پیامی نمی‌رسد	از ما به نزد آن نگار سلامی نمی‌رسد

Yâr cemalini bana gösterdiği zaman, benimle savaşa girişmiştir.[6] 5
Çoktandır o yârdan bize bir mesaj gelmiyor, bizden de o yâre selâm gitmiyor.[6]

2.3. KAFİYE KUSURLARI

Şairin şiirlerinde bazı kafiye kusurları da vardır. Bunlar:

2.3.1. İkfâ

İkfâ, revi harflerinin farklı olmasıdır.[6] Örnek:

با وجود درد تو درمان چه کار آید مرا	بی جمال و روی تو بُتان چه کار آید مرا
بر امید وصل تو عُمرم به پایان شد دریغ	بی وصالت ای نگار این جان چه کار آید مرا

Senin derdin varken hangi derman derdime çare olur? Senin cemalin ve yüzün olmadan güzeller ne işime yarar benim?

Heyhat! Sana kavuşma ümidiyle ömrüm bitti. Ey yâr! Sana ulaşamadıktan sonra bu can ne işe yarar? 6 8

Yukarıdaki beyitte (مرا) kelimeleri redif olup بتان ve جان kafiye kelimelerinde "ن" harfi revi, " ا " harfi, ridf-i aslîdir. Fakat جان kelimesindeki "ن" aslî harf ve " ا " ridf-i

---

[6] Veyis Değirmençay, *Fünûn-ı Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, Ankara 2014, 124.
[6] *Dîvân-ı Ahmed-i Câm*, s. 20 (g. 8/ 1).
[6] *Dîvân-ı Ahmed-i Câm*, s. 182 (g. 199/ 1).
[6] Değirmençay, *Aruz ve Kafiye*, 128
[6] *Dîvân-ı Ahmed-i Câm*, s. 22 (g. 11/*1-2).*

aslî harfi iken بتان , kelimesindeki “ان ” çoğul ekidir. Bu harflerin kafiye kelemelerinde kelimenin asıl harfleri olması gerekirdi.

2.3.2. İkvā

Hazv ve tevcihin harekesindeki farklılıktır.[69] Örnek:[70]

مال و ملک و تخت و بخت و میر و چاکر هیچ نیســـت   کار و بار گیر و دار و ز یب و زیور هیچ نیســـــت

Mal, mülk, taht, şans, emirlik, kulluğun hiçbir değeri yok. İş güç, savaş ve kavga, süs ve ziynetin de hiçbir değeri yok.

Bu beyitlerde (چاکر ve زیور) kelimeleri kafiye ve (ر) harfi revidir. (زیور) de olan harf (و) ve (چاکر) de olan (ک) harfının herekesinde fark vardır.

2.3.3. Şaygan

(ان؛ ات؛ ین) çoğul eklerine sahip olan ya da (ان) etken ortaç yapım ekine sahip olan kelimelerin kafiye yapıldığı yerlerde olan kafiye kusurudur.[71]

گر تو گوئی کـوی مـا را پاسـبانان نیسـت هسـت   یا تو گوئی راه مارا حدّ پایان نیســـت هســـت

یا تو پنداری که انـدر کـوی مـا عشّـاق نیسـت   صد هزاران واله و حیران به جانان نیست هست

Eğer dersen bizim sokağımızın bekçisi yoktur, vardır. Yahut dersen bizim yolumuzun sonu yoktur, vardır.

Veya sen zannediyor musun ki bizim sokağımızda âşıklar yoktur; canana hayran ve âşık yüzbinlerce hayran yoktur, vardır.

Yukarıdaki beyitte (هست) kelimeleri redif olup پایان ve جانان kafiye kelimelerinde (revi) harfi, “ن” harfi, “ ا ” ridf-i aslî harfidir. Fakat پایان kelimesindeki “ن” aslî harf ve

---

69 Değirmençay, *Aruz ve Kafiye*, 127.
70 *Dîvân-ı Ahmed-i Câm*, 126(g. 134/1).
71 Değirmençay, *Aruz ve Kafiye*, 130.

“ ا ” ridf-i aslî harfi iken, جانان kelimesindeki “ان ” çoğul ekidir. “ان ” harfleri kafiye kelemelerinde kelimenin asıl harfleri olması gerekirdi.[72]

یا رب چه جمالســـت رخ ســـیمبران را　　کز پـای در آرنـد بیـک لحظـه ســـران را
شـــایســـتهی هر دیده نباشـــد رُخ دلبر　　از نـور کـجـا بـهـره بـود بـی بصـــران را

Ey Allah'ım, Beyaz yüzlü maşukların yüzleri ne kadar güzeldir; çünkü bir anda kahramanları yere sererler.

Her göz maşuğun yüzüne bakmaya lâyık değildir; gözü olmayanlar o nurdan nasıl faydalanabilirler?

“ان” çoğul ekine aship بصران،سران، سیمبران kelimeleriyle kafiye yapılmıştır.[73]

2.3.4. İtâ-yı Celî

Kafiyenin tekrarı açık ve bellidir.[74] (مستمند ، دردمند) kelimelerini kafiye yapmaları gibi.

ز درد و غـم نـمـیخـواهـد خـلاصـــی　　دلـی آنـکـو ز هـجـرت مســـتـمـنـد اســـت
چـو احـمـد هـردمـی صـــد بـار نـالـد　　دلـی کـز درد عشـــقـش دردمـنـد اســـت

Senin ayrılığından çaresiz kalan âşıklar, dertten ve kederden kurtulmak istemezler.

Aşkının derdiyle dertlenen gönül, Ahmed gibi her an yüzlerce kez feryat figan eder.[75]

2.3.5. İtā-yi hafîf

Kafiyenin tekrarının kullanımdaki çokluk nedeniyle fazla belli olmamasıdır.[76]

---

[72] *Dîvân-ı Ahmed-i Câm*, s. 67 (g. 65/ 1-2).
[73] *Dîvân-ı Ahmed-i Câm*, s. 29 (g. 18/1-2).
[74] Değirmençay, *Aruz ve Kafiye*, 129
[75] *Dîvân-ı Ahmed-i Câm*, s. 125 (g. 133/10-11).
[76] Değirmençay, *Aruz ve Kafiye*, 130

اندر این دریا بُود دُرّی یتیم　　اندرین بحر است سر و سودای دوست

رو در این دریا تو غوّاصی بکن　　تا توانی خورد شربت‌های دوست

Bu denizde değerli bir inci var, dostun hayali bu denizdedir.

Eğer dostun şerbetinden içmek istersen, Bu denizde dalgıçlık yapman gerekir.

Bu Beyitlerde شربتهای، سودای kelimelerinde kafiyenin tekrarı açık ve bellidir.[77]

2.4. KULLANDIĞI SANATLARDAN ÖRNEKLER

Ahmed-i Câm, divanında birçok edebî sanata yer vermiş ve bu sanatları ustaca kullanmıştır. Bunlardan bazı örnekler:

2.4.1. Cinas

Sözlükte "iki şeyin birbirine benzemesi" anlamında masdar olan cinas, edebiyat terimi olarak anlamları farklı, yazılış veya söylenişleri (sesleri) aynı yahut benzer olan kelimelerin nazım ve nesirde bir arada kullanılması yoluyla yapılan söz sanatını ifade eder. Buna tecnis de denir.[۷۸]

2.4.1.1. Cinâs-ı Tam

Kelimelerin imla ve telaffuz bakımından birbirine tam olarak uyuşmasıdır. Yani harfler ve harekelerde aynı manada farklı iki kelimenin getirilmesidir.[۷۹]

حال آدم بین به‌صورت احمد ژولیده سر　　کز پی یک لذّت ایزد از بهشت او را بهشت

Âdem'in haline bak, şeklen perişan Ahmed [gibi]; bir lezzet için Tanrı onu cennetten kovdu. (53/7)

[77] *Dîvân-ı Ahmed-i Câm*, s. 63(g. 59/14-15).
[78] Değirmençay, *Fünûn-i Belâğat ve Sınâât-ı Edebî,* 68.
[79] Değirmençay, *Fünûn-i Belâğat ve Sınâât-ı Edebî,* 68.

Bu beyitte imla ve telaffuzları aynı olan **بهشت** kelimeleri, ilki **جنت** (cennet) anlamında, ikincisi **راندن** (kovmak) anlamındadır.

آن دلبـــر مـــا کـــه جـــان جـــان اســـت   والله کـــــه جمـــــال وی عیـــــان اســـــت

Bizim o dilberimiz ki sevgilinin canıdır; Allah'a yemin olsun ki onun güzelliği aşikârdır. (128/1)

Bu beyitte imla ve telaffuzları aynı olan **جان** kelimeleri, ilki **روح** (ruh, can) anlamında, ikincisi **معشوق** (sevgili) anlamındadır.

2.4.1.2. Cinâs-ı Nâkıs

Cinaslı kelimelerin harflerinin aynı, harekelerinin farklı olmasıdır. Burada farklılık başta, ortada ve sonda olabilir.[8] Örnekler:

مـهـر مـهـر دلـبـری در جـان مـاســـت   جـان مـا در حضـــرت جـانـان مـاســـت

Dilberin sevgi mührü bizim canımızdadır; bizim canımız cananımızın huzurundadır. (46/1)

Bu beyitlerdeki harfleri aynı, harekeleri farklı olan مهر "محبت" anlamında isim, مهر ise نشان anlamındadır.

تا عشق تو ای دلستان بر من منازل کرده است   بالین من از خون دل خونین و پر دل کرده اســت

Ey gönül alan sevgili senin aşkın benim kalbimde yerleşti yerleşeli benim yastığım yürek kanıyla dolmuştur. (90/1)

Beyitte iki kelime olan **خون** kelimesi **خونین** kelimesinden bir harf fazladır.

خواجـــه جـــام نـــوش دارد گـــو بنـــوش   هـــیچ نوشـــی در جهـــان بـــی نـــیش نیســـت

[8] Celâluddîn Humâyî, *Funûn-ı Belâgat ve Sınâ'ât-i Edebî,* Tahran 1389 hş., 45.

Efendinin bal gibi tatlı şarabı var, içsin; dünyada hiçbir bal zehirsiz değildir. (51/4)

Cinaslı kelimelerin (**نیش، نوش**) sadece bir harflerinin farklı olmasıdır. Örnekler:

2.4.1.3. Cinâs-ı Zâid.

Aynı cins iki kelimeden birinin diğerinden bir ya da daha fazla harf olmasıdır. Bu fazla harf (zait) kelimenin başında, ortasında ve sonunda olabilir. Buna cinas-ı müzeyyel de denir.[۸۱]

گنجی اســـت به ویرانه که در وصـــف نیاید   این خانه و خمخانه ببین جمله نهان اســـت

Harabede vasfedilemeyen bir hazine vardır; şu eve ve meyhaneye bak; hepsi gizlidir. (126/3)

Aynı cins iki kelimeden biri olan خانه kelimesi خمخانه kelimesinden iki harf fazladır.

بی‌حدّ و پا یان آفرین بر روح پا کت از خدا   هر دم هزاران آفرین بر جـانـت از جـان‌آفرین

Allahtan senin temiz ruhuna hadsiz hesapsız aferinler olsun. Her an ruhu yaratan Allah'tan binlerce aferin olsun. (3/11)

Aynı cins iki kelimeden biri olan جان kelimesi جانت kelimesinden bir harf fazladır.

لفــــــظ شــــــیرین تــــــو راح روح دل   ذات مقصــــــود تــــــو جملــــــه کائنــــــات

Senin tatlı sözlerin benim gönlümün ruhunun rahatlığı; senin zatın bütün kainatın maksadı. (94/3)

Beyitteki aynı cins iki kelime olan راح kelimesi روح kelimesinden bir harf fazladır.

[8] Humâyî, *Fünûn-i Belâgat ve*[1]*Sınâât-ı Edebî*, 51; Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 70

2.4.1.4. Cinâs-ı Mutarraf (Nâkıs ihtilafi)

Cinaslı kelimelerin sadece son harflerinin farklı olmasıdır.[٨٢]Örnekler:

هرکس بـه کســـی نـازد مـا نـاز بـه نـام او   دل عـاشـــق نـام آمـد تـا بـاد چنین بـادا

Her kes bir kimseyle övünür biz de onun adıyla; gönül ada âşık oldu,olacaksa böyle olsun. (9/4)

Beyitt ناز ve نام cinaslı kelimelerin sadece son harfleri farklıdır.

2.4.1.5. Cinâs-ı Muzâri / Cinâs-ı Müşâbih (Nâkıs ihtilafi)

İmla ve telaffuzları birbirine benzeyen kelimelerde, değişik olan harfin başta veya ortada bulunmasıdır. Başka bir ifadeyle cinaslı iki kelimenin baş veya orta harfinin farklı olmasıdır. Aynı cins kelimelerin son harfinin farklı olmasına cinâs-ı muzâri ve lâhık da denilir.[٨٣]

از خلق بری گشـــتم مـانـنـد پری گشـــتم   چون کبک دری گشـــتم بر گرد خرام دوســـت

İnsanlardan uzaklaştım, peri gib oldum; ovadaki keklik gibi dostun çevresinde salınarak dolaştım. (74/4)

Yukarıdaki beyitte, imla ve telaffuzları birbirine benzeyen **بری** ve **پری** cinaslı kelimelerin sadece orta harfeleri farklıdır.

جاه را بر چاه کن زین چاه هســـتی بر ســـر آی   تـا ببینی عـالم علوی و لشـــکرگـاه را

Makamı kuyuya at; bu varlık kuyusundan çık, çık da yüce âlemi ve ordugahı göresin. (7/4)

---

8 Humâyî, *Funûn-i Belâgat ve*2*Sınâ'ât-i Edebî*, 49
8 Humâyî, *Funûn-i Belâgat ve*3*Sınâ'ât-i Edebî*, 48.

Bu beyitte, imla ve telaffuzları birbirine benzeyen **جاه** ve **چاه** kelimelerinin sadece ortadaki harfleri farklıdır.

2.4.1.6. Cinâs-ı Hattî

Yazılışta aynı, telaffuz ve noktalamada farklı kelimelerin oluşturduğu cinastır. Buna cinâs-ı musahhaf veya müzâraa ve müşâkale sanatı da denir.[84]

گهی در باغ وصل او تماشا   به تخت و بخت تن بی درد باید

Bazen onun vuslat bahçesinde temaşa, beden tahtı ve bahtıyla dertsiz olmalı. (182/7)

Bu beyitte, yazılışta aynı, noktalamada farklı olan **تخت** ve **بخت** kelimelerinde cinas-ı hattî sanatı vardır.

میر مجلس چون توئی اندر حریفان می‌نگر   جام درده پخته را و پخته درده خام را

Mademki meclisin emiri sensin, dostlara bir bak; olguna şarap ver, ham kişiyi de pişir, olgunlaştır. (6/2)

Beyitte, yazılışta aynı, noktalamada farklı olan **جام** ve **خام** kelimelerinde cinas-ı hattî sanatı vardır.

2.4.1.7. Cinâs-ı Mükerrer

Yanyana bulunan iki kelimeden birincisinin son kısmıyla ikincisi imla ve telaffuz bakımından uyuşmasıdır.[85]

گنجی است به ویرانه که در وصف نیاید   این خانه و خمخانه ببین جمله نهان است

---

[84] Humâyî, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 49; Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 73.
[85] Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî,* 74.

Yıkıntıda vasfa sığmayan bir hazine vardır; bu eve ve mahzene/şaraphaneye bir bak; hepsi gizlidir. (126/3)

Bu beyitte, iki kelimeden birincisinin son kısmıyla ikincisi imla ve telaffuz bakımından uyuşan **خانه** ve **خمخانه** kullanılmıştır.

احـمدی آ مد حـ جاب جان جا نان احـمدی   در گذارم جان کهاینهمجزحـجابیبیش نیســـت

Bir Ahmed geldi cananın canının hicabı bir Ahmed. Candan vazgeçerim; çünkü bu da hicaptan başka bir şey değildir. (38/10)

Bu beyitte, yanyana bulunan جان ve جانان iki kelimeden birincisinin ilk kısmıyla ikincisi imla ve telaffuz bakımından uyuşmaktadır.

2.4.2. Teşbîh

Bir şeyin bir şeye veya bir kimsenin bir kimseye benzetilmesidir. Teşbîhte benzeyene müşebbeh, benzetilene müşebbehün bih, onlar arasındaki ortak sıfata benzeme yönü, benzeme anlamı gösteren kelimeye de benzetme edatı denir.[^] Teşbîh'in çeşitleri ve örnekler:

2.4.2.1. Soyut / Somut Teşbih

Teşbihin bir tarafının soyut bir tarafının somut olmasıdır.[^] Örnek:

بُلبـــــــل لاهوتیـــــم از چمـــن کبریـــا   قیـــــد طبیعـــت شـــده پنجـــرهی دام مـــا

Kibriya (Allah Teâlâ'nın) çimeninde lâhûtî bülbülüz; bizim tuzağımızın penceresi tabiata hapsolmuş (20/2)

Bu beyitte geçen "lahut" soyut; "bülbül" ise somuttur.

---

[8] Humâyî, *Fünûn-i Belâgat ve*[6]*Sınâât-ı Edebî*, 227; Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 138.
[8] Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 139.

چون قلم در راه عشــقش گرچه می‌پویم بســر دســت عشــقش هر زمانم چون قلم ســر می زند

Maşuğun yolunda kalem gibi canla başla koşuyorum her zaman sevgi kalem bigi başımı kesiyor. (149/5)

Bu beyitte geçen "âşığın eli" soyut; "kalem" ise somuttur.

مظهر جان‌عاشقان هست‌چــو کعبــه‌صفــا هســت از ان به روی تو هر طرفی ســجود ما

Âşıkların canlarının mazharı Safa Kabe'si gibidir; ondan dolayı her taraftan senin yüzüne secde ediyoruz. (21/2)

Bu beyitte geçen "can" soyut; "kabe" ise somuttur.

مــا ز فرات ا یزدی آب حیــات خورده ا یم هســت ز چشــمه‌ی ا بد عین بقا زلال ما

Biz Tanrı'nın Fırat'ından hayat suyu içmişiz. Ondan dolayı bizim parlaklığımız sonsuzluk çeşmesindendir. (17/4)

Bu beyitte geçen "hayat" soyut; "su" ise somuttur.

2.4.2.2. Somut Teşbîh

Benzeyen ve benzetilenin her iki tarafının beş duyu organıyla algılanıp anlaşılır olmasıdır.[8] Örnek:

لعل لبت نگارا چون شــهد شــکرین اســت زان هر دو مرحم آمــد مــا را دوای عشــقــت

Ey maşuk senin dudakların bal gibi tatlıdır. Biz sene olan aşkın ilacı onlardır (135/2)

Yukarıdaki beyitte geçen "dudak" ve "bal" her ikisi de somuttur.

---

[8] Değirmençay, *Fünûn-i Belâğat ve Sınâât-ı Edebî,* 139.

کوهها را از لطافت در هوا پرآن کنند   بحرها را از حلاوت چون عسل شیرین کنند

Dağları lütuf ve incelikleriyle havada uçururlar. Denizleri halavet ve tatlılıklarıyla bal gibi tatlandırıyorlar. (153/3)

Yukarıdaki beyitte geçen “denizler” ve “bal” her ikisi de somuttur.

2.4.2.3. Soyut Teşbih

Teşbihin her iki tarafının soyut yani mücerret olmasıdır.[8]Örnekler:

دل در این زندان‌سرا و عالم فانی مبند   کاین جهان بر روی آب و عمر چون باد هواست

Bu hapishaneye, fani dünyaya gönül bağlama; çünkü dünya suyun üstünde, ömürse rüzgar gibidir. (70/7)

Bu beyitte geçen “ömür” ve “rüzgar” her ikisi de soyuttur. Dış duyulardan biriyle anlaşılamaz.

2.4.2.4. Teşbîh-i Mefrûk

Teşbîh-i melfûfun Tersidir. Önce bir kaç benzeyen ve benzetilen getirmek, sonra her benzetileni kendi benzeyeninin yanında getirmektir. Başka bir ifadeyle benzeyen ve benzetilenleri çift çift getirmektir.[9]Örnek:

روی تو ماه انور است گیسوت شمع خاور است   خلق تو عین کوثر است، دست تو دریای عطا

Senin yüzün parlak bir aydır, saçınsa doğu mumudur. Senin huyun kevser suyu, ellerin bağış denizidir. (3/8)

---

[8] Değirmençay, *Fünûn-i Belâğat ve Sınâât-ı Edebî*, 139.
[9] Değirmençay, *Fünûn-i Belâğat ve Sınâât-ı Edebî,* 147.

2.4.2.5. Teşbîh-i Müfret

Teşbîhin her iki tarafının benzeyen ve benzetilenin müfret/tekil olmasıdır. Yani bir şeyi tek bir şeye benzetmektir. Yüzün güle benzetilmesi gibi.[9]Örnek:

ســـینۀ خود را بروب از کینه و بغض و حســـد   ور نه روزی ای جوان چون مار گردی عاقبت

Göğsünü kinden, buğzetmekten ve kıskançlıktan temizle; yoksa bir gün -ey genç- yılan olursun sonunda. (81/6)

Yukarıdaki beyitte geçen “جوان” ve “مار” her ikisi de tekildir.

2.4.2.6. Teşbih-i Mutlak

Benzeyen, benzetilen, benzeme edatı ve benzetme yönünün açık ve belli olduğu, bir kayıt ve şartın bulunmadığı benzetmedir. Fars edebiyatında teşbih türlerinin en basit ve sade olanı, dolayısıyla en çok kullanılanıdır.[9]Örnekler:

هـــزاران شـــکر ایـــزد بـــر چنـــین دل   چـــــراغ معرفـــــت دارد چـــــو حـــــورا

Binlerce şükür böyle bir gönle; marifet kandiline sahiptir huri gibi. (34/7)

دل: benzeyen
حورا : benzetilen
چو : benzetme edatı
نورانیت: benzeme yönü

Beyitteki benzetmede, benzeyen, benzetilen, benzetme edatı ve benzetme yönünde oluşan dört unsur açık ve bellidir.

چون شـــبی تیره گشـــتـه دل ز غرور   ســـوی بـاطـل هـمـی رود عـمـدا

---

[9] Humâyî, *Fünûn-i Belâgat ve*[1]*Sınâât-ı Edebî*, 234; Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 141.

[9] Değirmençay, *Fünûn-i Belâg̃at ve Sınâât-ı Edebî,* 142.

Gönül, karanlık gece gibi kararmış gururdan; batıla doğru gider bilerek. (15/2)

دل: benzeyen
شب: benzetilen
چون: benzetme edatı
تیرگی: benzeme yönü

Beyitteki benzetmede, benzeyen, benzetilen, benzetme edatı ve benzetme yönünde oluşan dört unsur açık ve bellidir.

سر زلف تو همچون گل بناگوش تو چون سنبل   زبان بگشای چون بلبل اگر عهد تو بشکست ست

Senin zülfünün ucu gül gibi, kulak tozun sümbül gibi; eğer (sana verdiği) sözünden vazgeçmişse bülbül gibi konuş. (86/3)

سرزلف : benzeyen
گل : benzetilen
همچون : benzetme edatı
لطافت : benzeme yönü

Bu beyitteki benzetmede, benzeyen, benzetilen, benzetme edatı ve benzetme yönünde oluşan dört unsur açık ve bellidir.

2.4.3. Telmîh

Şairin ya da yazarın söz içinde bilinen bir olaya, bir hikâyeye, bir kişiye; ayete, hadise veya meşhur bir şiire; yaygın bir fıkra, nükte, atasözü ve benzeri şeylere işaret etmesidir.[93]

Birçok yerde bu sanatı kullanılmıştır. Bunlardan birkaçı: Arâf suresi 143. ayette[94] geçen "*Beni asla göremeyeceksin*" anlamındaki "لن ترانی" cümlesini telmih ederek şiirinde kullanmıştır.

---

[93] Değirmençay, *Fünûn-i Belâğat ve Sınâât-ı Edebî,* 112.
[94] Mûsâ, belirlediğimiz yere (Tûr'a) gelip Rabbi de ona konuşunca, "Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım" dedi. Allah da, "Beni (dünyada) katiyen göremezsin. Fakat (şu) dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni görebilirsin." dedi. Rabbi, dağa tecelli edince onu darmadağın ediverdi. Mûsâ da baygın düştü.

لباس لن ترانی هست او را   به ظاهر ذات او در جمله اسماست

“Lenterani: Beni asla göremeyeceksin” elbisesi var onun, görünürde oun zatı bütüm isimlerdedir. (117/5)

Hz. İsa’nın nefesiyle insanları iyileştirmesine telmihte bulunulmuştur.

گرد می یک نفسی باد عنایت بوزد   طالبان بهتر از انفاس مسیحا بینند

Eğer bir an inayet ruzgarı eserse, talipler Hz. İsa’nın nefesinden daha iyisini görürler. (185/10)

Hz. Süleyman ve karınca olayına telmihte bulunur.

گرچه در این راه چو موری بود   عزّت خود را چو سلیمان کند

Eĝer bu yolda karınca gibidir, ama kendi onurunu Hz. Süleyman gibi yapar. (192/7)

Hz. Musa’nın yed-i beyza mucizesine telmihte bulunur.

موسیعهد توئی کزکف دست تو همه   عجبی نیست که جمله ید بیضا بینند

Bu günun Hz. Musa’sı sensin; çünkü senin elinde yed-i beyza görse herkes şaşımaz. (185/20)

2.4.4. Îhâm

Uzak ve yakın iki anlamı bulunan bir kelimenin diğer anlamıyla birlikte asıl olarak uzak anlamının kastedilmesidir. Buna tahyil, tevhim ve tevriye de denir.[۹۵]

Aşağıdaki beyitte “سران” kelimesinde îhâm sanatı vardır. Kelime hem “انسانها” hem de “بزرگان، نام آوران” anlamlarına gelir.

Ayılınca, “Seni eksikliklerden uzak tutarım Allah’ım! Sana tövbe ettim. Ben inananların ilkiyim” dedi (*Kur’ân-ı Kerim*, 7 A‘râf 143).

9 Değirmençay, *Fünûn-i Belâĝat ve Sınâât-ı Edebî*, 98.

یا رب چه جمالست رخ سیمبران را   کز پای در آرند بیک لحظه سران را

İlahi, beyaz yüzlü maşuklarda ne güzelik var ki bir bakışla âşıkları mahv ederler? (18/1)

Aşağıdaki beyitte جمال ve احد kelimelerinde îhâm sanatı vardır. Hem kelime anlamları olan “güzellik”, “tek olması” hem de Allah’ın isimleri olarak tevriyeli kullanılmıştır.

هست جمال احد بر رخ احمد عیان   بر تو همه ظاهر است سنت احکام ما

Bir olan Allah’ın güzelliği Ahmed’in yüzünde görünür. Bizim hükümlerimizin sünneti sende görünür tamamen. (20/5)

2.4.5. Mecâz

Gerçek anlamı dışında kullanılan kelime veya terkibi ifade eden belâgat terimidir.[9] Örnekler:

کام همه عالم توئی نور دل آدم توئی   هر خسته را مرهم توئی ای درد دل‌ها را شفا

Bütün âlemin arzusu sensin, Âdem’in gönlünün nuru sensin; her hastanın melhemi sensin ey gönüllerin derdine şifa olan. (3/19)

Yukarıdaki beyitte geçen “عالم” kelimesinin gerçek anlamı “دنیا”, mecâz anlamı ise “مردم عالم”dır. Mecaz anlamıyla kullanılmıştır.

تا که توحید بر زبان من است   قیصر و ترک و روم چاکر ماست

Tevhid zikiri benim dilimde olduğu sürece, Kayser, Türk ve Rûm bizim kölemizdir, hizmetçimizdir. (87/2)

Yukarıdaki beyitte geçen **قیصر** kelimesinin gerçek anlamı Rum padişahıdır, ama burada Rumlar kasdedilmiştir. Mecaz anlamıyla kullanılmıştır.

---

9 Değirmençay, *Fünûn-i Belâğat ve Sınâât-ı Edebî*, 151.

2.4.6. Tecrîd

Şairin kendini soyut bir kişi kabul ederek kendine hitap etmesidir. Bu sanat genelde gazellerin son beyitlerinde bulunur.[9]Örnekler:

Şair, aşağıdaki örneklerde Ahmed diyerek kendine seslenmiş ve tecrîd sanatı yapmıştır.

احمد تو بدان که در دو عالم　　جز فضل خدای رهنما نیست

Ahmed bil ki iki dünyada Tanrı'nın lütfu dışında hiçbir rehber yoktur. (107/27)

ای احمد، اگر تو خود بدانی　　این ذات تو ذات حق تعالی است

Ey, Ahmed eğer kendin biliyorsan, senin bu zatın Hak Teâlâ'nın zatıdır. (117/7)

2.4.7. İstiâre

Bir kelimeyi gerçek anlamı ile mecazî anlamı arasında benzerlik ilgisi olması şartıyla gerçek anlamı dışında kullanmaktır. Şairin benzeyen ve benzetilenden birisini kullanarak diğerini kastetmesidir.[9]Örnekler:

رفت آن حریف و سرو ز بستان و باغ ما　　آمد بهار سبزه گل وصلی بشکفید

O rakib ve selvi bizim bostandan ve bahçeden gitti, yeşil bahar mevsimi geldi ve vuslat çiçeği açtı. (143/2)

Yukarıda sevgilinin boyunu serve benzetilmiş; servi, servi boylu güzelden istiaredir.

از رخ گلگون و زلف و سنبل پرتاب تو　　گلستان حُسن را نشو و نمائی دیگر است

Senin kırmızı yüzün ve sümbül gibi kıvırcık ve parlak saçlarından güzellik bahçesinde başka bir neşe ve güzellik var. (76/3)

---

9 Değirmençay, *Fünûn-i Belâğat ve Sınâât-ı Edebî*, 111.
9 Değirmençay, *Fünûn-i Belâğat ve Sınâât-ı Edebî,* 167.

Bu beyitte, sevgilinin saçı zikredilmeden sümbül kullanılmıştır. Sümbül saçtan istiaredir.

خضـــــــــر اگر لعـــــل روانبخش تو را دریابد بــار دیگر بــه ســـرچشـــمــه‌ی حیوان نرود

Hızır, eğer senin hayat veren yakut dudağını idrak etse, birdaha hayat çeşmesine gitmez. (165/3)

Yukarıda sevgilinin dudağı kırmızılık bakımından yakuta benzetilmiş yakut dudaktan istiaredir.

2.4.8. Tezâd

Sözde birbirine zıt kelimeleri bir arada kullanmaktır.[9] Örnekler:

مرد درگـاه خـدا در حیرت از روز پســـین غافل و نادان همیشه روز و شب در عشرت است

Allah'ın dergahının adamı gelecek günden şaşkınlık içinde; ama gafil ve cahil insan her zaman gece gündüz eğlence içindedir. (79/5)

تو در بهـار دنیـا تخم فســـاد کشـــتی زان در خزان عقبی حــاصــــل بری نـدامـت

Sen dünya baharında kötülük tohumu ektin; onun için ahiret hazanında pişman olacaksın. (92/3)

مــلــجــاء بــیــچــارگــان خـــاک درت هــر زمـــانـــی در حـــیـــات و در مـــمـــات

Senin kapının toprağı, biçarelerin sınağıdır; her zaman hayatta ve ölümde. (94/11)

Yukarıdaki beyitlerde **حیات ، ممات ؛خزان، بهار؛ شب، روز،؛** kelimelerinde tezad sanatı vardır.

---

[9] Değirmençay, *Fünûn-i Belâğat ve Sınâât-ı Edebî*, 99.

2.4.9. İştikâk

Bir cümlede veya beyitte aynı kökten veya aynı kökten olmayan, fakat görünüşte aynı köktenmiş gibi birbirine yakın ve benzer olan türemiş kelimeler kullanmaktır.[١٠٠] Örnekler:

آندم که ما ببار امانت درآمدیم   جبریل در خزانه‌ی رحمت امین نبود

Biz, emanet yükünün altına girdiğimiz zaman Cebrail Tanrı'nın rahmet hazinesinde emin değildi. (164/2)

دلبرا امشب جمالت را صفائی دیگر است   ناظران را با لقایت التقائی دیگر است

Ey maşuk bu gece senin cemalinin başka bir safası var; sana bakanların başka bir bakışı var. (76/1)

باز جان در غمزه ها غماز شد   باز دل در پای جانان سرنهاد

Yine can gamzeleriyle göz kırptı; yine yürek maşuğun yoluna baş koydu. (186/11)

Bu beyitlerde geçen birbirine yakın ve benzer türemiş kelimeler olan **امانت، امین؛ غماز، غمزه ؛ التقا، لقا** kelimelerinde iştikak sanatı vardır.

2.4.10. Kalb

Sözde harfleri kısmen veya tamamen birbirinin tersi olan kelime veya ibareler kullanmaktır. Buna maklûb ve cinâs-ı kalb de denir.[١] Örnekler:

پرسید زمن دوست که فقرت به چه سان است   او را چه خبر دانی و او را چه نشان است

Dost benden sordu ki yoksulluğun nasıldır; ondan ne haberin var, ondan bir işaret var? (64/2)

Bu beyitlerde, harfleri kısmen birbirinin tersi olan علم ve عمل kelimeleri kullanılmıştır.

---

[1] Humayî, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 61; Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 75.
[1] Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 76.

2.4.11. Kinâye

Uzak ve yakın iki anlamı olan kelimenin uzak anlamının kastedilmesidir.[1·۲] Örnekler:

خلقــی بــه جســتجویت سرگشــته در دو عــالم گردیــده قامتشــان در هجــر تــو کمــان‌هــا

Yaratılmışlar senin arama üzerinde şaşkın ve boyları uzaklığında yay gibi eğilmiş. (2/2)

Bu beyitlerde geçen " قامت کمان شدن " kinayedir. (خم شدن کمر در اثر پیری یا مصیبت)

بس خون جگـر خـوردم ز انـدوه غـم هجـرش انــده شــد و کــام آمــد تــا بــاد چنــین بــادا

Senin ayrılık kederinden çok ciğer kanı içtim; keder gitti, neşelik geldi, olacaksa böyle olsun. (9/3)

Bu beyitlerde geçen " خون جگر خوردن" kinayedir.(عذاب کشیدن،در رنج و مصیبت افتادن)

2.4.12. Mürâ'ât-i Nazîr

Sözde aynı tür (gül, lale; güneş, ay, yıldız; dudak, göz, ağız), benzerlik (göz-nergis; boy-servi; ağız-gonca), mülâzemet (mum-kelebek; ok-yay; Leyla-Mecnun) gibi anlam bakımından birbiriyle uygun olan kelimeleri bir arada getirmektir. Buna tenâsüb, telfîk, tevfîk de denir.[1] Örnekler:

تاج و تخت و ملک و مال و نام و ننگ و ســروری عاشــــقان را عار با ید این همه مر عام را

Taç, taht, mülk ve mal, nam ve utanç ve başkanlık, âşıklara ardır; bütün bunlar normal insanlar içindir. (6/4)

Beyitte تاج، تخت،ملک،مال،نام kelimeleri arasında mülâzemet yani bir arada bulunma, birlikte olma yönünden mürâ'ât-i nazîr sanatı vardır.

---

[1] Humâyî, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 255-256; Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî,* 160-161.

[1] Humâyî, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 257; Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî,* 95.

در نظر اهل حق هست یکی آب و موج   غرقه‌ی دریای جهل گر چه نشد آشنا

Hak ehlinin gözünde suyla dalga birdir; yüzmeyi bilmese de cehalet denizinde boğulmaz. (27/3)

Beyitte دریا، شنا، آب، موج غرق، kelimeleri arasında mülâzemet yani bir arada bulunma, birlikte olma yönünden mürâ‘ât-i nazîr sanatı vardır.

بی یاد تو نیست هیچ مرغی   در سبزه و باغ و بوستان‌ها

Yeşillikte, bahçelerde ve bostanlarda seni anmayan hiç kuş yoktur. (1/2)

Beyitte سبزه، باغ، بوستان kelimelerin arasında aynı türden olma yönünden mürâ‘ât-i nazîr sanatı vardır.

2.4.13. Suâl ve Cevâp

Şairin muhatabıyla konuşması veya kendisiyle muhatabı ya da iki kişi arasındaki konuşmayı soru cevap şeklinde yapmasıdır.[1] Örnekler:

گفتم که جان من ز فراقت به لب رسید   گفتا به عشق دادن جانت هدایتی ست

Dedim: Senin ayrılığında ölüyorum. Dedi: Senin aşk yolunda ölmeğin irşaddır. (101/4)

گفتم ای دوستان مرحمتی   گفت این رسم در دیارم نیست

Dedim: Dostlar bana merhamet edin. Dedi: Bizim ülkede böyle âdet yok. (104/4)

بگفتم راز زلفت باز جویم   بگفتا قصه زلفم دراز است

Dedim: Saçın sırrına nasıl bulurum? Dedi: Zülfümün hikayesi uzundur. (110/2)

Şair, bu beyitlerde muhatabıyla konuşmasını soru cevap şeklinde yapmıştır.

---

[1] Humâyî, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 315; Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 120.

2.4.14. Tecâhül-i Ârif

Şiir ve nesirde bilinen bir hususun bir nükteye bağlı olarak bilinmiyormuş gibi ifade edilmesidir.[5] Örnekler:

باز ندانم که چه باده چشید　　باز چنین مست زمیخانه شد

می ندانم تا چه باشد حال من　　آنچه از عشق تو ما را در دل است

Bilmiyorum nasıl bir şarap içti ki böyle sarhoş meyhaneden gitti. (184/2)

Bilimiyorum senin aşkından gönlümüzde nasıl bir hal vardır, benim halim nasıldır. (137/2)

2.4.15. Tensîku's-sıfât

Bir kimsenin veya bir şeyin sıfatlarını peş peşe zikretmektir.[6] Örnekler:

افلاس و نیاز و فقر و حاجت　　سرمایه گنج مفلسان است

İflas, ihtiyac ve yoksulluk ve ihtiyaç iflas edenlerin hazinelerinin sermayesidir. (128/3)

Bu beyitte فقر، حاجت، نیاز، افلاس müflislerin sıfatları olarak zikredilmiştir.

2.4.16. İrsâl-i Mesel

Şiirde veya nesirde bir fikri, bir görüşü ispat etmek, açıklamak, söze kuvvet ve güzellik katmak amacıyla söz arasında atasözü, vecize, hikmetli sözler, deliller ve misaller getirmektir. Buna îrâd-ı mesel de denir.[7] Örnekler:

خواجه جام نوش دارد گو بنوش　　هیچ نوشی در جهان بی نیش نیست

در عارض خود بین و همی باش خدا بین　　چیزی که عیان است چه حاجت به بیان است

---

[5] Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 108.
[6] Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 110.
[7] Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 111.

Efendinin elinde şarap kadehi var, içsin, zira dünyada hiçbir lezzet acısız değildir. (51/4)

Kendi yüzüne bak, Allah'ı gören ol; aşikâr olanı anlatmaya gerek yok. (68/2)

2.4.17. Teşhis ve İntak

Şahıslandırma konuşturma. Cansız bir varlığa canlıya ait özellikler verilmesidir.[١٠٨] Örnekler:

عشق سلطانی است قاهر جان و دل غارت کند   غارتش را شکر باید کرد هم فریاد نیست

سیمرغ و عقاب و باز و شاهین   ذکر تو کنند در آشیان‌ها

Aşk, kahreden bir sultandır; canı ve gönlü yağmalar; onun yağmalamasına şükretmek gerekir, bağırmak, feryat etmek değil. (73/5)

Simurg, kartal, doğan ve şahin yuvalarında seni zikrediyorlar. (3/1)

2.4.18. Leff ü Neşr-i Müretteb

Sözde önce birkaç kelimeyi zikretmek, sonra onlarla ilgili bulunan kelime veya cümleler getirmeye leff ü neşr denir. Önce zikredilen kelime ve terkiplerle onlarla ilgili olarak getirilen kelimelerin aynı sırayı takip etmesine ise leff ü neşr-i müretteb denir.[١٠٩] Örnekler:

شعار احمد دیوا نه است چرم و پلاس   لباس پادشاهان نیست جز کلاه و قبا

Deli Ahmed'in nişanı deri ve palastır, çuldur, padişahların elbisesi külah ve kabadır.(15/7)

Bu beyitte şair ilk mısrada چرم ve پلاس behsetmiş, ikinci mısrada ise bunlarla alakalı olarak کلاه ، چرم den, قبا'nın پلاس olduğu açıklamalarında bulunmuştur. Görüldüğü üzere önce gelenlerle, onlarla ilgili gelen kelimeler aynı sırayı takip etmiştir.

---

1 Mehmet Vanlıoğlu, Mehmet Atalay, *Edebiyat Lügati*, Fen-Edebiyat Fakültesi Ofset Tesisleri, Erzurum 1994, 318.

1 Humâyî, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 279; Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî,* 102.

2.4.19. Reddü’s-sadr ‘ale’l-‘acuz

Beytin veya cümlenin başında (sadr) getirilen kelimenin, beytin veya cümlenin sonunda (acuz) tekrar edilmesidir.[1] Örnekler:

ذات پاکت مطلع نور خدا　　پرتو نورت محیط جمله ذات

Senin temiz zatın Tanrı’nın nurunun doğduğu yer, senin nurunun pırıltısı bütün zatı kuşatır. (94/4)

سرمست رسید و جام بر دست　　در حلقه ما نگار سرمست

Sarhoş sevgili elinde şarap kadehi geldi ve bizim halkamıza katıldı. (121/1)

Yukarıdaki ilk beyitte beytin başında getirilen ذات kelimesi, ikinci beyitte yine beytin başında getirilen سرمست kelimesi aynen beytin sonunda tekrar edilmiştir.

2.4.20. Reddü’ l-‘acuz ‘ale-sadr

Beytin sonunda (acuz) getirilen kelimenin, bir sonraki beytiin başında (sadr) tekrar edilmesidir.[1] Örnekler:

ای تویی در بحر وحدت آشنا　　آشنائی جو بیا ای آشنا

آشنا کن در بحار جزو کلّ　　در میان جزء و کل جو آشنا

Ey birlik denizinde yüzen! Ey aşina, gel, bir tanıdık ara. (16/1)

Cüz ve kül (parça ve bütün) denizlerinde yüz; cüz ve kül arasında bir tanıdık ara (16/2).

آشنای بحر وحدت گر شوی　　ذات ما خود را نموده ذات ما

ذات ما اندر ظهور ذات حقّ　　کی بود بی ذات عارض رهنما

[1] Humâyî, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 70; Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 78.

[1] Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî,* 80.

Eğer sen birlik denizinin yüzeni olursan, bizim zatımız kendisini gösterir bizim zatımız. (38/4)

Bizim zatımız Hakk'ın zatının zuhurundadır, zat olmadan ârız nasıl rehber olur? (38/5)

2.4.21. İrsâd veya Teshîm

Sözün başlarının, son kısmını gösterecegi yani dinleyecinin sözün sonunun ne olduğunu anlayacığı şekilde düzenlenmesidir. Başka bir ifadeyle sözün, okuycunun veya dinleyicinin, seci ve kafiye yardımıyla ifadenin sonunun ne olduğunu anlayacağı sekilde getirilmesidir.[1] Örnekler:

پیش رویت پارسائیخوش نمیآید مرا وزسر زلفت رهائی خوش نمیآید مرا

Bana senin yanında dindarlıkta bulunmak lezzet vermiyor ve saçlarından da kurtulmak hoş gelmiyor. (37/1)

از دوست پیام آمد تا باد چنین بادا کارم به نظام آمد تا باد چنین بادا

Dostan bana haber geldi, olacaksa böyle olsun. İşlerim duzene girdi, olacaksa böyle olsun. (9/1)

2.4.22. İbdâ'

Nazım veya nesir cümlesinde birkaç bedî' sanatı bir arada getirmektir.[1] Örnekler:

منزل ما جای خاص و عام نیست مستی ما از سبو و جام نیست

Bizim menzilimiz hâs kişilerin ve halkın yeri değildir; bizim sarhoşluğumuz testi ve kadehte(ki şarapta)n değildir. (55/1)

---

[1] Humâyî, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 313-314; Değirmençay, Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî, 101

[1] Humâyî, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 313-314; Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 121.

İbdâ: Birkaç bedi sanatı bir arada getirmektir.[114] Bu beyitte, cinâs-ı mutarraf, murâât-ı nazîr ve tezat sanatları vardır.

Cinâs-ı mutarraf, cinaslı kelimelerin sadece bir harflerinin farklı olmasıdır. (جام، عام)

Mürâât-i nazîr, sözde anlam bakımından birbiriyle uygun olan aynı tür kelimeler (جام، سبو، مستی) bir arada zikredilmiştir.

Tezâd: birbirine zıt kelimeler kullanılmıştır (عام، خاص)

2.4.23. Mübālağa

Bir seyi bir kimseyi överken, tanımaktan veya tasvir ederken olduğundan fazla veya eksik göstermektir. Aklen ve âdeten mümkün olmayan mübalağadır.[115] Örnekler.

از چشمه چشم ماست جاری   هر چشمه ای که بر زمین روان است

Yerlerde akan pınarların suyu bizim gözümüzün suyudur. (128/4)

گر ز سیلاب سرشکم قطره‌ای پیدا شود   این جهان از شور آب چشم من دریا شود

Benim gözümden akan selden bir damla ortaya çıksa dünya deniz olur. (1/167)

2.4.24. İktibas

Konuyu ve anlamı pekiştirmek için sözde ayet veya hadise yer vermektir. İktibasta şart ayet ya da hadis olduğunu belirtmeden sözün aynen ya da kısmen getirilmesidir.[116] Örnekler:

Ahmed-i Câm, Arâf suresi 143. ayette[117] geçen "*Beni asla göremeyeceksin*" anlamındaki **"**لن‌ترانی**"** cümlesini şiirinde iktibas etmiştir.

---

114 Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî,* 121.
115 Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî,* 96.
116 Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî,* 68.
117 Mûsâ, belirlediğimiz yere (Tûr'a) gelip Rabbi de ona konuşunca, "Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım" dedi. Allah da, "Beni (dünyada) katiyen göremezsin. Fakat (şu) dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni görebilirsin." dedi. Rabbi, dağa tecelli edince onu darmadağın ediverdi. Mûsâ da baygın düştü. Ayılınca, "Seni eksikliklerden uzak tutarım Allah'ım! Sana tövbe ettim. Ben inananların ilkiyim" dedi (*Kur'ân-ı Kerim,* 7 A'râf 143).

دل من برد و لن ترانی گفت   بسته از گل غباروار مرا

Benim gönlümü çaldı ve "Beni asla göremeyeceksin" dedi. Toz gibi toprağa (tutsak) etti beni. (8/5)

Aynı ayet bir başka beyitte de iktibas edilmiştir.

لباس لن ترانی هست او را   به ظاهر ذات او در جمله اسماست

"Beni asla göremezsin" elbisesi vardır onun; görünürde onun zatı bütün isimlerdedir. (117/5)

Aşağıdaki beyitte Kur'ân-ı Kerîm'in Fetih suresinin 1. ayetinde geçen "Şüphesiz biz sana apaçık bir fetih verdik." (إِنّا فَتَحْنَا لَکَ فَتْحاً مُّبِيناً) cümlesi iktibas edilerek şiirde kullanılmıştır.

طه و یاسین نام تو انا فتحنا کام تو   اجرام یکسر رام تو ای آفرینش را بها

Ey yaratılanların en değerlisi! Tâhâ ve Yâsin senin adın, "Biz sana apaçık bir fetih verdik" senin arzun; bütün cisimler senin emrindedir. (3/2)

Aşağıdaki beyitte Kur'ân-ı Kerîm'in Hadid suresi 4. ayetinde geçen "Allah her yerde sizile var" (هُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنتُمْ) cümlesi[18] iktibas edilmiştir.

2.4.25. A'dâd

Sözde birkaç isim zikretmek, sonra herbirini bir münasebete bir kimseye veya bir seyenispet etmektir. Baska bir ifadeyle şair, önce birkaç ismi zikreder, sonra herbirini bir bir vasfeder. Buna siyākatu'l-a'dād (سیاقه الاعداد) da denir.[19] Örnek:

سیمرغ و عقاب و باز و شاهین   ذکر تو کند در آشیان ها

Simurg, kartal, doğan ve şahin seni yuvalarında hatırlıyorlar. (1/3)

---

[18] Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 68.
[19] Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî*, 109.

جـــبـــرئـــيـــل و مـــلايـــک مـــقـــرّب   ذکـــر تـــو کـــنـــد در آســـــمـــان هـــا

Cebrail ve mukarrep melekler seni zikrederler göklerde. (1/6)

2.4.26. Muvāzene (Mümāsele)

Nesre ve karinelerin sonuna özgü olmayan sec'-i mütvazinden bir türdür. Muvazene, nazım ya da nesir karınlerinde, baştan sona herbiri kendi karinesiyle vezinde bir. kafiyede farklı olan kelimeler getirmektir.[1]Örnek:

ذوق من از دلربـایی خوش همی‌آیـد مرا   عیش من از دلربـایی خوش همی‌آیـد مرا

Ben gönül çalan sevgiliden hoşlanıyorum; hayatta gönül çalan sevgiliden hoşlanıyorum. (36/1)

2.4.27. Secili Şiir

Secili/müsecca şiir, beyitlerin mısralarının secili karinelerden oluşmasıdır.[1]Örnek:

نـامـت محمـد آمـده محمود و احمـد آمـده   دین تو ســرمد آمده بولقاســمت کنیت تو را
هر دم هزاران آفرین بر جانت از جان آفرین   بی‌حد و پایان آفرین بر روح پاکت از خدا

Senin adın "Muhammed, Mahmud ve Ahmed gelmiş; senin dinin dinlerden yüce Ebu'l-kasım senin künyendir. (3/3)

Her an canı yaratandan senin canına, Tanrı'dan senin temiz ruhuna binlerce aferin olsun, sayısız, sonsuz. (3/11)

---

[1] Humâyî, *Funûn-i Belâgat vẻ Sınâât-i Edebî*, 41; Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî,* 68.
[1] Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî,* 64. [1]

2.4.28. Reddü'l-matla

Gazel veya kasidenin matla beytinin birinci veya ikinci mısrasının son (makta) beyitte tekrar etmektir.[۱۳۲]

Matla beytinin ilk mısrasının makta beytinde tekrar edilmesine örnek:

ای تویی مقصود کل کاینات	ذات تو موجود در جمله صفات
نیست جز ذات صفاتت در جهان	نیست هرگز بی صفاتت هیچ ذات
آمده در صورت آدم پدید	اهل معنی راست واضح این نکات
گر بدانی خویش را در اصل کار	بر تو گردد آشکارا واردات
در همه اشیا حقیقت را بدان	زانکه مشهودست در هر شاهدات
اندرین کثرت همه وحدت نگر	تا شود آسان بتو هر مشکلات
در حقیقت مطلقاً احمد حق است	**ای توئی مقصود کلّ کاینات**

Ey sen tüm yaratılmışların amacısın, senin zatın tüm sıfatlarda mevcuttur.

Senin sıfatının zatından başkası yoktur dünyada, senin sıfatının olmadığı hiçbir zat yoktur.

Âdem'in suretinde ortaya çıkmıştır; mana ehli bu hususlara işarettir.

Eğer sen işin aslında kendini bilirsen, sana görünür bütün ilhamlar.

Bütün eşyadaki hakikati bil, zira görünenlerde bu bellidir.

Çokluklarda birliği gör ki her sorun sana kolay gelsin.

Hakikatte Ahmed kesin Hak'tır; çünkü sen tüm yaratılmışların amacısın. (Gazel ۱۰۳).

---

[1] Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî,* 68. [2]

2.4.29. Reddü'l-kafiye

Gazel veya kasidenin matla beytinin ilk mısrasının kafiyesini ikinci beytin ikinci mısrasında tekrar etmektir.[1] Örnek:

جمال لایزالی طلعت ماست   ردای کبریائی صورت ماست

به هر جا هست نقش کبریائیش   جمال با کمالش طلعت ماست

Sonsuz güzellik bizim yüzümüzdür. Tanrı'nın ridası bizim suretimizdir. (100/1)

Onun olduğu her yerde Tanrı'nın zatı vardır; onun kamil güzeliği bizim yüzümüzdür. (100/2)

2.5. DİVANDA GEÇEN DİNÎ VE TASAVVUFÎ TERİMLER

2.5.1. Tövbe

Tövbe kelime olarak; "günahtan Allah'a dönmek, rücu etmek, dönüş yapmak, pişmanlık duymak, dönmek, nedamet etmek" gibi anlamlara gelir.[1] İslami bir terim olarak tövbe; "kulun işlediği kötülük ve günahlara pişman olup onları terk ederek Allah'a yönelmesi, emirlerine uymak ve yasaklarından kaçmak suretiyle Allah'a sığınması ve O'na bağlanmayı dilemesi demektir.[1]

Ahmed-i Câm'a göre tövbe, bir daha günah işlememeye kalben kararlı olmaktır. Tövbe aynı zamanda büyük bir iş olup akıllı olan Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, ateşperest, putperest, müşrik herkesin daima ihtiyaç duyduğu şeydir. Zira insan, bir işi yaptıktan sonra onun kötü olduğunu gördüğü vakit pişman olup tövbe etmelidir. Tövbe edenlerin makamları, bütün manevi makamların en üstündedir. Gerçek tâib (tövbe eden) Allah'ın yanında insanların en değerlisi ve en kıymetlisidir. Nitekin âyet-i kerimede tövbe

---

1 Değirmençay, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî,* 82.

1 Seyyid Şerif Ali b. Muhammed Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât, Tahran 1370 hş. [baskı yeri ve tarihi yok]*, 454.

1 Cürcânî, *Kitabu't-ta'rîfât,* 65.

edenler için şöyle buyrulmuştur: "…Şüphesiz Allah çokça tövbe edenleri ve çokça temizlenenleri sever" (Bakara 2/222).[126]

سال‌ها این خانه را شستی به آب توبه لیک   چون تـأمـل می کنم از دل پلیـدی عـاقبـت

سـینه ار شـسـته شـود ز آلایش دنیای دون   مرغ روحت در فضـــای حق پریدی عاقبت

Yıllarca tövbe suyula bu evi yıkadın; ama düşünüyorum ki gönlünden pislikleri temizlememişsin sonunda.

Alçak dünyanın kirlerinden kalbini yıkar temizlersen, ruh kuşun Hakk'ın fezasında uçar sonunda. (82/9-10)

Ahmed-î Câm, şiirlerinde tövbenin uzun ve zorlu bir yol olduğunu, sadece dil ile değil insanın kalben de bu yolda olması gerektiğini tövbe makamının makamlar arasında en yüce yer olduğunu ifade etmektedir. Ona göre tövbe günahları kalpten uzaklaştırmaktır. (82/7; 145/7)

2.5.2. Zühd

Zühd sözlükte; "bir şeyin az olması, bir şeye rağbet etmemek, ona karşı ilgisiz davranmak, ondan yüz çevirmek, az olanla yetinmek, soğuk ve ilgisiz davranmak, her türlü zevke karşı koyarak kendisini ibadete vermek" gibi anlamlara gelir.[127] Tasavvufta ise; ahirete yönelmek, dünyaya doludizgin dalmamak, elde mevcut bulunsa bile gönülde mal ve mülk sevgisine yer vermemek, ahirete yönelmek için dünyadan el etek çekmek, Hakk'a yönelmek için dünyadan da ahiretten de el etek çekmek, zaruri olmayan her şeyi terk etmek, helal ve mubahın ihtiyaçtan fazla olan kısmını terk etmek" gibi anlamlara gelmektedir.[128]

Şeyhülislam Ahmed-i Câm, zühd konusunda diğer zühd ehli mutasavvıflarla aynı düşünceleri paylaşmaktadır. Kendisine göre, zühd, zâhidin kalben dünyaya soğuk bakmasıdır.

---

126 Ahmed-i Câmî Nâmekî, *Miftâhü'n-necât*, 97-99.
127 Cürcânî, *Kitabu't-ta'rîfât*, 205.
128 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Marifet Yayınları,* İstanbul 1995, 597; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* Ağaç Kitabevi Yayınları, Ankara 2009, 787.

Ahmed-i Câm'a göre kim zühd makamına nail olursa peygamberlerden sonra en büyük manevi dereceye sahip olur, abdal ve sıddıkların derecesine ulaşır. Zâhidlerden hiçbir zaman zararlı şeyler ortaya çıkmaz, hep faydalı şeyler ortaya çıkar. Çünkü içleri ve dışları birdir.

Ahmed-i Câm'ın da mensup olduğu Melâmet-Kalender meşrebinde, zühd anlayışından ziyade Allah aşkı ön plandadır. Onlara göre, Allah sevgisi ile donanmamış bir zühd ve takva sahibi, Rabb'ini hakkıyla bilemez ve tanıyamaz. İrfanın derinliklerine dalmak ancak aşk ile gerçekleşir, yoksa kişiyi cennet arzusuna sevkeden bir zühd anlayışıyla gerçekleşemez. Zira sûfîler zühdüne riya katıp, insanların beğenisini kazanmak için zühd hayatı yaşayan kişileri şirke düşmekle tenkit etmişlerdir. Sûfîler nazarında zâhidler ürkek, korkak ve Allah âşıklarıyla kıyaslanamayacak derecede geride kalmış kişilerdir. [129]

دل در هوای خوبان ظاهر به زهد و تقوی   این زهد و پارسایی هرگز به‌کار ناید

Gönül zahiri güzellerin aşkındadır zühd ve takva ile; bu züht ve takva asla işe yaramaz. (198/6)

Şair, şiirlerinde zühd makamını tanımlarken milletten, riyadan ve zahiri ibadetlerden uzaklaşmak olarak açıklar; insanın zühd makamına yanlızca takva, sabır ve inanç ile ulaşabileceğini anlatır (161/2). Zühd'ün kalben olanı değerlidir (198/7).

2.5.3. Kanaat

Sözlüte; "payına razı olma", payına razı olmak ve fazlasını istememek, helâlâ yetinmek ve harama teveccüh etmemek, huzur için olmak ve yeme için ve çeşitli aşırıya kaçmak demektir; terimde ise "kişinin azla yetinip elindeki helâl kısma razı olması, kendisinin ve sorumluluğu altında bulunanların ihtiyaçlarını asgari ölçüde karşılıyabileceği maddi imkânlarla iktifa edip başkalarının elindeki şeylere göz dikmemesi, aşırı kazanma hırsından kuturulması"şeklinde açıklanmakta; hırs, tamah,

[1] Yıldız, *Ahmed-i Câmî Nâmekî, Hayatı-Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 135-141.

hazlara düşkünlük ve tûl-i emel gibi kavramlarla ifade edilen mal ve dünya tutkusunun kalpten silinmeyesiyle kazanılan ahlaki bir erdem olarak değerlendirilmektedir.[1]

Ahmed-i Câm'a göre kanaat, az olan dünya malına ve mülküne karşı memnun olmaktır. Kanaat; rızık, dünya malı, mülkü ve mevkii hususunda olur, ancak ibadet, zikir ve hayırda olmaz. Doğru yol, dünya malına karşı kanaatkâr olmak, dinde ise mücâhedeye devam etmektir. Dünya hizmet ve ibadet yeridir, ücret ve mükâfat yeri değildir. Allah'ın dostları bu dünyada hizmet ederler, ücretlerini ve mükâfatlarını ahirette alırlar.[1]

احمد بیچاره چون راه قناعت گزید   دل ز دو عالم سویت باز نظر می‌کند

Çaresiz Amed kanaat yolunu seçtiği için, iki dünyadan da geçip gönülden sana bakıyor. (156/10)

Ahmed-i Câm, insanın önce kendi içerisinde sabırlı ve her daim şükretmeyi bilmesi gerektiğini belirtir; ancak bu şekilde içinin sâfa ve huzura kavuşabileceğinden bahseder (12/6).

2.5.4. Sabır

Sözlükte; "dayanmak, katlanmak, sızlanmak, yakınmamak, kendini acındırmama, acıya karşı dayanma, dayanıklık, nefsine hakim olma, şikâyet ememe, hapetmek, alıkoymak, bir darlık içerisinde tutmak, güçlü ve derençli olmak" gibi manalara gelir. Terim olarak ise başa gelen sıkıntı, üzüntü ve belalar karşısında direnç gösterme, olumsuzlukları olumlu kılmak için gösterilen metanet manalarına gelmektedir.[1]

Ahmed-i Câm'a göre sabır, tahammül, nefsi hapsetmektir. Sabır hayırda, şerde, nimette, şiddette, konuşmakta, dinlemekte, oturmakta, istemekte ve benzeri her konuda olur. Her şeyin anahtarıdır.Nitekin Hz. Muhammed (s.a.v) şöyle buyrulmuştur (الصبر مفتاح الفرج)[133]

[1] İbn Hibbân, *Ravzatü'l-ukâlâ ve Nüzhettü'l-fuzelâ* (nşr. M. Muhyiddinabdülhamid v.dğr.), Beyrut 1397/1377, 144-153.
[1] Ahmed-i Câmî Nâmekî, *Ünsü't-tâibîn* (tsh. Ali Fâzıl), 151.
[1] Cürcânî, *Kitabu't-ta'rîfât,* 122.
[1] Ahmed-i Câmî Nâmekî, *Ünsü't-tâibîn*, 181.

دوش در سودای او تا بامداد   عقل و صبر هر دو مرا آرام داد

Dün sabaha kadar onun sevdasında akıl ve sabır, her ikisi bana huzur verdi, beni dinlendirdi. (159/1)

احمدا صبر کن تو باش فنا   ملک جاوید از فنا باشد

Ey Ahmed! Sabret, sen fani ol, kendinden geç; çünkü ebedî saltanat yokluktan gelir. (160/10)

Ahmed-i Câm, âşıkların aşkında sabırlı olmasını çok önemsemekte ve aşkın içerisindeki yangını söndürmenin anahtarının yalnızca sabır olduğunu söylemektedir (169/3).

2.5.5. Rıza

Sözlükte; "öfke ve gazabın zıddı olup" razı olma, hoşnut olma ve memnun olma, tasvip etmek, itiraz etmemek, beğenmek" anlamlarına gelir.[1] Tasavvufta rıza, hem kul hem de Allah için söz konusudur. Bu sebeple rıza bir çok eserde kulun Allah'tan Allah'ın da kuldan razı olması şeklinde açıklanmıştır. Kulun Allah'ın taktirine hoşnut olması, onun Allah'tan razı olması şeklinde ifade edilirken; kulun Allah'ın emrilerine itaat etmesi neticesinde, Allah'ın hoşnutluğunu ve rızasının tezahürü şeklinde değerlendirilmiştir.[1]

Ahmed-i Câm'a göre rıza tasavvufî bir makamdır. ve rıza makamında olanlar ile şükür makamında olanlar aynı derecededirler. Kısacası rıza makamında olan aynı zamanda şükür makamındadır. Zira kul Cenâb-ı Hakk'ın verdiklerine razı olmazsa şükür de etmez. Şükür rızaya işarettir. Rıza olmadan şükür olmadığı gibi, şükür olmadan rıza da olmaz. Hak Teâlâ'nın hükmüne rıza göstermek vâciptir.[1]

رضای دوست باشد روضه‌ی او   میان روضه چو شمشاد باشد

Dostun rızası onun bahçesidir; bahçenin içinde şimşir ağacı gibidir. (172/6)

---

[1] Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* 295.
[1] Cürcânî, *Kitabu't-ta'rîfât,* 96; Cebecioğlu, Ethem; *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sö*zlüğü, 599.
[1] Ahmed-i Câmî Nâmekî, *Ünsü't-tâibîn*, 177-179.

Ahmed-i Câm, Allah’ın rızasını kendi rızası olarak tanımlar ve onun rızasından başka hiçbir şey istemediğini dile getirir (63/9; 75/7).

2.5.6. Semâ

Sema‘ sözlükte; “dinleme, işitme, duyma, kulak verme, güzel ses, kulağa gelen sesleri algılamak gibi anlamlara gelir. Ayrıca “şarkı, nağme, müsiki ve raks” manalarını ifade etmek için de kullanılmaktadır. Tasavvufta ise süfinin kendisine gelen varidi, zahiri ve batini sesleri işitmesi, ilahileri dinleme; dini musikiyi, makam ve nağmeyle okunan dini metinleri dinleme, dinlenen dini musikinin tesiriyle coşup dönme manalarına gelmektedir.[1] [3] [7]

Ahmed-i Câm'a göre semâ müridin hestisidir ve âşık olmayana semâ-ı müsellem yok. eğer nefsanî duyguları uyandırıyorsa haram, ulvî ve manevî duyguları uyandırıyorsa helâldir. Bu da kişiden kişiye değişebilir.[138]

مطرب ســـرود گوی که آن مه لقا رســـید   صـــوفی بیا که وقت ســـماع و صـــفا رســـید

Çalgıcı, şarkı söyle; çünkü o ay yüzlü güzel geldi; sufi gel; çünkü sema ve safa zamanı geldi. (168/1)

Ahmed-i Câm, semâyı yalnızca sâfa ile beraber hakiki mâşuka ulaşmanın bir yolu olduğunu söyle (168/1).

2.5.7. Takva

Sözlükte “korunmak, sakınmak” anlamlarına gelen takvâ, tasavvuf literatüründe ise ibadetle Hakk’ın ik bından sakınmak,”1556 Hak Teala dışında her şeyden kulun kendisini koruması, Allah’tan korktuğu için kimsenin günah fiillerdrn sakınıp Allah’a itaat etmesi gibi manaları içeren, tüm iyilik ve faziletleri kendisine toplayan bir kavramdır.Kulun durumuna ğöre şirkten, günahta, mâsevâdan, bazen ameli

---

[1] Semih Ceyhan, “Sema”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 445.[7]
[1] Ahmed-i Câmî Nâmekî, *Ünsü't-tâibîn*, 112. [8]

görmekten sakınmayı ifade ederken, kimi zamanda takvâdan takvâyı yanı takvâyı görunmekten sakınmaya ifade eder.[139]

Ahmed-i Câm, takva sahiplerini müttaki ve etkâ diye iki dereceye ayırır. Ayrıca müttakileri de kendi arasında dört dereceye ayırır: Küfürden sakınanlar, nifaktan sakınanlar, haramdan sakınanlar, fesatlık yapmaktan sakınanlar. [140]

از شـــریعت رو متاب و راه تقوی پیشـــه کن   از هوس پشـــت کن تا هر چه خواهی آن شـــود

Şeriatten yüz çevirme, takvanın yolunu tut, heva ve hevesten vazgeç ki istediğin her şey olsun. (157/3)

Ahmed-i Câm, zahiri takva ve zühde girmenin, insanı helâk olmaya götürüdüğünü söyler. O'na göre Allah'a ulaşmanın yolu manevî kadehte takva şarabını içip onunla sarhoş olmakla mümkündür (180/8).

2.5.8. Şükür

Lügatta teşekkür,nimeti dile geyirmek olan şükür, taswavvufta yapılan iyiliğin makbüle ğeçtiğini dile gytirmek demek, iyliği yapanı öğmek nimetin kimetini bilmektir. Şükür nimet içind nimeti vereni düşünrmekti, şükür sevap, şekva günahtır. Şükür edene şakir şüküeden aciz olduğunu idrak edene şükür denir.şükür nimetin artınmaawına vesile olur. Bu wson acizlik durumu için Türkçede bir atasözü var. "bin dilim olsa şükürden acizim".Bir Ayet-e e kerimde"Şükrederseniz arttırırım" "ان شکرتم لازیدنکم "(Ibrahim 14/7).[141]

Ahmed-i Câm'a göre Cenâb-ı Hak bütün kullarına hadsiz nimetler vermiştir. Allah Teâlâ bu nimetlerle ilgili şöyle buyurur: "Halbuki Allah'ın nimetini saymaya kalksanız onu sayamazsınız" (Nahl 16/18). Bu nedenle Hak Teâlâ'nın kullarına verdiği her şey nimettir. Verilen nimete karşı şükür vâciptir. Belaları da veren Allah'tır. Onlara karşı da şükür vâciptir.[142]

---

[139] Kuşeyyri, *Ebü'l-Kasım Abdülkerim, er-Risâletü'l- Kuşeyriyye*, 106-108; Cürcani, *Kitabü't Ta'rifat*, 68
[140] Yıldız, *Ahmed-i Câmî Nâmekî, Hayatı-Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri,* 153-155.
[141] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 255
[142] Ahmed-i Câmî Nâmekî, *Ünsü't-tâibîn*, 173.

گر بماند در دل من این محبّت جاودان   خلد باشد خاک ما و شکر باد از این سبب

Eğer bu muhabbet benüm gönlümde ebedî kalsa, cennet olur bizim toprağımız, şükürler olsun buna. (41/8)

Ahmed-i Câm, gönlünün kötülükten ve pislikten uzak olduğunu ve sadece Allah nuru ve marifet ışığıyla aydınlandığını ifade eder ve Cenab-ı Allah'a şükreder (12/7).

2.5.9. Hırs

Sözlukte"bir şeyi şiddetle arzu etme, ona aşırı derecede tukun olma, taşkın arzu, aç gözlülük,gibi anlamlara gelen bir masdardır. Mal,mevki, şöhret, ilim gibi tutkular için kullanıldığılar da görülür. Kurân-ı kerim'de de bir âyette (et-Tevbe 9/128), Hz. Peygamber'ın ümmetine olan sevgisi ve düşkünlüğü hris kelimesiyle ifade edilmiştir. Ahlak ve tasavvuf kitaplarında hırs kelimesi zühd ve kanaatın zıddı olarak daha çk para ve mal düşkünlüğünü ifade etmek üzere kullanılmış. [143]

Ahmed-i Câm'a göre hırs nefsin isteğidir. Hırs sahibi, himmet davasında bulunamaz, çünkü himmet ve hırs beraber aynı kalpte olmaz. Hırs, himmetin kanatlarını kırar, emel ise himmetin gözünü kör eder. Bir kalpte kanaat suyu hırs ateşini söndürmezse o kalpte yüce himmet olmaz. Hırs ve emelden her zaman kötülük, şer, fenalık, zulüm ve azgınlık ortaya çıkar.[144]

گدا را گر همه عالم ببخشند   و لیکن همتش در حرص و آز است

Dilenciye bütün dünyayı verseler, yine de himmeti hırste ve açgözlülüktedir. (110/6)

Ahmed-i Câm, âriflerin kendilerini hırstan uzaklaştırmaları gerektiğini ifade eder ve bu makama ulaştıktan sonra gökyüzünün onların ayaklarının altında olacağını söyler (185/14).

---

[143] Mustafa Çağrıcı, "Hırs", *DİA,* İstanbul 1998, XVII, 383-384.
[144] Ahmed-i Câmî Nâmekî, *Ünsü't-tâibîn*, 139-140.

2.5.10. Tevfik

Sözlükte "isteği uyhun olmak; isteği uygun bulmak"anlamındaki vefk kökünden türeyen tevvfik terim olarak "Allah'ın kulların fiillerini sevdiği ve razı olduğü şeye uygun kılması demektir, nusret ve lutfgibi manalar da anınır, Allah mümunleri hayra olan isteğini ve yönelişini bildiğinden onu bu yönde davranmaya muvaffak kılması, Allah'ın insana dini gerçrkleri görüp anlama ve kendi iradesile onları beniseme kabilieti vermesidir. [145]

Ahmed-i Câm'a göre, Cenâb-ı Hakk'ın fazlı ve tevfiki olmazsa kul hiçbir şey yapamaz. Allah'ın fazl ve tevfiki gizli olduğu için de kul onu bilemez. Kur'an-ı Kerîm müminlerin rehberi, kılavuzu, yol göstericisidir. O, kendisinin Kur'an'ın rehberliğinde yol alması için, Allah'tan yardım ve Tevfik ister.[146]

از تو در یوزه کنم شـــام و ســـحر توفیقی   کـه کنی هـادی این راه بـه من قرآن را

Senden gece ve gündüz tevfik istiyorum ki bu yolda Kur'an'ı bana rehber yapasın. (4/4)

2.5.11. Vakit

Sözlükte vakit (vakt, çoğulu evkat) "zamanın bir parçası" anlamına gelir. Kur'an-ı Kerim'de vakit ve bu kökten gelen kelimeler (mikat, mevakit, mevkut) on üç ayette yer alır. Kelime türevleriyle birlikte hadislerde de kullanılır. Zaman metafizik boyutuyla kelam ve felsefede incelenirken onun vakitle belirtelen pratik boyutu astranomi, tarih, fıkıh ve ameli tasavvufta ele alınmıştır.[1] 4 7

Ahmed-i Câm'a göre vakit kulda hoş bir hal uyandırır ve kalpte Hak'tan başka bir şey bırakmaz. Vakit çok kıymetlidir ve herkese nasip olmaz.[1] Ahmed-i Câm, vakti izah ederken Allah ile kulu arasında bir perde olduğundan bahseder ve nefis, kalp ve ruh ortadan kalkmadığı sürece bu perdenin de açılmayacağını dile getirir.

---

[1] Hülya Alper, "Tevfik", *DİA*, İstanbul 2021, XLI, 8-9. 5

[1] Ahmed-i Câmî Nâmekî, *Ünsü't-tâibîn*, 102-105. Yıldız, *Ahmed-i Câmî Nâmekî, Hayatı-Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri,* 163-165. 6

[1] Semih Ceyhan "Sema", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 455. 7

[1] Ahmed-i Câmî Nâmekî, *Ünsü't-tâibîn*, 201-203. 8

وقت آنســـت که اشـــغال جهان بگذارند   وقت عزم ســـفرســـت توشـــه ره بردار ند

Vakit odur ki dünya işlerini bırakalar. Zaman yolculuk zamanıdır, yol azığı hazırlasınlar. (163/1)

Sûfi, Allah'a ulaşmayı kendisi için bir neşe ve sevinç kaynağı bilir ve onun için vakte çok değer verir. Vaktini asla boşa geçirmez (172/4).

2.5.12. Acz ve Fakr

Lügatte; "yoksulluk, fakirlilik, mala ihtiyacı olan kişi" demektir.[1] İnsanın zorunlu ihtiyaçlarını karşılyacak imkânlanlardan olması veya kendisini her zaman Allah'a muhtaç bilmesi anlamında bir tasavvufu terimdir.[150] Fakr, kişinin kendinde gördüğü her şeyin Allah'a ait ve Allah tarafından gönderildiğini bilmesi ve bu bilinci hissetmesidir.[1]

Ahmed-i Câm'ın en çok üzerinde durduğu tasavvufî kavramlardan biri acz ve fakrdır. Ona göre acz ve fakr, yokluk ve ihtiyaçtır, her şeyin en iyisi ve yolların en hayırlısıdır. Bu sebepten herkesin gittiği yoldan değil, fakr yolundan yürümek gerekir.[1]

فـنـا و مـفـلســـی و عـجـز و تـجـریـد   بـه راه نـیســـتـی ســـرمـایـهٔ مـاســـت

Yok olmak, müflüslük, acz ve tecrid, yokluk yolunda bizim sermayemizdir. (112/4)

Ahmed-i Câm, şiirlerinde fakr ve aczi kendisi için âşıklığın kemali bilir. Hakiki maşuk hazinesine sahip olan kişinin Allah'a karşı kibir ve gururdan uzaklaşması gerektiğini anlatır (67/1).

2.5.13. Sûfî ve Derviş

Sufi, Sözlükte "yün ve aba giyen"anlamına gelen Arapça bir kökten türemiş suf kelimesi,Tasavvuf istilahında ise, Allah'ın huzurunda ulu ve yüce, gönlü saf kişi, eren, nefsinden fân, zâhirde halk ile bâtinde Hakk ile olan nefsinde ölen, hakk ile diri kalan bir

---

[1] Cürcânî, *Kitabu't-ta'rîfât,* 154.

[1] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 597.

[1] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğüs*, 79.

[1] Ahmed-i Câmî Nâmekî, *Miftâhü'n-necât,* 195-196.

kişi, Tsavvuf yolunda nefis mücadelesini sürdürmekte onlara mürid vemutasavvıf, bu mücadeleyi tamamlayıp kemâl etmiş olanlara süfi denilir. Nefsin fâni, Hak ile bâki olan sufi ve beşeri arzuların pençesinden yakasını kurtarmış ve hakikatlerine ermiş kimse demektir. Sâhib-i vuslettir. Sukut ettiği halde muhatebinin sırrını okuyan, nefsinde ölen, hâl ile dirikalan, Zahirde halk ile bâtında Allah ile olandır.[153]

Derviş, Sözlükte, Farsça bir kelime olmakla bütün müslümanların dillerine girmiş olan derviş, esas itibarila, muhtaç, yoksul fakir, dilenci, dünyadan yüz çeviren, kendini Allah'a veren kişi manalar kazanmıştır. Derviş ve dervişi kelimeleri, erken bir dönemden itibaren zâhid, süfiyi ve tasavvufu ifade etmek üzere fakir ve fakr kelimelerinin yerine kullanılmış ve ilk zâhidler ve süfilerin içinde daha büyük değer kazanmıştır.[154]

Ahmed-i Câm'a göre saf ve abâ giyen anlamda olan sûfî ve gönlu saf, mâlik ve memluük olmayam derviş özünde aynı ve hak ile diri kalan kişilerdir. Nasıl ki inanan herkese Müslüman denilmektedir, bunda da durum aynıdır. Müslüman farklı mezhepte olabildiği gibi sûfî ve derviş de farklı mezhepte olabilir. Ayrıca her grubun da içerisinde farklı meşrepler olabilir. Nitekim Hz. Peygamber şöyle buyurur: "Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Onlardan bir fırkanın dışında hepsi cehennemdedir. Sûfî ve dervişler de böyledir. İçlerinde sadece bir grup doğru yol üzeredirler. Onlar da Kur'an ve Sünnet üzere olanlardır. Asıl sûfî ve dervişler Resûlullah'ın [sallallahu aleyhi vesellem] arkadaşları, Ashâb-ı Suffe'dir.

Ahmed-i Câm, sûfî ve dervişlere öğüt vermeyi de ihmal etmez. "Sufî ve dervişler hevâlarını ayaklar altına almalı, hak yolda yürümeli ve Allah'ın rızasını ihtiyar etmelidir." Hak yolda yürümek isteyenin, Kur'ân-ı Kerîm'i ve hadis-i şerifleri rehber edinmesi ve Selefin yolunda yürümesi gerekir. Zira onların yolu doğruluk, safvet ve hakikattir. Onlara uyan, ahirette onlarla beraber olur. Nitekim Hz. Peygamber [sallallahu aleyhi vesellem] şöyle buyurur: "Kişi sevdiği ile beraberdir."[155]

---

[153] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 322-323; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatar Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2011, 28.

[154] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri vedeyimleri Sözlüğü*, 124; Tahsin Yazıcı, "Derviş" , *DİA,* İstanbul 1994, IX, 188-190.

[155] Ahmed-i Câmî Nâmekî, *Ünsü't-tâibîn*, 109-112.

ره دیوانگان عاقل چه داند   صفای صوفیان جاهل چه داند

Akıllı delilerin yollarını ne bilir; cahil sufilerin safasını ne bilir? (189/1)

Ahmed-i Câm, hakiki sûfileri Allah yolundaki gerçek âşıklar olarak niteler. Onların gönüllerinin sâfa ile dolu olduğunu söyler. Câm'a göre onlar her zaman ay yüzlü mâşuka ulaşmak isterler (168/1).

2.5.14. Şeyh

Sözlükte "yaşlı kimse" anlamındaki "şeyh " kelimesi; tasavvufta "veli, pir ve mürşid" ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır.Tassavvufta "şeyh" kelimesi " mürşidlere rehberlik yapan ve onları irşad eden kişi" anlamında kullanılan bir terimdir.[1]

Seyr ü sülükün en önemli özelliklerinde salikin mürid haline gelmesi ve kendisi için bir şeyh ve pir seçmesidir. Pir ve şeyhin vücudu saliki yolculukta ve korkulu yolda sağlıkta maksada erdirir. Mana âlemine ulaşabilmek için sâlikin bir mürşide bağlanması ve onun dediklerine uyarak yol alması gerekir. Tabiidir ki buradaki mürşid de Ahmed-i Câm'dır.[۱۵۷]

گر همی خواهی که باشی هم طریق اولیا   پیروی کن خوا جه‌ی اسلام شیخ جام را

Eğer (Allah) velileriyle yoldaş olmak istiyorsan; İslâm'ın hocası, Câm şeyhine (Ahmed-i Cam'a) tabi ol. (7/6)

Ahmed-i Câm, kendisini Allah'ın hakiki kulu olarak tanıtır ve şeyhlere karşı kendisini daha değerli bilir (41/13).

2.5.15. Veli

Veli, sözlükte "düşmanın zıddı" anlamında gelir. Genel anlamda "Allah'a dost veya Allah için dost olan kişi" demektir.[1] Tasavvuf kavramı olârak; "Allah'ın gözetip [8]

---

[1] Cürcânî, *Kitabu't-ta'rîfât*, 205. [6]
[1] Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 87-92; Ahmed-i Câmî Nâmekî, *Ünsü't-tâibîn*, 73-75. Yıldız, *Ahmed-i Câmî Nâmekî, Hayatı-Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 184-188.
[1] Cürcânî, *Kitabu't-ta'rîfât,* 350. [8]

koruduğu kimsedir. Nitekin Kur'an'da: O bütün salih kullara velilik ediyor (335A'raf,7/196)." buyrulmuştur.

Ahmed-i Câm'a göre peygamberlik makamı nasıl kırk yaşında veriliyorsa, velilik makamına da kırk yaşında nail olunur. Cenâb-ı Hak bütün müminlerin dostudur. Âyette şöyle buyrulur: "Allah, inananların dostudur, onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır" (Bakara 2/257). Allah Teâlâ daima velilere nazar eder. Allah'ın dostlarının kalbi bir an bile Hak'tan hâlî olmaz, onların kalpleri mâsivadan hâlî ve Hak Teâlâ ile huzur bulur. Zira Hz. İbrahim [aleyhisselâm] böyle yaptığı için Cenâb-ı Hak kendisine "Halîlim" demiştir. "Allah, İbrahim'i dost edindi" (Nisâ 4/125) âyeti de bu hususa işaret etmektedir.

Ahmed-i Câm, Cenâb-ı Hakk'a dost olmak isteyenlere şu tavsiyelerde bulunur: "Ey dostlarımız, kardeşlarimiz, çocuklarımız! Bu zümreden olmak istiyorsanız iman yoluna sağlam adımlar atın, ihlâs ile tövbe edin, herkese inanmayın, şeriat çizgisinden ayrılmayın, Kur'ân-ı Kerîm ve sünnet-i seniyye dairesinde hareket edin ki kısa zamanda maksuda varasınız."[1] [5] [9]

آن امام الهدی ولی خدا   او هدایت دهد به اهل خدا

O ilahi ima Allah velisidir; o Hak erlerine yol gösterir, hidayet eder. (39/1)

Ahmed-i Câm, kendisini insanlara karşı Allah'ın bir velisi olarak tanıtır ve onları kendisine tabii olmaya davet eder (7/6).

2.5.16. Tevhid

Tevhid, "Allah birdir"diye hükmetmek, "Allah'ın z'âtını, aklen tasavvur edilen ve zihnen hayal edilen her şeyden tecrid etmektir. Islâm akidemesinde tevhid, merkeze yerleşmiş bir konudur.Çünkü insanların çoğunluğo evrenin bir yaratıcısı bulunduğu ve onun da Hak teâlâ olduğu konusunda hemfikirdir. Fakat Allah'ın birliği konusunda ihtilaf etmişlerdır. Evhid konusunda süfiyye arasında ilk söz söyleyen kişinin Cüneyd_Bağdâdi olduğu ifade edilir.[160]

---

[1] Ahmed-i Câmî Nâmekî, *Risâle-i Semerkandiyye*, 337-338.[9]

[1] Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 119. [0]

Ahmed-i Câm'a göre bir insan yüz yıl ibadet etse, tevhid konusunda şüpheleri varsa ve itikadı sağlam değilse yaptığı ibadetlerin tamamı boşa gitmiş olur. Allah Teâlâ hidayet nasip etmezse O'nu tanımak mümkün değildir. Hidayet ise kulun kesbi ile değil, Allah'ın kulun kalbini Hakk'a açması ile olur. Allah Teâlâ kendi ihsanı ile kimin kalbini marifet nuru ile aydınlatırsa o tam bir şekilde Cenâb-ı Hakk'ı tanımış olur.[161]

سرّ توحید حق اندر لوح جان باید نوشت   رمز توحید از سواد دیدگان باید نوشت

Allah'ın sırrını can levhasına, tevhid sırrını ise gözün karasına yazmak gerekir (132/1).

Ahmed-i Câm, tevhid makamını öyle yüce bir makam olarak anlatır ki herkesin ona ulaşması mümkün değildir. O makama ulaşan bendelerin gözleri dünyevi ve nefsanî olan hiçbir şeyi görmez. O, tevhid makamını yerin ve göğün sultanlığına tercih eder (92/2).

Tasavvufi bir ıstılah olarak Allah rızasına uygun hareket etmek, ilahi hakikatlere vakıf olmak, Allah'ın lütfu ile basiret kazanıp kalbin inkişaf etmesidir.[162]

Ahmed-i Câm'a göre tevhid, Hak Teâlâ'yı bilip O'na inanmak, varlığını ve birliğini bütün kemal sıfatlarıyla ve eksiksiz münezzeh olduğunu kabul etmek, meleklere, kitaplara, peygamberlere, ahiret gününe ve kadere inanmak, farzı, sünneti, mekruhu, fazileti ve edebi bilmektir.[163]

دوش در سودای او تا بامداد   عقل و صبر هر دو مرا آرام داد

Dün sabaha kadar sevginin hayalinde yalnız akıl ve sabır bana huzur verdi (159/1).

Ahmed-i Câm'a göre Allah'a ulaşmanın tek bir yolu vardır; o da sarhoşluk ve aşıklıktan geçer. O'na ulaşma yolunda kendisini ve mecazi akıldan sıyrılışını anlatır (190/5).

---

161 Ahmed-i Câmî Nâmekî, *Miftâhü'n-necât*, 76-80; Ahmed-i Câmî Nâmekî, *Ünsü't-tâibîn*, 37-41.
162 Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 486.
163 Yıldız, *Ahmed-i Câmî Nâmekî, Hayatı-Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 203-210.

2.5.17. Aşk

Aşk kelimesinin Arapça aslı “ışk” olup sözlükte; “çok sevmek, aşıkolmak, vurulmak, şiddetli ve aşırı sevgi, sevginin son mertebesi, sevgininінsanı tam olarak etkisi altına alması, bir kişinin kendisini tamamen sevdiğine vermesi ve sevgilisi haricinde başka güzel göremeyecek” gibi anlamlara gelir.[1] 6 4

Ahmed-i Câm’ın üzerinde en çok durduğu konulardan biri de aşktır. Divanındaki şiirlerin çoğu aşkla ilgilidir. Mutasavvıflara göre aşk, hakiki ve mecazi olmak üzere ikiye ayrılır. Üzerinde durdukları aşk ise hakiki aşktır. Buna ilâhî aşk da denilmektedir. Bu dereceye varan kulu Allah Teâlâ sever, kul da Allah'ı sever. İlâhî aşk tevhid ehli için; mecazi aşk ise avam içindir.[165]

از عشق سخن مگوی احمد کان جا همه لال شد زبان‌ها

Ahmed! Aşktan bahs etme; çünkü orada bütün diller lal oldu. (1/7)

Ahmed-i Câm, aşka çok değer vermiştir. Maşuğun ayrılığında rahatlıktan ve neşeden uzak olmak tek yoldur (10/4).

2.6. DİVANDA ADI GEÇEN ŞAHSİYETLER

2.6.1. Âdem

Semavî dinlere göre Allah’ı yarattığı ilk insan ve ilk peygamberdir. İnsanlığın atası olan Hz. Âdem, Ebü’l-Beşer (İnsanlığın Babası) künyesi ve Safiyyullah (Allah’ın temiz kulu) sıfatıyla anılır .

Âdem topraktan yaratılmıştır. Kur'ân-ı Kerim'e göre Allah, Âdem'i yaratıp ona ruh verdiği zaman meleklere, "Âdem'e secde edin" diye emretmiş, bütün melekler bu emre uymuşlar; ancak Ezâzîl (İblis) kendisinin ateşten, Âdem'in ise topraktan yaratıldığını,

---

[1] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 120.

[1] Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 146; Yıldız, *Ahmed-i Câmî Nâmekî, Hayatı-Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 210-216.

dolayısıyla ondan üstün olduğunu ileri sürerek emre karşı gelmiş ve bu yüzden lânetlenerek Allah'ın rahmetinden uzaklaştırılmıştır.

Âdem, cennette yaşarken sol eğe kemiğinden Havva yaratılmıştır. Allah, her ikisine de cennette rahatça yaşamaları ve cennetin herşeyinden yararlanmalarını, ancak yasak ağacın meyvesini yememelerini emretmişti. Şeytanın hilesiyle her ikisi de yasak lanan meyveden yedikleri için cennetten çıkarılıp yeryüzüne gönderilmişlerdir. Daha sonra Allah, her ikisinin de tövbesini kabul etmiş, Âdem, Hicaz'a gelerek Arafat'ta Havva ile buluşmuştur. Bundan sonra Hz. Âdem'e Suhuf indirilmiş ve 20 çiftten oluşan ço-cuklarına Allah'ın dinini tebliğ görevi verilmiştir.

Gerek dinî gerekse din dışı Türk edebiyatında Âdem peygamberin kıssalarından geniş çapta faydalanılmuştur. Acz ve kudreti birlikte taşıyan Âdem (insan), adem (yokluk) ve dem ile de cinâslar kurulmuştur. Bazen sevgilinin Âdem'e, rakib'in de şeytana benzetildiği olmuştur.

Câmî, şiirlerde Âdem kelimesini bazen Hz. Âdem'in kendisi bazen Havva'nın eşi ve bazen de insan ve insanlar anlamında kullanmıştır.

2.6.2. Ahmed (Hz. Muhammed)

İslam peygamberi Hz. Muhammed Mustafa'nın adıdır. 571yılında Mekke'de dünyaya gelmiştir. Babasının adı Abdullah, annesinin adı Âmine'dir. Doğmadan önce babasını, altı yaşında iken de annesini kaybetmiştir. Ona ilkin dedesi Abdulmuttalib, onun ölümünden sonra da amcası Ebû Talib bakmıştır. Amcasının yanında ticaretle meşgul olmuş ve yirmi beş yaşında Hz. Hatice ile evlenmiştir.

Kırk yaşında kendisine peygamberlik gelmiş ve Kur'ân-ı Kerim indirilmiştir. Yirmi üç yıl peygamberlik yapmış ve insanları Allah yoluna çağırmıştır. Peygamberliğinin yanında bir devlet adamı, ordu komutanı ve aile reisidir. Yaşantısı, sözü ve davranışıyla herkesE örnek olmuş ve 12 Rebiülevvel 632 pazartesi günü vefat etmiştir.

Hz. Muhammed'in (s.a.v) birçok mucizesi vardır. Bunlardan biri mirac mucizesidir. Hz. Muhammed (s.a.v) recep ayının 27. gecesi Burak'a binerek Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya, oradan da Allah'ın huzuruna çıkmıştır. O gece onun Allah'la arasındaki mesafe iki yay aralığı kadar az olmuştur. Hz. Peygamber, miracda birçok şeyi

kalp gözüyle görmüş ve aynı gece dünyaya dönmüştür. Hz. Muhammed'in (s.a.v) mirac mucizesi yanında ayı ikiye yarması, beyaz bulut ve Kabe'deki putları kırması mucizeleri de edebiyatta çokça kullanılmıştır.

Şair, Hz. Peygamberi Ahmed, Muhammed, Mustafa. Mahmud, Taha ve Yasin isimleriyle ve Ebu'l-Kasım künyesiyle anar.

2.6.3. Ali

Ali b. Ebu Talib, İslam devletini 656-661 yılları arasında yöneten dördüncü İslam halifesidir. 599 yılında dünyaya gelmiştir. Babasının adı Ebu Talib, annesinin adı Fâtıma binti Esed'dir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) amcasının oğludur. Hz. Muhammed'in (s.a.v) evinde ve onun gözetiminde büyümüştür. İslamiyet'i kabul eden ikinci kişidir. Murtaza (Seçilmiş), Esedullâh (Allah'ın Aslanı), Haydar (Aslan), Şah-ı Merdân onun lakaplarındandır.

Hz. Muhammed, Medine'ye Hicret'i emrettiğinde, Ali'yi Mekkelilerin emanetlerini dağıtması ve yatağına yatarak müşrikleri kandırması için Mekke'de bırakmıştır. Hz. Ali görevini tamamlayıp Muhammed'den kısa bir süre sonra Medine'ye ulaşmış, burada Hz. Muhammed onu kızı Fatıma'yla evlendirmiştir.

Hz. Ali İslam devletinde son derece aktif roller almış; neredeyse tüm savaşlara katılmış, ordu komutanlığı, tebliğ elçiliği gibi görevler icra etmiştir. Üçüncü halife Osman b. Affân'ın bir suikast sonucu ölmesiyle, halife seçilerek İslam devletinin başına geçmiştir. Yönetimi sırasında Müslümanlar arasındaki ilk iç savaş patlak vermiş, 661'de Kufe'de bir mescitte ibadet ederken Haricilerden Abdurrahman Mülcem tarafından saldırıya uğramış ve birkaç gün sonra ölmüştür.

Cennetle müjdelenen on sahabe'den (Aşere-i Mübeşşere) biri olan Hz. Ali, İslam dünyasının hemen her yerinde, imanı, adaleti, ülke yönetimi, dürüstlüğü, savaşçılığı, cesareti ve ilmi ile ön plana çıkmıştır.

Câmî, şiirlerinde Hz. Ali'nin ilmine, halifeliğine, peygamberin damadı ve vasisi oluşuna; onun"Babu'l-ilm", "Haydar", "Murtaza" ve Allah'ın aslanı lakaplarına ve kılıcı Zülfikar değinir.

2.6.4. Azâzil

Şeytanın başka bir adı. Yahudi ve Hristiyan kaynaklarında Azazel, Azael, Hazazel diye de geçen bu kelimeye Kur'an-ı Kerîm'de ve Kütüb-i Sitte'de rastlanmaz. Bununla beraber İslâmî literatürde karşılaşılan bu kelime Azrâil ile karıştırılmamalıdır. İbni Kuteybe, Azâzîl'i İblis'in isimlerinden birisi olarak açıklamaktadır. Hallâc-ı Mansur, bu konuda geniş bilgi vermektedir. Ona göre de Azâzîl, İblis'tir. Azâzîl, Hz. Adem'e secde etmediğinden lânetlenmiş ve azledilmiştir. Önceleri gökte meleklere iyi, güzel şeylerden bahsederken sonra bu isyankâr tutumu yüzünden itibarını kaybetmiş olduğu için böylece adlandırılmıştır. İblis ile Azâzîl adları arasında bir türeme ilişkisi vardır. Diğer müslüman yazarlarda da Azâzîl; İblis, Şeytan kelimeleriyle belirtilen varlığın bir adı olarak görülür.

2.6.5. Bâyezîd-i Bistâmî

Ebû Yezîd Tayfûr b. İsa, 161 (777) senesinde Bistam'da dünyaya geldi. Babası İsa Efendi, gayet dindar ve sâlih bir zât idi. Annesi de son derece iffetli, ahlâklı, hayâ sahibi, mütevazı, ibadet ehli, sâliha bir hanımdı. Çokça duâ eder ve rakik kalbi Allah korkusuyla çarpardı. Hayatın değişen şartları ve acı-tatlı sürprizleri karşısında dâima Allâh'ın takdîrinden râzı olarak yaşar ve her ahvâlde Hakk'ın rızâsını kazanmaya çalışırdı. Hârikulâde hâlleri daha doğmadan başlamıştı. Annesi ne zaman ağzına şüpheli bir lokma alacak olsa bebek tepinmeye başlar, lokmayı ağzından çıkarıncaya kadar bu hareketi devam ederdi.

2.6.6. Bîjen

Şehnâme'de maceralar anlatılan büyük kahramanlardan Giv'in oğlu, Rüstem'in torunudur. Bijen, bir kahramanlık sembolüdür ve daha ziyade Efrasiyab tarafından içine atıldığı kuyuyla birlikte anılır.

Şair, aşktan bahsederken aşkının Bijen ve Ferhat’tan daha az olmadığını söylerken Bijen’den söz eder.

2.6.7. Cebrâil

Cibriil veya Cebrâil, Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta büyük meleklerden olup Kitâb-ı Mukaddes'te ismi geçen üç melekten biridir. Adından ilk defa Daniel kitabında (8/15-26, 9/21-27) söz edilir. Ahd-i Atîk'te ve Kur'ân-ı Kerîm'de Cibril, Rûhulkudüs, Rûhulemîn, Rûh ve Resûl şeklinde beş değişik isimle ifade edilir.

Şair, şiirlerinde Cebrail'i Allah'ı zikreden, onun evinde emin olan bir melek olarak anar ve "Ruhulemin" lakabını zikreder.

2.6.8. Cem

İran'da hüküm süren Pîşdâdî sülalesinin dördüncü ve en büyük hükümdarı dır. Cemşâsp, Cemşîd ve Cemşîdûn adlarıyla da bilinen Cem, rivayetlere göre yedi yüz yıl yaşamıştır.

Cem, ilk hamamı yaptırmış, oku ve yayı ilk olarak o kullanmıştır. Ayrıca şarabı ve şarap kadehini de ilk olarak o yapmıştır.

Cem'in, içine bakıldığında bütün evrenin durumunu, yedi feleğin sırrını açıkca gösterdiğine inanılan ve ondan sonra Keyhusrev'e ve Dârâ'ya miras kalan sihirli kadehi ile Taht-ı Cemşîd, Şâdrevân-i Cem ve Kursî-yi Cem gibi adlarla anılan ve havada hareket eden tahtı edebiyata konu olmuştur.

Şair, bu dünyanın zenginlik ve güzelliklerine kimsenin sonsuza değin yaşamaya sahip olamayacağını söylerken Cem'in kadehine işaret eder.

2.6.9. Cüneyd-i Bağdâdî

Ebü'l-Kāsım Cüneyd b. Muhammed el-Hazzâz el-Kavârîrî (ö. 297/909). İlk devir sûfîliğinin en güçlü temsilcilerinden olan meşhur sûfîdir.

Evliyânın büyüklerinde,n tasavvuf ehlinin en tanınanlarından olup, seyyidü't-tâife denmekle meşhurdur. Künyesi, Ebü'l-Kāsım'dır. 1 Muharrem 357 (7 Aralık 967) tarihinde Horasan'da Havran bölgesinde Meyhene (Mehne) kasabasında doğdu. Babası Ebü'l-Hayr Ahmed sûfîlerin dostu olan ve semâ meclislerine devam eden bir attardı. Çocukluğunu Meyhene'de geçiren Ebû Saîd babasıyla birlikte gittiği semâ meclislerinde

tasavvufu tanıdı. Mutasavvıf şair Ebü'l-Kāsim Bişr-i Yâsîn'in derslerine devam edip dil ve edebiyat ilimlerinde ondan faydalandı, şiir ve tasavvuf anlayışından da etkilendi. Ondan öğrendiği şiirleri çeşitli sohbet meclislerinde okudu ve bu şiirler onun için ilham kaynağı oldu. Bir rivayete göre 30.000 beyit ezberlemişti. 298 (911) yılında Bağdat'ta vefât etti.

2.6.10. Ebû Bekir

Hz. Ebu Bekir 571 yılında Mekke'de doğmuştur. Dört halifenin ilkidir. Müslüman olduktan sonra Hz. Muhammed ona Abdullah ismini vermiştir. Teymoğulları kabilesinden olan Ebu Bekir'in nesebi Mürre b. Kâ'b'da Hz. Peygamberle birleşir. Cennetle müjdelenen on sahabenin ilkidir.

Müslümanlığı kabul eden ilk erkektir. Hayatı boyunca Hz. Muhammed'in yanından ayrılmamış, onunla birlikte müşriklere karşı yapılan savaşlara katılmıştır. Hicret sırasında Hz. Muhammed ile beraber mağaraya sığınmasından dolayı kendisinden "Mağarada bulunan iki kişiden biri" olarak bahsedilmektedir. Azaptan kurtulmuş manasında "Atik" ve dürüst, sadık ve emin olduğundan "Sıddık" lakabıyla anılmıştır. Kur'ân ayetlerini toplatıp, Mushaf haline getirtmiştir. Kızı Ayşe ile Hz. Muhammed'i evlendirerek Peygamberin kayınpederi olan Hz. Ebu Bekir 634 yılında vefat etmiştir.

Şair, şiirlerinde Hz. Ebu Bekir'in "Sıddık", "Rahber", "Mütteki" lakabına; Hz. Muhammed'in mağara arkadaşı olmasına değinir.

2.6.11. Ebû Bekr-i Şiblî

Büyük evliyâdandır. Adı Ca'fer b. Yunus, künyesi Ebû Bekr'dir. 247 (861) senesinde Samarra'da doğdu. Bağdad'a gelip, buraya yerleşti. Cüneyd-i Bağdadî'nin talebesidir. Aynı zamanda Mâlikî mezhebinin fıkıh âlimlerinden olup, İmâm-ı Mâlik'in Muvatta'sını ezbere bilirdi. Ebû Bekr-i Şiblî 334 (945) senesinin Zilhicce ayında vefat etmiştir. Takva sahiblerinin tacı, birçok riyâzetleri ve kerâmetleri ile evliyânın reisi, akıl âleminin meşalesi idi. Pekçok âlimden hadis-i şerîf dinlemiş ve nakletmiştir. Öğrenmek hususundaki şiddetli arzusu dinmek ve tükenmek bilmezdi. Birçok âlim kendisinden ders almış, ilim öğrenmiştir. Ebû Bekr-i Şiblî hazretlerini Cüneyd-i Bağdadî çok sever, ziyade önem verirdi. Onun için "Her kavmin bir tacı vardır. Bu kavmin tacı da Şibli'dir. Ebû

Bekr-i Şibli'ye, birbirinize baktığınız gözle bakmayın. O müstesna bir kimsedir" buyururdu.

2.6.12. Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr

Türkistan'da yetişen büyük velîlerdendir. İsmi, Ahmed lakabı Fazlullah'dır. Babasının ismi Ebü'l-Hayr Muhammed'dir. Ebû Saîd adı ile tanınmıştır. Babası verâ sâhibi dindar bir zât idi. 357 (967) senesinde Horasan bölgesinde Meyhene (Mihene) şehrinde doğdu. 440 (1049) senesinde aynı yerde vefât etti

2.6.13. Ferhâd

Şirin'in âşığı ve Hüsrev-i Pervîz'in rakibidir. Klasik tarih ve edebiyat kaynaklarında onunla ilgili bilgilere rastlanmaz. Bazı kaynaklarda adı Ferhâd Hekim olarak geçer. Hüsrev-i Pervîz dönemine ait yapılardaki süslemelerin onun tarrafından yapıldığı söylenir. VI./VII. yüzyıldan itibaren onun Şirin'le olan aşkı dizelere aktarılmaya başlanmış, bu işi ilk olarak Nizâmî-yi Gencevî yapmıştır. Ferhâd'ın ünü zamanla Hüsrev-i Pervîz'i gerilerde bırakmış ve alabildiğine yayılmıştır. Ferhâd, Hüsrev'in sevgilisi Şirin'e aşık olan ve Şirin'in aruzsuyla Bîsutun adlı bir dağı delerek saraya su getirmek için çaba haracayan mimar ve mühendis birisidir.

Şair, aşk yolunda çektiği sıkıntıları dile getirirken Ferhad'ı âşık ve hayran sıfatına telmihte bulunur.

2.6.14. Hasan

Ebû Muhammed el-Hasen b. Alî b. Ebî Tâlib el-Kureşî el-Hâşimî (ö. 49/669) Hz. Peygamber'in torunu, Hz. Fâtima ile Hz. Ali'nin büyük oğlu Hicretin 3. yılının Şaban ayında (Ocak-Şubat 625) veya Ramazan ayının 15'inde (1 Mart) Medine'de doğdu. Babası ona Harb adını koymayı düşünmüşse de Hz. Peygamber, Câhiliye döneminde bilinmeyen Hasan adını ve Ebû Muhammed künyesini vermiş ve kulağına bizzat ezan okumuştur; doğumunun yedinci gününde de akîka kurbanı kestiği ve Hz. Fâtıma'dan saçının ağırlığınca fakirlere gümüş dağıtmasını istediği bilinmektedir. Kaynaklarda, Resûlullah'a çok benzediği için Hz. Ebû Bekir'in onu, "Ey nebîye benzeyen, Ali'ye benzemeyen" diye sevdiği ve Hz. Ali'nin de buna tebessüm ettiği belirtilir.

2.6.15. Hallac-ı Mansur

Asıl adı Ebu'l-Mugîs el-Hüseyin b. Mansur el-Hallac (d. 858- ö. 922). Görüşleri ve yaşamıyla tartışmalı değerlendirmelere konu olan ünlü mutasavvıf. Kişiliğiyle pek çok Müslümanın deneyimlerini, ülkü ve özlemlerini dile getirdiği için kimilerinde hayranlık, kimilerinde öfke uyandıran yaşamı ve ölümü İslam tarihinin en çok sözü edilen öykülerinden biridir. Baba mesleğinden dolayı Hallac (pamuk atıcısı) adıyla tanınır. Ayrıca "manevi sırları hallaç pamuğu gibi attığı" benzetmesiyle "Hallac-ı esrar" olarak anılır. Hallac denilmesinin sebebi şudur: Bir gün, arkadaşı olan bir hallacın dükkanına girdi. Bir işinin görülebilmesi için onun yardımını rica etti. Fakat hallacın gittiği yerden dönüşü biraz uzun sürdü. Geldiğinde; "Ya Hüseyin, senin için bugün işimden oldum!" diye söylendi. Hallac-i Mansur onun endişeli hâline bakarak gülümsedi; "Üzülme senin işini de biz halledelim." diyerek parmaklarını pamuk yığınlarına doğru uzatıverdi. O anda henüz atılmamış pamuk yığınları harekete geçti. Kaşla göz arasında, tel tel saf pamuk bir tarafa, kirli ve süprüntü kısmı ise diğer tarafa ayrıldı. Hallac şaşırıp kalmıştı. Olay kısa zamanda halk arasında yayıldı. Zındıklıkla suçlanması ve uzun süren bir soruşturma neticesinde Abbâsî Halifesi Muktedir Billâh'ın emriyle] idam edilmesiyle meşhur olan spiritüalist yazar ve mistik şâirdir.

Şair, Hallac'ı aşkdan sarhoş olan, tarikat yolunda dar ağacına çekilen ve Enel-hak diyen bir büyük sufi olarak anar.

2.6.16. Hüseyin

Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Ebî Tâlib el-Kureşî el-Hâşimî (ö. 61/680) Hz. Peygamber'in torunu, Hz. Fâtıma ile Hz. Ali'nin küçük oğlu, Kerbelâ şehidi. İmam Hüseyin, Hz. Ali ve Hz. Fatima'nın ikinci oğludur. Hicretin dördüncü yılı Şaban ayının üçüncü veya beşinci günü Medine'de doğdu. Künyesi Ebu Abdullah'tır; lakapları ise Raşid, Tayyib, Vefî, Zekî, Mübarek, Sibt, Seyyid ve Seyyid'üş Şüheda'dır. Hicretin 50. yılında şehit edilmiştir.

Şair, şiirlerinde Hz. Hüseyin'in Hz. Ali'nin oğlu, Hz. Peygamberin torunu ve şehit olarak tanıtmış, Şübeyr unvanıyla anmıştır.

2.6.17. Havva

Havva, ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem'in eşi, beşeriyetin anası ve ilk kadın. Hz. Havva'nın ne zaman ve nasıl yaratıldığı hakkında muhtelif rivayetler bulunmakla birlikte, bu konuda tam anlamıyla net ve kesin bir bilgi yoktur. (Bkz. Âdem)

2.6.18. Hüsrev

Bkz. Kisra (Enûşirvân)

2.6.19. İbrahim b. Edhem

İbrahim b. Edhem, (100-) zahid, sufi muhadditir. 100 (718) senesinde Horasan'in Belh şehrinde doğdu. Ailesi Arap kabilelerinden Benî İcl'e veya Temîm'e mensup olan İbrahim, varlıklı ailesiyle genç yaşına kadar Horasan'da bulundu. Horasan'dan ayrılıp Şam, Irak, Hicaz ve Anadolu'ya seyahatler yaptı. Mekke'de bulunduğu sırada babasının vefat ettiğini haber alınca ülkesine döndü ve babasının vasiyeti üzerine malını gerekli yerlere dağıttıktan sonra kendi payını da diğer vârislere bırakıp tekrar Mekke'ye gitti. İbrahim b. Edhem, Bizanslılar'a karşı yapılan bir deniz seferi sırasında ismi günümüzde bilinmeyen adada 165'te (782) vefat etmiştir.

2.6.20. İsa

İsrailoğullarının son peygamberi olup, kendisine İncil indirilmiştir. İsa peygamber Cebrail'in, Meryem'e üflemesiyle babasız olarak doğmuştur. Otuz yaşında kendisine peygamberlik verilmiş, üç yıl halkı Allah yoluna çağırmış; kendisine sadece "havârî" denilen on iki kişi inanmıştır. Mesîh, Ruhu'l-Kudüs ve Kelîmetullah gibi adlarla da anılmıştır.

Hz. İsa, Meryem'den babasız doğuşu, bebekken konuşması, dokunduğu şeylere can vermesi, nefesiyle ölüleri diriltmesi, körlerin gözünü açması, hastaları iyileştirmesi, su üstünde yürümesi, dünyaya değer vermemesi, kendi söküğünü kendisinin dikmesi, ölmeyip göğe çekilmesi, göğün dördüncü katında bulunması ve hiç evlenmemesi gibi birçok yönlerden edebiyata konu olmuştur.

Hristiyan efsanesinde İsa'nın son yemeğinde kullandığı kupaya "Kutsal Kâse" ya da "İsa'nın Kadehi" adı verilmiştir. Çarmıha gerilmesi sırasında Aramatyalı (Arimethealı) Yusuf tarafından İsa'nın akan kanının bu kâsede toplandığına ve bu kasenin bütün yaraları iyileştirme gücü olduğuna inanılmaktadır.

Câmî, şiirlerinde Hz. İsa'nın peygamberliğini anar; "İsa'nın nefesi" ve "Ölüleri diriltme" mucizelerine telmih yapar.

2.6.21. İskender

Makedonya kralı II. Filip'in oğlu Büyük İskender'dir. Yunan tarihçiler soyunu baba tarafından yarı tanrı Herkül'e, anne tarafından milli kahraman Akhilleus'a dayandırmaktadır. Yirmi yaşında tahta geçen İskender, Pers imparatorluğu üzerine sefere çıkmış ve Pers İmparatoru Dârâ'yı yenerek İran'ı fethetmiştir.

İskender'in Hızır'la birlikte karanlıklar ülkesine sonsuzluk veren âb-ı hayatı aramaya gitmesi, Sedd-i İskender'i ve Âyîne-i İskender'i edebiyatta çokca kullanılan mazmunlardandır.

Şair, şiirlerinde İskender'in güçlü padişahlığına ve dünyayı feth etme çalışmasına telmihte bulunur.

2.6.22. Kisra

Sasani imparatorluğunun ilk büyük hükümdarı Nûşirevân'ın lakabıdır. Sasani imparatorluğuna en parlak çağlarını yaşatan Nûşirevân adaletiyle meşhur olmuştur. Şair ve yazarlar tarafından adalet ve ahlak simgesi olarak kabul edilmiştir.

Nûşirevân'ın, Tâc-ı Nûşirevân ve Tâc-ı Kisrâ adlı üstünde öğütlerinin yazılı olduğu tacı parlaklığı sebebiyle güneşe benzetilmiştir. Onun adaletle hükmettiği Eyvân-ı Kisrâ, Tâk-i Kisrâ adlarıyla bilinen sarayı yücelik ve güç sembolü olmuştur.

2.6.23. Leylâ

Leylâ binti Mehdî b. Sa'di'l-Âmiri, Leylâ ile Mecnûn adlı aşk hikâyesinin kadın kahramanıdır. Leylâ ile amcasının oğlu Kays b. Mülevvah b. Müzâhim (ö. 690) çocukluktan beri birbirlerine aşıktırlar. Dedikodular çoğalınca Leylâ'nın annesi kızını

çadırına kapatır. Kays ise sevgilisini göremeyince, üzüntüyle aklı başından gider ve çöllere düşer. Bir müddet sonra da Mecnûn diye anılmaya başlar. Mecnûn çöllerde yabanî hayvanlarla dostluk kurup arkadaşlık eder. Aynı zamanda da yanık aşk şiirleri söylemektedir. Bu esnada babası Leylâ'yı İbn. Selâm ile evlendirir. Bir müddet sonra Mecnûn'un intizarları sonucu İbn Selâm ölür. Serbest kalan Leylâ, Mecnûn'u aramaya çıkar. Çölde onu bulursa da Mecnûn onu tanımaz ve visâle takati kalmadığını dile getirir. Leylâ çaresiz geri döner ve bir müddet acı çektikten sonra ölür. Leylâ'nın ölüm haberini alan Mecnûn onun mezarı basına gider ve Allah'a orada ölmesi için dua eder. Yakarışı kabul olur ve orada can verir. Leylâ ve Mecnûn, edebiyatta aşkın ve âşıklığın sembolüdürler. Hemen hemen bütün şairler bu konuyu şiirlerinde işlemiş, vuslatı olmayan aşklara ve çekilen acıya örnek göstermişlerdir.

Şair Leylâ ile Mecnun adlı aşk hikâyesinin edebiyatta vefalı âşığın sembolü olarak telmih yapar.

2.6.24. Lokman

Lokman Hekim, tıp alanında hekimliğin atası olarak bilinir. Kur'an-ı Kerim'de aynı isimli surede iki kez adı geçen ve rivayetlere göre bir yandan hastaları tedavi ederken bir yandan da hikmetli sözleri ile nefisleri iyileştirir.

2.6.25. Mecnûn

Leylâ ile Mecnun adlı aşk hikâyesinin erkek kahramanı Kays b. el-Mülevvah b. Müzâhim el-Âmirî (ö. 70/690 [?]) Leylâ ve Mecnun hikâyesinin erkek kahramanıdır. Benî Âmir kabilesinden şair Kays b. El-Mülevvahü'l-Âmirî'nin lakabıdır. Bir başka rivayete göre Emeviler devrinde yaşamış Kays adlı bir beyzâdenin lakabıdır. (Bkz. Leylâ).

2.6.26. Mahmûd

Bkz. Ahmed (Hz. Muhammed).

2.6.27. Muhammed

Bkz. Ahmed (Hz. Muhammed).

2.6.28. Musa

İsrailoğullarına gönderilen ve kendisine Tevrat adlı kitap verilen peygamberdir. Mısır hükümdarı Firavun'a kâhinlerin İsraioğullarından doğacak bir erkek çocuğun devletine son vereceğini söylemesi üzerine Firavun doğan bütün erkek çocukları öldürtmüştür. Ancak Musa'nın annesi Musa'yı bir sandığa koyup Nil nehrine bırakmış ve onu Firavun'un karısı Asiye bulup saraya götürmüştür. Musa'nın annesi de daha sonra sütanne olarak saraya girmiştir.

Musa büyüdükten sonra bir gün İsrailoğullarından biriyle kavga eden bir kıptîyi kazara öldürmüş ve Firavun'dan korkarak Medyen'e kaçmıştır. Orada on yıl çobanlık yapmış ve Hz. Şuayb'ın kızıyla evlenmiştir. Musa Mısır'a giderken Tûr dağına yaklaştığında eşinin doğum sancıları tutar. Hava yağmurlu ve karanlık olduğundan Musa ateş aramaya gider. Uzakta yanan bir ateş görür. Yanına yaklaştığında yanan bir ağaç görür; ağaçtan Allah'ın "Ya Musa! Ben âlemlerin Rabbi Allah'ım" hitabını işitir. Musa bunun üzerine Allah'ı görmek ister. Fakat Allah, "Len terânî (Sen, Ben'i göremezsin)" der ve dağa tecelli edeceğini eğer dağ dayanırsa Musa'nın da tahammül edebileceğini buyurur. Ancak dağ paramparça olur ve Musa da bu tecelli karşısında bayılır. Bu görüşmeden sonra Musa'ya Kelimullâh denilmiştir.

Musa, Mısır'a gidince Firavun'u hak dine çağırır. Firavun ise davete icabet etmez. Musa, İsrailoğullarıyla beraber geceleyin Mısır'dan çıkar. Bunu haber alan Firavun peşlerine düşer, Musa asasıyla Kızıldeniz'e vurunca on iki yol açılır. On iki kabile bu yoldan geçer ancak Firavun ve askerleri geçerken yollar kapanır ve hepsi boğularak ölür.

Hz. Musa asasının yılana dönüşmesi, elinin koynundan çıkarınca bembeyaz nur olması, suları kan akıtması, kurbağa yağdırması, büyük sinek ve çekirge sürüsü ortaya çıkarması gibi birçok mucizeye sahiptir. Edebiyatta Tûr dağı, Eymen vadisi, yed-i beyzâ, Kelim, nur, ağaç, asâ, tecelli ve Firavun kelimeleri onunla birlikte çokça kullanılmaktadır.

Câmî, Musa'yı Tur dağında yakarmasını, Allah'ın Eymen'e çağırmasına ve yanan bir ağaçtan Allah'ın ona hitapta bulunması olayına "Harre Musa" ayetinden iktibasta

bulunarak anar. Şiirlerinde Hz. Musa'nın peygamberliği, "Yed-i beyza" mucizesi ve "Allah'ın tecellisini gören" olarak zikreder.

2.6.29. Mustafa

Bkz. Ahmed, Hz. Muhammed.

2.6.30. Nuh

İdris'ten sonra peygamber olan Nuh, 950 yıl yaşamıştır. Nuh kavmini imana davet etmiş; ancak ona sadece Sam, Ham, Yafes adlı oğulları ile hanımları ve çok az insan iman etmiştir.

Nuh, kavminin eziyet ve alayları karşısında dayanamamış ve onlara beddua etmiştir. Duası kabul olunmuş ve Allah tarafından kendisine gemi yapması vahyedilmiştir. Nuh, inananlarla birlikte gemiyi yapmış ve her çeşit hayvandan bir çift almıştır. Tufan her yeri kaplamış ve gemidekiler dışındaki herkes tamamen yok olmuştur.

Nuh'un uzun ömrü çok uzun yaşamayı simgeler. Nuh'un uzun ömrü yanında Nuh'un gemisi ve Nuh Tufanı'na da çokça değinilir.

2.6.31. Osman

Osman b. Affân, dört büyük halifenin üçüncüsüdür. On iki yıl halifelik yapmıştır. 580 yılında Mekke'de doğmuştur. Ümeyyeoğulları ailesine mensup olup nesebi beşinci ceddi olan Abdi Menaf'ta Hz. Peygamber'le birleşmektedir.

Annesi Erva binti Küreyz b. Rebia b. Habib b. Abdi Şems'tir. Büyükannesi ise Hz. Peygamber'in halası Abdülmuttalib'in kızı Beyda'dır. Künyesi Ebû Abdullah'tır. Bunun dışında "Ebu Amr" ve "Ebu Leyla" diye de anılmıştır. Cennetle müjdelenen on sahabeden biridir.

Hz. Ebu bekir'in yakın arkadaşı olan Hz. Osman, İslam'a inanan ilk kişilerdendir. Bedir dışındaki bütün savaşlara katılmış ve Kur'ân'ı çoğalttırmıştır. Hz. Muhammed'in önce Rukiyye, onun ölümüyle Ümmü Gülsüm adlı kızlarıyla evlenmiş ve bu yüzden kendisine "Zü'n-nureyn" yani "İki nur sahibi" denmiştir. 656 yılında Kur'ân okurken şehit edilmiştir.

Câmî, Hz. Osman’ın “Zü’n-nûreyn” lakabına, halifeliğine, ilim ve haya sahibi olduğuna değinir.

2.6.32. Ömer

Hz. Ömer, Ömer bin Hattab, 581 yılında Mekke'de doğdu. Fatıma bin Hişam Beni Mahzum kabilesindendi. Babası bir tüccardı. Hz. Ömer küçük yaşta okuma yazma öğrenmiştir. Bunun yanında gençlik döneminde ata binme, kılıç kullanma ve dövüş sporlarını öğrendi. Tüccarlık yaptığı dönemde de Roma ile Pers şehirlerine giderek buradaki önemli düşünürlerle tanışmıştır. Öte yandan İslam'ın ilk dönemlerinde Hz. Muhammed (s.a.v) öldürmek üzere görevlendirilmiş fakat kendiside sonradan müslüman olmuştur. Hz. Ebubekir'in vefatıyla da yeni halife seçilmiştir. Hz. Ömer döneminde Mısır, Suriye, Lübnan, Filistin, Irak ve İran fethedilerek İslam Devleti topraklarına katılmıştır. Bunun yanında ülkeyi de adaletle yöneterek düzeni sağlamıştır. 1 Kasım 644 tarihinde Fars Ebu Lü'lüe isimli bir kişi tarafından Medine'de sabah namazında sırtından hançerlenerek şehit edilmiştir.

Câmî, Hz. Ömer’i “Fâruk” ve “Cennetin kandili“ lakaplarıyla anar ve adaletine temas eder.

2.6.33. Perviz

Bkz. Hüsrev.

2.6.34. Selman

Ebû Abdillâh Selmân el-Fârisî (ö. 36/656 [?]) İslâmiyet'i kabul eden İran asıllı ilk sahâbilerdendir.

Ashab-ı kiramın büyüklerinden ve meşhurlarındandır. Ehl-i beyitten sayılmıştır. İnsanları Hakka davet eden, doğru yolu göstererek saadete kavuşturan ve kendilerine silsile-i aliyye denilen büyük âlim ve velilerin ikinci halkasıdır.

Hendek savaşından itibaren bütün gazalara katıldı. Bedir ve Uhud savaşından sonra, Medine üzerine üçüncü defa yürüyen müşriklere karşı nasıl bir savunma yapılması gerektiği istişare ediliyordu. Bütün müşriklerin birleşerek hücum ettiği bu savaşta

Selman-ı Farisi, Resulullaha hendek kazmak suretiyle savunma yapmayı söyledi. Onun bu teklifi kabul edilip hendek kazıldı. Bu sebeple bu savaşa, Hendek Savaşı denildi. Kendisi güçlü ve kuvvetli bir zat idi.

2.6.35. Sencer

Ahmed Sencer veya Sultan Sencer ya da Muizzüddin Ahmed Sencer 1097-1118 tarihleri arası Horasan Selçuklu Sultanı, 1118-1157 tarihleri arasında Büyük Selçuklu Sultanı. 25 Receb 479'da (5 Kasım 1086) Sincar'da doğdu. Babası Sultan Melikşah'tır. Sencer isminin ona doğum yerinden dolayı verildiği rivayet edilir. Adının Sancar olduğunu, bu kelimenin Türkçe "saplamak" anlamındaki sançmak kelimesinden türetildiğini belirten kaynaklar da vardır. Büyük Selçuk devletinin son hükümdarı olan sultan sencer yirmi biryıl Horasan meliki olarak otuz dokuz yıl da Büyük Seluklu Devleti sultanı toplam altmış yıl gibi uzun bir süre hükümdarlık yapmışdır. 552'de (8 Mayıs 1157) vefat ertmiştir.

2.6.36. Süleyman

Davud peygamberin oğlu olup peygamberlerdendir. Hem padişah hem de peygamber olan Hz. Süleyman İsm-i a'zam yazılı mühürlü yüzüğüyle dünyaya; hatta bütün canlılara ve rüzgâra hükmetmiştir.

Yüzüğü, çok uzaklardaki şeyleri görebilen ve haber getiren Hüdhüd adlı kuşu, Âsaf adlı veziri, Belkıs'la evlenmesi, karınca ile konuşması ve cinlerle olan mücadelesi edebiyatta çokca kullanılan mazmunlardır.

Ahmed-i Câm, Hz. Sülayman'ı Belkıs'ın sevgilisi yanında Mülk-ı Süleyman ve İzzet-ı Süleyman unvanlarıyla tanıtır ve onun karıncalar le konuştuğunu hatırlatır.

2.6.37. Taha

Bkz. Ahmed (Hz. Muhammed).

2.6.38. Vâmık

Vâmık ve Azrâ adlı aşk hikâyesinin erkek kahramanıdır. Çin hakanı Talmus'un olağanüstü güzellikteki oğlu Vâmık'a, Gazne padişahının kızı Azrâ görmeden âşık olur. Azrâ'nın resmini gören Vâmık da ona âşık olur. Vâmık, Azrâ'ya kavuşmak için yola çıkar ve birçok tehlikeler atlatır. Mücadelelerle dolu bu zorlu yolculuğun sonunda iki âşık birbirine kavuşurlar.

Vâmık, edebiyatta aşkı uğruna birçok sıkıntıya katlanan ama asla aşkından vazgeçmeyen aşığı sembolize etmektedir.

Edebiyatta aşkı uğuruna birçok sıkıntıya katlanan ama asla aşkından vazgeçmeyen aşığı sembolize etmektedir.

Şair, maşukuna duyduğu aşkta kendisini Vâmık'a benzetir.

2.6.39. Yakub

İsrailoğullarına gönderilen peygamberlerden olup Yusuf peygamberin babasıdır. Yusuf'un ayrılığında çekmiş olduğu ıstırap ve üzüntü neticesinde gözleri kör olmuş fakat; yıllar sonra kendisine gönderilen Yusuf peygamberin gömleğini gözlerine sürmesi neticesinde tekrar görmüştür. (Bkz. Yusuf).

Şair, Hz. Yakub'u Allah'ın peygamberi olarak tanıtır ve oğlu Yusuf'un kaybolmasında aşırı ağlamasına ve gözlerinin kör olmasına işaret etmiştir.

2.6.40. Yasin

Bkz. Ahmed (Hz. Muhammed).

2.6.41. Yusuf

Hz. Yakup'un on iki oğlundan biri olan Yusuf, İsrailoğullarına gönderilen peygamberlerdendir. Yakup'un diğer oğulları babalarının Yusuf'u daha fazla sevmesini kıskandıkları için onu hileyle kıra götürüp kuyuya atarlar, babalarına da Yusuf'u kurt yedi derler. Oradan geçen bir kervan Yusuf'u kuyudan çıkarıp, Mısır Aziz'ine satar.

Yusuf’un eşsiz güzelliği Mısır Aziz’inin karısı Züleyla’yı büyüler; ancak Yusuf ona karşılık vermez. Yine bir gün Züleyha, Yusuf’la ilişki kurmak için odasına gider, Yusuf onu reddedip kaçmak isterken gömleği yırtılır.

Züleyha kocasına Yusuf’un kendisine saldırmak istediğini söyler; bunun üzerine Yusuf zindana atılır ve uzun bir süre zindanda kalır. Orada rüya tabirleri yapar, bir gün Mısır Aziz’i Yusuf’un gördüğü rüyayı doğru yorumladığı için hapisten çıkarılır ve Mısır’a vezir olur.

Birkaç yıl kıtlık olur ve kardeşleri de Kenân ilinden zahire almak için Mısır’a gelirler. Yusuf kardeşlerine kendini tanıtır ve ağlamaktan gözleri kör olan babasına gömleğini gönderip, gözlerinin görmesini sağlar.

Yusuf, eşsiz güzelliği yanında ay ve güneşin ona secde etmesi, kuyuya atılması, Kenânlı oluşu, babasına kardeşlerinin gömleğinin kana bulanıp kurt yedi diye götürülmesi, kuyudan çıkarılıp Mısır Aziz’ine satılması, Züleyha’nın ona âşık olması, Züleyha’yı kınayan Mısırlı kadınların onu görünce turunç yerine ellerini doğramaları, gömleğinin yırtılıp, zindana düşmesi, rüyaları iyi tabir etmesi, köle iken Mısır’a sultan oluşu gibi önemli olaylarla edebiyatta konu edilmiştir.

Şair, Yusuf’un güzelliğini, kuyuya düşmesini ve babası Yakup’tan uzak düşmesini hatırlatır.

2.6.42. Züleyhâ

Kelime Zelîhâ diye de okunabilir. Yusuf peygamber ile aralarinda çeşitli olaylar geçen ve sonunda onun eşi olan kadındır. Züleyhâ, Mağrib melikesi idi. Mısır Azîzi ile evlenmiş ancak Hz. Yusuf ile evleninceye kadar eline erkek eli değmemiştir. Daha evlenmeden Yusuf'u rüyasında görmüş ve âşık olmuştur. Edebiyatta çok zaman Yusuf, Mısır vs. kelimelerle kullanılır. Züleyha: Mısır Aziz’i Kıtfîr b. Rahîb’in karısıdır. Yusuf’a âşık olmuş, ondan cevap bulamayınca iftira atıp, hapse atılmasına neden olmuştur. (Bkz. Yusuf).

SONUÇ

Ahmed-i Câmî Namekî (Jendepîl), 441-536 (1049-142) tarihleri arasında Selçuklular döneminde, Horasan'ın Nâmek köyünde doğmuştur.

Horasan bölgesinin Nâmek köyünde doğduğu için Nâmekî, Horasan bölgesinin Câm şehrine yerleştiği için de Câmî nisbetyle meşhur olmuştur.

Sahabi Cerîr b. Abdullah el-Becelî'nin soyundan gelen Câmî, gençlik yıllarını hiçbir eğitim almadan geçirdi. Yirmi iki yaşında bir işret meclisinde karşılaştığı bazı hârikulâde haller sebebiyle tövbe etti. Câm şehrine gelerek on sekiz yıl dağda inzivaya çekildi. Ahmed-i Câmî, İslâm kültürüne *Miftâhu'n-necât, Ünsü't-tâibîn, Ravzatü'l-müznibîn, Risâle-i Semerkandiyye, Divan, Bihârü'l-hakîka, Künûzü'l-hikme, Sirâcü's-sâirîn,* Kalendernâme gibi eserler kazandırdı.

Tasavvuf Tarihinın önemli şahsiyesilerinden olan Ahmed-i Câm'ın, Hz. Ebû Bekir'den Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr'a ulaşan hırkanın Ahmed-i Câm'a intikal edilmesi ile manevi ve tasavvufi hayatı başlar. Yalnız Ebû Said, insanları zühd, takva ve tövbeye, Ahmed-i Câm ise zühd ve tövbe ile birlikte aynı zamanda aşk, muhabbet ve hoşgörüye davet etmiştir. Ahmed-i Câm, şiirlerinde en çok aşk ve sevgi üzerinde, mensur eserlerinde ise en çok tövbe, zühd ve takva üzerinde durmuştur.

Kırk yaşında inziva hayatını terkettikten sonra insanlara vaaz ve nasihatte bulunup eser telif etmeye başladı. Serahs, Herat, Merv, Nîşâbur gibi dönemin ilim merkezlerini dolaştı ve buralarda bulunan sûfi ve âlimlerle görüştü. Nîşâbur'da meşhur şair Senâî-yi Gaznevî ve Herat'ta Abdullah-ı Herevî'nin sohbet meclislerine katıldı birçok konuda onlarla fikir alışverişinde bulundu.

Müellifin İran'da fazla tanınmamıştır. Bunun sebebi Sünnî itikada sahip olmasıdır. Çünkü İran 0milâdî 14. yüzyıldan itibaren Şiî hakimiytine girmiş ve böylece Sünnî tesir kırılmıştır.

Câmî'nin, eserlerinde kendisinden önce ve kendi döneminde yaşamış meşhur sûfîlerin söz ve menkıbelerine yer vermesi, ayrıca "Sadrü'l-imâm, Kutbü'l-âlem, Rüknü'ş-şerîa, Şeyh-i Câm, Pîr-i Câm ve Muînüddîn, Sultânü'l-evliyâ, Muînü'l-mille ve'ddîn, Kutbü'l-evtâd" gibi sıfatlarla anılması tasavvuftaki yerini göstermektedir.

Câmî, eserlerinde ısrar la Sünnî fikrini benimsediğini ve Hanefî mezhebine mensup olduğunu zikretmektedir.

Câmî'nin mensur eserlerinden anlaşıldığına göre, o Kur'an ve Sünnet çizgisinde olan bir sûfîdir.

Ehl-i sünnet dairesinin dışında bidatçı saydığı sûfîleri de eleştirmekten çekinmemiş ve dönemindeki birçok sûfiyi Kitap ve sünnet'e uygun hareket etmedikleri için eleştirmiştir.

Câmî, aşk konusunda sevgi temasını en çok işleyen Ebû Bekir Şiblî, Bâyezid-i Bestâmî, Hallâc-ı Mansûr, Senâî-yi Gaznevî, Abdullah-ı Herevî gibi çoğunlukla Horasan ekolüne mensup sûfilerin aşk anlayışına sahiptir.

Câm şehri ve civarında binlerce mürid yetiştiren ve halen nüfuzu devam eden Ahmed-i Câm, 10 Muharrem 536 (15 Ağustos 1441) tarihinde Câm şehri civarında Medâbâd (Mehdâbâd) köyündeki zâviyesinde vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.

Divanında incelenmiş olan 200 adet şiirden ve diğer eserlerinden anlaşıldığı üzere şiirde de güçlü bir şairdir. Aruz vezniyle yazdığı şiirlerinde vezin kusuru yok denecek kadar azdır. Kafiye de aynı şekilde bir iki yer dışında mükemmeldir. Edebî sanatlara son derece hakim bir şairdir.

KAYNAKÇA

Ali Fâzıl, *Kârnâme-i Ahmed-i Câm-i Nâmekî,* Çâphâne-i Haydarî, Tahran 1383 hş.

_______, *Şerh-i Ahvâl ve Nakd ve Tahlîl-i Âsâr-ı Ahmed-i Câm,* Çâphâne- i Haydarî, Tahran 1373 hş.

Alper, Hülya, "Tevfik", *DİA*, İstanbul 2021, XLI, 8-9.

Behpûrî, Giyâsuddîn Muhammed b. Celâluddîn Şerefuddin, *Ferheng-ı Giyâsu'l-Lugat I-II* (haz. Mansûr Servet), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1388 hş.

Berzger, Huseyn, *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî* (ed. Hasan-i Enûşe), Tahran 1375 hş., I, 538-539.

Bûzcânî, Derviş Ali, *Ravzatü'r-Reyâhîn* (haz. Haşmed Mueyyed Senendecî), Bengal 1335 hş.

Câmî, Abdurrahman b. Ahmed, *Nefehâtü'l-Üns* (nşr. Mehdi Tevhîdîpûr), İntişârât-i Kitâbfurûşî-i Mahmûdî, Tahran 1337 hş.

Câmî, Ahmed-i Nâmeki, *Bihâru'l-hakîka* (tsh. Hasan Nasîrî-i Câmî), Pejûhişgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Muteâlât-i Ferhengî, Tahran 1389 hş.

_______, *Divan* (haz. Ahmed-i Keremî), Çâp-i Sahafî-i Hâce, 1377 hş.

_______, *Miftâhü'n-necât* (nşr. Ali Fâzıl), Tahran 1373.

_______, *Muntehab-i Sirâcü's-sâirîn* (tsh. Ali Fâzıl), İntişârât-ı Âsitân-i Kuds-i Razevî, Meşhed 1368 hş.

_______, *Ravzatü'l-müznibîn ve Cennetü'l-müştâkîn,* Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, nr. 149.

_______, *Risâle-i Semerkandiyye* (Sedîdüddin Muhammed Gaznevî, Makâmât-ı Jendepîl, Tahran 1384 hş.

_______, *Ünsü't-tâibîn* (tsh. Ali Fâzıl), Çâphâne-i Haydarî, Tahran 1368 hş.

Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ağaç Kitabevi Yayınları, Ankara 2009.

Cevâd Şems, Muhammed, “Ahmed-i Câm”, *Dâiretu’l-Ma‘ârif-i Bozorg-i İslâmî*, Tahran 1375 hş, VII, s .30.

Ceyhan, Semih, “Sema”, *DİA,* İstanbul 2009, XXXVI, 445-457.

Curcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *Kitâbt’t-Ta‘rîfât, Tahran 1370 hş.* [baskı yeri ve tarihi yok].

Çağrıcı, Mustafa, “Hırs”, *DİA,* İstanbul 1998, XVII, 383-384.

Değirmençay, Veyis, “Teşbih” *DİA,* İstanbul 2011, XXXX, 556.

_______, *Farsça Arûz ve Kafiye* (2. Baskı), Atatürk Üniversitesi Ofset Tesisleri, Erzurum 2012.

_______, *Farsça Edatlar ve Bağlaçlar Sözlüğü*, İstanbul 2010.

_______, *Fünûn-i Belâgat ve Sınâât-ı Edebî,* Ankara 2014.

Devletşah Semerkandî, *Sefînetu’ş-şu‘arâ* (tsh. Edward Brown), Esatir Yayınları, Tahran 1382 hş.

Dihhudâ, Ali Ekber, *Lugatnâme I-L*, Tahran 1345 hş.

Enverî, Hasan, *Ferheng-i Kinâyât-ı Suhen*, İntişârât-ı Suhen, Tahran 1383, 2 Cilt.

Esedî, Ali b. Ahmed, *Lugat-ı Furs* (tsh. Abbas İkbal Aştiyânî), Esâtir Yayınları, Tahran 1384 hş.

Ferruhî-yi Sistânî, Ali b. Culug, *Divan* (nşr. Muhammed Debirsiyâkî), Zavvar Yayınları, Tahran 1371 hş.

Firdevsî, Ebu’l-kâsım, *Şahnâme-i Firdevsî*, (nşr. Azîzullâh-ı Cuveynî), İntişârât-ı Dânişgâh-i Tehran), Tahran 1375 hş.

Gazâlî, Ebû Hâmid, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn* I-IV, Beyrut: Dârü’l-Kalem, ts.

Gaznevî, Sedîduddin Muhammed, *Makâmât-ı Jendepîl* (haz. Haşmet Mueyyid), Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1384 hş.

Gürer, Dilaver, *Abdülkâdir Geylânî, Hayatî, Eserleri Görüşleri,* İstanbul: İnsan yayınları, 2006.

Hâfiz-ı Şîrâzî, *Gazeliyyât-ı Hâfiz-ı Şîrâzî* (nşr. Halîl Hatîb Rehber), Tahran 1371 hş.

Hayyâm Pûr, Abdurresul, *Ferheng-i Suhenveran*, İntişârât-ı Telâye, Tahran 1372 hş.

Hucvîrî, Ali b. Osman, *Keşfu'l-mahcûb* (çev. Kâsım-ı Ensârî), Tahûrî Yayınları, Tahran 1389 hş.

Humaî, Celaluddîn, *Funûn-i Belâgat ve Sınâ'ât-i Edebî,* Tahran 1377 hş.

İbn Hibbân, *Ravzatu'l-'ukalâ ve Nuzhetu'l-fuzelâ* (nşr. M. Muhyiddin Abdulhamid v.dğr.), Beyrut 1397/1377.

İzzuddin Kâşânî, Mahmûd b. Alî, *Misbâhu'l-hidâye ve Miftâhu'l-kifâye* (tsh. Celâluddin Humâyî), (5 baskı) Humâ, Tahran 1367 hş.

Kanar, Mehmet, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2010.

Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatar Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2011.

Kāsım Envâr, *Külliyât-ı Kāsım Envâr* (nşr. Sa'îd-i Nefîsî), Tahran 1337 hş.

Kur'ân-ı Kerîm, Osman Tâhâ, İntişârât-ı Usve, Kum 1372 hş.

Kuşeyri, Ebü'l-Kasım Abdülkerim, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye,* (çev Ebü Ali Hasan b. Ahmad Osmani İlm-i Ferheng-i Yayınları, Beyrut, Dârü'l-hayr, 1413/1993.

Lâhicî, Muhammed, *Şerh-i Gulşen-i Râz* (tsh. Muhammed Keyvan) Senâî Yayınları, Tahran 1387 hş.

Mecesî, Muhammed Bâkır, *Bihâru'l-envâr,* İntişârât-ı İslâmiyye, Tahran 1392 hş.

Menûçehrî-i Dâmgânî, Ahmed, *Dîvân-ı Menûçehrî-i Dâmgânî* (nşr. Muhammed Debirsiyâkî), Zavvar Yayınları, Tahran 1370 hş.

Mevlâna Celâleddîn Muhammed, *Kulliyât-ı Divân-ı Şems I-II* (tsh. Bedî'uzzzmân Furûzanfer), Tahran 1374 hş.

Meybûdî, Ebul-fazl Reşîduddin, *Keşfu'l-esrâr ve Uddetu'l-ebrâr* (nşr. Ali Asgar Hikmet), Emir Kebir Matbaası, Tahran 1349 hş.

Mu'în, Muhammed, *Ferheng-i Fârsî I-VI*, Tahran 1371 hş.

Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme* (nşr. Muhammed Debirsiyâkî), Zavvar Yayınları, Tahran, 1373 hş.

Nizâmî, Berât, *Divân-ı Nizâmî-i Gencevi*, İntişârât-ı Dânişgah-i Tahran, Tahran 1391 hş.

Onay, Ahmet Talat *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü-Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, Berikan Yayıncılık, İstanbul 2014.

Padişâh, Muhammed, *Ferheng-ı Câmi-ı Fârsî,* (2. Baskı) Kitâbfurûşî-i Hayyâm, Tahran 1363 hş.

Pala, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü,* Kapı Yayınları, İstanbul, 2009.

Sa'dî-yi Şîrâzî, *Dîvân-ı Gazeliyyât-ı Sa'dî-yi Şîrâzî* (nşr. Halil Hatib Rehber), Tahran 1369 hş.

_______, *Gülistân-ı Sa'dî-i Şirâzî* (nşr. Halîl Hatîb Rehber,) Safi Alişah, Tahran 1375 hş.

_______, *Târîh-i Edebiyyât der İrân I-V*, Tahran 1371 hş.

Safâ, Zebîhullâh, *İran Edebiyatı Tarihi I-II* (çev. Hasan Almaz), Nüsha Yayınları, Ankara 2002.

Seccâdi, Seyyid Ca'fer, *Ferheng-i Lugât u Istılâhât-ı Ta'bîrât-ı İrfânî,* Tahran 1350 hş.

Senâî-yi Gaznevî, *Divan* (nşr. Hikmet Abdulmecid), baskı yeri ve tarihi yok.

_______, *Divân-i Senâî* (nşr. Müderris-i Razevî), Tahran 1362 hş.

Servet, Mânsur, *Ferheng-i Kinâyât* (1 baskı) Emirkebir Yayınları, Tahran 1375 hş.

Şah Nimetullah Velî Nimetullah b. Abdullah, *Divan* (Mukâddime'yi Sa'îd Nefisî), Nigah Yayınları, Tahran 1375 hş.

Şamsuddin Âmulî, Muhammed b. Mahmûd, *Nefaisü'l-fünûn Fî Arâisü'l-ulûm*, (3 Baskı), Tahran 1389 hş.

Tebrizi, Muhammed Huseyn b. Halef, *Burhan-i Kâti'* (2. Baskı), (çev. Muhammad Mu'în), Emirkebir Yayınları, Tahran 1363 hş.

Tokmak, A. Naci, "İran/Edebiyat", *DİA,* XXII, İstanbul 2000, 417-420.

Türer, Osman, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi,* İstanbul 1995.

Uludağ, Süleyman, "Câmî, Ahmed-i Nâmeki", *DİA,* İstanbul 2019, VII, 99-100.

______, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2002.

'Umer Hayyâm, *Rubâiyyât-ı 'Umer Hâyyâm* (tsh. Muhammed 'Ali Furûgî ve Kâsım Ganî), Tahran 1373 hş.

‘Unsurî, Hassan b. Ahmed, *Divân-ı ‘Unsurî* (2 baskı), (nşr. Muhammed Debirsiyâkî), Kitâbhâne-i Senâyi, Tahran 1363 hş.

Vahidiyân, Kâmyar, Takî, Destûr-ı Zebân-ı Fârsî, (8 baskı), Tahran1385 hş.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Keramet”, *DİA,* Ankara 2002, XV, 268-270.

Yazıcı, Tahsin, “Derviş” , *DİA,* İstanbul 1994, IX, 188-190.

Yıldırım, Nimet, *Ahmed-i Câm-i Nâmekî, Hayatı-Eserleri-Tasavvufî Görüşleri,* İstanbul 2013.

_______, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, Fenomen Yayıncılık, İstanbul 2012.

_______, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008.

Yıldız, Abdulvahap, “Sultan Sencer ile Ahmed-i Câm Nâmekî Arasındaki İlişkiler”, *Nüsha Dergisi*, C. 7, S. 24, sy. 142-143.

Yılmaz, Hassan Kâmil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar,* İstanbul 2010.

Zemahşeri, Cârullah, *El-keşşâf* (çev. Mes‘ûd Ensârî), Kaknus, Tahran 1389 hş.

DİZİN

F

G

H

I

J

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Hossein NAJAFI
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	-
Projeler	-
Çalıştığı Kurumlar	-
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	2021

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

200 GAZELİN FARSÇA ŞERHİ

شادم بدان که هستم شاگرد تو   نازم بدان که هستی استاد من

(مسعود سعد سلمان)

(۱)

ای یاد تو بر دل و زبان‌ها

۱	ای یاد تو بر دل و زبان‌ها	افتاده چو روح بر روان‌ها
۲	بی یاد تو نیست هیچ مرغی	در سبزه و باغ و بوستان‌ها
۳	سیمرغ و عقاب و باز و شاهین	ذکر تو کند در آشیان‌ها
۴	هرگز نرسد به منزل عشق	بی بدرقهٔ تو کاروان‌ها
۵	هرکس به کوی تو فرو شد	کس می ندهد ز وی نشان‌ها
۶	جبریل و ملایک مقرّب	ذکر تو کند در آسمان‌ها
۷	از عشق سخن مگوی احمد	کان جا همه لال شد زبان‌ها

(هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف) مفعول مفاعلن فعولن

کلمات قافیه: زبان‌ها، روان‌ها، بوستان‌ها ... .

حرف روی: حرف (ن) در زبان‌ها، روان‌ها و... .

۱ـ یاد: ذکر باقی و جاودان (دهخدا)

چون روح بر روان افتادن: کنایه از عجین‌شدن.

معنی: ای خدایی‌که ذکر و نام تو بر دل‌ها و زبان‌ها است ذکر نام تو با روح و روان‌ها عجین شده‌است.

۲ـ مرغ: مطلق پرندگان (برهان قاطع)

بستان: معرب بوستان، گلزار، گلستان(همان)

بین «سبزه، باغ، بوستان» تناسب وجود دارد.

معنی: همه پرندگان، درسبزه‌زارها، باغ‌ها و بستان‌ها تسبیح‌گوی تو هستند.

۳ـ سیمرغ: عنقا را گویند و آن پرنده‌ای بوده‌است که، زال، پدر رستم را پرورانده‌است (برهان قاطع) مرغ افسانه‌ای و موهوم (فرهنگ معین).

عقاب: مرغ شکاری سیاه (دهخدا).

باز: پرنده‌ای است مشهور و معروف که سلاطین و اکابر شکار فرمایند(برهان قاطع).

شاهین: پرنده‌ای باشد شکاری از جنس سیاه چشم (همان).

در مصرع اول مابین «سیمرغ، عقاب، باز، شاهین» آرایه تناسب وجود دارد و مجازا مطلق پرندگان می‌باشد.

ذکر: تسبیح (دهخدا).

بیت دارد به آیه قرآنی« يُسَبِّحُ لِلّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ » (قرآن ۶۲/۱) هرآنچه در آسمانها وزمین است خدا آ ذکر می‌کنند.

معنی: همه پرندگان همیشه در ذکر و تسبیح تو هستند

۴ـ منزل عشق: مجازاً وصال معشوق، سرمنزل مقصود. اضافه‌ی‌استعاری است که از اسم‌مکان (منزل = سرا، خانه، محل فرودآمدن) و (عشق= مصدر به معنی دلدادگی و دوست داشتن شدید) ساخته شده‌است. با توجه به معنی عشق در نزد عرفا که می‌گویند: «عشق آتشی است که در قلب واقع شود و محبوب را بسوزد. دریای بلا و جنون الهی و قیام قلب است با معشوق بلاواسطه. عشق مهمترین رکن طریقت است و این مقام را تنها انسان کامل که مراتب ترقی و تکامل را پیموده‌است درک می‌کند. عاشق را در مرحله‌ی کمال عشق حالتی دست دهد که از خود بیگانه و ناآگاه می‌شود از زمان و مکان، فارغو از فراق محبوب می‌سوزد و می‌سازد (ف. سجادی: ۵۸۰).

بنابراین می‌توان‌گفت که مقصود شاعر از «منزل عشق» مرحله‌ی کمال در طریقت است که در آن نمی‌توان میان خود و معشوق ازلی واسطه‌ای دید.

بدرقه: مشایعت، راهنما و نگهبان فرستادن (دهخدا).

با توجه به فضای عرفانی اندیشه‌ی شاعر، مراد از بدرقه در این جا عنایت و رهنمونی حضرت حق در مورد سالکان طریقت عشق است که شاعر از آن‌ها به‌کاروان‌ها تعبیرکرده‌است.

کاروان: قافله (برهان قاطع).

معنی: هیچ قافله‌ای به سر منزل مقصود نخواهدرسید مگر با مشایعت و راهنمایی تو.

۵ـ فروشدن: مجازاً وارد شدن و دخول به جایی (دهخدا).

می‌ندهد: از کاربردهای دستور تاریخی نمی‌تواند بدهد (نمی‌دهد).

نشان: مجازاً نشانی، علامت.

معنی: هرکسی‌که وارد کوی محبّت و وصال تو شود هیچ‌کس از وی نشانی نمی‌دهد.

۶ـ جبریل: مخففجبرئیل، «فرشته‌ای که مأمور ایصال وحی و بشارت است. این کلمه در ادبیّات عرفانی جنبه‌ی رمزی یافته‌است... » (ف. سجادی : ۲۱۰).

ملایک: جِ مَلَک، فرشتگان (دهخدا)

ملائک مقرّب: مجازاً فرشتگان نزدیک شده به خداوند«... لن يَسْتَنكِفَ الْمَسِيحُ أن يَكُونَ عَبْدًا لّلّهِ وَلاَ الْمَلآئِكَةُ الْمقرّبونَ ...» (قرآن ۴/۱۷۲) مسیح از این‌که بنده‌ی خدا باشد هرگز ابا نمی‌ورزد و فرشتگان مقرّب [نیز ابا ندارند] ...».

معنی: جبرئیل (فرشته‌ی وحی) و فرشتگان مقرّب درگاه الهی تو را در آسمان‌ها تسبیح و یاد می‌کنند.

۷ـ لال شدن: بالکنایه بازماندن از گفتار.

معنی: ای‌احمد جام، از عشق وصال الهی سخن مگوی که دراین مقام همه‌ی زبان‌ها لال وگنگ می‌شوند؛ گاه شاعر تخلص خود را شخصیت ثانوی فرض کرده وآن را مورد خطاب قرار میدهد ولی در حقیقت مقصود شاعر هشدار است.

(۲)

ای غیرت جمالت بر هم زده است جان‌ها

۱	ای غیرت جمالت بر هم زده است جان‌ها	آوازه ی جمالت افتاده بر روان ها
۲	خلقی به جستجویت سرگشته در دو عالم	گردیده قامتشان در هجر تو کمان‌ها
۳	ثم استوی علی‌العرش گفتن ز تو منزه	ما را دل شکسته داده ز تو نشان‌ها
۴	حد تو نیست احمد وصف صفات باری	کز وصف ذات پاکش عاجز شده ز بان ها

(مضارع مثمن اخرب) مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن

کلمات قافیه: جان‌ها، روان‌ها... .

حرف روی: حرف (ن) در جان‌ها، روان‌ها و... .

۱ـ غیرت: حسد، رشک، حمیت، تعصب بر چیزی نزد سالکان، ازجمله لوازم محب حال، غیرت بود و مراد از غیرت، حمیّت است بر طلب قطع محبوب از غیر؛ یا تعلق غیر از محبوب یا نسبت مشارکتش با او، یا

سبب اطاعتش بر او . و غیرت بر سه گونه است: غیرت محب و غیرت محبوب و غیرت محبت(ف، سجادی)

این بیت با بیت بعدی ازلحاظ معنی ارتباط عمودی دارد.

معنی: ای کسی‌که رشک جمال تو جانها را پریشان کرده و شهرت و آوازه ی جمال و زیبایی‌ات همگانی شده‌است.

۲ـ خلق: مردم؛ مجازاً عاشقان.

سرگشته: سرگردان، شوریده (ف. آنندراج).

کمان شدن قامت:کنایه از خمیدگی و مقوس‌شدن قامت (پیر شدن).

معنی: عاشقانت در هر دو جهان متحیر و سرگردانند و قد و قامتشان در فراق تو خم‌گشته و پیر شده‌اند.

۳ـ«ثُمّ اسْتَوی عَلَی الْعَرْشِ» (قرآن۲۰/۵): سپس بر عرش استیلا یافت. تلمیح است به بخشی از چند آیه در سوره‌های مختلف قرآن مجید از جمله: آیه‌ی ۵۴ سوره‌ی اعراف، آیه‌ی ۳ سوره‌ی یونس، آیه‌ی ۲ سوره‌ی رعد، آیه‌ی ۴ سوره‌ی سجده و ... (دهخدا ـفئواد عبدالباقی، ۱۳۷۴، ص. ۵۸۰).

دل‌شکسته: محزون، شکسته‌دل (ترکیب وصفی).

دل شکسته؛ تلمیح دارد به مضمون این خبر در احادیث مثنوی به نقل از «جلد سوم شرح التعرف» که موسی علیه‌السلام گفت: «خدایا تو را در کجا بجویم، فرمود: در دل‌های شکسته‌ی آن‌ها (یعنی مومنان) اِلهی؛ « أینَ أطلُبُکَ قالَ عِنْدَالمُنْکَسِرَةِ قُلُوبُهُمْ » (بحارالانوار، ج۷۰، ص.۱۵۷)

معنی: پاک ومنزه است خدایی که زمین را مسطح آفرید نشانهای فراق ازتو ما را دلشکسته ساخته است.

۴ـ باری: مجازاً باری تعالی، خداوند.

در حد کسی نبودن: کنایه از عاجز و ناتوان بودن شخص.

معنی: ای‌احمدجامی، تو عاجزتر از آنی که صفات خداوندی را وصف‌کنی چراکه خیلی‌ها از وصف ذات خدا عاجز شده‌اند.

(۳)

ای صدر ایوان رسل ای شمع جمع انبیا

۱ ای صـــدر ایوان رســـل ای شـــمع جمع انبیا خورشـــید برج ســـلطنت جمشـــید تخت کبریا

۲ طه و یاسین نام تو انا فتحنا کام تو — اجرام یکسر رام تو ای آفرینش را بها
۳ نامت محمّد آمده محمود و احمد آمده — دین تو سرمد آمده بوالقاسمت کنیت ترا
۴ هم صدر و بدر عالمی هم تاج و فخر آدمی — هم انبیا را خاتمی هم مصطفی هم مجتبا
۵ جنّت سرای یار تو رضوان اما نتدار تو — ای از گل رخسار تو فردوس اعلی راضیا
۶ ترک فلک هندوی تو نور ملک از روی تو — والیّل وصف موی تو نعت جمالت والضّحا
۷ تو گوهری آدم صدف، تو رهبری بر ما خلف — بر انبیا داری شرف، چندان که بر مس کیمیا
۸ روی‌تو ماه انور است، گیسوت شمع خاور است — خُلق تو عین کوثر است، دست تو دریای عطا
۹ انجم تورا خیل و سپه، بر درگه تو مهر و مه — طاق سپهرت بارگه، عرش مجیدت متکا
۱۰ برتر ز چرخ اخضری، بهتر ز ماه و مشتری — بر دعوی پیغمبری آمد تو را آهو گوا
۱۱ هر دم هزاران آفرین بر جانت از جان‌آفرین — بی‌حدّ و پایان آفرین بر روح پاکت از خدا
۱۲ مقصود لولاک آمدی از عالم پاک آمدی — بس چست و چالاک آمدی جان‌ها فدایت مرحبا
۱۳ تختت فلک، تاجت قمر، مهرت علم، جوزا کمر — فتحت قرین، یارت ظفر، دستت قدر، تیغت قضا
۱۴ ای تاجبخش سروران ای خاتم پیغمبران — هستی تو ای صاحبقران در دین و دنیا پادشا
۱۵ احکام تو حبل‌المتین حاجب تو را روح‌الامین — ای رحمت للعالمین حتّی امام انبیا
۱۶ ای شافع روز جزا در یاب از فضل و عطا — چون مانده‌ایم ای پیشوا در شدّت خوف و رجا
۱۷ ای اختر برج کرم از روضه بیرون نه قدم — تا از رخت هرصبحدم گیرد همه عالم ضیا
۱۸ اقبال و جاه ما توئی پشت و پناه ما توئی — چون عذرخواه ما توئی در یاب آخر کار ما
۱۹ کام همه عالم توئی نور دل آدم توئی — هرخسته را مرهم توئی ای درد دل‌ها را شفا
۲۰ دل‌خستگان را شاد کن ما را ز غم آزاد کن — از اُمّتانت یاد کن بخرام در کوی وفا
۲۱ چون احمد جامی نهان دارد گناه بیکران — از حق بخواه ای کامران جُرم گناه این گدا
۲۲ رسوا مکن در محشرش آزاد کن در هر درش — چون طبع مدحت‌گسترش گوید ترا از جان ثنا

(بحر رجز مثمن سالم) مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن

کلمات قافیه: انبیا، کبریا، بها و... .

حرف روی: حرف (الف) در انبیا، کبریا و... .

۱ـ صدر: [صَ] بالای مجلس، مهتر، رئیس و سید. (دهخدا).

ایوان: درگاه، نشستگاه بلند که بر آن سقف باشد در کوشک و دالان بزرگ (غیات اللغات).

رسل: [رُ سُ] (ج رسول) که به معنی قاصد و پیغمبر است.

جمیع: [جَ] قبیله‌ی گرد آمده، همگی، همگان (ف. معین)..

شمع جمیع انبیا: استعاره از پیامبر اکرم (ص).

خورشید برج سلطنت: استعاره از پیامبر.

جمشید: پسر طهمورث، چهارمین پادشاه پیشداد و نماد روشنایی و پاکیزگی و اقتدار می‌باشد(دهخدا).

جمشید تخت کبریا: استعاره از پیامبر (ص).

کبریا: جلال و عظمت (ف. معین).

تخت کبریا: بارگاه جلال، سراپرده عظمت (دهخدا).

ترکیبات مذکور در بیت ضمن منادا بودن نقش بدل دستوری را نیزدارند.

معنی: ای پیامبر اکرم (ص) ، صدرنشین بارگاه همه پیامبران ،تو مایه‌ی نورانیت و روشنایی و قدرتمندی بارگاه الهی هستی.

۲ـ طه: نام سوره بیستم از قرآن کریم، کنایه ازپیغمبر اسلام (ص) (منتهی الارب).

یاسین: نام سوره سی‌وششم از قرآن مجید، از اسامی حضرت رسول (ص) (دهخدا، مجموعه مترادفات ص ۱۲۳).

انا فتحنا؛ اقتباس از آیه‌ی «*إِنّا فَتَحْنَا لَکَ فَتْحاً مّبِیناً*» (قرآن ۴۸/۱) ما برای تو فتح آشکاری را فراهم ساخته‌ایم.

اجرام: (دهخدا) اجسام، مجازاً اجرام فلکی از قبیل کواکب و جواهرات و احجار و... .

بهای آفرینش: کنایه از نهایت گرانقدری و قدر و منزلت و تلمیح دارد به حدیث قدسی« *لَوْلاکَ لَما خَلَقْتُ اْلأَفْلاکَ...*» (مجلسی، بحارالانوار، ج۱۵،ص۲۸ ـ ینابیع المودة) ای پیامبر اگر تو نبودی افلاک را نمی‌آفریدم.

معنی: ای پیامبر سوره‌های طه و یاسین نام تو و متعلّق بر عظمت تو هستند و فتح و پیروزی اسلام، آرزوی قلبی تو و اجرام و کواکب در اختیار تو و تو، هدف آفرینش هستی.

۳ـ محمّد: ستایش شده، آن‌که خصال پسندیده‌ی بسیار دارد (دهخدا).

محمود: صفت مفعولی از حمد، به معنای ستوده و ستایش کرده‌شده، نیکوسیرت و از القاب پیامبر(ص) (دهخدا) .

احمد: لغایت ستوده، حمیده‌تر (همان) نامی از نام‌های حضرت محمد(ص)(ص): «وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ یَأتِی مِن بَعْدِی اسْمُهُ أَحْمَدُ» (قرآن ۶۱/۶) بشارت می‌دهم شما را به پیامبری که بعد از من آید و اسمش احمد است و همچنین رسول اکرم (ص) فرمود: «*انا فی السماء احمد* و *فی الارض محمّد*» (بحارالانوار ج ۶ ، ص ۹۴) نام من در آسمان «*احمد*» و در زمین «*محمّد*» است.

دین تو: مجازاً دین اسلام اشاره شده به آیه‌ی « *إنّ الدّینَ عِنْدَ اللّه ِ الْإِسْلام* » (قرآن ۳/۱۹) مسلماً دین واقعی نزد خداوند اسلام است.

بوالقاسم: مخفف ابوالقاسم، قاسم پسر بزرگ پیامبر (دهخدا).

معنی: ای پیامبر که بر سه نام محمّد، محمود و احمد شهرت داری دین اسلام کامل‌ترین دین‌ها و کنیه‌ی تو ، ابوالقاسم ، می‌باشد.

۴ـ صدر: بالای مجلس (دهخدا) مجازاً صدرنشین و مطلق حضرت رسول می‌باشد.

بدر: کامل و تمام (همان) مجازاً ماه چهارده شبه یا کامل و مطلق حضرت رسول (ص)می‌باشد.

تاج: کلاه جواهر نشان که سلاطین بر سر می‌گذارند (همان).

فخر: مباهات (همان).

خاتم [تَ / تِ]: انگشتری، لقب پیامبر (ص) (همان).

مصطفی: پاک شده و از القاب پیامبر (ص) و در اصطلاح صوفیه عبارت است از کسی‌که قطع کرده باشد مقامات را، و رسیده باشد به نهایت کمال (دهخدا).

مجتبی: برگزیده و از القاب پیامبر(ص) و امام حسن بن علی(ع) (همان).

معنی: ای پیامبر(ص) هم صدر نشین پیامبران، هم مایه‌ی ضیاء و روشنی جهانیان، افتخار و شکوه انسان‌ها هستی؛ شما خاتم‌الانبیا و هم پاک‌شده از گناه و برگزیده‌ی خلقت هستی.

۵ـ جنت: بستان (ف. آنندراج) مجازاً بهشت.

رضوان: نگهبان بهشت و مجازاً این‌جا یعنی جنّت و مطلق بهشت.

فردوس: باغ و بوستان (ف. معین) این جا یعنی مطلق بهشت.

رخسار: چهره (دهخدا) (مشبه).

گل: مجازاً پیامبر(مشبه‌به).

فردوس اعلی: بهترین جای بهشت (ف. معین).

ضیا: روشنی، روشنایی و در اصطلاح صوفیه رؤیت اشیاء به عین حق (دهخدا).

معنی: باغ‌های بهشتی در اختیار تو و بهشت امانت‌دار توست، ای پیامبر چهرهٔ تو روشنی‌بخش بهشت برین است.

۶ـ ترک: زیباروی (ف. معین) مجازاً معشوق و زیباروی مطلوب باشد.

هندو: غلام و بنده، بیشتر به غلامان سیاه اطلاق می‌شد در مقابل ترک، رومی و بابلی به‌کار رفته‌است.

واللیل: [وَ ل لَ] نود و دومین سوره قرآن مجید مصراع تلمیح دارد به آیه «*وَاللَّيْلِ إِذَا* يَغْشَى» (قرآن ۹۲/۱) سوگند به شب چون پرده افکند. (عالم را درسیاهی درکشد).

بین «سیاهی شب و سیاهی موی سر پیامبر» تناسب وجود دارد.

مصراع تلمیح دارد به آیه ی «وَالضُّحَى» (۹۳/۱) قسم به روز و روشنی و «*وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَى* »(قرآن ۹۳/۱) وقسم به شب زمانی‌که آرامش همه جا را فرا می‌گیرد.

بین «نور الهی و نورانیت چهره پیامبر» تناسب وجود دارد.

وصف موی و چهره مجازاً وصف زیبایی‌های پیامبر (ص) می‌باشد.

معنی: ای پیامبر؛ زیبارویان آسمانی غلام و بنده‌ی تو، نور و روشنی چهرهٔ فرشتگان از چهرهٔ توست و آیه‌های «والضّحی...» و «والّیل ... » در وصف و مدح جمال و زیبایی‌های تو می‌باشد.

۷ـ گوهر: [گَ ر گُ] مروارید است که به عربی لؤلؤ خوانند و مطلق جواهر را گویند و معرب آن جوهر است (منتهی الارب).

صدف: غلاف مروارید (دهخدا).

کیمیا: اکسیر، ماده‌ای که به وسیله‌ی آن اجسام ناقص را به‌کمال رسانند مثلاً قلع و مس را تبدیل به نقره و طلا می‌کنند (ف. معین).

مصرع دوم تمثیل است بر اثبات سخن در مصرع اول.

معنی: ای پیامبر تو مانند مروارید ارزشمند هستی ؛ مردم، پیروان رهبر شایسته‌ای چون تو هستند، تو مایه‌ی عزّت و شرف پیامبرانی، همچنان‌که کیمیا مایه‌ی ارزشمندی و کمال مس است.

۸ـ روی: چهره، صورت (ف. معین) مشبه.

ماه: مجازاً زیبایی و صورت معشوق، مشبه‌به.

انور: وجه شبه؛ ادات تشبیه، محذوف (تشبیه مؤکّد).

انور: نعت تفضیلی، روشن‌تر (ناظم‌الاطباء) و وجه شبه.

ادات تشبیه، محذوف (تشبیه مؤکّد).

گیسو: زلف، موی بلند سر. (منتهی‌الارب).

شمع خاور: استعاره از خورشید.

خلق (خُ): خوی، طبع (دهخدا).

عین: چشم، چشمه (دهخدا) «... و فیها عین جاریه » (قرآن ۸۸/۱۳)

کوثر: جوی است در بهشت که جمیع چشمه‌های بهشت ازآن جاری‌است «إِنَّا أَعْطَیْنَاکَ الْکَوْثَرَ» (قرآن ۱۰۸/۱) همانا ما تو را کوثر بخشیدیم و هم‌چنین اشاره دارد به «وَ إِنّکَ لَعَلی خُلُقٍ عَظِیمٍ» و تو قطعا اخلاق عظیم و برجسته ای داری. (قرآن ۶۸/۴)

دریای عطا: اضافه‌ی تشبیهی.

معنی: ای پیامبر چهرهٔ تو چون ماه، تابان و زلف‌هایت، چون شمع سوزان و نورانی است اخلاق تو چون آب کوثر، نیک، پسندیده ودلچسب و دستان تو، مانند دریا با سخاوت است.

۹ـ انجم: ج نجم ستارگان.

خیل: لشکر، سپاه (ف. معین).

ما بین «خیل، سپه» و «مهر و مه» و «طاق، سپهر، بارگه، عرش» مراعات نظیر وجود دارد.

طاق سپهر: اضافه‌ی تشبیهی/ تشبیه بلیغ: مجازاً آسمان.

بارگه عرش: اضافه‌ی تشبیهی/ تشبیه بلیغ.

سپهر: درپارسی‌باستان، بمعنی سپیتره یعنی سپهر دارد، آسمان آفریده و به قول گایگر کلمه‌ی افغانی «سپرا» (خاکستری رنگ) از آن ناشی شده (حاشیه‌ی برهان قاطع).

عرش: تخت، سریر و مجازاً آسمان.

در اصطلاح عرفا عرش محل استقرار اسماء مقیّد الهی است، آسمان را عرش گویند و فلک‌الافلاک را نیز عرش گویند. (دهخدا).

معنی: ای پیامبر، ستارگان آسمان لشکریان تو، ماه و خورشید نگهبانان درگاه تو، طاق افلاک بارگاه تو و آسمان، تکیه‌گاه شماست.

۱۰ـ چرخ اخضر: ترکیب وصفی و مجازاً آسمان، در قدیم اعتقاد بر سبزرنگی آسمان بود (دهخدا).

برتر، بهتر هر دو صفت تفضیلی هستند.

م‌شتری: ستاره‌ای که سعداکبر ا ست ستاره‌ای از سیّارات فلک ش‌شم که در فار سی برجیس گویند (منتهی‌الارب).

«گوا بودن آهو بر دعوی پیامبری» یافت نشد.

معنی: ای پیامبر تو افضل از آسمان سبزرنگ و برتر از ماه و برجیس هستی آهوان (زیبارویان) بر پیامبری تو اقرار دارند.

۱۱ـ آفرین: درود، سلام (دهخدا).

آفرین بی‌حد و پایان: ترکیب وصفی مقلوب.

روح پاک: ترکیب وصفی.

بین «آفرین و جان‌آفرین» جناس تام وجود دارد.

جان آفرین: روان آفرین، مطلق خداوند (دهخدا).

خداوند جان آفرین: ترکیب وصفی.

معنی: ای پیامبر، سلام و درود بی‌حد و پایان از خداوندِ آفریننده‌ی روح انسان بر روان پاک شما باد.

۱۲ـ عالم پاک: ترکیب وصفی، استعاره از عالم برتر و عالم غیب.

چست و چالاک: ترکیب وصفی مرکّب: هوشیار و بیدار، تند و تیز.

مرحبا: آفرین (دهخدا)، شبه جمله برای تحسین و آفرین.

مصرع دوم دارای آرایه حشو ملیح است.

معنی: ای پیامبر شما هدف خلقت هستید و برتر از عالم؛ بسیار هوشیار و خردمند هستید خوش آمدید!، جان‌ها فدایتان ، باشد.

۱۳ـ جوزا: نام برجی است از بروج آسمان در لغت گوسپندی سیاه که وسط آن سپید باشد، دو پیکر، یکی از بروج دوازده گانه فلکی که آن‌را توأمان نیز گویند.

قدر: فرمان، حکم، سرنوشت (دهخدا) .

قضا: مرگ (اقرب‌الموارد).

بین کلمات «قضا و قدر » تناسب وجود دارد.

تیغ: مجازاً شمشیر.

در بیت آرایهٔ«تنسیق الصفات» برقراراست.

معنی: ای پیامبر(ص) فلک تخت حکمرانی تو و ماه تاج حکومتت و خورشید پرچم سلطنت تو و ستاره‌ی دو پیکر کمربند پادشاهی توست، پیروزیت نزدیک، دستت قدرتمند و شمشیرت کُشنده است.

۱۴ـ تاج بخش: صفت جانشین اسم، صفت فاعلی، استعاره از قرب بی‌انتها، به سلطنت و پادشاهی رساننده. از القاب رستم در شاهنامه آمده‌است، تاج بخش این جا مطلق پیامبر (ص) می‌باشد.

خاتم پیغمبران: مطلق حضرت محمد(ص) (ص).

صاحب‌قرآن: کسی‌که در تولد او «زحل و مشتری » در قران عُظمی باشند و آن سعداکبر می‌باشد.

تولّد در سعد اکبر بودن: کنایه از نهایت خوشبختی.

در بیت تنسیق الصّفات وجود دارد (آن پیغمبر تاج بخش، خاتم، صاحب‌قران و پادشاه)

معنی: ای پیامبر تو فرمانروای مطلق، خاتم پیامبران و با سعادت‌ترین خلائق و حکمران دو جهان هستی.

۱۵ـ حبل‌المتین: رشته‌ی محکم (دهخدا) در بیت نقش مسندی را دارد. اشاره به آیه«*واعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللّهِ جَمِيعاً وَلا تَفَرّقُوا*» (قرآن ۳/۱۰۳) و همگی به ریسمان الهی چنگ بزنید و متفرّق نشوید.

احکام (مشبه) حبل‌المتین (مشبه‌به) تشبیه بلیغ.

حاجب: پرده‌دار، دربان. (ف. معین).

روح‌الامین: روح نام جبرئیل و امین لقب اوست و خطاب امین از آن یافت که آنچه از کلام خدا می‌شنید به عینه به پیامبر می‌رساند «نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلَى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنذِرِينَ» (قرآن۱۹۳ـ۲۶/۱۹۴) جبرئیل نازل گردانید و آن را بر قلب تو فرود آورده تا به حکمت، اندرزهای آن خلق را متذکّر ساخته و از عقاب خدا بترسانی.

رحمة للعالمین: بخشایش و مایه‌ی آمرزش و غفران جهانیان، صفت حضرت پیامبر (ص).

امام: پیشوا. (ف. معین)

معنی: ای پیامبر، احکام تو وسیله‌ی وصال به خداست و جبرئیل پرده‌دار تو و تو مایه‌ی رحمت بر عالمیان و پیشوای انبیا هستی.

۱۶ـ شافع روز جزا: مطلق پیامبر(ص).

فضل: برتر، رجحان (ف. معین).

عطا: دهش، بذل، انعام (دهخدا).

ماندن: کنایه از نهایت عجر و درماندگی.

خوف: ترس، واهمه، مقابل امید.

رجا: امید، مقابل یأس (دهخدا).

دربیت بین «خوف، رجا» آرایآرایهٔ تضادوجود دارد.

معنی: ای شفیع روز جزا؛ از کرم و لطف بی‌انتهایتت ما را دریاب چون از نهایت ترس و امید درمانده شده‌ایم.

۱۷ـ اختر برج کرم: استعاره از پیامبر (ص).

روضه: باغ، مرغزار، چمنزار (دهخدا).

میان منبر و مقبره پیامبر (ص) مکانی است که آن را به استناد روایتی از حضرت، روضه خوانند و آن بستانی است از بستان‌های بهشت «بَیْنَ قَبْرِی وَ مِنْبَرِی رَوْضَةٌ مِنْ رِیَاضِ اَلْجَنَّةِ» (بحارالانوار، ج ۹۷، ص ۱۹۲ ـ سفرنامه‌ی ناصر خسرو ص ۷۴) ما بین قبرم و منبرم باغی است از باغ‌های بهشت .

ضیا: روشنی، روشنایی (دهخدا).

معنی: ای ستاره‌ی با کرامت، از باغ و بستان بهشتی بیرون آی تا کل دنیا از روشنی صورتت روشنی گیرد.

۱۸ ـ این بیت و بیت بعدی به سبک مسمّط نگارش یافته است.

اقبال: خوشبختی، بهره‌مندی و نیک بختی و سعادت (ناظم‌الاطباء).

جاه: مقام و منزلت (دهخدا) .

بین "جاه" و «وجه» قلب صورت گرفته‌است اصل آن «وجه» بوده سپس قلب شده و «و» در وسط قرار گرفته‌است و «جوه» شده «واو» تبدیل به «الف» شده و بصورت جاه آمده است (منتهی‌الارب).

عذرخواه: پوزش خواه، صفت فاعلی مرکب مرخم (دهخدا).

معنی: ای مایه‌ی سعادت انسان‌ها، تو منزلت و نور دل ما هستی چون پوزش خواه ما هستی، پس از درگاه خداوند پوزش ما را بخواه و به دادمان برس.

۱۹ـ کام: مراد و مقصود و آرزو (برهان قاطع).

شفا:[شِ/ شَ] تندرستی و بهبود از مرض (ناظم‌الاطباء).

مرهم: معرّبِ ملهم یا ملغم، داروی نرم که به جراحت یا ورم نهند، ضماد (دهخدا).

خسته: مجروح، زخم خورده (برهان قاطع).

معنی: ای پیامبر، تو آرزو و مراد ما و روشنی بخش قلبمان هستی تو مرهم و شفای دل دردمندان هستی.

دربیت آرایه خطاب النفس واقع است.

۲۰ـ دل خسته: غمین، سخت غمگین (دهخدا).

امت: پیروان انبیاء، پس‌روان. (ف. معین).

خرام: [خِ / خَ / خُ] رفتاری که از سرِ ناز و سرکشی و زیبایی باشد، با تبختر راه رفتن (دهخدا).

معنی: غمناکان را شاد و ما را از غم دور ساز و پیروانت را یاری کن و با ناز و تبختر پای در دل‌های با وفای ما بگذار.

۲۱ـ کامران: بهره‌مند و کامیاب در هر عزم و آرزویی، با اقبال و خوشبخ (دهخدا).

جرم: گناه، معصیت، خطا (همان).

جرم گناه: درعبارت حشو قبیح متصور است.

معنی: چون احمد جامی گناهان پنهانی زیادی دارد، پس ای خوشبخت ترین بنده‌ی خدا، از خداوند بخشش گناهان این بنده خواهنده را بخواه.

۲۲ـ رسوا: بی‌عزّت، بی‌آبرو، بدنام (ف. معین).

محشر: قیامت، روز رستاخیز، جای گرد آمدن مردم در روز قیامت (دهخدا).

طبع: خوی، سرشت، طبیعت. (همان)

مدحت: [مِ حَ] ستایش، مدح (همان).

ثنا: آفرین، تمجید، تحسین، درود، سپاس و محمدت (همان).

معنی: مرا در روز قیامت از بی‌عزّتی و بدنامی نجات بده و از توقف‌گاه‌ها عبورم ده چون احمد با سرشت ثناگو و ستایشگرش تو را از ته دل ثنا می‌گوید و درود می‌فرستد.

(۴)

یا رب آن دم که به فرمان تو بدهم جان را

۱ یا رب آن دم که به فرمان تو بدهم جان را — همره جان کنی از رحمت خود ایمان را

۲ یا رب آن دم که ته خاک شود منزل ما — روشن از نور یقین کن لحد زندان را

۳ یا رب آن دم که نکیرین بیاید بسرم — یاری ئی ده که بگوئیم جواب ایشان را

۴ از تو در یوزه کنم شام و سحر توفیقی — که کنی هادی این راه به من قرآن را

۵ کردگارا به درت نامه سیاه آمده ام — شستشوئی بده از رحمت خود عصیان را

۶ یا الهی بدر رحمت خود راه نمای — احمد جامی بیچاره‌ی سرگردان را

(رمل مثمن مخبون اصلم) فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فع لن

ردیف: تکرار حرف«را» درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: جان، ایمان و... .

حرف روی: حرف (ن) در جان، ایمان و... .

۱ـ یا: حرف ندا.

رب: منادا.

آن دم: مجاز از هنگام مردن (دهخدا).

دم رفتن است جانا به رخم نظاره‌ای کن (دهلوی، غزل ۱۶).

رحمت: مرحمت، شفقت، رأفت (همان).

فرمان: در پارسی باستان فرمانروا و در زمان پهلوی به معنی فرمان، حکم، امر و دستور. (همان).

معنی: پروردگارا آن هنگام که طبق دستورت لحظه‌ی جان دادن من است به لطف و رحمت خود ایمان را از روحم جدا مکن.

۲ـ لحد: شکاف در پهن گور، نوعی از قبر (دهخدا) مجازا گور .

نور یقین: نور ایمان، ایقان (دهخدا) اضافه‌ی تشبیهی.

نزد سالکان در معنی یقین اختلاف است و تعاریفی بر آن شده‌است. از این قرار: ۱ـ تحقیق تصدیق به غیب است بواسطه‌ی ازاله‌ی هرگمانی ۲ـ مکاشفه است ۳ـ چیزی است که قلوب ببینند نه عیون ۴ـ مشاهده است ۵ـ ظهور نور حقیقت است ۶ ـ مشاهده‌ی غیوب است به کشف قبول و ملاحظه‌ی اسرار است به مخاطبه‌ی افکار (ف. سجادی : ۸۰۴).

معنی: خدایا آن لحظه که قبر منزلگاه ما می‌شود قبر ما را با نور یقین و ایمان روشنی بخش.

۳ـ نکیرین [نَ رَ] به صیغه مثنی نکیر و منکر. دو فرشته‌ای که در گور به سراغ مرده‌آیند و از اعتقاد او بازخواست کنند. (دهخدا).

معنی: خدایا آن هنگام که در قبر نکیر و منکر جهت بازخواست به سراغم بیایند کمکم کن که بتوانم به سؤالات ایشان جواب دهم.

۴ـ در یوزه: به معنی در یوز، نان خواستن، کدیه و گدایی است.(دهخدا).

توفیق: عنایت و لطف الهی، استعمال لفظ توفیق در بهم رسانیدن امور خیر باشد نه امورات شر(غیاث اللغات) لیاقت و شایستگی (دهخدا).

هادی: راهنمای، هدایت کننده. (بعثه سراجاً منیراً و مبشراً و نذیراً و هادیاً و مهدیاً) (تاریخ بیهقی چ ادیب ص ۲).

بین«شام وسحر» آرایهٔ تضاد مشهود است.

معنی: خدایا صبحگاهان و شامگاهان این توفیق را از تو می‌خواهم که قرآن را وسیله‌ی هدایت من قرار دهی.

۵ ـ کردگار: (منادا)، (الف، در کردگار؛ ندا).

(کِ د / کِ دِ) نام خدای تعالی، آفریننده، خالق، جهان آفرین. پروردگار (دهخدا) .

نامه سیاه: کسی‌که نامه اعمال وی سیاه و تیره است، گنه‌کار، بدکار (دهخدا).

نامه‌ی سیاه داشتن: بالکنایه گناه‌کار و خطاکار بودن. و تلمیح به نامه‌ی سیاه گنهکاران در قیامت.

عصیان: (عِ ص) نافرمانی و سرکشی، گناه، معصیت (دهخدا).

شستشو دادن عصیان: کنایه از بخشودن گناه است.

معنی: پروردگارا نامه‌ی اعمال تیره و سیاهی دارم به لطف و رحمت خود گناهانم را ببخشای.

۶ ـ تکرار مصوت کوتاه (ـِـ) در مصرع دوم (واج آرایی).

به در رحمت راه نمودن: کنایه از راهنمایی کردن.

سرگردان: سراسیمه و حیران و پریشان (ف. آنندراج).

معنی: خدایا احمد جامی بیچارهٔ پریشان را، با رحمت خود راهنمایی و هدایت کن.

(۵)

خط بکش از حسن یوسف دیده‌ی گمراه را

۱ خط بکش از حسن یوسف دیده‌ی گمراه را   تا ببینی در جمال خوب‌رویان ماه را

۲ کلّ عالم تر و خشک و سبز وسرخ و بوی و رنگ   داعیان حضرت‌اند مر صنعت الله را

۳ گر تو دانائی و بینائی کنون از یک سخن   بر میار از عقل و دینت مقصد بدخواه را

۴ جاه را بر چاه کن زین چاه هستی بر سر آی   تا ببینی عالم علوی و لشکرگاه را

۵ عالمی ببینی که اندر وی نبینی زحمتی   نه امیر و نه وزیر و حاجب آن درگاه را

۶ گرد لشکرگه نگه کن از قلیل و از کثیر   بگذر از نیکو و زشت آگاه کن بیگاه را

۷ اندرین لشکر نیاری رفت از روی نیاز   تا نیاری زیر پای نامرادی جاه را

۸ چون نهادی این قدم آید ملک بر بوی فیض   بس در این منزل ببینی خاصه‌گان شاه را

۹ عالم از انوار هستی دان ز دار الملک او   از صفا و از وفا بین خیمه‌ی آن جاه را

۱۰ بس که از اغیار داری برقع اندر روی خویش   کی شوی محرم تو ایوان سپهر و ماه را

۱۱ احمدا چشم سرت را باز کن با چشم سر   تا ببینی عالم شاهان با اشباه را

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

شعر مردف: ردیف، تکرار حرف «را» درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: گمراه، ماه و...

حرف روی: حرف (ه) در گمراه، ماه و....

۱ـ خط کشیدن: کنایه از دور ساختن، باطل ساختن.

حسن یوسف: ترکیب اضافی کنایه از زیبایی فوق‌العاده.

گمراه: سرگشته، آواره (دهخدا).

دیده‌ی گمراه: گمراه گشته، به بیراهه افتاده (همان).

جمال: نیکویی، زیبایی، خوب سیرتی، خوش صورتی (ف. معین) ظاهرکردن کمال معشوق، جهت استغنای از عاشق، و نیز به معنای اوصاف لطف و رحمت خداوند ﷻ در حقیقت، صفتی است ازلی مرخدای تعالی را که در آغاز امر آن را در ذات بی چون خود مشاهده فرمود به مشاهده علمیه، آنگاه اراده فرمود که جمال حقیقی را در صنع خود بیند به مشاهده‌ی عینیه، دو جهان را آفرید تا آیینه‌ی جمال حقیقی خویش باشد بر طریق عیان. (دهخدا).

جمال در اصطلاح صوفیه عبارت است از الهام غیبی که بر دل سالک وارد شود. و نیز بمعنی اوصاف لطف ورحمت خداوند و اظهار کمال معشوق از عشق و طلب عاشق است... (ف. سجادی : ۲۸۸).

معنی: نگاه بیراهه رفته‌ات را از زیبایی‌های حقیقی دورساز تا این که نور حقیقت را در جمال معشوق ببینی.

۲ـ داعی: دعاگوی، دعا کننده، ادعا کننده (همان).

حضرت: پیشگاه، درگاه، آستانه (دهخدا)

صنعت: پیشه، هنر، مصنوع (همان)

معنی: کلّ خلائق عالم هستی، در پیشگاه خداوند بر خلقت خویش توسط خداوندشان معترف هستند.

۳ـ معنی: اگر صاحب علم و بصیرت هستی عقل و دینت را با وسوسه‌های شیطانی وسیله و آلتی جهت رسیدن نفس بدخواه به مقصد و هدف خود قرار مده!

۴ـ به نظر می‌آید که در مصراع اوّل «جاه» دوم «چاه» است و احتمال خطای نسخه‌برداری و یا نوشتار در هنگام چاپ بعید نیست. در غیر این صورت باید مراد از«جاه» اوّل، مقام دنیوی و از «جاه» دوم مراد مقام و منزلت عرفانی و اخروی باشد.

جاه: مکان، جایگاه، مرتبه، جلال (ناظم‌الاطباء).

بین جاه و چاه جناس ناقص اختلافی وجود دارد.

جاه را بر چاه کردن: کنایه از مقام را بر مقام رها کردن و واگذار کردن باشد.

چاه هستی: استعاره از دنیا و تعلّقات دنیوی.

عالم علوی: ترکیب وصفی، آسمان و عالم بالا (مقابل عالم سفلی است و مراد افلاک و اجرام فلکی و سماویات به‌طور مطلق است (دهخدا، از شرح حکمه الاشراق، صص: ۲۷۸ ـ ۲۷۶).

لشکرگاه: معسکر (منتهی‌الارب) لشکرگه، جای لشکر (دهخدا).

معنی: مقام و منزلت دنیوی را به‌خاطر منزلت اخروی رهاکن و از دنیا که مانند چاه گرفتارکننده است درگذر، تا عظمت جهان عالم بالا و متعلّقاتش را درک کنی.

۵ ـ درگاه: مقابل پیشگاه برآن جایِ خانه که در است (دهخدا) دربار، قصر، کاخ، بارگاه خداوندی درگاه مجازاً عالم علوی (همان).

در مصراع اول «واج آرایی» وجود دارد تکرار واج (ی).

معنی: بارگاهی را خواهی دید که هیچ اسیر و وزیر و پرده‌دار ندارد. جهانی را مشاهده خواهی کرد که در آن هیچ رنج و زحمت وجود ندارد.

۶ ـ واج آرایی؛ تکرار واج (گ).

بین «قلیل و کثیر»آرایۀ تضادوجود دارد، مجازاً یعنی کمیّت افراد.

بین «نیکو و زشت »آرایۀ تضاد وجود دارد.

«آگاه، بیگاه» جناس ناقص افزایشی.

بیگاه: مجازاً افراد غافل.

معنی: بر کمیّت افراد موجود در لشکر عالم غیب نگاه کن خوب و بد را رها کن.

۷ـ واج آرایی؛ تکرار حرف (ر، ن).

جاه را زیر پای نامرادی گذاشتن: کنایه از کشتن و محو کردن مقام دنیوی.

یارستن: توانستن، توانا بودن در کاری (آنندراج).

معنی: تا احساس نیاز نکنی و جاه و مقام را پایمال و نابود نکنی، نمی‌توانی به این لشکر وارد شوی. ۸ ـ فیض: بخشش، عطا، لطف، (ف. معین) هر دو از فیض آسمانی و عقل غریزی بهره‌مند شوند (دهخدا، کلیله و دمنه) مرادف جود و در اصطلاح صوفیه القاء امری است در قلب به طریق الهام بدون تحمّل زحمت و کسب و اکتساب. (ف. سجادی :۶۳۰).

نزل: جای فرود آمدن، توقف گاه (دهخدا).

خان: مرحله، مقام الهی و مرتبه‌ی فنا در معشوق (دهخدا)، کنایه از عالم بالا

خاصه‌گان: اولیای الهی که با رسم‌الخط خاصگان صحیح می‌باشد.

معنی: وقتی در این مرحله قدم بگذاری، فرشتگان جهت کسب فیض حاضر می‌شوند و می‌توانی اولیای خاص الهی را مشاهده کنی.

۹ـ دارالملک: کرسی مملکت، پایتخت (دهخدا).

معنی: جهان را جزئی از نور آفرینش وکرسی فرمانروایی الهی؛ و صفا و وفا را دو ستون آن کرسی بدان.

۱۰ـ اغیار: دشمنان و مخالفان محبوب، بیگانگان، رقیبان (دهخدا).

برقع: نقاب: حجاب، روبنده (همان)

محرم: در حرم آینده، آن‌که در حریم خانه باشد (دهخدا) کنایه ازخودی وآشنای صمیمی ونزدیک وحتی صلح آشتی.

ایوان: مجاز از آسمان یا فلک ماه و یا فلکیان.

سپهر: آسمان، فلک (دهخدا).

معنی: از بس که از رقیبان روبندی بر چهره‌ات داری به هیچ وجه فلک، ماه و آسمان با تو هم‌راز نمی‌شود (با آسمانیان آشتی نمی‌کنی).

۱۱ـ چشم سر را باز کردن: کنایه از هوشیاری.

معنی: ای احمد، هوشیار باش تا با چشم‌های سرت نیز دنیای شاهان متنبّه را ببینی.

(۶)

کی برد هر بی‌خبر در ملک معنی راه را

۱	کی برد هر بی‌خبر در ملک معنی راه را	عاقل و آگاه باید راهبر این راه را
۲	بگذر از دنیا و جاه و چشم سر را باز کن	دیده‌ی تحقیق بگشا تا ببینی راه را
۳	رُو گدای در گه او شو که درویش درش	بر نهم ایوان اعظم می‌زند خرگاه را
۴	تا ابد پاینده داری یا اله العالمین	در کمال سلطنت آن روی همچون ماه را
۵	بوستان از آب رحمت سبز گردد از قضا	بلبل شوریده داند باء بسم‌الله را
۶	احمد جامی گذر کن یک شب اندر کوی ما	تا ببینی آن زمان تو پرتو آن ماه را

(بحر رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

شعر مردف: ردیف، تکرار حرف «را» درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: راه، خرگاه و....

حرف روی: حرف (ه) درراه، خرگاه و....

۱ـ بی خبر: ناآگاه (دهخدا).

بین«بی‌خبر و آگاه »آرایۀ تضاد حاصل است.

ملک (مِ): مملکت و ولایت و کشور (ناظم‌الاطباء).

راهبر: هادی، راهنما، رهنمون و راه‌آموز (ف. آنندراج).

عالم معنی:عالم روحانی و غیبی، عالم مجرّدات (ناظم‌الاطباء).

در مصرع اوّل استفهام انکاری وجود دارد.

معنی: هیچ انسان ناآگاه نمی‌تواند به سرزمین یا عالم روحانی راه یابد پس برای رسیدن به عالم روحانی راهنمایی عاقل و آگاه لازم است.

۲ـ راه: طریق، صراط، سبیل (دهخدا).

معنی: دنیا و مقام و منزلت‌های دنیوی را رها کن و چشم حقیقت‌بین را باز کن با دقت بنگر تا راه اصلی و هدایت را بینی.

۳ـ گدا: سائل، دریوزه‌گر (دهخدا).

درویش: خواهنده از درها، فقیر، مسکین، بی‌بضاعت (دهخدا).

سائل: یعنی؛ گدایی که با آوایی خوش و گاه پرسه زدن شعرخواند و تبرزین بر دوش و پوست حیوانی چون گوسفند و شیر و امثال آن پشت سر دارند، موی سر دراز و آویخته و موی ریش و سبلت ناپیراسته و ژولیده دارند. کلمه‌ی درویش در اصل درویز بوده «زا» را به «شین» بدل کرده‌اند و درویز در اصل درآویز بوده به معنی آویزنده از در، چون گدا به وقت سوال از درها می‌آویزد یعنی درها را می‌گیرد لهذا گدا را درویش می‌گفتند (دهخدا).

ایوان: طاق و نشستگاه بزرگان درگاه (دهخدا) و کنایه از آسمان.

خرگاه: «خر» به معنی بزرگ و «گاه» به معنی «جای، تخت»، جای خوشی، خیمه‌ی بزرگ و سراپرده (دهخدا).

بر نهم ایوان خرگاه زدن: کنایه از اوج منزلت و عزّت و مقام.

معنی: برو سائل درگاه خدا باش! چون درویش درگاهش خیمه بر آسمان نهم می‌زند (مقامی بس والا) دارد.

۴ـ ابد: استمرار وجود در ظرف آینده، زمانه‌ای که نهایت ندارد. همیشه، دائم، جاوید‌ان (دهخدا).

سلطنت: پادشاهی، فرمانروایی، حکومت (همان).

پاینده: [دِ / دَ] قیّوم. جاوید، لایزال (دهخدا).

اله العالمین : خدای تعالی.

معنی: ای خدای تعالی سلطنت و پادشاهی آن معشوق ماه چهره را تا ابد جاویدان بدار.

۵ ـ بوستان: جنّت، جایی که گل‌های خوشبو در آن بسیار باشد، باغ با صفا (ف. معین).

اوّل کسی‌که باغ ساخت او [منوچهر] بود و ریاحین گوناگون که بر کوهسارها دشت‌ها رسته بود جمع کرد و بکشت و فرمود تا چهار دیوار گرد آن درکشیدند و آن را بوستان نام کرد یعنی معدن بوی‌ها (دهخدا، فارسنامه ابن‌البلخی ص ۳۷).

آب رحمت: کنایه از باران.

قضا: پرنده‌ای است جزء راسته‌ی گنجشکان متعلّق به دسته‌ی دندانی نوکان که قدش تقریباً به اندازه‌ی گنجشک است و رنگش در پشت خاکستری متمایل به قرمز و در زیر شکم متمایل به زرد است نوکش ظریف و تیز است حشره خواراست و آوازی دلکش دارد (ف. معین).

شوریده: آشفته، شیدا، عاشق (در اصطلاح صوفیان) پریشان حال (دهخدا).

بلبل شوریده؛ موصوف و صفت. مجاز عاشق و دلداده.

باء بسم الله؛ مجازاً می تواند رمز خلقت یا رمز وصال باشد.

امثال: از بای بسم الله تا تای تمت. (دهخدا).

معنی: باغ و بوستان به حکم الهی از باران رحمتش سبز می‌شوند، عاشق وارسته، طریقه‌ی ورود و وصال به الی ا... را می‌داند.

۶ ـ معنی: ای‌احمدجامی، یک شب از کوی ما گذر کن تا پرتو افشانی آن معشوق ماه چهره را ببینی.

(۷)

ساقیا دانی که مخموریم درده جام را

۱	ســـاقیـا دانی کـه مخموریم درده جـام را	یـک زمـان آرام ده ایـن درد بـی‌آرام را
۲	میر مجلس چون توئی انـدر حریفـان می‌نگر	جـام درده پختـه را و پختـه درده خـام را
۳	مـرد بـی‌آرام بـایـد عشـــق بـی‌آرام را	تـا توانـد رو بـه کوی عـاشـــقی یـک گـام را
۴	تاج و تخت و ملک و مال و نام و ننگ و ســروری	عاشـــقان را عار باید این همه مر عام را
۵	مرغ را بینی کـه چون نـاوقـت آوازی کنـد	ســـر بریـدن لازم آیـد بـانـگ بی‌هنگـام را
۶	گر همی خواهی کـه بـاشـــی هم‌طریق اولیـا	پیروی کن خواجـه‌ی اســـلام شـــیخ جـام را

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

شعر مردف: ردیف، تکرارحرف «را»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: جام، آرام و... .

حرف روی: حرف (م) درجام، آرام و... .

۱ـ ساقی: آب دهنده، سیراب کننده، شراب‌دار و پیاله‌گردان (دهخدا) مراد گاه ساقی کوثر وگاه مطلق خداوند است و نزد صوفیه؛ فیض رسانندگان و ترغیب‌کنندگان را گویند که به کشف رموز و بیان حقایق، دل‌های عارفان را معمور دارند، نزد سالکان پیرکامل و مرشد ممکن... نیز حق‌تعالی ساقی صفت گشته، شراب عشق و محبّت به عاشقان خود می‌دهد و ایشان را محو و فانی می‌گویند (ف. سجادی:۴۵۲).

مخمور: کسی‌که وی را خماری باشد. مست و مدهوش و می‌زده (دهخدا).

جام : پیاله‌ی آب‌خوری و شراب‌خوری، ساغر، قدح و ساتگین (دهخدا).

آرام: آرامش. ثبات (دهخدا)

معنی: ای ساقی می‌دانی که مست و مدهوشیم پس جام شرابی ده تا این درد بی‌آرام حاصل از خماری آرامش یابد.

۲ـ میر: مخفف امیر، پادشاه و سلطان (این جا کنایه از مجلس گردان).

میر مجلس: سرور مجلس، صدرنشین مجلس.

مست: شراب‌خواره‌ای که شراب در وی اثر کرده باشد، می‌زده، سخت بی‌خود از شراب، مقابل سرخوش (دهخدا).در اصطلاح تصوف، عاشق و عرفان کامل از باده‌ی هستی مطلق مستغرق و سرمست و محو الموهوم گشته وازخود بیخود شوند... . (ف. سجادی : ۷۲۱).

حریف: هم پیشه، هم شراب، هم پیاله، ندیم (دهخدا).

پخته: رسیده، کامل، باتدبیر، آزموده (ف. معین) گران‌سنگ، عاقل، مجرب (دهخدا) کنایه از سالکان و عاشقان کار آزموده.

خام: ناپخته، نارس، بی‌تجربه (دهخدا) شراب نورس، مقابل شراب پخته معروف است که شراب خام از پخته بهتر است (همان) کنایه از عاشق تازه کار ونورس.

بین «جام و خام »جناس ناقص اختلافی وجود دارد.

درمصرع دوم صنعت عکس وجودارد.

معنی: چون مجلس‌گردان مجلس شراب توئی پس در ندیمان و هم‌پیاله‌ها نگاه کن! عاشق کارآزمورده را جام شرابی ده و عاشق نورس را پختگی آموز.

۳ـ مرد بی‌آرام: کنایه از تازه کارها.

معنی: عاشقان تازه‌کار را باید در عشق دوست بی‌قرار باشند تا این‌که بتوانند با شور و هیجان خود قدمی در راه عاشقی بردارند.

۴ـ تاج: کلاه جواهرنشان که سلاطین بر سر می‌گذارند (فرهنگ نظام).

تخت: اریکه، سریر، محل نشستن پادشاه هنگام سلام (دهخدا).

خداوند چیزی شدن: به قدرت و استبداد دراختیار خودگرفتن چیزی (دهخدا) پادشاهی، عظمت (ف. معین).

نام: شهرت، آوازه (دهخدا).

ننگ: غرور (دهخدا)

نام و ننگ: کنایه از آبرو، حیثیّت.

کلمات نام و ننگ در ادبیّات متضادّ هم‌اند اما در کنار هم، مجازاً حیثیّت و آبرو را معنی‌دهند.

سروری: ریاست و حکومت، مهتری. حکمرانی، سلطنت (ف. آنندراج).

عار: عیب و ننگ، این جا بالکنایه فضیلت است.

عام: مقابل خاص، همگانی، عمومی (دهخدا).

در بیت آرایه سیاقه‌الاعداد به‌کار رفته و همچنین بین« تاج و تخت و ملک »مراعات نظیر وجود دارد.

«عار و عام» جناس ناقص اختلافی است.

معنی: تاج و تخت پادشاهی و ثروت و شهرت دنیوی مایه‌ی ننگ عاشقان است همهٔ این‌ها برای مردم عادی و عامی است.

۵ ـ مرغ: مجاز از خروس است.

خروس بی‌هنگام= خروس بی‌محل: خروسی که به‌وقت نخواند (مجموعه‌ی ترادفات).

خروس بی‌هنگام شدن: کنایه از این‌که کسی کاری را در غیر موقع خود انجام دهد یا حرف بی‌موقع زند (ف. آنندراج)

آرایهٔکهن باوری در بیت وجود دارد (سر بریدن خروس ناموقع خوان)

معنی: اگر خروسی در غیرموقع خود بخواند، سر بریدن آن لازم است.

۶ ـ طریق: راه، مسلک، مذهب (دهخدا).

در نزد اهل حقیقت «تصوّف» عبارت از مراسم خدای تعالی و احکام تکلیفی مشروعی‌است که در آن‌ها رخصت‌ها سبب پدید آمدن طبیعتی می‌شود که مقتضی وقفه و فترت در طریق است در هرجایی چنین است (دهخدا).

اولیا: ج ولی، دوستان خدا و مردمان مقدس و پارسا (دهخدا).

خواجه: رئیس خانه، کدخدا، بزرگ، آقا (همان).

شیخ جام در مصرع دوم بدل می‌باشد.

معنی: اگر می‌خواهی که همراه اولیاء الهی باشی، از دانای اسلام، شیخ جام، پیروی کن و راه او را ادامه بده.

(۸)

تا نموده جمال یار مرا

۱	تـــا نمــــوده جمــــال یـــــار مـــرا	اوفتــــاده اســـت کـــــارزار مـــــرا
۲	در دلـــــم آتشــــــی زده ســــوزان	نیســـــت زان حـــال برقــــرار مــــرا
۳	چـــه کـــنم حیلـــه نیـــز چـــون ســازم	چـــون چنـــین اوفتـــاده کـــار مـــرا
۴	ســخت مشــکل شــده‌اســت بــر مــن کــار	نیســـت از خلـــق غمگســــار مـــــرا
۵	دل مــــن بـــرد و لــــن‌ترانـــی گفـــت	بســــــته از گـــل غبـــــاروار مـــــرا
۶	ایـــن چنـــین ســـیرتی بـــه آن بـــر	کـــــه بــــه ناگـــــاه داد یــــار مـــــرا
۷	گُـــــل توحیـــــد و شـــــربت وصــــلش	شـــکر کـــن بـــر چنـــین نثـــار مـــرا
۸	احمـــدا بـــاش خوشـــدل و خـــوش‌طبـــع	مرحبــــا بــــر چنـــین شـــعار مـــرا

(خفیف مسدس مخبون محذوف) فاعلاتن مفاعلن فعلن

شعر مردف: ردیف، تکرار حرف «را» درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: یار، زار و... .

حرف روی: حرف (ر) در یار، زار و... .

۱ـ نموده: [نُ / نِ / نَ دَ / دِ] صفت مفعولی نشان داده شده، جلوه کرده شده (ف. معین).

زار: ناله، اندوه و در تداول عامّه به معنی خراب، سخت بدون سامان آید (دهخدا) زار در فارسی به معنی عجز و اندوه است و به همین معنی صفت «گریه» واقع می‌شود چنان‌که گویند ناله‌ی زار و گریه‌ی زار (همان).

زار بودن کار: کنایه از بی‌سامان بودن کار.

معنی: از زمانی‌که یار جمالش را به من نشـــان داده‌اســـت کار من بدون او به گریه و زاری کشــــیده شده‌است.

۲ـ آتش: حرارت مجازاً عشقی سوزان.

سوزان: صفت فاعلی آتش.

حال: کیفیت آدمی و آن‌چه آدمی برآن‌است (منتهی‌الارب).

حال: کیفیت آدمی و آن چه آدمی بر آن است (منتهی‌الارب).در لغت به معنی کیفیت و چگونگی است و در اصطلاح اهل حق، وارد قلبی است از جنس طرب یا حزن یا قبض یا بسط و یا هیبت بدون تصنع و اجتلاب و اکتساب که به ظهور صفات از نفس زایل شود و اگر ادامه یابد و ملکه گردد، آن را مقام نامند. پس احوال از نوع مواهب است و مقام از قسم مکاسب؛ احوال از چشمه‌ی عنایت سرچشمه می‌گیرد و از عین وجود بود و مقامات به بذل مجهود حاصل شود.حال، موهبت و فیض پروردگار است به بنده اش، اما ورود آن به دل، نتیجه‌ی عمل صالح نفسی مزکّی و مصفا است و نزول آن از حق به محض امتنان است و آن را از این جهت احوال خوانند که بازگشت و تحول بنده است از رسوم خلقیه و رسیدن اوست به صفات حقیقی و درجات قرب و آن همان معنی ترقی است. (گوهرین: ۱۲۳).

شیخ جام در تعریف حال چنین می گوید: «همه ی عالم در آن اند که بود یک بار باد فضلی از سراپرده ی سعادت بوزد و مرد را وقتی درآید و در آن وقت، حال بر روی خوش گردد تا سعادت دو جهانی حاصل شود، زیرا که هر گاه نسیم فضل و جود و کرم او بر کسی وزید، هرگز او شقی نگردد». (منتخب سراج السائرین: ۴).

برقرار نبودن حال: مجازاً پریشانی‌حال، آشفتگی، اضطراب).

برقرار: ثابت و برجای (ف. آنندراج).

معنی: عشق معشوق آتشی در جانم انداخته که از آن، حالم بر جای و پایدار نیست.

۳ـ واج آرایی، تکرار واج (چ).

حیله: حیلت (لَ)، تدبیر، چاره (دهخدا).

حیلت ساختن: چاره اندیشیدن.

معنی: چه کار کنم، چاره‌ام چیست وقتی کارم چنین به مشکل افتاده است.

۴ـ سخت مشکل شدن: کنایه از گرفتار شدن است.

خلق [خَ] مردم، مخلوق، آفریده (منتهی‌الارب).

غمگسار: غم‌زدای، آن‌چه غم و اندوه ببرد، غم‌خوار، مجازاً رفیق محبوب و غم‌خوار (دهخدا).

در اصطلاح تصوّف اثر صفت و جمالی است که عموم و شمول دارد.

معنی: بسیار گرفتار شده‌ام و از مردم هیچ رفیقی، غم‌خوار من نیست.

۵ ـ دل بردن: مجازاً عاشق کردن.

لن‌ترانی: (جملهٔ فعلیه) هرگز نبینی مرا. مأخوذ از آیه « ... وَلَمَّا جَاء مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِی أَنظُرْ إِلَيْکَ قَالَ لَن تَرَانِی وَلَكِنِ انظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِی فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ موسَى صَعِقًا» (۷/۱۴۳).

به گل بستن: کنایه اسیر زمین خاکی کردن.

معنی: مرا عاشق کرد و گفت هیچ وقت مرا نخواهی دید و با غبارگل مرا زمینی ساخت.

۶ ـ سیرت: عادت، طریقه، روش. (دهخدا).

۷ـ توحید: یکی‌گفتن و یک‌دانستن و یکی در دل اعتقادکردن (ف. آنندراج) یکتاپرستی و یگانه‌پرستی (دهخدا).

در اصطلاح سالکان، تخلیص دل و تجرید او از آگاهی به غیر حق سبحانه و تعالی... (ف. آنندراج).

کلمه‌ی توحید. لا اله الا ا... است (دهخدا).

وصل: ضد هجر و فراق، رسیدن و وصل به محبوب و معشوق وحدت حقیقی است که جز حق حق نبیند و در اصطلاح صوفیه و اصطلاح سالکان وحدت حقیقی را گویند. که آن واسطه است میان ظهور و بطون، نیز عبارت است از فنای سالک و وصالش در اوصاف حق تعالی آن تحقق است به اسماء ا...تعالی که لمحه‌ای از خدای جدا نشود و از یاد او غافل نشود زبان در ذکر و دل در فکر و جان در مشاهده‌ی او مشغول دارد و در بیداری با او و در خواب با او و در رفتار با او و در گفتار با او و اگر صد سال در این حال باشد یک لحظه داند و سیر نشود. و ندای هل من مزید هردم زند که گفته‌اند « سَنةُ الوصل سِنه وسِنةُ الهجر سَنه من یفسرها لنا »در تعریفات وصل را به ادراک غایب معنی‌کند(ف. سجادی ـ دهخدا).

معنی: اینکه گل توحید و شربت وصل کبریایی را هدیه کرده‌اند پس بر این هدیه و نثار، شکر ادا کن.

۸ ـ خوش دل: خوشحال، خوش طبع (دهخدا).

خوش‌طبع: خوش‌منش، شوخ، بذله گوی، مرادف خوش‌دل (همان).

واج آرایی؛ تکرار واج (ش).

مرحبا: کلمه ترحیب در عربی بر تعظیم مهمان است مرادف اهلاً و سهلاً، بفرما، زه، آفرین (دهخدا).

معنی: ای‌احمد جام، خوشحال و خوش‌منش باش آفرین باد بر چنین خوی و منش.

(۹)

از دوست پیام آمد تا باد چنین بادا

۱ از دوســـت پیام آ مد تا باد چنین بادا کــارم بــه نظــام آمــد تــا بــاد چنین بــادا

۲	یک چند غم هجرش مالید دل و جانم	امروز سلام آمد تا باد چنین بادا
۳	بس خون جگر خوردم ز اندوه غم هجرش	انده شد و کام آمد تا باد چنین بادا
۴	هرکس به کسی نازد ما ناز به نام او	دل عاشق نام آمد تا باد چنین بادا
۵	شاد است کنون جانم اندر طرب و شادی	مقصود به دام آمد تا باد چنین بادا
۶	دل عشق همی بازد جان نیز همی نازد	ز آن شب که پیام آمد تا باد چنین بادا
۷	احمد ز غم هجران در باغ وصالش شد	بر کف می جام آمد تا باد چنین بادا

(هزج مثمن اخرب) مفعول مفاعیلن مفعول مفاعیلن

شعر مردف: ردیف، تکرار«آمد تا باد چنین بادا »درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: پیام، نظام و... .

حرف روی: حرف (م) در پیام، نظام و... .

۱ـ «تا باد چنین بادا» که جملهٔ دعایی است، در دیوان شمس مورد استقبال واقع شده‌است.

معشوقه به سامان شد تا باد چنین بادا   کفرش همه ایمان شد تا باد چنین بادا

(دیوان‌شمس، غزل :۸۲)

پیام: رسالت، پیغام، خبر (ف. معین).

نظام: واسطه نظم و آراستگی، صلاح کار، سامان (دهخدا).

... و نظام کارها گسسته گشتی (دهخدا، کلیه ودمنه).

معنی: از دوست پیام خوشی آمد، آرزو می‌کنم تا عمری هست این‌گونه باشد، اموراتم به سامان و آراستگی رسید ان شاءالله همیشه این‌گونه باشد!

۲ـ مالیدن: لمس کردن و مسح نمودن (دهخدا) مالیدن مجاز از رنجاندن یا احساس رنج و اندوه است.

سلام: درود، تهنیت، درود، صلح و آشتی (دهخدا).

معنی: مدّتی به‌خاطر دوری‌اش دل و جانم در رنج بود، اکنون میان دل و معشوق آشتی برقرار شد آرزومندم همیشه صلح و سلامتی برقرار باشد!

۳ـ بس: قید مقدار، بسیار (دهخدا).

خون جگر خوردن: کنایه از اظهار تألّم و شدیدا غصه خوردن.

سعدی به خفیه خون جگر خورد بارها   این بار پرده از سر اسرار برگرفت

(غزلیات سعدی، غزل: ۱۴۰)

شدن: (مص) سپری شدن (دهخدا).

آن روزگـار شـد کـه همی بود روز و شب بیچاره‌ای به دست ستمکاره‌ای اسیر

(قصاید فرخی سیستانی، قصیده‌ی :۹۴)

کام آمدن: حاصل شدن آرزوها (دهخدا، مجموعه‌ی ترادفات، ص ۱۲۰).

دست از طلب ندارم تا کام من برآید یا تن رسد به جانان یا جان زتن برآید

(غزلیات حافظ، غزل: ۲۳۳)

معنی: از غم دوری معشوق غصه‌ها و رنج‌های بسیار کشیدم نهایتاً غصه‌ها تمام شد و دل به آرزویش رسید همیشه این وصال ادامه یابد!

۴ـ نازیدن: ناز کردن، دلربایی و استغنایی نمودن، فخر و مباهات (دهخدا) .

کسی را که یزدان کند پادشاه بنازد بدو مردم پارسا

(شاهنامه فردوسی، پادشاهی هرمز)

ما بین «ناز و نازد» جناس ناقص افزایشی و مابین «ناز و نام»جناس ناقص اختلافی وجود دارد.

معنی: هرکس به کسی نازد و ما به نام معشوق مباهات می‌کنیم. دل ما، عاشق نام معشوق شد همیشه این‌گونه باشد!

۵ ـ طرب: شادشدن، شادی (ف. معین).

مقصود به دام آمدن: کنایه از میسّر شدن وصال معشوق است.

معنی: روح و جانم غرق شادی است وصال معشوق حاصل شد، باشد این وصال همیشه ادامه داشته باشد!

۶ ـ دل عشق؛ مجازاً دل عاشق.

عشق: شوق مفرط ومیل شدید به چیزی، آشیفتگی دوست به حسن‌محبوب، بسیار دوست‌داشتن، دریای بلا وجنون الهی، قیام قلب است با معشوق بلاواسطه. عشق به معبود حقیقی، اساس بنیان هستی بر عشق نهاده شده و جنب و جوشی که سراسر عالم وجود را فرا گرفته به همین مناسبت است. پس کمال واقعی را در عشق باید جستجو کرد. عاشق در این مقام مدهوش بوده و از غلبه‌ی عشق بیهوش، عشق را جمعیت کمالات برگفته‌اند و این جز حق را نسزد و آن را ذات احدیث نیز ذکر کرده‌اند و عاشق آن‌را گویند که اثر عقل در او نباشد و خبر از سر و پا ندارد و خواب خود به خود حرام گرداند زبان به ذکر و دل به فکر و جان به مشاهده‌ی او مشغول دارد (ف. سجاد:۵۸۰).

معنی: از آن شب که دل، عاشق و شیفته‌ی معشوق شد جان نیز به شیفتگی مباهات می‌کند و این شیفتگی همیشگی باشد!

۷ـ در مصرع اول ترقص ضمیر وجود دارد و (هجرانش) صحیح می‌باشد.

کف: پنجه، دست. (منتهی‌الارب) به کف آوردن: حاصل کردن، بدست آوردن (دهخدا).

بر کف می جام آمدن: کنایه از شادی وصال.

معنی: احمد، از غم هجران دوست به وصال رسید و شراب وصال نوشید، باشد این وصال همیشگی باشد!

(۱۰)

وصل آن دلدار می باید مرا

۱	وصل آن دلدار می باید مرا	غیر آن دل بر چه کار آید مرا
۲	بی وصالش هر دو عالم در نظر	نیم جوکی اعتبار آید مرا
۳	با وصالش گرچه هستم ژنده پوش	ز اطلس هر شاه عار آید مرا
۴	هر شبی از درد عشقش تا سحر	ناله های زار زار آید مرا
۵	احمد جامی چو بوید خاک ما	بوی عشقش از مزار آید مرا

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

غزل مردف: ردیف، تکرار«آید مرا» درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: دلدار، کار و... .

حرف روی: حرف (ر) در دلدار، کار و... .

۱ـ دلدار: معشوق (دهخدا)

بایستن: لازم بودن، ضروری بودن، واجب بودن (دهخدا).

بایستن از افعال تاکیداست که با سایر افعال صرف می‌شود و تاکید بر صدورآن‌ها می‌کند مانند «شایستن و توانستن».

معنی: وصال معشوق برایم لازم است و غیر وصال چیزی برایم لازم و مهم نیست.

۲ـ جو: غلّه‌ای است معروف که به تازی شعر گویند (ف. آنندراج).

نظر: نگاه، نگرش، چشم (دهخدا).

نیم‌جو اعتبار داشتن: کنایه از نهایت بی ارزشی.

معنی: در چشم من هر دو جهان بدون وصال معشوق، هیچ ارزش و اهمّیّتی ندارد.

۳ـ ژنده پوش [ژِ ، دَ / دِ] کهنه پوش، خرقه‌پوش.

اطلس: نام جامه‌ای ابریشمین در غایت شهرت (دهخدا).

من به لباس درویشی در وصال معشوق مباهات می‌کنم و بی وصالش لباس فاخر شاهی برایم ننگ وعار است.

۴ـ درمصرع اول«شب و سحر »رابطهآرایهٔ تضاددارند.

درد عشق: اضافه‌ی تخصیصی (اضافه مسندی بالعکس).

ناله‌ی زار زار (موصوف و صفت).

معنی: هر شب از درد عشق معشوق تا صبحگاه زار زار ناله سر می‌دهم.

۵ ـ بوی عشق: اضافه‌ی تخصیصی (اضافه تعلّقی).

مزار: قبر، جای زیارت (دهخدا).

به نظر می‌رسد در مصرع اول بوییدن خاک ما، مجاز از قدم نهادن به خاک ما باشد.

معنی: اگر احمد جامی قدم در خاک قبر بگذارد، بوی عشق او حتّی در داخل قبر نیز به مشام ما می‌رسد.

(۱۱)

با وجود درد تو درمان چه کار آید مرا

۱	با وجود درد تو درمان چه کار آید مرا	بی جمال و روی تو بُستان چه کار آید مرا
۲	بر امید وصل تو عُمرم به پایان شد دریغ	بی وصالت ای نگار این جان چه کار آید مرا
۳	کام دل از جام بر آید نی ز دریای محیط	بحر معنی گشته دل افغان چه کار آید مرا
۴	عالم بسط و حقیقت رو نمود ای عاشقان	بزم حق شد دیده‌ی گریان چه کار آید مرا
۵	چون شد احمد آشنای حضرت‌حق بی گمان	لاجرم در گاه هر سلطان چه کار آید مرا

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

غزل مردف: ردیف، «چه کار آید مرا».

کلمات قافیه: درمان، بستان و ... .

حرف روی: حرف (ن) در درمان و بستان و... .

۱ـ به نظر می‌رسد در بیت تشبیه تفضیل وجود دارد روی معشوق به بستان تشبیه شده ولی باز روی معشوق از بستان زیباتراست.

تمامی ابیات این غزل با استفهام انکاری تقریر شده‌است.

درد: در لغت، به معنی رنج و آزار تن و روان، ناراحتی شدید عضوی که تحملش سخت می‌باشد (ف. معین) اما اینجا مراد از «درد»، «درد عشق معشوق» می باشد.

در اصطلاح علم عرفان بلا و مصیب بود که از بُعد و دوری به حق ناشی می‌شود(ف. سجادی: ۵۸).

خداوند در کتاب آسمانی از ابتلای آدمی به درد و رنج سخن می‌گوید آنجاست که خداوند به شهر مکه قسم یاد کرده و می‌گوید «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسانَ فی کَبَدٍ» (قرآن کریم۹۰/۴) براستی که انسان را در رنج و مشقت آفریدم.

معنی: حضور درد تـو مـرا بی‌نیاز از درمان می‌کند بدون حضور زیبایی رخسار تو شادابی بستان‌ها هیچ و بی‌ارزش است.

۲ـ وصل: ضد هجر، مقابل فراق، رسیدن به محبوب و معشوق (دهخدا)

وصل: اتصال سالک به حق که در پی آن به‌جز حق نبیند (ف، سجادی)

دریغ: افسوس، شبه جمله تاسف

معنی: افسوس که به امید رسیدن و وصال تو عمرم تمام شد ای معشوق من، بدون وصال تو جانم بی‌ارزش و بی‌فایده است.

۳ـ کام دل از جام آمدن: کنایه از سر خوشیحاصل از شراب.

جام: پیاله‌ی شراب. در عرفان، دل صوفی و همچنین عالم هستی را به‌جام تعبیر کنند

بین «جام و کام» جناس ناقص اختلافی وجود دارد.

دریای محیط: بحر الاخضر، نام دریایی است به مغرب بی‌منتهی (ف. آنندراج) دریایی که در آن آفتاب غروب می‌کند و آب آن دریا گرم و سبز است مانند سیماب (دهخدا).

دریای محیط را که پاک است   از چرک دهان سگ چه باک است

(نظامی، لیلی ومجنون، بخش ۸)

معنی: دل نه از طریق دنیای مادی بلکه با جام می سرخوش گشته و به مرادش رسیده، دل، خود دریای حقیقت شده و ناله و فغان دیگر کارساز نیست.

۴ـ بسط: فراخی، وسعت (دهخدا) در اصطلاح صوفیه مقابل «قبض»: اشراق قلبست به لمعان نور حال سرور، بسط در مقام خفی، آن باشد که خدای تعالی بنده را منبسط گرداند با خلق ظاهراً و مقبوض باطناً و این رحمتی باشد از حق به خلق تا همه اشیا در او گنجد و او در هیچ شیئی نگنجد و مؤثر باشد در اشیا و هیچ شیئی در او مؤثر نباشد (ف. سجادی :۱۹۴).

حقیقت: در لغت به معنی چیزی است که به طور قطع و یقین ثابت باشد(دهخدا) و در اصطلاح صوفیان ظهور حق تعالی است بی حجاب تعینات و محوکثرات موهومه در نور ذات حقیقت و سلب اوصاف توست به اوصاف حق تعالی؛ و به سخن دیگر اقامت بنده باشد درمحل وصل خداوند و وقوف سرّ وی برمحل تنزیه (هجویری ،کشف المحجوب ص ۴۹۸).

معنی: ای عاشقان حقیقی، ما به عالم ذات حقیقی و حق تعالی واصل شدیم و غرق در لذّات حقیقی هستیم پس دیده گریان و ناله زاری دیگر به‌کار نمی‌آید.

۵ ـ معنی: چون احمد جامی، محرم درگاه الهی شد بدون شک او از درگاه هر پادشاهی بی‌نیاز است.

(۱۲)

دلی دارم به‌کار خویش بینا

۱	دلی دارم به‌کار خویش بینا	بود در دین و دنیا سخت بینا
۲	چرا از دل بنالد مرد عاشق	که مرد از دل شود با قدر بالا
۳	هر آنکس کو دلی مشروح دارد	شناسد حق هر آلا و نعما
۴	خزائن گشته دل اسرار حق را	بجز دل نیست جای مهر هر جا
۵	سپهر معرفت جان و دل آمد	محبّت هم به دل دارد تولّا
۶	قناعت صبر و شکر و زهد دارد	بدین اوصاف گشته او مُصفّا
۷	هزاران شکر ایزد بر چنین دل	چراغ معرفت دارد چو حورا
۸	اگر دل می‌نبودی ذکر چون بود	همۀا د و وفا در قلب بیضا
۹	امام احمد ولی داند دلی را	چه داند قدر دل اصحاب دنیا

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل فعولن

کلمات قافیه: بینا، بینا و... .

حرف روی: حرف (الف) در بینا و بینا و... .

۱ـ بینادل: روشن ضمیر، دل آگاه و بصیر (دهخدا).

دل: در منظومه فکری عرفا مخزن‌الاسرار حقیقت انسان است. آن نقطه‌ای است که دایره‌ی وجود از حرکت آن به‌وجود آمد بنابراین احمدجام نیز معتقد است هرکسی که ولی آگاه داشته باشد می‌تواند خدا را بشناسد و دل است که می‌تواند چراغ راه شناخت انسان شود.

معنی: دلی دارم که نسبت به اموران خود، آگاه و روشن ضمیر است و نسبت به دین و دنیای خود بصیرت دارد.

۲ ـ معنی:نالیدن عاشق از دل خود شایسته نیست چرا که انسان توسط دلش منزلت پیدا می‌کند.

۳ـ مشروح: صفت مفعولی از شرحه، تکه تکه شده.

آلاء: نعمت‌ها، نیکویی‌ها (دهخدا).

نعما: نعمت‌ها (دهخدا).

کسی که دلی شرحه‌شرحه از عشق الهی داشته باشد خدای تعالی را در همه نیکویی‌ها و نعمت‌ها می‌بیند(به مرتبه وحدت شهودی نایل می‌شود)

۴- معنی: دل، مخزن اسرار الهی گشته‌است و تنها جای قرارگرفتن مهر و محبت الهی، دل می‌باشد.

۵- سپهر معرفت: اضافه تشبیهی.

معرفت: شناختن (ف. معین) معرفت نزد علما همان علم است و هر عالم به خدای تعالی عارفیست هر عارفی عالم. در نزد این قوم معرفت صفت کسی است که خدای را به اسماء و صفاتش شناسد ... (رساله قشیریه، ص. ۱۴۱).

معنی: روح الهی و دل حقیقت‌جو محل و جایگاه شناخت خداوندیست و محبت الهی نیز با دل حقیقت بین دوستی دیرینه دارد.

۶ـ قناعت: خرسندی، خرسند بودن به قسمت خود، پسند کردن به مقدار نیاز، خشنود بودن نفس به آنچه از روزی و معاش قسمت او می شود (دهخدا) لَن تُوجَدُ القناعَه حتی لَفقُدَ الحِرصِ: قناعت یافت نمی شود مگر این که حرص نابود شود (میزان الحکمه ج ۸ ص ۲۸۲)

صبر: شکیبیدن، شکیبایی کردن (دهخدا) در تفسیر کبیر در ذیل قول خدا « وَبَشّرِ الصّابرِینَ الّذینَ إذَا أصَابَتْهُمْ مُصِیبَهٌ قَالُوا إنّا لِلّهِ وَ إنّا إلَیْهِ رَاجِعُونَ » (قرآن ۱۵۵/۲) آرد که صبر بر دو قسم است یکی بدنی و آن تحمل بدن است مشتقات را،دیگری نفسانی و آن بازداشتن نفس است از مشتهیات طبع؛ و این قسم اگر صبر از شهوت باشد آن را عفت نامند.

شکر: [شُ] سپاس داشتن و ثنای نیکو گفتن خدای و هر محسن را بر احسان (منتهی الارب)

زُهد: پارسایی، پرهیزگاری، اعراض از دنیا (ف. معین) زهد فرد از دنیا از روی میل و رغبت است با قدرت برآن و زهد یعنی ترک نعمت دنیا وآخرت و بی‌رغبتی بدان(ف. سجادی: ۴۴۷).

صبر: شکیبایی(ف. معین) صبر به فتح صاد و سکون باء، در لغت به معنی شکیبایی است و در اصطلاح، ترک شکایت از رنج و درد و آلام است به غیر خدا نه به خدا. گفته‌اند: صبر آن است که اگر به بنده بلایی برسد ننالد و صبر، سکینه دل را گویند بر مقامات و متاعب که طالب را در طریق سکون پیش آید به رضای خاطر. بعضی از عارفان، صبر را به سه معنی گرفته و گفته اند: اولش ترک شکایت است و این درجه ی تائبان است، دوم رضای به مقدور است که آن درجه ی زاهدان است و سوم دوست داشتن و محبت به آنچه مولایش برایش خواهد و این مقام صادقان است. (گوهرین: ۹۳/۵) .

شیخ جام، صبر را شکیبایی و حبس نفس معنی کرده است و می گوید: صبر در هر کار لازم است، چه در خیر و چه در شر، چه در نعمت و چه در سختی، چه در گفتن و چه در شنیدن و ... صبر کلید همه چیزها است و اصل همه‌ی شادی هاست، چنانکه پیامبر (ص) فرمود: الصبر مفتاح الفرج.

او می گوید: صبر، یکی از اسیران عقل و جزع نیز امیری از امیران هوی است، هر گاه که امیر جزع از لشکر هوی بیرون بیاید و به لشکر عقل حمله کند، امیر صبر از لشکر عقل با او می جنگد و نمی گذارد که چیزی از لشکر عقل را به تاراج ببرد و امیر جزع را مقهور خود می کند، پس هر نوع شدت و سختی که در دنیا پیش آید، صبر همه ی آن را برطرف می کند. (انس التائبین: ۱۸۱).

زُهد: پارسایی، پرهیزگاری، اعراض از دنیا (ف. معین) زهد فرد از دنیا از روی میل و رغبت است با قدرت برآن و زهد یعنی ترک نعمت دنیا وآخرت و بی‌رغبتی بدان(ف. سجاد: ۴۴۷) «زهد به ضم اول در لغت، به معنی پارسایی و تقوی و ترک دنیا است و در اصطلاح اهل حقیقت، عبارت است از دشمن داشتن دنیا و اعراض از آن و گفته اند زهد، ترک آسایش دنیا است برای رسیدن به آسایش آخرت». «زهد اعراض را گویند از زیادتی و حصول اسباب دنیوی که فاضل بود بر قدر حاجت». (گوهرین: ۴۷/۶).

شیخ جام نیز می گوید: «زهد به معنی سردی دنیا است در دل زاهد». (انس التائبین: ۱۴۳). شیخ، دلبستگی به دنیا و پرداختن به آن را سرزنش می کند و می گوید: «رعنایی های دنیا و اسباب آن که ما بر ساخته‌ایم و کار خدای بر دام بسته‌ایم که با دوستان خدائیم، این همه بر خلاف قول خدای است و هر چه موافق قول خدا و رسولش نباشد، آن نه راه باشد.شیخ جام معتقد است، زهد در دنیا کار بسیار بزرگی است و بسیار ممدوح و ستایش شده است او می گوید همچنان که دوستی دنیا بی نهایت مذموم و ناپسند است، زهد در آن بسیار ممدوح است و حدیثی از پیامبر ذکر می کند که فرمود: هر گاه خداوند بخواهد به بنده ای خبری برساند، سه چیز به او می دهد: ۱- فقه در دین ۲- زهد در دنیا ۳- بینا کردن بنده به عیبهایش او اصل همه‌ی خیرات و طاعات و کرامات و صفاوت و علم نافع و سعادت و حکمت را به زهد در دنیا وابسته می داند. (منتخب السائرین:۱۷۳)

مصفا شدن: پاک شدن، تصفیه شدن (دهخدا).

معنی: دل با داشتن صفاتی همچون قناعت، صبر و شکر و زهد پاک و بی آلایش شده‌است..

۷ـ حَورا: مخفف حَوراء، مفرد حور: سیه چشمان سپید اندام (دهخدا).

در بیت تشبیه کامل به‌کار رفته‌است دل را در صفت چراغ معرفت داری به حورا تشبیه کرده‌است.

معنی: برداشتن چنین دلی که برتن چون چراغ معرفت الهی است باید خدا را هزاران بار شکر نمود.

۸ ـ ذکر: یاد کردن، میان کردن و یادآوری (ف. معین) «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا» (قرآن ۳۳/۴۱) ای کسانی که ایمان آورده اید خدا را بسیار یاد کنید .

معنی: اگر دل نبود براستی ذکر خدای چگونه می‌شد ذکر و یاد دوست و وفاداری در گرو دل پاک و سفید است.

۹ـ معنی: غیر از احمدجام، هیچ کس حتی دنیاداران قدر و منزلت دل را نمی‌داند.

(۱۳)

تا دل از غیر هست پاک مرا

۱	تا دل از غیر هست پاک مرا	نیست از گفت خلق باک مرا
۲	پرورم تن به عشق و دل به بلا	گر چه باشد در این هلاک مرا
۳	عافیت را به باد بر دادم	چند دارند بر هلاک مرا
۴	من زدم بر زمین عمامه‌ی صبر	جامه‌ی خواجگی ست چاک مرا
۵	شد بریده دلم زدشمن و دوست	قصر یکسان مرا مغاک مرا
۶	هجو و مدح توام برابر شد	نه طمع از تو قلب پاک مرا
۷	ذره‌ی نفع و ضرّ خلق کجاست	که کند سود یک شراک مرا
۸	گر زبانست برخلاف دلم	در دهان آتش است خاک مرا
۹	احمدا چون هوای بگذشتی	کی کند نیزه دردناک مرا

(خفیف مسدس مخبون محذوف) فاعلاتن مفاعلن فعلن

ردیف: تکرار کلمات «مرا»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافی: پاک، باک و ... .

حروف روی: حرف (ک) در پاک و باک و... .

۱ـ غیر: مجازاً غیر خدا.

گفت خلق: گفتار خلق، فعل ماضی در معنی مصدر بکار رفته‌است.

معنی: تا زمانیکه دلم از غیرخدا پاک و منزه است من از گفتار مردم و خلق خدا هیچ ترسی ندارم.

۲ـ معنی: جسم را به عشق الهی و دلم را بر سختی‌های عشق الهی می‌پرورانم هر چند این کار موجب هلاکت من باشد.

۳ـ بر باد دادن: کنایه از فراموش کردن.

معنی: تندرستی و سلامت دنیوی را به باد فراموشی سپردم هرچند موجب هلاکتم شود.

۴ـ عمامه صبر بر زمین‌زدن؛ کنایه از نهایت بی‌صبری و بیقراری.

چاک کردن جامه‌ی خواجگی؛ کنایه از نهایت بزرگی و سروری.

معنی: دیگر بر دنیا و سختی‌های آن ناشکیب شدم و آنرا رها کردم حتی خواجگی و سروری براین دنیا را هم کنار گذاشتم.

۵ ـ دل بریدن: کنایه از دوری گزیدن.

ما بین «دوست و دشمن» و «قصر و مغاک»آرایهٔ تضاد وجود دارد.

مغاک: خندق (دهخدا).

معنی: از دنیا و دوستی‌ها و دشمنی‌های آن دوری گزیدم در نزد من قصر دنیوی با خندق و گودال آن فرقی ندارد.

۶ ـ هجو: نکوهیدن، دشنام دادن (منتهی الارب).

مدح: ستایش، توصیف به نیکویی و صفات جمیله (دهخدا).

معنی: نکوهش و ستایش تو در نزد من یکسان است و بدین سبب قلب پاک من از هیچ کس طمع و چشم داشتی ندارد.

۷ـ در مصراع اول بین «نفع و ضرّ» آرایهآرایهٔ تضادوجود دارد.

معنی: مردم از دنیا ذره‌ای سود و زیان ندارند که به اندازه چوب خشکیده هم برای من نفع داشته باشند.

۸ ـ در بیت بین «زبان و دهان» و همچنین بین «خاک و آتش»تناسب وجود دارد.

معنی: اگر گفته های زبانم برخلاف خواست قلبی من باشد در قبر بجای خاک آتش بر دهانم خواهد بود.

۹ـ معنی: ای احمدجام، چون ازدنیا هوی و هوس آن را رها کردم پس من از نیزه‌ی فرورونده‌ی دنیا در قلبم دردمند نیستم.

(۱۴)

کردیم دگر باره سوی دوست گذرها

۱ کردیم دگر باره سوی دوست گذرها   بگشوده دل و دیده کردیم نظرها

۲ دیدیم یکی بادیه پُر حسرت و حیرت   کآمیخته خاکش شده با خون جگرها

۳ چندان که بدیدیم ز اشجار و نباتات   جز درد دل و عشق ندیدیم ثمرها

۴ از شعله‌ی شوق و شرر عشق مریدان   وز جان و دل سوختگان بود اثرها

۵ پر درد و پراز حسرت و پر داغ طریقی   نالنده و سوزنده و رونده شجرها

۶ فریاد از این بادیه‌ی هایل خونخوار   زین بحر پراز آفت و پر موج و خطرها

۷ بس جان عزیزان که درین راه بریدند   زانها که نیاورد کسی نام و خبرها

۸ هرکس که در این بادیه شد باز نیاید عشاق در اوبسته شده نیست اثرها
۹ ای‌احمد، پروانه‌ی آتش شده‌ی عشق آگاه نئ زان طپش و داغ شررها
(هزج مثمن اخرب مکفوف محذوف) مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن

کلمات قافیه: گذرها، نظرها و ... .

حرف روی: حرف (ر) در گذرها و نظرها... .

۱ـ معنی: بار دیگر به‌سوی دوست رجعت نمودیم با چشم باز و از ته‌دل و آگاهانه به دوست نظرها انداختیم.

۲ ـ حیرت: شیخ جام می گوید: هیچ کار و مقامی فراتر از حیرت در راه خدای تعالی نیست. «مرد چون به حیرت رسید، رسید و چون از آن حیرت باز آید، هم با سر آن قدم آید که اول بود.» (جامی نامقی، منتخب سراج السائری: ۶۳). شیخ، در جای دیگرحیرت را اینگونه توصیف و تعریف می کند: «حیرت آن بود که حق تعالی بنده‌ای را به خودی خود می نوازد و پرده ای میان او و اغیار فرو گذارد و پرده‌ی مشاهدت بر می‌دارد تا پاره پاره غیر در حجاب می شود و مشاهدت از حجاب بیرون می آید تا آنکه یک بارگی پرده‌ی اغیار بر او فرو گذارد. گویی که میان او و میان حق پرده‌ای رقیق مانده است. مرد دردمند را دیده بر آن اوفتد و همگی آن او را بگیرد که هم اکنون این پرده بر خیزد، من غیب عیان ببینم، در آن واله شود و از هیچ بر او را خبر نباشد، متحیر گردد و حیرت این باشد». (منتخب سراج السائرین: ۶۴).

معنی: عشق را مانند بیابان بی‌آب و علف مشاهده کردیم که در آن خاک، بیابان با خون جگر معشوق درهم آمیخته است.

۳ـ در بیت بین کلمات «اشجار و نباتات و ثمرها» و همچنین بین «درد و دل و عشق» تناسب وجود دارد.

اشجار: درختان (ف. معین)

نباتات: جمع نبات، گیاهان و روییدنی‌ها (دهخدا).

درد دل و عشق (اضافه تعلقی).

ثمر: میوه و حاصل (همان).

معنی: در بیابان عشق از درختان و گیاهان هرچه دیدیم ثمره و حاصلی جز درد فراق معشوق و عشق معشوق ندیدم.

۴ ـ در مصراع اول با تکرار حرف «ش»آرایه واج آوایی حاصل است.

شعله: لهیب، مجازاً فروغ وتابندگی (ف . معین).

«شعله شوق و شهد عشق مریدان و جان و دل سوختگان»هر سه اضافه تعلقی هستند.

شهد عشق: مجازاً شرینی و حلاوت (آنند راج).

مُرید: ارادت کننده، دل سوخته، غم دیده (دهخدا). در تصوف به دو معنی آمده یکی به معنی محب یا سالک مجذوب، دوم به معنی مقتدی که حق تعالی دیده بصیرتش را به نور هدایت بیناگرداند (ف. سجادی: ۷۱۵).

به ضم اول به معنی خواهنده و نیز آنکه دست بیعت به شیخ صاحب خلافت دهد و آن شیخ بر سر او مقراض رانده و کلاه پوشاند و از گناهان توبه دهد. ابو عثمان گفته است: مرید کسی است که دلش از همه چیز جز خدا مرده باشد.(گوهرین: ۲۲۸).

شیخ جام، برای مرید مقام و منزلت والایی قائل است و می‌گوید: «درجه‌ی مریدی، درجه ای بلند است هرکه مرید باشد نه کامل و بیکار و تن آسان باشد». (منتخب سراج السائرین: ۳۲) .

شیخ جام اطاعت مرید از پیر خویش را اطاعتی بی چون و چرا می‌داند، البته او چنین اطاعتی را تنها شایسته‌ی پیران حقیقی می داند نه سالوس و پیرنما، او برای شرح بیشتر مطالب عرفانی از نقل داستانهای تاریخی و عرفانی بهره می‌جوید تا آن را برای مخاطب دست یافتنی و ملموس کند؛ او در این باره داستان حضرت موسی و اطاعت او را از خضر مثال می‌آورد؛ با آنکه موسی مرسل و پیامبر خدا بود، ولی خضر نبود، اما موسی بی چون و چرا از خضر اطاعت می کرد. شیخ در این باره چنین می‌فرماید: فرمان پیر، ورای همه‌ی فرمانهاست چون پیر، پیر حقیقی و مرید، مرید صادق باشد نه هوی پر سست و عبدالبطن و بی‌کار و کاهل. این مرید که صادق باشد در حق پیر صادق باشد و در کار حق، صادق باشد زیراکه پیر را ترجمان حق می داند. (منتخب سراج السائرین: ۳۳).

معنی: از فروغ علاقه‌مندی و شرینی عشق مریدان و از روح و دل‌عاشقان نشانه‌ها و اثرهایی وجود دارد.

۵ ـ روینده شجرها: ترکیب وصفی مقلوب.

معنی: راه عشق پر از درد و حسرت و سوزناکی و ناله و زاری است.

۶ـ فریاد: شبه‌جمله برای تنبیه و تحذیر، آواز بلندی که در دادخواهی و استعانت برآرند (دهخدا). بادیه‌ها؛ استعاره از بادیه‌ی عشق (مجازاً دریای عشق).

زدست دیده و دل هر دو فریاد　　　　که هرچه دیده بیند دل کند یاد

(بابا طاهر، دوبیتی: ۷)

معنی: فریاد و فغان! از این بیابان عشق که بسیار بی‌رحم و همچون دریایی پرخطر و مواج است.

۷ـ بس: چه بسیار(ف. معین) قید مقدار.

معنی: چه بسیار عاشقانی عزیز که در این راه از جان خود دست شستند و از آنها هیچ خبر و نشانی هم آورده نشد.

۸ ـ معنی: هرکس پای در بیابان عشق نهاد راه برگشتی ندارد حتی عاشقان حقیقی که اثری از آنها یافت نشد.

۹ـ شرر: جرقه، شراره و پاره آتش (دهخدا).

طپش: حرارت و گرمی (همان).

معنی: ای احمدجامی، که پروانه‌ی آتش عشق شده‌ای از حرارت آتش عشق و شراره‌های آن باخبر نیستی.

(۱۵)

غم و اندوه و فکرت دنیا

۱ غم و اندوه و فکرت دنیا — کرده دلها تباه و نابینا

۲ چون شبی تیره گشته دل زغرور — سوی باطل همی رود عمدا

۳ همه گفتار ما فریب و دغل — همه کردارهای ما بر ما

۴ گشته بر ما همه مسلط دیو — بر دل ما گماشته غوغا

۵ جُز هوی و هوس مرادی نیست — همه وسواس باطل و سودا

۶ کس نیندیشد از قیامت و گور — از حساب و عذاب روز جزا

۷ مکن ای دوست مردم آزاری — بسوی هاویه هوای هوا

۸ آنگهی سود کی کند حسرت — چون شبیخون مرگ کرد فجا

۹ ناگه آید رسول مرگ تو را — سفر مرگ را بساز و بیا

۱۰ تو که خو کرده‌ای به بد کاری — نه بدل کرده ای فنا به بقا

۱۱ نکند هیچ کس چنین به یقین — هر که او هست عاقل و دانا

۱۲ زشت باشد کسی‌که گوید پند — نکند سود پند به اهل جفا

۱۳ آن طبیبی که او کند دارو — دایم از ابتلا شده به بلا

۱۴ احمدا بگذر از هوی و هوس — تا نباشی ندیم غم فردا

(خفیف مسدس مقبوض مخبون محذوف) فاعلاتن مفاعلن فعلن

کلمات قافیه: دنیا، نابینا و... .

حرف روی: حرف (الف) در دنیا و بینا و... .

۱ـ تباه: فاسد، نابود، تیره و تار (دهخدا).

معنی: غم و اندوه و اندیشه‌های دنیوی دلهای انسانها را تیره و تار و نابود کرده‌است.

۲ـ عمداً: بقصد و به عمد و بطور اراده و اختیار (دهخدا) در مصراع اول تشبیه کامل به کار رفته‌است.

معنی: دل از شدت غرور و تکبر مانند شبی تیر و تار گشته و عملاً از حق دوری جسته و به تباهی می‌رود.

۳ـ فریب: نیرنگ (دهخدا).

دغل: مکر، حیله و خیانت (همان).

معنی: همه گفتار و سخنان ما با مکر و خیانت و نیرنگ همراه است و اعمال ما ابزاری برای به کار بردن این سخنان پر نیرنگ ماست.

۴ـ دیو: موجودی خیالی شبیه به انسان را، بسیار تنومند و زشت دارای شاخ و دم (ف معین) شیطان، اهریمن، هوی و هوس (دهخدا).

معنی: اهریمن و هوی و هوس سراسر وجود ما را احاطه کرده است و در دل ما آشوب برپا کرده است.

۵ ـ مراد: آرزو، خواهش (دهخدا)

وسواس: اندیشه ی بد و آنچه در دل گذرد. (منتهی الارب) عبارت است. از خواطر نفسانی جسمانیه، خواه عقلی و خواه حسی و خواه آنکه دور کننده است از قرب حق (دهخدا، کشاف الفنون) « من شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ » (قرآن ۱۱۴/۴) از شرّ وسوسه‌گر کمین گرفته... .

سودا: اندیشه، میل بیهوده و باطل (دهخدا).

معنی: دیگر ما را از هوی و هوس آرزویی نیست اندیشه‌های بیهوده و میل‌های باطل سراسر وجود ما را فرا گرفته‌است.

۶ ـ اندیشیدن: ترسیدن و بیم داشتن (دهخدا).

گور: قبر مجازاً عذاب قبر(همان)

بین «گور، عذاب، حساب و قیامت»مراعات نظیر وجوددارد.

معنی: هیچ کس از حسابرسی آخرت، عذاب قبر و مؤاخذه ترسی و بیمی ندارد.

۷ ـ هاویه: از نام های جهنم، نام طبقه هفتم جهنم (دهخدا) فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ (قرآن ۱۰۱/۹).

در مصرع دوم واج آرایی یا تکرار حرف (هـ) وجود دارد.

معنی: ای دوست، مردم آزاری مکن و با کارهای خود آرزوی جهنم را مکن

۸ ـ فِجا: ناگهان (دهخدا).

شبیخون زدن: به تاخت رفتن برسر دشمن به شب (همان).

معنی: وقتی مرگ به ناگاه و از غفلت براو تاخته است، آنگاه دیگر حسرت خوردن سودی ندارد.

۹ ـ رسول مرگ: مجاز از ملک الموت، عزرائیل (دهخدا).

معنی: بناگاه ملک الموت بر تو فرود آید پس خود را برای مرگ آماده کن.

۱۰ـ معنی: تو که به بدکاری و گناه عادت کرده‌ای فنا را به بقا تبدیل نکرده‌ای(تو قادر به تبدیل دنیای فانی به باقی نیستی ودنیا بسیار زودگذر است).

۱۱ـ این بیت با بیت قبلی موقوف المعنی می باشد.

معنی: هرکسی که او عاقل و داناست به یقین به چنین کارهایی(کارهای زودگذر دنیوی) نزدیک نمی‌شود.

۱۲ـ معنی: پند و نصیحت کردن اهل‌ستم و جفا خوب نیست چون کوچک‌ترین تأثیری در آن ندارد.

۱۳ـ معنی: آنکسی که انسانهای ستمکار و بدکاره را طبابت می‌کند هر لحظه در معرض آسیب و بلای ستمکاری می‌باشد.

۱۴ـ ندیم: یار، همنشین و همدم (دهخدا).

معنی: ای احمدجام، هوی و هوس را کنار بگذار تا با غم و غصه آینده هم نشین و یار نشوی.

(۱۶)

ای تویی در بحر وحدت آشنا

۱	ای تویی در بحر وحدت آشنا	آشنائی جو بیا ای آشنا
۲	آشنا کن در بحار جزو کلّ	در میان جزء و کل جو آشنا
۳	در تعدّد این همه اوصاف بین	هست کثرت ذات پاک حقّ نما
۴	چون محیط جمله عالم ذات اوست	ذات پاک اوست اندر کلّ جا
۵	هست توحیدش به هر ذرّه عیان	در بحار و موج و در ارض و سما
۶	هر که اندر بحر معنی غرق شد	او زصورتها ندانـد ماجرا
۷	پرده را بردار باری رُخ نما	چند باشی در ردای کبریا
۸	کی بود کاین واسطه از ما روا	کی بود تا برفتد از ما روا
۹	نیست جزو جسم هرگز ذات او	ذات او پاکست و وصفش ناسزا
۱۰	هر چه می‌بینی جمال دوست بین	زانکه خورشیدش نباشد بی ضیا
۱۱	در جمال خوبرویان هر دمی	آشکارا دیده‌ام ذات خُدا
۱۲	ای که در اسرار غیبی مُطّلع	نکته‌ی توحید می گویی به ما
۱۳	همچو بلبل هر زمان بیخود شده	می‌زنی در روضه‌ی وحدت نوا
۱۴	هست عیب آئینه ت ای هوشیار	می‌نماید لیک مقدار شما
۱۵	از صفای تُست عالم آشکار	روی تو آئینه‌ی گیتی نما
۱۶	نیست در آئینه عیب ای هوشیار	می‌نماید لیک مقدار شما
۱۷	اینک اینک بحر غم بشتاب زود	اینک اینک آتش محنت بیا
۱۸	گر سرت ناید از این محنت برو	ورسر غمهای ما داری بیا
۱۹	زخم این محنت ندارد مرهمی	درد این غم هست دایم لادوا
۲۰	صد هزاران عاشقانه پیچیده سر	همچو همدان کو به نقش بوریا
۲۱	طالبان بردار آویزان ز شوق	عاشقان در نار سوزان مبتلا
۲۲	واصلانش بسر دمی دارند سوز	صادقانش هر زمان اندر بلا
۲۳	جانها درتاب خورشید رخش	ذرّه‌اند اندر هوایش در هوا

۲۴ در بقای ایزدی باقی شده — هرکه او از خویشتن گشته جدا
۲۵ هرکه فانی شد ز خود بینی گذشت — او بقا را یافته اندر فنا
۲۶ گرد پای اهل وحدت در دو چشم — می‌کند اهل بصیرت تو بیا
۲۷ دست پائی می زنی در آبگیر — در محیط معرفت یکدم درآ
۲۸ هر که او کحلی ز وحدت یافته — خاک پایش توتیای چشم ما
۲۹ پاره‌ای ژنده‌ی اهل نظر — ساکنان عرش را باشد عبا
۳۰ احمدی را بر لباس او مبین — کآمده از صورت انسان خُدا

(بحر رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

کلمات قافیه: آشنا، آشنا و... .

حرف روی: حرف (الف) در آشنا، نما و... .

۱ـ در بیت آرایه تکرار بکار رفته‌است (تکرار کلمه آشنا).

وحدت: یکی بودن، یگانه بودن (دهخدا) در نزد عارفان، مراد از وحدت حقیقی، وجود حق است «وحدت وجود» یعنی آنکه «وجود» واحد حقیقی است ... (ف. سجادی ص ۷۸۲).

معنی: ای که آشنای دریای وحدت وجودی، اگر در جستجوی آشنایی بیشتر هستی، به راهت ادامه بده

۲ـ در بیت آرایه تصدیر وجود دارد.

معنی: خود را آشنای دریای خرد کل بگردان و در میان این جزء و کل‌ها آشنای حقیقی را جستجو کن.

۳ـ کثرت: بسیاری مقابل وحدت (ف . معین) تجلی ذات حق در مراتب مظاهر امکانیه بجهت اظهار اسماء و صفات و از این رو به لباس کثرت ملبس شود (دهخدا).

معنی: کثرت مشخصه صفات الهی‌است ذات یک خداوند شامل کثرت در وحدت می‌باشد.

۴ـ محیط: مقابل محاط، در گیرنده، احاطه کننده (غیاث).

معنی: چون ذات خداوندی در برگیرنده‌ی کل هستی‌است پس ذات پاک خداوند در همه جا فراگیر است.

۵ ـ توحید: یکتاپرستی (دهخدا) در اصطلاح سالکان، تخلیص دل و تجدید او از آگاهی به غیر حق سبحانه و تعالی. توحید، یکی گفتن ویکی کردن باشد؛ به معنی اول شرط در ایمان باشد که مبدأ معرفت باشد به معنی تصدیق به آنکه حق تعالی واحد است« انما الله اله واحد» وبه معنی دوم کمال معرفت باشد که بعد از ایمان حاصل سود و مومن نظر ازکثرت بریده و همهٔ‌کی داند و یکی بیند (ف. سجادی: ۲۶۶)

بین «بحار و موج» آرایه تناسب و «ارض و سما» صنعت‌آرایهٔ تضادوجود دارد.

معنی: صفات توحید و یکتاپرستی در هر ذره‌ای از جهان از (دریاها و موج دریا و زمین و آسمان) مشهود است.

۶ ـ معنی: هرکه غرق دریای حقیقت الهی شد او از ماجراهای ظاهری و مادی بی‌خبر خواهد بود.

۷ـ ردا: مختلف رداء، بالاپوش، عبا وخرقه (دهخدا).

پرده را برداشتن: کنایه از آشکار ساختن.

کبریا: غرور و تکبر (همان).

معنی: حجاب‌ها را کنار بزن و خود را آشکار کن تا کی لباس غرور و تکبر را باید برتن داشته باشی.

۸ ـ در بیت بین «روا و ردا» جناس ناقص اختلافی وجود دارد.

معنی: تا چه زمانی باید این واسطه وحایل وجود داشته باشه و کی زمان آن خواهد رسید که این حجاب‌ها را کنار بزنیم.

۹ـ جزو جسم نبودن: کنایه از مادی نبودن.

معنی: جسمانی ومادی بودن دور از ذات خداوندی است ذات خداوندی پاک است و وصفش با مادیات و جسمیات بی ادبی است.

۱۰ـ ضیا: روشنی (ف. معین).

معنی: به هر چه نگاه می‌کنی به نوعی زیبایی‌های خدا را در آن می‌بینی و از روشنی جمال اوست که خورشید هیچ وقت بی‌نور نیست.

۱۱ـ معنی: هر لحظه در چهره‌ی زیبای زیبارویان بطور آشکار جمال ذات خداوندی را مشاهده می‌کنم.

۱۲ـ نکته: سخن لطیف و باریک و دلنشین (دهخدا) نکته گویی؛ کنایه از رمزگشایی و اسرار گفتن.

معنی: ای که از اسرار غیبی الهی باخبر هستی از لطایف و باریکه‌های توحیدی برایمان بازگو کن.

۱۳ـ وحدت: اتحاد، یکی بودن (دهخدا).

معنی: مانند بلبل هرزمان مست و از خود بیخود می‌شوی و در باغ یگانگی وغیبت نوای یکی بودن سر می‌دهی.

۱۴ـ هوشیار: خردمند، هوشمند (دهخدا).

معنی: ای انسان خردمند این که حقیقت وجودی تو نشان داده نمی‌شود عیب از آئینه‌ی دلت می‌باشد.

۱۵ـ معنی: جهان از صفای‌تو آشکار شده و چهرۀ تو آئینه جهان نماست.

۱۶ـ معنی: ای خردمند در آئینه ظاهر عیبی نیست بلکه عیب‌های تو را نشان می‌دهد.

۱۷ـ اینک اینک: شبه جمله برای تأکید (ف، معین).

الحال: فوراً، الساعه (دهخدا).

معنی: فوراً به طرف دریای پر اندوه و خشن محنت و مصیبت عشق شتاب کن.

۱۸ـ بین «سر و سر»جناس تام وجود دارد.

معنی: اگر خواهان سلامتی وجودت هستی از این محنت و مصیبت دوری کن و اگر آرزوی غم‌های بزرگی داری با ما همراه شو.

ـ معنی: این محنت و مصیبت و غم که عارفان را فرا گرفته‌است علاج و دوایی ندارد.

۲۱ـ معنی: طالبان به سبب علاقه‌مندی بردار آویخته شده‌اند و عاشقان الهی به آتش سوزناک گرفتار هستند.

۲۲ـ معنی: آنانکه به وصال حق رسیده‌اند هر لحظه در سوز و گداز هستند و بندگان صادقش هر دم در بلا و مصیبت گرفتارند.

۲۳ـ جان‌های پاک در مقابل تابش نورانیت حق ذره‌ای بیش نیستند و در آرزوی دیدارش معلق هستند.

۲۴ـ بیت اشاره به فناء فی النفس و بقاء با الله دارد در اصطلاح صوفیه یکی از مراتب قوه عقل عملی و آن بیرون آمدن از خودبینی و مقصودگردانیدن نظر است بر ملاحظه‌ی عظمت و جلال خدائی به نحوی که همه موجودات و کمالات آنها را مستهلک و ناچیز بینند در جنب وجود و کمالات ذات باری تعالی (تقریرات فاضل تونی ص ۱۲۸ از معین).

معنی: هرکه از نفس خود جدا گشته در ذات خداوندی باقی شده‌است..

۲۵ـ باز درست اشاره به فنا فی النفس و بقاء باالله دارد بقاء باالله در اصطلاح عرفانی فانی از مدارج عالیه برای الی الله است که وجود خود را از ما سوی الله قطع کند... (دهخدا).

معنی: هرکس به مقام فناء فی ا... رسید خودبینی را رها کرد چرا که او با فنای خود به بقای الهی رسید.

۲۶ـ توتیا: سرمه (غیاث اللغات).

معنی: گرد پای اهل وحدت در چشمان اهل بصیرت، خاصیت سرمه را عمل می‌کند.

۲۷ـ دست و پا زدن: کنایه از عجز و ناتوانی در مقابل سختی‌ها.

برکه: استعاره مصرحه از دنیا.

معنی: در برکه‌ی دنیوی بیهوده و بحث تلاش می‌کنی یک لحظه به دنیای شناخت الهی قدم بگذار.

۲۸ـ معنی: هرکه از مرتبه‌ی وحدت و یگانگی سرمه‌ای بدست آورده خاک پای او به منزله‌ی سرمه و چشم روشنی چشمان ماست.

۲۹ـ ژنده: جامه‌ی پاره پاره‌ی‌کهن، (دهخدا) اهل نظر: صاحب نظر، اهل‌دل و آنکه پیوسته به خوبان نظر دارند(همان).

عرش: فلک اعظم، فلک الافلاک (دهخدا) «إِنَّ رَبَّكُمُ اللّهُ الَّذِیخَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضَ فِی سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ...» (قرآن۷/۵۴) پروردگار شما آن خدایی است که آسمان‌ها و زمین را در شش روز خلق کردید آنگاه به خلقت عرش پرداخت.

معنی: پاری از جامه‌ی کهنه انسان‌های صاحب نظر بمنزله بالاپوش ساکنان فلک الافلاک می باشد.

۳۰ ـ بیت: تلمیح دارد به حدیث قدسی «خلقنا الانسان علی صورتهی ...» (فتوحات مکیه، ج۲، ص۶۷) خلق کردیم انسان را بر شبه و صورت خود....وهمچنین «بأن *الأنسان* مخلوق *على* صورة الله كشبهه (تکوین ۱:۲۶ ـ ۲۷) قال الله "لنصنع *الأنسان على* صورتنا، كشبهنا" (تکوین ۱:۲۶).»

معنی: به احمدجام، به نسبت لباس و ظاهرش نگاه نکن او انسانی است که شباهت خدایی در او وجود دارد.

(۱۷)

عکس نمای آن صنم آئینه‌ی جمال ما

۱ عکـس نمـای آن صـنم آینـه‌ی جمـال مـا — نقـش و نگـار روی او صـورت بـی مثـال مـا
۲ هسـت‌کمـال ذات مـا پـاک زلـوث و نقصـها — عقـل رکیـک گـیج شـده در صـفت کمـال مـا
۳ گرد حدوث کـی رسـد گـرد سـراچـه‌ی قـدم — پـاک زلـوث عنصـری حضـرت ذوالجـلال مـا
۴ مـا ز فـرات ایـزدی آب حیـات خـورده‌ایـم — هسـت ز چشـمه‌ی ابـد عـین بقـا زلال مـا
۵ غنچـه‌ی بـاغ وحـدتم پـرده نمـی‌درم از آن — ز آب قـدم چـو سـاخته پـرورش نهـال مـا
۶ گـاه بـه بـرج کبریـا گـاه بـه کنگـره صـفا — طـائر مـا همـی‌پـرد بـاز بـه پـر و بـال مـا
۷ گـاه‌شـدیم‌جـرم‌پـوش گـاه‌شـدیم‌جُرعـه‌نـوش — گاه به قهـردرخـروش بوالعجـباسـت حـال مـا

(رجز مثمن مطوی مخبون) مفتعلن مفاعلن مفتعلن مفاعلن

ردیف : تکرار حرف «ما»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: جمال، مثال و ... .

حرف روی: حرف (ل) در جمال، مثال و... .

۱ـ صنم: بت، استعاره مصرحه از خوبروی، معشوق.

بی مثال: بی مانند، بی نظیر (دهخدا).

معنی: عکس چهره معشوق خوبروی آئینه جمال و زیبایی ماست نقش و نگار چهره او بمنزله صورت بی‌مانند ماست.

۲ـ لَوث: آلودن، نجاست (دهخدا).

رکیک : سست، ضعیف (همان).

معنی: کمال ذات و هستی ما بدور از پلیدیها و کاستی‌ها است عقل ضعیف در وصف کمال ما متحیّر شده‌است.

۳ـ حُدوث: نوی، تازگی (دهخدا)

قدم [قِ دَ] دیرینگی. سراچه، خانه کوچک، کنایه دنیا (همان).

حدوث: مقابل قِدم و قدمت. (آرایه تضاد) حدوث را بر دو منفی اطلاق کنند. اول کون الشی مسبوقاً بالعدم، دوم احتیاج الشی فی‌الوجود الی الغیر. و قِدَم مقابل اوست (دهخدا، نفائس الفنون) و در اصطلاح عرفا و صوفیه عبارت از سابقه‌ای است که حکم کرده است به آن حق بر بنده ازلاً و کامل می‌شود بنده بدان (دهخدا)

عنصر: جسم بسیط (همان) در مصراع اول استفهام انکاری بکار مشهود است.

معنی: تازگی و نوی (دنیا) به پای دیرینگی و کهنگی نمی‌رسد درگاه خداوندی از جسمانیت بدور است.

۴ـ فرات: خوشترین آب، آب شیرین (دهخدا).

آب حیات: آب زندگانی، ترکیب اضافی (همان).

معنی: ما آب زندگانی از چشمه‌ی خداوندی خوررده‌ایم زلالیت و پاکی ما از آب چشمه‌ی ابدیت می‌باشد.

۵ ـ پرده دری: هتک حرمت، تهتک (دهخدا).

آب قدم: مجازاً آب ازلی.

معنی: محصول‌باغ یکتاپرستی و ملکوتم و نسبت به‌آن تهتک نمی‌کنم چون‌که نهال ما از آب ازلی پرورش یافته‌است.

۶ ـ کُنگُرَه: شرفه‌ی دیوار و کوشک و برج (دهخدا).

معنی: پرنده روح ما با بال و پر ما، گاه به اوج عرش الهی و گاه به شرفه و بالای دیوار آن پرواز می‌کنند.

۷ـ جرم پوش: پوشنده‌ی گناه (دهخدا)

جرعه نوش: باده نوش (دهخدا).

در بین آرایه تکرار بکار رفته‌است تکرار کلمه‌ی«گاه».

معنی: گاهی خطاپوش مردم و گاهی باده نوش و مجرم شدیم گاهی به خاطر قهر و دوری در جوشش و خروش، حال و قرار ما شگفت‌آور است.

(۱۸)

یا رب چه جمالست رخ سیمبران را

۱ یا رب چه جمالست رخ سیمبران را	کز پای درآرند بیک لحظه سران را
۲ شایسته‌ی هر دیده نباشد رُخ دلبر	از نور کجا بهره بود بی بصران را
۳ ای زاهد مغرور به تسبیح و به طاعت	تا چند زنی طعنه تو صاحب نظران را
۴ از درد من شیفته آگاه کسی نیست	کز سر محبت چه خبر بیخبران را
۵ آن بی خبران از من آشفته چه دانند	خود را نشناسند و ملامت‌دگران را
۶ احمد ز نظر باک ندارد به ملامت	از طعنه کجا ننگ بود بی‌خبران را

(هزج مثمن اخرب مکفوف محذوف) مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن

ردیف: تکرار حرف «را»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: سیم بران، لحظه سران و ... .

حرف روی: حرف (ر) در سیم بران و سران و... .

۱ ـ سیم بر: سیمین تن (دهخدا) کنایه از جوان که در مقابل پیر باشد.

از پای در آوردن: کنایه از بیخودی و از خود بیخود کردن.

در کلمه «سران » به دلیل افاده‌ی دو معنی ایهام دیده می‌شود سران: سرها که مجاز از انسانها می‌باشد و معنی دو بزرگان و نام‌آوران.

معنی: خدایا سیمین‌تنان چه رخ زیبایی دارند که با یک نگاه، بزرگان و نام‌آوران را از خود بیخود می‌کنند.

۲ ـ معنی: جمال دلبران زیباروی را دیدن شایسته‌ی هرچشمی نیست همچنان‌که نابینایان هیچ بهره ـ ای ازنور ندارند.

۳ ـ زاهد: آنکه دنیا را به خاطر آخرت ترک کند (المنجد) در اصطلاح سالکان، زاهد؛ روی گرداننده ازدنیا و بهره های دنیوی و آن را گویند که دائم متوجه آخرت باشد و از راحت و لذت دنیا احتراز کند و خورد و خواب برخود حرام گرداند مگر به ضرورت دائم دل‌نرم و چشم‌تر باشد یک ساعت از طاعت و عبادت خالی نباشد (ف. سجادی :۴۴۲).

معنی: ای زاهد متکبر تاکی باید با ذکر و عبارات ظاهری خود صاحب نظران را نکوهش بکنی؟!

۴ ـ شیفته: عاشق، مفتون (دهخدا).

معنی: از درد دل من عاشق هیچ‌کس باخبر نیست چرا که غافلان و بی‌خبران از سرّمحبت عاشقان غافل هستند.

۵ ـ معنی: آن غافلان از من عاشق دلباخته بی‌خبرند آنها خود را هم نمی‌شناسند تنها دیگران را ملامت و سرزنش می‌کنند.

۶ ـ معنی: احمدجام، از ملامت دیگران هیچ ابایی ندارد چرا که عاشقان شیفته‌ی از خود بیخود شده ،از طعنه و سرزنش دیگران باکی ندارند.

(۱۹)

اگر خود را نمایم آشکارا

۱ اگر خود را نمایم آشکارا   یقین بینی جمال کبریا را
۲ شجر در نطق آمد از زبانم   بگفت انّی انا الله آشکارا
۳ به موسی چون نمودم تاب خود را   از آن پرتو بگفت آنست ما را
۴ نظر کن بر رخ خوبان سراسر   که تا دریا   بی اسرار خدا را
۵ ز دریائیم و دریائیست اِرنا   مشو غافل دمی دریاب ما را
۶ به هر ذرّه نمودار خدائیش   عیان بنگر به هر ذرّه خدا را
۷ نگر احمد به لوح عارض دوست   به چشم خود ببین سر خدا را

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل=فعولن

کلمات قافیه: آشکارا، کبریا و... .

حرف روی: حرف (الف) درآشکارا، کبریا و... .

۱ـ کبریا: جلال، عظمت (دهخدا).

معنی: اگر ماهیت خود را نمایان سازم به یقین زیبایی‌های عظمت خداوند متجلی خواهد شد.

۲ـ زبانم؛ مجازاً از گفته‌هایم می‌باشد. در قرآن آمده که خداوند چند نوبت با حضرت موسی (ع) صحبت کرده است « فلمّا اَتاها نُودِیَ من شاطِیَ الوَادِ الاَیمَنِ فی البقعِه المبارَکَهِ مِن الشَّجَرِهِ أن یا موسی اِنّی اَنا الله ربُّ العالمین» (قرآن ۲۸/۳۰) چون موسی به آن آتش نزدیک شد به او از جانب وادی اَیمَن در آن بارگاه مبارک از آن درخت (مقدس) ندائی رسید که ای موسی هوش‌دار که منم خدای (یکتا) پروردگار جهانیان. حضرت موسی از درخت، نغمه توحید شنید.

معنی: درخت از گفته‌هایم به سخن درآمد و جمله «انّی انا الله » را آشکارا بیان کرد.

۳ـ تاب: حرارت، گرمی، تابش (دهخدا) تلمیح دارد به داستان حضرت موسی« وَلَمَّا جَاء مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنظُرْ إِلَيْكَ قَالَ لَن تَرَانِي وَلَكِنِ انظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخخَرَّ موسَى صَعِقًا... » (قرآن۱۴۳/۷).

معنی: وقتی تابش نور خود را به موسی نشان دادم پرتوهای آن نور در چشمان موسی آتشی مهیب دیده شد.

۴ـ معنی: بر رخ زیبای خوبرویان نظر کن تا اسرار خداوندی را در آن دریابی.

۵ ـ معنی: ما از دریا هستیم و کلام قرآنی «رب ارنی» برای دریا بودن است بنابراین غفلت را کنار بگذار ما را دریاب.

۶ ـ معنی: در ذره ذره ی خلقت آثار خالق دیده می شود پس در دل هر ذره خدا را دریاب.

۷ـ عارض: چهره (دهخدا).

ای احمدجام، به صفحه چهره دوست نگاه کن تا به چشم خود اسرار الهی را ببینی.

(۲۰)

اسرار غیب دوش نمودار شد مرا

۱	اسرار غیب دوش نمودار شد مرا	هر روز عشق جمله پدیدار شد مرا
۲	گنجی که بود در تتق غیب در حجاب	اندر طلسم عشق نمودار شد مرا
۳	درّ نهان که در تگ دریای عشق بود	اکنون ز فیض او همه اظهار شد مرا
۴	هر صورتیکه در نظرم گشت آشکار	آئینه جمال رخ یار شد مرا
۵	حسن خدای آنکه نهان بود در تتق	ناگه پدید از رخ دلدار شد مرا
۶	انوار حُسن‌دوست به هر ذره ظاهر است	لیکن عیان به حلقه‌ی زنار شد مرا
۷	**میخواست احمدی که کند سر عشق فاش**	اما دلیل شرع نگهدار شد مرا

(مضارع مثمن اخرب) مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن

ردیف: تکرار کلمات «شد مرا» درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: نمودار، پدیدار و ... .

حرف روی: حرف (ر) در نمودار، پدیدار و... .

۱ـ نمودار شدن: آشکار شدن، نمایان شدن (دهخدا).

جمله: همه (ف. معین).

هر روز: مجازاً همان لحظه.

معنی: دیشب راز و رمز عشق برایم آشکار شد و همان لحظه همه اسرار عشق برایم نمایان شد.

۲ـ تتق [تَ تُ] سراپرده، احتمال اصل این کلمه تتغ باشد که اشتباهاً با قاف نوشته است برای اینکه عربی نیست و با داشتن حرف (ق) فارسی نمی‌تواند فاری باشد (دهخدا).

طلسم: جادو (ف. معین).

معنی: گنجی‌گرانبها در سراپرده غیب وجود داشت که در سایه قدرت جادو مانند عشق برایم آشکار شد.

۳ـ درّ: مروارید (دهخدا).

فیض: عطا و بخشش و در اصطلاح صوفیه مراد جود است (همان).

معنی: مرواریدی گرانبها که در دریای عشق نهفته بود اینک در سایه‌ی بخشش عشق همه‌اش نمایان شد.

۴ـ معنی: هر چهره‌ای که در نظر نمایان گشت بمنزله آئینه تمام نمای زیبایی معشوق گردید.

۵ـ معنی: حسن خداوندی که در سراپرده غیب پنهان بود بناگاه از رخ معشوق برایم نمایان شد.

۶ ـ زنّار: [زُ ن ن] کمربندی که زرتشتیان بر کمر بندند (ف. معین).

معنی: انوار حسن‌دوست که از هر ذره و پرتوی، درتجلّی است درحلقه‌ی کمربند زرتشتیان برایم نمایان شد.

۷ ـ دلیل: حجت، راهنما (دهخدا).

معنی احمدجام میخواست رموز عشق را فاش نماید اما راهنمای شرع مانع از این کار شد.

(۲۱)

تعبیه ایست بوالعجب پنجره‌ی وجود ما

۱	تعبیه‌ایست بوالعجب پنجره‌ی وجود ما	طایر قدس میکشد زحمت تار و پود ما
۲	مظهر جان‌عاشقان هست چو کعبۀ صفا	هست از ان به روی تو هر طرفی سجود ما
۳	جمله‌صفات ایزدی‌هست به‌ذات ما عیان	باز نگر تو آن صفت در صفت شهود ما
۴	روح مقدسی چسان عاشق دلبران شود	گر نکند جمال تو هر نفسی ربود ما
۵	**هست بقای احمدی چون به بقای ایزدی**	چند دم از فنا زنی نیک نگر خلود ما

(رجز مثمن مطوی مخبون) مفتعلن مفاعلن مفتعلن مفاعلن

ردیف: تکرار حرف «ما»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: وجود، پود و ... .

حرف روی: حرف (د) در وجود، پود و... .

۱ ـ تعبیه: آراستن، آماده کردن (دهخدا).

بوالعجب: عجیب، غریب (همان).

معنی: هستی ما آرایشی عجیب است که پرنده‌ی قدسی آن را بوجود می‌آورد.

۲ ـ معنی: چون کعبه‌پاک و باصفا مظهر و سرچشمه‌ی روح عاشقان خداوندی است به همین خاطر از هرطرف سجده‌گاه ما شده‌است.

۳ ـ معنی: همه صفات خداوندی در ذات ما آشکار است. نگاه کن که آن صفات در صفات شاهدان ما متجلی است.

۴ ـ معنی: روح پاک، چگونه عاشق معشوق و دلبر شود اگر جمال تو هر لحظه دل ما را مجذوب خود نکند.

۵ ـ خُلود: همیشگی، دوام، جاودانگی (دهخدا).

معنی: جاودانگی احمدجام، چون به جاودانگی خداوند وابسته است پس چقدر از فنا دم می‌زنی دوام و همیشگی ما را بنگر.

(۲۲)

با خدائیم و شما را رهنما

۱	بـــا خــــدائیم و شــــما را رهنمـــا	در حقیقـــت مـــن خـــدایم مـــن خـــدا
۲	آمـــدم در صـــورت انســـان پدیـــد	مـــن شــــما را رهنمـــا و پیشـــوا
۳	بایــدت از خــود کنــون بیــرون شــدن	تـــا یقـــین گـــردد تـــو را ایـــن مـــاجرا
۴	تـــو خـــدائی نیـــک بـــین در خویشـــتن	نیســـت غیـــری در میـــان جـــز نـــام مـــا
۵	گـــاه چـــون موســـی روم در کـــوه طـــور	گـــاه چـــون عیســـی شـــوم در مقتـــدا
۶	گـــاه بـــر شـــکل دگـــر پیـــدا شـــوم	گـــه شـــوم ظـــاهر بـــه شـــکل مُصـــطفا
۷	گـــاه تیـــغ کـــین شـــوم چـــون ذوالفقـــار	گــــاه گــــردم در لبــــاس مرتضـــا
۸	بـــوده و هســـتم و باشـــم بـــی شـــکی	نیـــــک بنگـــــرد ردای کبریـــــا
۹	احمـــدی در چشـــم ظـــاهر دیـــده اســـت	در جمـــال دلبـــران نـــور خـــدا

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

کلمات قافیه: رهنما، خدا و ...

حرف روی: (الف) در رهنما، خدا و...

۱ ـ بیت اشاره دارد به مقام «وحدت وجودی »شاعر و ماجرای« منصور حلاج» که ندای «اناالحق»سر- می‌داد.

در مصرع دوم با حضور آرایه تکرار (خدا) به نوعی تأکید نیز دیده می‌شود.

معنی: ما متصل به حق و خدا هستیم در حقیقت ما مظهر و مورد تجلّی خدا هستیم پس بتحقیق ما حق هستیم حق.

۲ ـ معنی: من تجلی خدائی هستم که به شکل و نقش انسان درآمده‌ام پس من راهنما و پیشوای شما هستم.

۳ ـ از خود بیرون آمدن: بالکنایه رها کردن منیت و نفس و سعی در وصال حق نمودن.

معنی: تو اول باید از خود و نفسانیت بیرون بیایی تا این حقیقت برای تو اثبات گردد.

۴ ـ بیت اشاره دارد به کلام گهربار «... و *نَفَخْتُ فیه من روحی*...» (قرآن ۱۵/۲۹) که خداوند می‌فرماید از روح خود در آن دمیدم.

معنی: تجلی آثار خداوندی را در خود به دقت ببین که بین ما و خدا جز اسماء الهی فاصله‌ای نیست.

۵ ـ کوه طور: کوهی که حضرت موسی (ع) برآن به مناجات می رفت، طور سینا (دهخدا).

هرکه در مصر شود یوسف چاهی نبود   هرکه به طور شود موسی عمران نشود.

(سنایی، قصیده :۶۱)

معنی: گاهی مانندحضرت موسی (ع) جهت عبادت به کوه سینا روم (قدم در عبادت و بندگی نهم) و گاهی مانند حضرت عیسی (ع)پیشوا و مقتدای خلق گردم.

۶ ـ معنی: من انسان، زمانی به شکل و هیئت دیگر ظاهر شوم و گاهی به شکل حضرت (ص) مصطفی ،پیغمبر، جهت ارشاد و بر مردم ظاهر شوم.

۷ ـ ذوالفقار: [ذُ، فَ]: نام شمشیر مثبه بن الحجاج که به روز بدرکشته شد و پیامبر (ص) آن شمشیر را به خود برگزید و در جنگ احد آن را به علی (ع) داد و گفت «لافتی الاعلی لاسیف الا ذوالفقار» (بحار ،ج۲۰ ص) جوانی (جوان مردی) نیست مگر علی و شمشیر نیست مگر ذوالفقار.

معنی: گاهی مانند ذوالفقار علی (ع) شوم برای از بین بردن دشمنان و گاهی شبیه علی (ع) شوم در مقابل دشمنان.

۸ ـ درمصرع اول صنعت جمع متصوراست.

معنی: بدقت نگاه کن که از ازل تا ابد لباس و خرقه‌ی شکوه و عظمت بندگی برتن کرده‌ام.

۹ ـ معنی: احمدجام، به چشم ظاهری خود در جمال معشوق نور خدایی را مشاهده کرده‌است.

(۲۳)

ساقی سرمست یار آمده در جام ما

۱	ساقی سرمست یار آمده در جام ما	خویش شده آشکار کرده بشر نام ما
۲	بُلبل لاهوتیم از چمن کبریا	قید طبیعت شده پنجره‌ی دام ما
۳	ما نه‌در آن آشیان مسکن خود کرده‌ایم	در حرم کبریاست روضه‌ی اکرام ما
۴	ما ز خودی مانده‌ایم در تتق احتجاب	کاش همی برفتند پرده‌ی اوهام ما
۵	هست جمال احد بر رخ احمد عیان	بر تو همه ظاهر است سنت احکام ما

(منسرح مثمن مطوی مکشوف) مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن

ردیف: تکرار حرف «ما» درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: جام، نام و... .

حرف روی: حرف (الف) در جام، نام و... .

۱ـ ساقی: سیراب کننده، آنکه می در ساغر حریفان درافکند (دهخدا)

سرمست: سرخوش، خرم (همان). ساقی سرمست: صفت بیانی.

در جام آمدن: کنایه از دیده شدن در جام شراب.

معنی: ساقی سرخوش از می معشوق در جام ما ظاهرشده و ما را بشر نام کرده است.

۲ـ لاهوت: صفت نسبی از لاهوت مقابل ناسوت، عالم غیب، عالم خدای (دهخدا).

در قید طبیعت شدن: کنایه از اسیر دنیا بودن.

معنی: بلبل خوش نوای عالم غیبت هستم از عالم خداوندی دور شده و در قفس دنیا اسیر شده‌ام.

۳ـ روضه: مرغزار، چمنزار(دهخدا).

اکرام: اِنعام (ف. معین).

معنی: ما در منزل حقیقی خود سکنی نگزیده‌ایم چرا که حریم خداوندی محل روزی و انعام ماست.

۴ ـ تتق: سراپرده (دهخدا)

معنی: ما از محل اصلی و منتسب به خودمان در حجاب و سراپرده دنیا افتاده‌ایم ای کاش! این پرده‌ی وهم و خیال از مقابل چشم‌ها برداشته می‌شد.

۵ ـ معنی: رخسار زیبای احدیت در رخسار احمد جام، آشکار است و سنّت نبوی و احکام آن در اعمال او نمایان است.

(۲۴)

جمال لم یزلی نقشبند کلک قضا

۱ جمـال لـم یزلـی نقشـبند کلـک قضـا — ز عشــق کــرده مصــور بــه لــوح عــارض مــا
۲ هر آنچه در نظـر آیـد جمـال ماسـت در او — ولیـــک بهـــره نـــدارد دو دیـــده‌ی اعمـــا
۳ کجاست چشم خـدابین‌کـه روی مـا بینـد — عیانســت صــورت مــا در وجــود ایــن اشــیا
۴ اگـر نهانسـت جمـالش زدیـده‌ی کـوران — جمـال و پیکـر او بـین بـه چشـم مـا پیـدا
۵ شـمول وحـدت او هسـت در همـه ذرات — بـه هـر صـفت کـه نمـودار مـی‌کنـد حقّـا
۶ گهی‌به‌صـورت مجنـون و گـاه چـون لیلـی — گهـی بـه صـورت وامـق گهـی چنـان عـذرا
۷ شـعار احمـد دیوانـه اسـت چـرم و پـلاس — لبـاس پادشـهان نیسـت جـز کـلاه و قبـا

(مجتث مثمن مخبون محذوف) مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن

کلمات قافیه: قضا، ما، اعما و....

حرف روی: حرف (الف) در قضا، ما و....

۱ـ نقشبند: (نقاش، مصور، خدای تعالی را هم اطلاق شود (دهخدا).

لم یزلی: جاودانگی، همیشگی (دهخدا) بی زوال و عبارت از ذات حق تعالی بُوَد (همان).

کلک: نی، قصب، استعاره از نی و قلم می‌باشد خصوصاً قلم کتابت (دهخدا، لغت فرس اسدی ج اقبال، ص. ۲۵۷).

کلک قضا ؛ قلم تقدیر (دهخدا) اضافه تعلقی.

قدیمی نکوکار نیکی پسند — به کلک قضا در رحم نقشبند

(بوستان سعدی، نیایش)

قضا: تقدیر، سرنوشت (ف. معین).

عشق: دوستی بر عکس (منتهی‌الارب).

مصوِّر: تصویرگر، نقاش و چهره آرای (دهخدا).

معنی: جمال بی‌زوال خداوندگار با قلم قضا و حکمت خود تصویری از عشق معبود، بر چهره‌ی ما به تصویر کشیده است.

۲ـ دیده: چشم (دهخدا).

اعما: نابینا (همان).

معنی: هر چیزی که دیده می‌شود زیبایی چهرۀ معشوق ما، در آن نمایان است اما این چشم ظاهر، هیچ بهره از آن دیدن ندارد (اشاره به مقام وحدت شهودی دارد).

۳ ـ معنی: چشم حقیقت بینی لازم است که چهره ما را ببیند چراکه صورت واقعی ما در وجود مخلوقات آشکار و نمایان است.

۴ ـ کوران: مفرد کور، آنکه از بینایی محروم است، نابینا در این‌جا مجازاً کور دل (دهخدا).

معنی: اگر جمال معشوق از دیده‌ی کور دلان بدور است پس جمال و زیبایی معشوق در چشمان حقیقت جوی، آشکار است.

۵ ـ معنی: وحدت و یگانگی حق در هر ذره‌ای موجود و مشهوداست و در هر صفت و توصیفی بحق نمایان و پیداست.

۶ ـ در بیت به لحاظ اشاره به داستان لیلی و مجنون وامق و عذرا آرایه تلمیح وجود دارد.

معنی: چهره حق گاه به صورت عاشق و گاه به صورت معشوق در تجلّی و مشهود است.

۷ ـ چرم: پوست انسان یا حیوان (ف. آنندراج).

پلاس: پشمینه‌ی ستبر که درویشان پوشند، گلیم ستبر (دهخدا).

کلاه: چیزی که بر سر نهند، مجازاً تاج پادشاهی (برهان قاطع).

قبا: نوعی جامه‌ی جلو باز (دهخدا).

چرم و پلاس بودن: کنایه از بی ارزش بودن و می‌تواند مجاز از سخنان بی ارزش و پوچ باشد در مقابل کلاه و قبا، که کنایه از ارزشمندی و فاخر بودن است و می‌تواند مجاز از سخنان با ارزش و گراسنگ نیز باشد. دربیت بلحاظ کاربرد «چرم، پلاس، لباس ،کلاه و قبا)اراده آرایه تناسب و لف و نشر بدور ازذهن نیست.

معنی: شعار و گفتار احمد دیوانه، همانند چرم و پلاس ساده و بی‌ارزش است همانگونه که کلاه و قبای گرانبها شایسته‌ی بزرگان است. (شاعر از اینکه با سخنان طنزگونه ازمعنای ظاهری معنی باطنی را اراده نموده باشد متصوراست).

(۲۵)

بلبل از گل مطلب عهد وفا داری را

۱ بُلبل از گل مطلب عهد وفاداری را	زانکه خود نیست وفا شاهد بازاری را
۲ دل به هر جای مده یار وفادار بخواه	آنکه او سر ببرد یاری و دلداری را
۳ هرگز از شاهد گردنده و نیابید وفا	شاهد شوخ سزاوار نشد یاری را

۴ شمع هر مجلس‌خودرا مکن‌ای‌شاهد شنگ   از دل خویش بشو صورت بیزاری را
۵ احمد از شاهد بی مهر وفائی مطلب   بلبل از گل تو مجو عهد وفاداری را

(رمل مثمن مخبون محذوف) فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن

ردیف: تکرار حرف «را» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: وفادارای، بازاری و...

حرف روی: حرف (ر) در وفاداری، بازاری و....

۱ـ شاهد: زیباروی، معشوق (دهخدا).

شاهد بازاری: شاهد هرجایی، مبتذل (همان).

بلبل: منادا واقع شده‌است.

معنی: ای بلبل عاشق، از گل رسم وفادایی مخواه چون‌که گل همانند معشوق هرجایی است که خود را برای همه تسلیم می‌کند.

در کار گلاب و گل حکم ازلی این بود   کاین شاهد بازاری و آن شاهد پرده نشین باشد

(حافظ، غزل:۶۱)

۲ـ معنی: عاشق هر جا و هر چیزی مشو برای خود یاری وفادار پیدا کن یاری که وفاداری و دوستی را به پایان برساند.

۳ـ شاهد گردنده: زیبا روی چرخنده (دهخدا) مجازاً زیباروی بدکاره و فاحشه.

شاهد شوخ: زیباروی بی حیا و بی شرم و گستاخ (همان).

معنی: هرگز از معشوق پیاله گردان وفا نمی‌یابید چون معشوق بی‌وفا سزاوار یار بودن و معشوق بودن نیست.

۴ـ شاهد شنگ: زیبا روی شیرین حرکات و بی حیا مجازاً معشوق بی حیا.

با شاهد شوخ و شنگ و با بربط ونی   کنجی و فراغتی و یک شیشه‌ی می

(حافظ، غزل:۳۹)

معنی: ای معشوق زیبا روی، هرگز خود را شمع هر مجلسی مکن مسئله‌ی بیزاری و نفرت را از دل خود پاک کن.

۵ ـ معنی: ای‌احمد، جام، از معشوق بی‌محبت انتظار وفاداری نداشته باش؛ و مانند بلبل عاشق، تو از گل تو توقع وفاداری دائمی نداشته باش.

(۲۶)

زاهدا پیشه مکن عادت خودرائی را

۱ زاهـدا پیشـه مکـن عـادت خـودرائـی را — زانکـــه درمـــان نبـــود علـــت ســـودائی را
۲ هرگـز از شـاهد گردنـده مجـو عهـد وفـا — کـــه وفـــائی نبـــود شـــاهد هـــرجـــائی را
۳ غـرّه حُسـن مشـو مهـر و وفـا پیـدا کـن — کـــه ثبـــاتی نبـــود حُســـن دل آرائـــی را
۴ شهره‌ی‌شـهر مشـو مجلـس هـرکس شـتاب — بـا یکـی بـاش و گـزین گوشـه تنهـائی را
۵ احمـد از دلبـر بـی مهـر مجـو رسـم وفـا — طمـــع از کـــور مکـــن دیـــده‌ی بینـــائی را

(رمل مثمن مخبون محذوف) فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن

ردیف: تکرار حرف (را) درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: خودرائی، سودائی و... .

حرف روی: حرف (الف) در رای و سودا و... .

۱ـ زاهد: عابد، پارسا (دهخدا).

خود رائی: استبداد، تکبر (همان)

علت: بیماری(ف. معین)

سودا: نام خلطی از اخلاط اربعه و در فارسی به معنی دیوانگی است و این مجاز است چرا به سبب کثرت خلط سودا جنون پیدا شود (دهخدا).

علت سوداء: بیماری اخلاطی و مجازاً دیوانگی.

در بیت وجودآرایه تمثیل محتمل است.

معنی: ای زاهد، تکبر و استبداد را پیشه و طریقت خود قرار مده چونکه بیماری سودا (دیوانگی ناشی از تکبر) درمانی ندارد.

۲ـ معنی: هرگز از معشوق پیاله گردان انتظار وفا نداشته باش. چون‌که معشوق هر مجلسی لایق عشق ورزیدن نیست. بیت فوق به نوعی از غزل قبلی استقبال گردیده است.

۳ـ غرّه: [غِ ر رَ]: فریفته شدن، متکبّر، مغرور (دهخدا).

که: برای تعلیل به‌کار رفته‌است.

معنی: فریفته‌ی‌حسن و خوبی هرکس مباش در جستجوی معشوق وفادار و با محبت باش چون کسی‌که به هرکسی دلش را آرایش می‌دهد عشق ثابت و واقعی ندارد.

۴ـ شهره: مشهور، نامدار (دهخدا).

شهره‌ی شهر: کسی‌که در شهر به چیزی مشهور شده‌باشد (همان) مجازاً مشهور در بدکارگی.

منم که شهره‌ی شهرم به عشق ورزیدن منم که دیده نیالوده‌ام به بد دیدن

(حافظ، غزل: ۳۹۳)

در بیت آرایۀنغمه‌ی حروف (ش) به‌کار رفته‌است. (تکرار حرف «ش») هم‌چنین بین کلمات «شهر و شهره »جناس ناقص افزایشی نافذ است.

معنی: با رفتن به هرمجلسی مشهور هرجایی مباش عاشق یکی باش و با این عشق گوشه‌نشینی اختیارکن.

۵ ـ در مصرع دوم آرایه کنایه به‌کار رفته‌است همچنین مصرع دوم را جهت اثبات نظر خود در مصرع اول آورده است (آرایه تمثیل).

انتظار بینایی از کور داشتن: کنایه از انتظار غیرممکن.

معنی: ای‌احمد جام، از معشوق بی‌محبت رسم و آئین وفاداری مطلب که این‌کار غیرممکن می‌باشد. همچنان‌که از نابینا انتظار دیدن ناممکن است.

(۲۷)

چشم خدا بین ندید غیر جمال خدا

۱	چشـم خـدابین ندیـد غیـر جمـال خـدا	نیســت جمـــال خـــدا از نظـــر مـــا جُـــدا
۲	نیسـت بجـز ذات او در همـه عـالم پدیـد	کـــور چســـان بنگـــرد ذرّه و خورشـــید را
۳	در نظر اهـل حـق‌هسـت‌یکـی آب و مـوج	غرقــه‌ی دریــای جهــل گرچــه نشــد آشــنا
۴	صـورت‌زیبـای او در نظـر و چشـم‌ماسـت	در نظـر حـق ببـین هسـت یکـی بحـر و مـا
۵	ناظر حق بـین مـا دیـده‌ی اَحـول نداشـت	دیــده‌ی احمــد چــو یافــت نــور از آن توتیــا

(منسرح مثمن مطوی مکشوف) مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن

کلمات قافیه: خدا، جدا و... .

حرف روی: حرف (الف) در خدا و جدا... .

در بیت نغمه‌ی حروف، تکرار حرف (خ و ح) وجود دارد.

۱ـ معنی: چشم خدابین و حق‌بین غیراز خدا چیزی نمی‌بیند چراکه جمال و زیبایی خداوند از مشاهدات ما دور و جدا نیست.

۲ـ معنی: هر چه در عالم می‌بینی خارج از ذات باری تعالی نیست همچنان‌که نابینا ذره و خورشید را یک جو تصور می‌کند.

۳ـ بین کلمات «آب، موج، غرقه، دریا و آشنا »مراعات نظیر دیده می‌شود.

دریای جهل: تشبیه بلیغ.

ذات قدیم نه جزء است و نه کل؛ مثل دریایی بی‌انتهاست که ازکم وکیف جزر و مد برون است و همه, جز یک موج نیستند.

معنی: در دیده اهل حقیقت بین آب و موج یکی می‌باشند (فاصله نیست) زیرا شنا کننده آگاه و با تدبیر هیچ وقت غرق دریای جهل و نادانی نمی‌شود.

۴ـ

به نظر شاعر؛ آنکه به مقام «کثرت وحدت » رسیده تعدد را حقیقی نمیداند.

معنی: چهره زیبای حق در چشم و دیده متصور است نگاه کن که در دیده‌ی حق بین، بین دریا و ما هیچ فرق و فاصله‌ای وجود ندارد.

۵ ـ اَحوال: کژچشم، دوبین (دهخدا)

.توتیا: سنگ سرمه، اصل در این لغت دودها بوده و توتیا معرب آن است (دهخدا).

معنی: زمانی‌که چشمان احمد جام، از آن سرمه الهی روشنی یافت، ناظر حقیقت‌بین ما چشمان کج و دو بین نداشت.

(۲۸)

منم در جُمله موجودات پیدا

۱ منم در جُملـه موجـودات پیدا — منم در کسوت آدم هویدا
۲ منم جز من دگر کس نیست موجود — که ظاهر گشته ام در کلّ اشیا
۳ مرا عارف محقق می‌شناسد — که گوهر را شناسد مرد دانا
۴ هر آن ذرّه که در کون و مکانست — زتاب من شده خورشید سیما
۵ منم دریای هر موجی که بینی — نمودار است آن از عین دریا
۶ من آن خورشید تابانم که هر صبح — کنم هر ذرّه را خورشید اشیا
۷ به نزد من چه کفر است و چه اسلام — چه دین مؤمن و چه راه ترسا
۸ گهی بر صورت آدم پدیدم — گهی ظاهر شدم بر شکل حوّا
۹ گهی بر صورت لیلی و مجنون — گهی بر صورت وامق و عذرا
۱۰ گهی دریا شدم آبی نمودم — گهی چون کوه گشتم گاه صحرا

۱۱ نمـــودارم بـــه هـــر شـــکلی کـــه بینـــی چـــه در اشـــیا چـــه انـــدر جملـــه اســـما
۱۲ زکـــج بینـــی دو بینـــد مـــرد احـــول بـــه پنـــدار اســـت یکتـــا مـــرد بینـــا
۱۳ چـــو احمـــد در همـــه موجـــود گشـــته یکـــی بـــین شـــد بـــه فضـــل حـــق تعـــالی

(هزج مثمن محذوف) مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل=فعولن

کلمات قافیه: پیدا، هویدا و... .

حرف روی: حرف(الف) در پیدا، هویدا و... .

۱ـ معنی: من (آن جلوه‌ی خدایی هستم که)در تمام خلقت نمودار آشکار و در لباس آدمیست ظاهر شده‌ام.

این غزل با دو غزل پیشین وحدت موضوعی داشته و اشاره به مقام «وحدت وجودی شاعر(عاشق ومعشوق)دارد.

۲ـ معنی: غیر از من (جلوه‌ی خدایی) هیچ چیزی دیگر موجود نیست که در کل موجودات و خلقت نمایان شده باشد.

۳ـ عارف: شناسنده (منتهی‌الارب) در اصطلاح عرفانی آنکه خداوند او را به مرتبه شهود ذات و اسماء و صفات خود رسانیده باشد و این مقام به طریق حال و کاشفه بر او ظاهر شده باشد نه به مجرد علم و معرفت حال و گفته شده‌است. که عارف کسی است که دنیا بر او تنگ باشد (ف. سجادی: ۵۶۵).

محقق: تحقیق کننده، پژوهنده (غیاث، دهخدا).

گوهر: سنگ قیمتی مثل الماس و لعل و مروارید و امثال آنها (دهخدا).

مرد دانا؛ ترکیب وصفی ،کنایه از گوهر شناس، صراف و سخن شناس.

در بیت آرایه تمثیل بکار رفته‌است.

معنی: مرا انسان عارف و خداشناس اهل تحقیق می‌شناسد چراکه من گوهری اصیل هستم که مرد دانا و خردمند(گوهر شناس) مرا شناسد.

۴ـ کون و مکان: گیتی و آنچه در آن است (ف. معین).

تاب: تابش، تلالو روشنی (دهخدا).اشاره به غیر منقسم بودن آفتاب با نورش در ذات وجود واحد حقیقی.

معنی: هر ذره‌ای که در هستی وجود دارد از تابش نور من به خورشید پدید آمده است.

۵ ـ در نظر شاعر وجود دریای بیکران است و موجودات همه امواج اویند و امواج عین دریا ودرعین حال خود موجودند.

معنی: من سرچشمه و سرمنشأ امواج خروشان هستم که از دریا پدیدار و نمایان شده‌است.

۶ ـ معنی: من آن خورشید تابنده هستم که هر صبح هر ذره از آفرینش را چون خودم درخشنده نورانی‌کنم.

۷ـ بین «کفر و اسلام» و «مؤمن و ترسا» صنعت تضاد یا طباق حاصل است.

معنی: من می‌توانم تشخیص بدهم که چه چیز کفرآمیز و چه‌چیز اسلامی است و من هستم که دین اسلام و مسیحیت را تشخیص می‌دهم.

۸ ـ بین کلمه «آدم و حوّا »آرایه تناسب وجود دارد.

معنی: من گاهی بر شکل حضرت آدم و گاهی نیز بر شکل حوّا نمایان می‌شوم.

۹ـ به نظر «احمد جام» وجود ذات واحدی است که در هر مظهری به ظهوری خاص ظاهرشده وکسی که به مرتبه شهود نرسد تعدد را حقیقی و واقع میداند درحالیکه او این باور را از دریچه وهم وخیال مینگرد.

بین «لیل و مجنون»و «وامق و عذرا»آرایه تناسب وتلمیح وجود دارد.

معنی: من گاهی بر صورت لیلی و گاهی مجنون و گاه بر شکل وامق و گاه به شکل عذرا ظاهر می‌شوم.

۱۰ـ بین کلمات «دریا و کوه و صحرا»تناسب یا مراعات نظیر وجود دارد.

معنی: گاهی مانند دریای پرآب و گاه چون کوه استوار و گاه چون صحرا خشک می‌شوم.

۱۱ـ معنی: من به همه اشکال و اسماء آفرینش ظاهر می‌شوم.(درمقام وحدت درکثرت همۀ اسما یکی مسمی بوده وجمله اشیا را عین هستی میداند.)

۱۲ـ معنی: در چشمان مرد احوال بخاطر کج بینی او دو تا دیده می‌شوم و در خیال و نگاه مرد واقع بین من یکی و واحد دیده می‌شوم.

۱۳ـ معنی: وقتی احمد جام، (تجلی ذات خداوندی)در همه موجودات عیان است پس به فضل خدای تعالی او را (با ذات احدیت)واحد و یکی بین.

(۲۹)

ای رخ بیچون تو صورت معنی نما

۱	ای رخ بیچـــون تـــو صـــورت معنـــی نمـــا	وی لـــب میگـــون تـــو بـــاده مســـتی فـــزا
۲	دردوجهـان‌نیسـت‌کـس‌جزکـه‌همانسـت‌وبـس	نیـــک ببـــین در همـــه صـــورت آن خودنمـــا
۳	گرچـــه معـــیّن بـــذات نیســـت بهـــر ذرّه‌ای	خـــاص تجلّـــی او هســـت هـــر شـــیئی نمـــا
۴	اهـل بصـیرت نظـر گرچـه بـه معنـی کننـد	نیســـت بـــه راه طلـــب صـــورت و معنـــی را
۵	روی حقیقـــت نمـــا واســـطه را دورکـــن	از رخ خـــود بـــرفکن برقـــع تلبـــیس را

۶ حســن تــو عشــاق را آینــه‌ی وحدتســت روی تــــو مشــــتاق را پرتــــو نورخــــدا
۷ نیــک ببــین ذات او صــورت و معنــی بهــم معنـــی صـــورت ببـــین در صـــفت ایـــن ادا
۸ هســـت تجلّـــی او در صـــفت احمـــدی صـــورت احمـــد نگـــر در تتـــق کبریـــا

(منسرح مثمن مطوی مکشوف) مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن

کلمات قافیه: نما، فزا و... .

حرف روی: حرف (الف) در نما و فزا و... .

۱ـ بیچون: چون، مثل، مانند و همتا؛ بی چون یعنی بی‌مانند(دهخدا)

در مصراع دوم، مابین«لب و می و مستی»آرایه تناسب وجود دارد.

معنی: ای معشوق، که چهره بی‌مانند تو جلوه‌ای از معشوق حقیقی است و لب آلوده به می و شراب تو مانند باده‌ای است که موجب افزایش مستی می‌شود.

۲ـ معنی: در دو جهان هیچ‌کس غیر خود نیست پس دقت کن که در همه حالت خود واقعی‌ات را نشان بدهی.

۳ـ معنی: هیچ ذره‌ای جلوه‌گر ذات خود نیست بلکه هر ذره‌ای از اشیا تجلّی ذات خاص خداوند است.

۴ـ طلب به فتح اول و دوم، در لغت به معنی جستن و در اصطلاح سالکان، طلب آن را گویند که روز و شب در یاد او باشد، چه در خلوت و چه در جمع و چه در خانه و چه در بازار، اگر بلا و محنت دنیا خود اختیار کند، اگر همه‌ی خلق از گناه توبه کنند تا در دوزخ نیفتند، او توبه از حلال کند تا در بهشت بیفتد و همه ی جهانیان طلب راحت و مراد کنند و طلب مولی و رؤیت کنند، همه ی مردم در کار خود زیادتی طلبند او به هر حال که باشد در یکی کوشد، اگر بیاید ایثار کند و اگر نیابد شکر کند، از نایافت مراد شاد شود تا از همه‌ی بندها آزاد شود و قدم بر توکل نهد، نه از خلق سؤال کند نه از حق، سؤال از خلق را شرک داند و از حق شرم، و بلا، محنت، عافیت، عطا و منع و رد و قبول خلق برای وی یکسان باشد و گفته اند: طلب، جستن حق است به طریق عبودیت.

طالب در اصطلاح سالکان کسی است که از شهرت طبیعی و لذت های نفسانی عبور کند و پرده‌ی پندار از روی حقیقت بردارد و از کثرت به وحدت رود تا انسان کاملی گردد و این مقام را فناء فی الله گویند که نهایت سیر طالبان است و گفته اند: طالب در هیچ منزلی آرام نمی‌گیرد بلکه هر دو جهان بر وی حرام است. (گوهرین: ۳۰۷) .

می گوید: «چون مرد را درد طلب فرا گیرد و در این راه همت کند و از سر درد و محبت و آتش شوق به طلب مطلوب خود برخیزد، از بس آتش دوستی و آتش استان که در دل وی است، هر چیزی را که ببیند، همه خداوند را بیند و بجز او هیچ نبیند». (همان: ۸۶)

معنی: اگر چه انسان‌های آگاه به کنه هر چیز توجه می‌کنند اما جستجوی صورت و معنی به تنهایی امکان پذیر نیست.

۵ ـ تلبیس: تزوید و نیزنگ (دهخدا).

معنی: چهرۀ حقیقی خود را نشان بده و واسطه را کنار بگذار و نقاب دورویی را از چهره خود دور کن

۶ـ «را »در مصراع اول و دوم فک اضافه است.

معنی: زیبایی تو نشان دهنده‌ی وحدت عاشقان است و چهره تو تجلّی نور خدا برای عاشقان است.

۷ـ معنی: دقت‌کن که در ذات باری تعالی صورت و معنی یکی است صورت را دریاب که حقیقت و وصف خداوندی را بیان می‌کند.

۸ ـ معنی: تجلّی نور خدا در صفت احمدی، نمایان است پس در عرش الهی صورت وجودی احمد جام را نگاه کن.

(۳۰)

ای توئی گوهر زهجر کبیریا

۱ ای تـــوئی گـــوهر زبحـــر کبریـــا	مـــوج ســـان هربـــار مـــی‌آیـــد چـــرا
۲ کـس چـه دانـد قطـره را در مـوج بحـر	قطـــره‌ای را کـــی بـــود ایـــن مـــاجرا
۳ آشـــــنایانت غریـــــق بحـــــر درد	عاشـــــقانت مبـــــتلا درهـــــر بـــــلا
۴ ای زتـــو پیـــدا و پنهـــان جملگـــی	از همـــه پیـــدا و پنهـــان هـــر کجـــا
۵ هـــرکـــه واقـــف از رمـــوز عشـــق شـــد	او شـــد انـــدر بحـــر وحـــدت آشـــنا
۶ مبتلائـــی تـــو حریـــف یـــار عشـــق	هـــر زمـــان پیچنـــده انـــدر بوریـــا
۷ هـــرکـــه گویـــد رمـــزی از توحیـــد صـــرف	بایـــدش بنهـــاد پـــا در جـــای مـــا
۸ رنـــج و محنـــت از بـــرای دوســـتان	گـــر ســـر ایـــن رنجهـــا داری بیـــا
۹ همـــه از توحیـــد میگویـــد ســـخن	لیـــک پنهـــان در لبـــاس کبریـــا

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

کلمات قافیه: کبریا، چرا و... .

حرف روی: حرف (الف) در کبریا و چرا و... .

۱ ـ معنی: ای که تو مانند گوهری گرانبها از دریای عظمت الهی هستی، چرا هر لحظه امواج الطاف الهی به‌سوی تو روانه می‌شود.

۲ ـ در بیت استفهام انکاری به‌کار رفته‌است.

معنی: هیچ‌کس از سرنوشت قطره در موج دریا باخبر نیست و هیچ قطره‌ی از این ماجرا (سرنوشت خود) باخبر نیست.

۳ ـ معنی: آشنایان عشق الهی در دریای غم (فراق)غرقه هستند و عاشق الهی مبتلا در سختی‌های عشق الهی هستند.

۴ ـ بین «پیدا و پنهان »آرایهٔ تضاد یا طباق حاصل است.

معنی: ای همه آشکارها و نهان‌ها از توست و ای که درهرجایی از همه‌کس آشکارتر و بر همه‌کس پنهان هستی.

۵ ـ عشق: به کسر اول در لغت به معنی از حد گذشتن در دوستی و شیفته شدن و دیوانه شدن از غایت دوستی است و در اصطلاح متصوفه، عشق، جمیع کمالات را گویند که در یک ذات باشد و این جز حق را نبود و شیخ فخرالدین عراقی اشارت به ذات احدیت مطلق کرده است.

نزد اهل سلوک بذل همه چیز و تحمل همه چیز است و گفته اند: عشق عبارت است از افراط محبت و شدت آن و گفته اند: قیام دل است با معشوق بدون هیچ واسطه ای. (گوهرین: ۱۱۹- ۱۱۸).

پیر جام مثل عشق را چون دریا می داند که پاک است و همه چیز را نیز پاک می کند و سرما و گرمای زمستان و تابستان در آن اثری ندارد و هر کسی در آن راه نمی‌یابد و از آن بهره نمی‌برد، اما آن هنگام که تمام محبت انسان به عشق بدل می گردد، هر چه را در دریا می توان یافت در عاشق هم می توان یافت، اما آنچه را در عاشق می‌توان یافت در دریا نمی‌توان یافت. زیرا عشق، صفت خود را به عاشق ارزانی می دارد. (انس التائبین: ۲۱۹) .

احمد جام در تعریف عشق می گوید: «کمال محبت است، آفتاب سعادت است، دریای خلت است جیحون صفاوت است، بنیاد حقیقت است، اساس شریعت است، در بند عصمت است، مفتاح شهادت است، نماز و نیاز و رویت است، دلیل راه جنت است، سپاه راه طریقت است». (منتخب سراج السائرین: ۸۶).

بحر وحدت: مجاز از یگانگی و احدیت خداوند.

معنی: هرکه آگاه از اسرار شد او آشنای دریای وحدت الهی گردید.

۶ ـ حریف: هم بازی، هم نشین، یار (دهخدا).

بوریا: حصیر از جنس نی که معرب آن باریا است (دهخدا).

معنی: ای کسی‌که همراه با عشق الهی، مبتلای رنج و سختی‌های طریق عشق هستی و هر زمان در حصیر رنج و سختی پیچیده‌ای و با سختی‌ها جدا نمی‌شوی.

۷ ـ رمز: علامت، نشانه ،راز (ف. معین).

توحید صرف: مجازاً اعتقاد راسخ و ناب به یگانگی خداوند وحدانیت ناب.

پا درجای کسی نهادن: کنایه از مطیع و پیرو شدن.

معنی: هرکه می‌خواهد رمزی از توحید ناب بگوید باید مطیع و پیرو او باشد.

۸ ـ معنی: رنج و عذاب و محنت مخصوص دوستان حریم الهی هستند اگر توان تحمل این رنجها اداری با ما همراه شو.

۹ ـ معنی: همه سخن از توحید ناب می‌گوید اما (احمد جام)در لباس با عظمت فاخر یکتاپرستی پنهان شده‌است.

(۳۱)

ببین در صورت خوبان کمال حسن معنی را

۱ ببین‌در صورت خوبان‌کمال حسن‌معنی را مصورنیست بی صورت ظهور حقتعالی را

۲ جمال حضرت ایزد تجلّی کرد برعاشق | که بی نورش که برباید دل اصحاب دعوی را
۳ بیا بر طور عشق او اگر داری سر مردی | تو موسی‌وار در صورت‌تماشا کن‌تجلّی را
۴ همه اسرارربانی تو دائم بین درین صورت | که ممکن نیست بی صورت جمال پاک مولی را
۵ ظهور ذات‌معنی‌را تجلّی‌نیست‌بی‌صورت | به نور معرفت بنگر تجلّی طور موسی را
۶ تو ذات‌احمدی‌بنگر محیط بحرآن‌معنی | ظهور آورد این معنی دمی احیاء عیسی را

(هزج مثمن سالم) مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن

ردیف: تکرار حرف (را) درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: معنی، تعالی و... .

حرف روی: حرف (الف) مقصوره در معنی، تعالی و... .

۱ـ معنی: در چهره خوبان کمال زیبایی حق تعالی را نگاه کن که بدون تصور زیبایی حق تعالی زیبایی این صورت نیز قابل تصور نیست.

۲ـ حضرت: از القاب خداوند (دهخدا).

تجلّی: ظاهرشدن، روشنی، جلوه کردن و تابش و به استعمال فارسیان، درنزد سالکان، انقطاع کلی وتجرید محض عابد از دنیا و ما فیهاست یه خاطر آخرت وکنایه از غلبه‌ی نور الهی که موسی علیه السلام از آن بیهوش شوند پس تجلّی به لفظ داشتن، شکستن و تراویدن و دمیدن و کردن مستعمل است آنچه هویدا شود دلها را از انوار غیب که تجلّیات از بطون آن آشکار شود(ف. سجادی: ۲۳۱).

تجلّی عبارتست از ظهور ذات و صفات الوهیت و روح را نیز تجلّی بود.... چه تجلّی عبارت از ظهور ذات و صفات الوهیت است. پس لاجرم مشاهده بی‌تجلّی نبود (دهخدا) وَلَمَّا جَاء مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنظُرْ إِلَيْكَ قَالَ لَن تَرَانِي وَلَكِنِ انظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ موسَى صَعِقًا... (قرآن۷/۱۴۳).

۳ـ طور: کوهی که موسی (ع) بر آن به مناجات شد، طور سینا. (دهخدا).

طور عشق: اضافه غیرتعلقی (تخصیصی).

بیت تلمیح دارد به داستان حضرت موسی. در مشاهده حق تعالی که کوه طور با تجلّی نور خداوندی از هم پاشید.

سرمردی داشتن: کنایه از مرادنگی و دل چیزی داشتن.

معنی: اگر دل با جرات داری بر طور عشق الهی بیا و مانند حضرت موسی تجلّی انوار الهی را به ظاهر تماشا کن.

۴ـ اسرار ربانی: مجازاً اسرار الهی که ظاهر آنان شناخته شده هستند.

معنی: همه اسرار الهی را در صورت خوبرویان نگاه کن که بدون تصور چهره پاک تصور چهره معشوق متصور نیست.

۵ ـ معنی: ظهور ذات باری تعالی بدون حضور صورت معشوق ممکن نیست با نور معرفت الهی پرتو افشانی در کوه طور را تماشا کن.

۶ ـ در بیت تلمیح به داستان زنده کردن مردگان توسط «حضرت عیسی» دارد.

معنی: تو در ذات احمد جام، نگاه کن که دریای معنی آن را احاطه کرده است که با ظهور این معنی حضرت عیسی مرده را زنده می‌کرد.

(۳۲)

ببین در صورت خوبان جمال پاک مولی را

۱ ببین در صــورت خوبان جمال پاک مولی را / که در صــورت توان دیدن کمال حســن معنی را
۲ جمال معنی زاتش تجلّی کرد در صـــورت / که نتوان دید بی صــورت جمال حســن معنی را
۳ ملایک ســـجده آورده به پیش آدم معنی / کـــه انـــدر صـــورت آدم بدیـــده آن تجلّـــی را
۴ اگر در عارض خوبان نبودی طلعت معنی / چنان حاصـل شـدی اشـکال باری اهل دعوی را
۵ تو نقش‌احمدی‌یک یک همه‌از لوح‌دعوی‌دان / در این صـــورت توان دیدن جمال رب اعلی را

(هزج مثمن سالم) مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن

ردیف، تکرارحرف (را)درآخرمصراع ها.

کلمات قافیه: مولی، معنی و... .

حرف روی: حرف (الف) مقصوره، در مولی و معنی و... .

۱ـ معنی: درچهرۀ خوبان، زیبایی پاک معشوق را نگاه کن چراکه دیدن کمال زیبایی معشوق فقط در صورت خوبان امکان پذیر است.

۲ـ معنی: زیبایی معنوی ذات باری تعالی در صورت معشوق تجلّی کرده که دیدن زیبایی حقیقی باری تعالی بدون صورت معشوق امکان پذیر نیست.

بیت تلمیح دارد به داستان سجده کردن ملایک به پیشگاه آدم.

معنی: ملایک با دیدن تجمعی انوار الهی در صورت انسان به دستور خداوند در پیشگاه او به سجده افتاد.

۴ـ عارض: روی، رخسار (دهخدا).

غره مشو بر عارض عنبر نبات خویش / و اندر نگر به عارض کافور بار من

(ناصرخسرو، قصیده: ۱۸۹)

طلعت: رؤیت، طلوع (ف. معین).

معنی: اگر چهره خوبان طلوع تجلّی انوار الهی و زیبایی ها او نبود در بین اهل دعوی اختلافاتی حاصل می‌شد.

۵ ـ معنی: اگر تصویر نقش احمد جام، را درخوانش قرآن متصورکنی در این صورت است که می‌توان جمال رب والا مقام را مشاهده کنی.

به نظر می‌رسد این مصرع بیت تلمیح دارد به آیه قرآنی « دَعْوَاهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلاَمٌ وَآخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» (قرآن ۱۰/۱۰) خواندنشان، دربهشت«سبحانک اللهم »است و درودشان سلام و آخرین خواندنشان،«الحمدا... رب العالمین »است.

(۳۳)

همه هستی نموداری ست ازما

۱	همه هستی نموداری ست از ما	همهٔ‌ک یک هواداری ست از ما
۲	بحر آن حرفی که اندر لوح هستی ست	درآن حرفی و اسراری ست ازما
۳	هر ذره که چون خورشید آید	در او نوری و انواری است ازما
۴	چه حاجت فاش کردن سر خود را	که در هرکوچه‌ای داری ست ازما
۵	مکن سّرانا الحق فاش هر دم	که در گوش اخباری ست ازما
۶	اگر مردانه‌ای پیش‌آور این کار	فروزان هر طرف ناری ست ازما
۷	اگر احمد کند اسرار را فاش	مکن اعراض گو یاری ست ازما

(هرج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل= فعولن

ردیف: تکرار (است از ما) درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: نموداری، هواداری و... .

حرف روی: حرف (ر) در نمودار و هوادار و... .

۱ـ بیت متضمن صنعت التزام میباشد.

هوادار: هواخواه، دوست، طرفدار(دهخدا)

معنی: هدف خلقت و کل هستی خودی از خلقت ماست و تک تک مخلوقات جهت حمایت ازما خلق شده‌اند.

۲ـ لوح: هر صفحه‌ی عریض که از چوب یا استخوان باشد تخته چوب و جز آن (دهخدا).

لوح هستی: مجزاً آفرینش.

معنی: در تابلوی آفرینش هر حرفی که بکار رفته‌است آن حرف، راز و سری از آفرینش ماست.

۳ـ شاعر درمقام

معنی: هر اشعه و ذره که از خورشید پدید آید در آن ذره و اشعه نوری از ما نمایان است.

۴ـ معنی: دیگر نیاز به آشکار نمودن اسرار نیست. در هر کجا هستی، هستی تو از ماست .

۵ ـ «انا الحق» من حقیقت ام، از معروف‌ترین شطحیات صوفیه است که در قرن سوم هجری از زبان حسین بن منصور حلاج جاری شد واو را تکفیر کردند وپس از شکنجه در ملا عام به دار آویختند.
بیت تلمیح دارد به داستان منصور حلاج که ندای «انا الحق» را سر می‌داد... .
معنی: هر لحظه سر اناالحق را آشکار و نمایان مکن چراکه در همه‌ی گوش‌ها اخباری از ما شنیده می‌شود.

۶ ـ معنی: اگر دلش را داری به این کار روی آور چون همه جا شعله‌ی عشقی فروزان است.

۷ـ معنی: اگر احمد جام، اسرار فاش می‌کند روی مگردان بگو او از جمله‌ی گروه ماست.

(۳۴)

منم در کل موجودات پیدا

۱	منم درکل موجودات پیدا	منم در کسوت آدم هویدا
۲	به ظاهر ذات من در جمله اشیاست	منم جز من نباشد هیچ پیدا
۳	منم خود را به چشم خویش دیدم	به گوش خود شنیدم این سخن را
۴	بهر صورت نمودم ذات خودرا	گهی بر شکل آدم گاه حوّا
۵	بهر ذرّه که بینی هست خورشید	بهر قطره که بینی هست دریا
۶	تو ذات احمدی را ذات حق دان	زذاتش آمده این جمله اشیا

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل=فعولن

کلمات قافیه: پیدا، هویدا و... .

حرف روی: حرف (الف) در پیدا، هویدا و... .

۱ـ ابیات غزل اشاره به مقام وحدت وجودی دارد که عارف نیل به این مقام، خود را متجلی ذات احدیت دانسته وجهان را پرتو وتجلیگاه خداوندی میداند که کثرات مراتب امور اعتبارین‌اند.
معنی: من (همان ذات خداوندی هستم که)در کل آفرینش آشکار و نمایان هستم و در لباس آدمیت ظاهر شده‌ام.

۲ـ معنی: ذات و ماهیت وجودی من در همهٔ اشیا ظاهر است چیزی جز من در پدیده ها نمایان نیست و در هر مظهری به ظهوری خاص ظاهر شده است. (من به سبب رسیدن به وحدت با حق، در تمام موجودات ساری و جاری هستم هیچ چیزی از من خارج و جدا نیست و غیر من نیست).

۳ـ معنی: آنکه به‌چشم خود می‌بینم این خود من هستم که بارها این جمله را با گوش خود شنیده‌ام.

۴ـ معنی: من اصل و ذات خود را به صورت‌های مختلف نشان داده‌ام گاه به شکل آدم (ع) و گاه به شکل حوا (س) نمایان شده‌ام.(درمقام «وحدت درکثرت» ذات وجودی ما در عین کثرت یکی است)

۵ ـ درمقام وحدت وجودی شاعر ؛ وجود را، واحد حقیقی دانسته و پرتو آفتاب را درذات خود منقسم و متکثر نمی‌داند.

معنی: به هرذره‌ای از آفرینش نگاه‌کنی خورشیدی در آن نمایان‌است و به هرقطره‌ای نگاه‌کنی دریایی از آن پنهان‌است.

۶ ـ معنی: تو اصل و کنه احمد جام، را به ذات باری تعالی پیوسته دان که همه آفرینش از ذات باری تعالی پدید آمده‌است.

(۳۵)

کجاست چشم که بیند جمال بیچون را

۱	کجاست چشم که بیندجمال‌بیچون را	که نیست دیده‌ی تحقیق احول دون را
۲	مدد طلب زدل عاجزان افتاده	که در خرابه بیابند گنج مدفون را
۳	زچشم احول کج‌بین مجوی این معنی	که در رماد نبینی تو درّ مکنون را
۴	چه عیب اهل صفا را ز طعنه‌ی جاهل	لعاب سگ چه مضرّ است بحر جیحون را
۵	جمال‌دوست بهر جای گشته جلوه نما	که نقش صورت لیلی‌ست چشم مجنون را
۶	هر آنچه در نظر آید جمال حق بینم	که خاطرم نگذارد طریق مشحون را
۷	زچشم احمد دیوانه چشمه‌ها برخاست	که چشمه‌های روانست آب جیحون را

(مجتث مثمن مخبون محذوف) مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن

ردیف: تکرار حرف «را» درآخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: بیچون، دون و... .

حرف روی: حرف (ن) در بیچون و دون و... .

۱ـ معنی: کجاست آن چشمی که جمال و زیبایی بی‌مثال را تماشا کند چون احول دو بین آن چشم حقیقت بین را ندارد.

۲ـ در بیت بین «خرابه و گنج»تناسب وجود دارد.

در مصرع دوم و همچنین سوم و چهارم آرایه تمثیل در بیت بکار رفته‌است. مصرع دوم تمثیلی بر اثبات گفته ها در مصرع اول.

معنی: از دعای دل انسان‌های عاجز درمانده یاری جوی چراکه گنج و خزانه دفن‌شده را در خرابه‌ها می‌توان پیدا کرد.

۳ـ رماد: خاکستر (دهخدا).

مکنون: پنهان شده (همان).

احول کج بین: کنایه از انسان‌های بد عقیده و بدسرنوشت و بدبین.

معنی: این حقیقت را نمی‌توانی از چشم انسانهای بدبین ببینی؛ چون‌که هیچ وقت در خاکستر، مروارید گرانبهای نهان شده را نمی‌یابی.

۴ ـ عیب: نقصان (ف. معین).

لعاب: آب دهان که روان باشد (دهخدا).

بحر جیحون: رودی معروف در ترکستان که به فارسی آمودریا گویند، مطلق رودخانه (دهخدا)

بحر جیحان: مجازاً رود یا دریای بزرگ.

در بیت آرایه تمثیل بکار رفته‌است.

۵ ـ معنی: انسانهایی که دارای دلی مصفا دارند از طعنه‌ی جاهلان هراسی ندارند همچنان‌که رود ها یا دریاهای پر آب از آبدان سگ هیچ لطمه‌ای نمی‌یابد.

۶ ـ بیت تلمیح به داستان «لیلی و مجنون» دارد.

معنی: جمال و زیبایی معشوق در همه جا جلوه‌گر است همانند تصویر لیلی که در چشم مجنون می‌باشد.

۷ ـ معنی: هر آنچه به چشم می‌آید در آن جمال و زیبایی حق را می‌بینم.

۸ ـ بیت خالی از صنعت مبالغه نیست.

معنی: از چشم احمد جام چشمه‌های اشک جاری است که آب هرکدام از این چشمه‌های به اندازه دریای سرخ می‌باشد.

(۳۶)

ذوق من از دلربائی خوش همی‌آید مرا

۱ ذوق مـن از دلربـائی‌خـوش همـی‌آیـد مـرا — عـیش مـن از دلربـائی خـوش همـی‌آیـد مـرا
۲ پادشـــاهی آمـــد در کســـوت درویشـــیم — زیـن لبـاس پادشـاهی خـوش همـی‌آیـد مـرا
۳ گرچـه انـدر ملـک معنـی پادشـاه مطلقـم — بـر درت امـا گـدائی خـوش همـی‌آیـد مـرا
۴ هر زمـان بـر شـکل‌دیگـر آشـکارا مـی‌شـوم — هر زمـانی خـود نمـائی خـوش همـی‌آیـد مـرا
۵ ذات مـن آمـد محـیط جـز و کـلّ انـدرمیان — لاجـرم هـردم خـدائی خـوش همـی‌آیـد مـرا

۶ صـورتم‌یـک‌قطـره‌ای‌از بحـر معنـی‌خداسـت	با چنـین بحـر آشـنائی خـوش همـی‌آیـد مـرا
۷ مالـک الملـک وجـودم آمـده در جـز و کـلّ	دائمـاً ایـن خودسـتائی خـوش همـی‌آیـد مـرا
۸ هست بصـورت هویـدا معنـی جـانی لطیـف	زان مـرا ایـن جـانفزایی خـوش همـی‌آیـد مـرا
۹ احمـــدی را از نظـــر بـــازی گشـــاده کارهـــا	زان همیشـه پارسـائی خـوش همـی‌آیـد مـرا

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: عبارت «خوش همی‌آید مرا» درآخر ابیات.

قافیه: دلبریائی، پادشاهی و... .

حرف روی: حرف (الف) در دلبرا ، پادشا و... .

در غزل به دلیل تکرار کلماتی مکرر در قافیه غزل صنعت التزام در نظر می‌آید.

۱ـ ذوق: لذت، تمایل خاص فطری و خلقی کسی به چیزی (دهخدا)

عیش: خوشی و خرمی و زندگانی (همان) در اصطلاح تصوف کنایه از لذت انس است با حق و شعور و آگاهی در آن لذت (ف. سجادی: ۶۰۳).

معنی: ذوق، عیش و زندگی من بخاطر معشوق دلفریب و زیبا می‌باشد (دلفریبی معشوق، موجب ذوق من و ادامه حیاتم شده است.

۲ـ بیت خالی از آرایه متناقض‌نما نیست بین «پادشاه در کسوت درویش» تناقص وجود دارد استقرار«م» در آخر درویشم ترقص ضمیر را متضمن است .

معنی: من پادشاهی در لباس درویش می‌باشم که از این نوع هیأت و پوشش درویشی خوشم می‌آید.

۳ ـ بین «پادشاه ملک معنی، که گدای درگاه دیگری» است آرایه تناقض نما وجود دارد.

معنی: اگر چه پادشاه بی‌چون و چرا و مطلق مُلک معنی و هستی هستم اما گدایی کردن بر درگاه تو برایم بسیار خوشایند است.

۴ ـ اشاره دارد به مقام «وحدت درکثرت »جمله اشیا عین هست است که به هزاران نقش غریب می نماید خویشتن را.

معنی: هر لحظه به شکلی و هیأتی دیگر آشکار می‌شوم و از این خود نمایی بسیار شادمان هستم.

۵ ـ ذات: وجود هستی، ماهیت (دهخدا).

لاجرم: بنابراین، از این رو (همان).

معنی: حقیقت هستی من جزء و کل هستی را احاطه نموده‌است بنابراین احاطه و تسلط من، بر من، هر لحظه خوشایند است.

۶ ـ صورت: هیأت، خلقت (دهخدا).

بحر معنی: اضافه تعلقی به معنی دریای حقیقت خداوندی مجازاً کل هستی.

معنی: خلقت و آفرینش من جزئی از دریای با عظمت آفرینش خداوندی است پس این تشابه جزئی و اشتراک در خلقت برایم خوشایند است.

۷ـ مالک الملک: نامی از نام‌های خداوندی، خداوند عالمیان (دهخدا) « قُل اللهمَّ مالک الملکِ تُوتِی المُلکَمَن تَشاءُ و تنرعُ المُلکَ ممن تشاءُ...» (قرآن۳/۲۶) بگو؛ خدایا ای مالک همه موجودات ! به هر که خواهی حکومت می‌دهی و از هر که می‌خواهی حکومت را می‌ستایی... .

خودستایی: تحسین از خود (دهخدا).

بیت اشاره به مقام «وحدت وجودی» شاعر دارد. یعنی ذات خداوند قدیم نه جزء است و نه کل بلکه دارای وحدت صفات و نعت واحد است.

معنی: خداوند عالمیان در جزء و کل وجودم حضور پیدا کرده پس این تحسین از خود برایم بسیار خوشایند است.

۸ ـ هویدا: آشکارا، نمایان (دهخدا).

لطیف جان: روش روان (همان).

جانفرا: مفرح، نشاط آورنده (همان).

معنی:در ظاهر آشکار و در باطن و نهان، بسیار روشن‌روان‌است بنابراین این مفرح و نشاط آور بودنش بسیار خوشایند است.

۹ ـ نظر بازی: تماشای خوبان (دهخدا) مجازاً عشق بازی و عاشقی.

گشاده شدن کارها: کنایه از رونق کارها.

پارسایی: پاکدامنی و عفت (همان).

معنی: احمد جام، از عاشقی کارهایش رو به راه است به همین خاطر همیشه از پاکدامنی و عفت خودم شادمانم.

(۳۷)

پیش رویت پارسائی خوش نمی‌آید مرا

۱ پیش رویت پارسائی‌خوش نمی‌آید مرا	وزسر زلفت رهائی خوش نمی‌آید مرا
۲ چون‌مرا با تو وصال معنوی آمد بدید	صورتاً از تو جدائی خوش نمی‌آید مرا
۳ آرزو دارم که‌باشم بردرت‌همچون گدا	زین گدائی پادشائی خوش نمی‌آید مرا
۴ خانه سوزانیم ما از آتش عشق درون	اندرین ره کدخدائی خوش نمی‌آید مرا
۵ چند گوئی‌من‌کمال عشق‌دارم یاحبیب	رسم و رأی خودستائی خوش نمی‌آید مرا
۶ دیگران‌گویند از احوال‌خود باوی‌بگوی	راست‌گویم ژاژخوائی خوش نمی‌آید مرا
۷ دوستان‌گویند اندر زهد کوش ای احمدا	زینچنین زهد ریائی خوش نمی‌آید مرا

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار کلمات (خوش نمی‌آید مرا) درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: پارسائی، رهایی و.... .

حرف روی: حرف(الف) در پارسایی و رهایی و.... .

زلف: موی سر، گیسو (ف. معین).

معنی: عفت و پاکدامنی در مقابل تو برایم خوشایند نیست.... .

۲ ـ به نظر می‌رسد در مصرع اول نگارش کلمه‌ی «بدید» اشتباهی مرقوم گردیده و کلمه «پدید» درست‌تر می‌نماید.

معنی: چون من با تو وصلت حقیقی پیدا کرده‌ام پس به ظاهر جدایی از تو برایم دلچسب نیست.

۳ ـ معنی: گدا بودن بر درت آرزوی من است پس این گدایی برایم از پادشاهی خوشایند است.

۴ ـ خانه سوخته بودن: کنایه از بدبختی می‌باشد.

کدخدایی: مهتری و بزرگی (دهخدا).

معنی: عشق درونی ما، ما را بدبخت و بیچاره کرده است با این وجود من این بدبختی را خوشایندتر از مهتری و بزرگی دنیوی می‌دانم.

۵ ـ حبیب: دوست و محبوب (دهخدا) مجازاً معشوق.

معنی: ای معشوق و محبوب من چقدر ادعا می‌کنی که من به اوج و نهایت عشق رسیده‌ام به اوج این خودستایی و تفاخر بیجا برایم خوشایند نیست.

۶ ـ ژاژ گویی: کنایه از سخنان هرزه و یاوه گفتن و مجازاً سخنان با باطل و بی فایده گفتن.

معنی: دیگران از من می‌خواهند تا از احوال خود بگویم و من جز راست نگویم و حقیقت است که از بیهوده‌گوییخوشم نمی‌آید.

۷ ـ زهد: پارسایی و ترک دنیا (دهخدا) در اصطلاح سالکان، زهد بیرون آمدن از دنیا و نفسانیات و آرزوهایی که بدان تعلق دارد مثل مال و جاه و ملک و ناموس و غیره... (ف. سجادی: ۴۴۹).

معنی: دوستان می خواهند زاهد پیشه‌گی کنم اما من از این پارسایی ظاهری بیزارم.

(۳۸)

نکته حق گوش کن از مصطفا

۱	نکتـــه حـــق گـــوش کـــن از مصـــطفا	کـــو بگفـــت ایـــن بـــا علـــیّ مرتضـــا
۲	از رمـــوز هُـــوَ مَعَکُـــم بـــالیقـــین	حـــق ببـــین و حـــق بـــدان در هرکجـــا
۳	نَحـــنُ اَقـــرب را بخـــوان از بهـــر حـــق	گـــر کنـــی تـــو گـــوش دانـــی مـــاجرا
۴	آشـــنای بحـــر وحـــدت گـــر شـــوی	ذات مـــا خـــود را نمـــوده ذات مـــا
۵	ذات مـــا انـــدر ظهـــور ذات حـــقّ	کـــی بـــود بـــی ذات عـــارض رهنمـــا
۶	تـــو رمـــوز فقـــر فخـــری گـــوش کـــن	گشـــته ثـــم‌الفقـــر رمـــز مصـــطفا
۷	مصـــطفا آمـــد بـــه فقـــرم رهبـــری	مصـــطفا مخطـــوب شـــد بـــا اینمـــا
۸	بـــا القیـــین یـــک ذات آمـــد هـــر دو کـــون	در تعـــدّد نامهـــا آمـــد جـــدا
۹	هـــرکســـی بـــا هرکســـی در التجـــا	مـــن بســـوی مصـــطفی در التجـــا
۱۰	احمـــدی آمـــد نشـــان ذات حـــق	ذات حـــق را بـــین تـــو اینجـــا بـــی‌ردا

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

کلمات قافیه: مصطفا، مرتضا و... .

حرف روی: حرف (الف) در مصطفا، مرتضا و... .

۱ـ نکته: سخن باریک و دقیق و دلنشین (دهخدا).

مصطفا: برگزیده، از نامهای پیامبر (ص).

این: ضمیر اشاره، مرجع ضمیر نکته حق.

علی مرتضا: لقب امیرالمومنین علی (ع).

بدانسان که گوئی علی مرتضی   همی بر کشد ذوالفقار از نیام   (دهخدا، سوزنی)

معنی: سخنان نغز و ظریف خداوندی را از پیامبر (ص) بشنو که او نیز این سخنان را با علی (ع) در میان گذاشت.

۲ ـ رموز: جِ رمز. دقیقه و نکته (دهخدا) چیز نهفته میان دو یا چندکس که دیگری بر آن آگاه نباشد.

هو معکم بااليقين: و اشاره به آيه قرآنی « هُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنتُمْ» (قرآن ۵۷/۴) او با شماست هر جا باشيد. ۴/۵۷ قرآن کريم دارد.

معنی: از راز و رمز کلام گهربار «او يقيناً با شماست» خداوندی آگاه باش و خداوند را در همه ناظر بدان.

۳ ـ نحن اقرب: اشاره به آيه قرآنی «... نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» (قرآن ۵۰/۱۶) من از رگ گردن بر آنان نزديک‌ترم دارد.

معنی: کلام «نحن اقرب اليه من حبل الوريد» مرا از خدا بدان و اگر به اين کلام خوب گوش فرادهی به کنه حقيقت می‌رسی.

۴ ـ بحر: دريای بزرگ که در نگارش املايی آن در مصرع اول اشتباه نگارش ديده می‌شود «بهر وحدت» که صحيح نمی‌باشد.

آشنای بحر وحدت: آشنا در اين‌جا به دو معنی می‌تواند منظور گردد ۱- شناگر:

بر سر دريا چو از کاهی کمم در آشنا   با گهر در قعر دريا آشنايی چون کنم؟

(سنايی، قصيده: ۱۱۷)

ذات: حقيقت هويت، فطرت و اصل (دهخدا) آنچه به خود پايد (همان)

۲ـ مقابل بيگانه و غريب، شناسنده (دهخدا).

که با لحاظ هر دو معنی نزديک و دور در بيت می‌توان گفت بيت خالی از ايهام نيست

معنی: در صورت آشنا بودن با دريای وحدت الهی می‌توانی به خدا که با ذات ما جدا نيست برسی.

۵ ـ عارض: روی رخسار (دهخدا).

معنی: ذات ما محل ظهور و نمایاندن ذات احمدی می‌باشد... و تنها ظاهر بدون حضور ذات ما نمی‌تواند ما را به حق رهنمون باشد.

۶ـ فقر: درويشی (دهخدا)ازمقامات عارفان و در اصطلاح تصوف حقيقت فقر نيازمندی‌است زيرا بنده همواره نيازمند است چه بندگی يعنی مملوک بودن و مملوک به مالک خود محتاج است و غنی در حقيقت حق است و فقير خلق و آن صفت عبد است به حکم «... أَنتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ».(۳۵/۱۵)... شماييد نيازمندان به خدا و فقط خداوند بی نياز و ستوده است (ف. سجادی :۶۲۳).

فقر فخر: اشاره دارد به حديث نبی اکرم (ص) «انا فقير و الفقرفخری» (بحار الانوار، ج۶۹، ص۵۶)

فخر: نازيدن، باليدن (دهخدا).

معنی: فقر نیازمندی به خدا و بی نیازی از خلق است و رمز آن، نهایت طریقت و رسیدن به خدا که مایه‌ی فخر و مباهات پیامبر (ص) بوده است.

۷ ـ فقرم رهبری: رهبری من در فقرم است.

مخطوب: خطبه کرده شده، خواستگاری کرده شده (دهخدا).

مصرع دوم تلمیح دارد به آیه قرآنی « فَأَيْنَمَا تُوَلُّواْ فَثَمَّ وَجْهُ اللّهِ ...» (قرآن ۱/۱۱۵) پس به هر سو رو کنید. آنجا روی خداست یقیناً خدا بسیار عطاکننده و داناست.

معنی: گفتار و اعمال پیامبر (ص) مرا به مرتبه‌ی فقر راهنمایی می‌کند و طبق گفته او هرکس به مقام فقر برسد بهر جا نگاه کند (اینما) خدا را می‌بیند.

۸ ـ با الیقین: بدون شک، یقیناً (ف. معین).

کون: هستی و وجود ، دنیا و ما فیها (ف. معین) هر دو گونه مجازاً دنیا و آخرت.

تعدّد: فراوانی و زیارت در عدد (دهخدا).

نام: اسم، لفظی که بدال کسی یا چیزی را بخوانند (ف. معین).

معنی: بدون شک هر دو جهان از یک ذات (ذات باری تعالی) خلق شده‌است اسماء و صفات خداوند حق است که کثرت دارد.

۹ ـ التجا: پناه گرفتن (منتهی‌الارب).

معنی: هرکسی چیزی را مورد پناه قرار می‌دهد من نیز تنها به سوی مصطفی (ص) که مرادی من است و برگزیده‌ی خدا پناهنده می‌شوم.

۱۰ ـ ردا: بالاپوش، چادر (دهخدا)

بی‌ردا: بدون پوشش وکنایه از آشکارا بودن می‌باشد در اصطلاح صوفیه عبارت است از ظهور حق بر عبد که آن اظهار صفات حق است به‌حق از بنده (دهخدا)

معنی: احمد جام، نشانی از ذات باری تعالی است که ظهور و تجلّی صفات حق را در او بی واسطه و آشکارا نگاه کن.

(۳۹)

آن امام الهُدی ولّی خدا

۱	آن امام الهّدی ولیّ خدا	او هدایت دهد به اهل خدا
۲	آن امام الیقین و مرشددین	هادی و مهدی است و راهنما
۳	او بحق است و حق ز وی قائم	در زمان مکان به هر دوسرا
۴	او بذات است واجب‌التعظیم	ذاتش آمد بری زشرک و ریا
۵	او منزه زکفر و شرک بود	او مبّرا زظلم و قهر و جفا
۶	اوست گنج حقیقی اظهار	اوست بر حق بحق شده پیدا
۷	او به‌حق است و حق زوی ظاهر	ظاهر و باطنش بود یکتا
۸	او به حق قائم است وذات و صفات	نه به عصرش کسی بود همتا
۱۰	اربعینی گرفته بود آدم	تا که آمد بدو وصال بقا
۱۱	سجده‌ها واجب است بر ملکوت	نه آنکه بر نور اوست نورخدا
۱۲	مظهر نور اوست آدم هم	که بدانست جملگی اسما
۱۳	هم ازو شد رموز عالم ملک	هم ز وی شد ظهور این اشیا
۱۴	مصطفی خاتم‌النبیّین بود	از او شد زکفر و شرک جدا
۱۵	گر نبودی طفیل او عالم	عالم و آدمی بدی به کجا
۱۶	هم زوی نوح یافت کشتی را	که زطوفان و غرق یافت نجا
۱۷	گر نبودی و عاش شامل نوح	نوح کی رستی از بلای خدا
۱۸	گر نگشتی خلیل را هادی	کی نجاتش شدی ز آذرها
۱۹	حق رضا باد زآل واصحب او	که همه هادی‌اند و راهنما
۲۰	آن ابابکر متّقی و رئیس	محسنین را و ثانی اثنینا
۲۱	عمر آن کو به عدل بسته کمر	کرد تفریق حق زباطلها
۲۲	زوج بنتین وی که بود عثمان	گشته مشهور او به علم و حیا
۲۳	رهبر علم و دین علیّ ولی	باب علم است و شوهر زهرا
۲۴	از علی شد رموز این مرموز	از علی ظهور حق حقّا
۲۵	باد حق راضی از جماعت شان	همگی مقتدا و راهنما
۲۶	احمد از وصف شان چه شرح دهد	که جهان شد ز وصف‌شان املا
۲۷	بنگر زقطره آمد بحری محیط جویا	بشنو که موج دریاست دریا و موج دریا
۲۸	مائیم نور مطلق از پرتو حقیقت	بگشای دیده بنگر انوار حقتعالی
۲۹	گر پرده برگشائی هر سوره فنائی	هر طور طور وحدت مانند خرّموسا

۳۰ از تابش جمالش هر سنگ سرمه گردد — گر ذره‌ای نمایم از پرتو تجلاّ
۳۱ در عالم حقیقت گردیده برگشائی — هر ذره آفتابیست هر قطره‌یست دریا
۳۲ ای طالب معانی احمد احد بدانی — حرفیست در میانه زین سرّ آشکارا
۳۳ تو مرا جان و روانی چه کنم جان و روان را — تو مرا مایه جانی چه کنم سود و زیان را
۳۴ چون من از خلق بریدم زهمه خلق رمیدم — نه عیانم نه نهانم چه کنم کون و مکان را
۳۵ زخودی‌چونکه برستم زمی‌عشق تو هستم — چون‌همه‌خویش‌شدستم‌چه‌کنم‌جمله‌جهان را
۳۶ از ازل مست الستم از همه قید بجستم — به خدا صید شدستم چه کنم تیر وکمان را
۳۷ چو من‌از خویش‌بگشتم‌همگی‌خویش‌بگشتم — چو دل از غیر تو شستم‌چکنم شرح‌و بیان را
۳۸ احمد از خویش‌برآمد به سر عشق در آمد — چون‌درین کارگه آمد چه کنم امن و امان را

(خفیف مسدس مخبون محذوف) فاعلاتن مفاعلن فعلن

کلمات قافیه: خدا، هدا و... .

حرف روی: حرف (الف) در خدا و هدا و... .

امام الهدی: پیشوای هدایت، پیشوای راه راست (ف. معین).

اهل هدی: اهل رستگاری (ف. معین).

ولی: دوست و یار صدیق (دهخدا) «اللّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُواْ يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّوُرِ» (قرآن ۲/۲۵۷) خداوند، *ولی* و سرپرست کسانی است که ایمان آورده‌اند؛ آنها را از ظلمتها، به سوی نور بیرون می‌برد مجازا بنده‌ی نیک و مقرّب جناب حق تعالی .

ولی؛ در اصطلاح صوفیه بر وزن فعیل، ازخود فانی ودرحق باقی ومستوراست مشهود نیست (اسم فاعل) کسی است که پی‌درپی طاعت و فرمانبرداری کند بدون آنکه این طاعت‌ها را نافرمانی و عصیان در میان آید یا فعیل به معنی مفعول کسی است که احسان و فعل خداوند پی‌درپی بر او وارد شود... (ف. سجادی: ۷۹۱).

۱ـ معنی: آن امام هدایتگر که ولی و رسول خداوندی است مردم را به سوی خدا راهنمایی می‌کند.

۲ـ امام الیقین: مرشد: راه راست نماینده (غیاث اللغات).

هادی: راهنما هدایت کننده. (دهخدا) «بعثه سراجاً منیرا و مبشراً و ندیراً و هادیاً و مهدیاً» (تاریخ بیهقی چ ادیب ص ۲).

تلمیح دارد به آیه قرآنی « ... وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُّنِيرًا» (قرآن ۳۳/۴۶) ... و تو را دعوت کننده به سوی خدا به فرمان او و چراغی فروزان [برای هدایت جهانیان] قرار دادیم»

مهدی: هدایت کرده شده (دهخدا).

معنی: آن پیشوای حقیقی و ارشاد کننده به دین، هدایت کننده و هدایت شونده و راهنما است.

۳ ـ قائم: پا برجا و استوار (دهخدا).

هر دو سرا: مجازاً دنیا و آخرت.

معنی: او با حق است و حق قائم به وجود اوست در هر لحظه و زمان او در همه هستی پیداست.

۴ ـ واجب التعظیم: مطلق وجود باری تعالی است.

بری: دور، پاک و منزه (دهخدا).

معنی: او(امام) ذاتش شایسته تعظیم و تکریم می‌باشد ذات پاک او از هر شرک و ریا بدور است.

۵ ـ معنی: او از هر گونه افکار و عقاید شرک آمیز و کفر گونه پاک است و وجود او نیز از هر گونه ظلم و ستم و جفا پاک و دور است.

۶ ـ معنی: او(امام) گنج حقیقی پیدایش می‌باشد و او حقیقتاً توسط خدا ظهور پیدا کرده است.

۷ـ معنی: او حق است و حق نیز از او پیدا شده که ظاهر و باطن وی یکی می‌باشد (او بی آلایش و یک رنگ است).

۸ـ درمقام وحدت وجودی هستی عین احدیت بوده ووحدت صفاتی ونعت واحدی حاصل است.

معنی: ذات و صفات او قائم به حق است که هیچ کس مثل و همتای او نیست.

۱۰ـ اربعین: چهل، چله، مدت روز که صوفیان بگوشه نشسته ریاضت و عبارت کنند (غیاث اللغات).

وصال بقا: وصال، مقابل فراق، رسیدن به معشوق . در اصطلاح عرفا و سالکان مقام وحدت را گویند (دهخدا).

بقا: ضد فنا و نیستی، جاودانگی: نهایت معرفت و رفتن از باطن بسوی حق است و در اصطلاح صوفیان عبارت است از بدایت سیرفی الله آنکه بعد از فنا از خود، خود را باقی به حق دیده و از حق به جهت دعوت از اسمای متفرقه که موجب تفرقه و کثرات است باسم کلی که مقتضی الفرق است بجانب حق بیاید و راهنمایی کند و روی بقا و راه بقا روی پیرو مرشد است که انسان کامل است و همیشه باقی به عشق است (ف. سجادی: ۱۹۸)

بیت تلمیح به داستان راندن حضرت آدم از بهشت و تضرّع حضرت آدم دارد.

معنی: حضرت آدمی نسبت به خطای خود چهل روز زاری و تضرع کرد تا اینکه خبر وصال همیشگی به او داده شد.

۱۱ـ ملکوت: پادشاهی و پروردگاری و تصرف (ف. معین)

ملک عظیم، عالم فرشتگان (دهخدا).

ملکوت در اصطلاح صوفیها عالم ارواح و عالم غیب و عالم معنی را گویند و نیز مرتبه صفات را جبروت خوانند و مرتبه‌ی اسماء را ملکوت نامند... (دهخدا).

معنی: سجده کردن بر ملکوت واجب است بخاطر این که ملکوت نیز پرتوی از انوار خداست.

۱۲ـ معنی حضرت آدم نیز محل تجلّی نور خداوندی است و به همین‌خاطر همه اسماء حسنای الهی را می‌دانست.(درمقام وحدت ذات الوهیت تکاثر وجود ندارد).

۱۳ـ عالم ملک: [لَ م مُ] ترکیب اضافی، عالم اجسام و شهادت است و گاه عالم وجود بطور مطلق و کلی اراده می‌شود (ادهخدا، اسفار ج ۳ ص ۶۵).

معنی: اسرار عالم هستی از او پیدا شد و همچنین متعلقات عالم هستی نیز از او پیدا شد.

۱۴ ـ خاتم النبیین: خاتم انبیا، لقب رسول اکرم (ص)، « مَّا کَانَ محمّد أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِکُمْ وَلَکِن رَّسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِیِّینَ وَکَانَ اللَّهُ بِکُلِّ شَیْءٍ عَلِیمًا» (قرآن ۳۳/۴۰) محمّد (ص) پدر هیچ یک از مردان شما نیست ولی فرستاده‌ی خدا و خاتم پیامبران است و خدا به هر چیزی داناست.

معنی: حضرت محمد(ص) (ص) به پایان رساننده‌ی پیامبری بود که کفر و شرک از او بدور شد.

۱۵ـ طفیل: مهمان ناخوانده (دهخدا).

معنی: اگر کل هستی وابسته و نیازمند او نمی‌شد اصلاً هستی و وجود پیدا نمی‌کردند.

۱۶ـ بیت تلمیح به داستان «حضرت نوح »دارد.

طوفان: سیل یا آب که از زمین برآید و همه را غرق کند. «هر که با نوح نشیند چه غم از طوفانش» (سعدی، غزل ۳۷)

معنی: حضرت نوح نیز به دستور او وارد کشتی شد و در سایه او از طوفان و غرق شدن نجات یافت.

۱۷ـ رستن: نجات یافتن و خلاص شدن (دهخدا).

در مصرع دوم استفهام انکاری وجود دارد (هیچ وقت از بلای خداوندی نجات پیدا نمی‌کرد).

معنی: اگر دعای او شامل حال حضرت نوع (ع) نبود حضرت نوح هیچ وقت از بلای خداوندی نجات پیدا نمی‌کرد.

۱۸ـ بیت تلمیح دارد به داستان «آتش زدن حضرت ابراهیم توسط نمرود».

آذر: آتش. (دهخدا)

پرستش کنان پیش آذر شدند　　　همه موبدان دست بر سر شدند

(دهخدا، شاهنامه فردوسی)

معنی: اگر پیامبر (ص) هدایتگر حضرت ابراهیم (ع) نبود هیچ وقت از آتش انبوه نمرود نجات پیدا نمی‌کرد.

۱۹ـ رضا: خشنودی، (دهخدا) در اصطلاح اهل تصوف خشنودی کردن به هر چه از قضای الهی به بنده رسد و فروتر از این مرتبه‌ی بر است و بالاتر از این مرتبه‌ی تسلیم (ف. آنندراج).

اصَحب: یاران، صحابه، فرمان برداران (دهخدا).

معنی: حق تعالی از خاندان و اصحاب او راضی باشد که همگی راهنما و هدایتگر خلق‌اند.

۲۰ـ ابابکر متّقی: نخستین از خلفای اربعه‌ی راشدین ملقب به ابوبکر صدیق.

ثانی اثنین: دومی از آن دو، دومی غیر ازپیامبر(ص)لقب ابوبکر (رضی) اشاره دارد به ماجرای لیلۀ المبیت وپناه بردن آن حضرت همراه به ابوبکر(رضی) به غار ازدست دشمنان.

معنی: آن ابوبکر (رضی)پاکدامن که رئیس قوم و دومین نفر از احسان کنندگان است.

۲۱ـ کمر بستن: آماده شدن، مهیا شدن (ف. معین).

تفریق: جدا کردن (همان).

معنی: عمر رضی ا... عنه که نعمت بر اجرای عدالت بسته بود و با همت خود حق را از ناحق جدا کرد.

۲۲ـ بنتین: (تثنیه‌ی بنت به معنی دختر و مراد دو دختر می‌باشد.

معنی: داماد او که عثمان بود در علم وحجب و حیا مشهور بود.

۲۳ ـ مصرع دوم تلمیح دارد که حدیث نبوی« أَنَا مَدِینَةُ الْعِلْمِ وَ عَلِیٌّ بَابُهَا فَمَنْ أَرَادَ الْعِلْمَ فَلْیَأْتِ الْبَابَ » (دهخدا، تاریخ بغداد ، چ۳ ص ۱۸۱)

معنی: علی (ع) پیشوا علم و دین باب شهر علم و زوجه حضرت زهرا (س) است.

۲۴- معنی: توسط علی (ع) بسیاری از رموز و اسرار الهی آشکار شد و توسط علی(ع) حق تجلّی پیدا کرد.

۲۵- معنی: حق تعالی از جملگی آنان راضی باد که همگی مقتدا و راهنمای خلق بودند.

۲۶- املا: پر کردن (دهخدا)

معنی: احمد جام از وصف آنان چه شرحی می‌تواند بدهد چراکه جهان پراز شرح وصف آنان شده‌است.

۲۷ـ معنی: نگاه کن که دریای نامحدود از قطره ای بوجود آمد و گوش کن که موج همان دریاست و دریا و موج یکی است. (درمقام وحدت موج و دریا با هم در اتحاد و هر دو یکی بیش نیستند).

۲۸ـ معنی: ما نوری کامل از پرتو حقیقت الهی هستیم چشمانت را به دقت باز کن و انوار حق تعالی را مشاهده کن.

۲۹ـ پرده بر گشودن: آشکار ساختن راز (ف. معین).
بین کلمات «طور و طور» جناس تام وجود دارد.
مصرع دوم اشاره به آیه « ... فَلَمّا تجلّی رَبُّهُ، لِلحَبَل جَعَلَهُ دکا و خَرَّ موسی صَعِقاً...» (قرآن ۷/۱۴۳) چون پروردگارش بر کوه طور جلوه کرد آن را متلاشی کرد و موسی بی‌هوش شد.
۳۰ـ معنی: اگر ذره‌ای از پرتو الهی را آشکارنمایم از تابش نور جمال و زیبایی وی هرسنگی حکم سرمه را پیدا می‌کند.
۳۱ـ بین «ذره و آفتاب»و«قطر و دریا»تناسب وجود دارد.
معنی: در عالم حقیقی اگر بدقت نگاه کنی هر ذره حکم آفتاب را دارد و هر قطره حکم دریا را. (هیچکدام از یکدیگر جدا نیستند).
۳۲ـ بین «احمد و احد» جناس ناقص افزایش وجود دارد.
معنی: ای دنباله رو و طالب‌حق وحقیقت بدان که احمد جام در آشکار کردن اسرار الهی حرفی بیش نیست. (تنها می‌تواند رمزی و اشاره از آن حقایق بیان کند).
۳۳ـ معنی: تو روح و روان من‌هستی، پس هستی بی روح من به چه دردم می‌آید تو سرمایه‌ی روح من هستی پس سود و زیان دنیوی به‌کارم نمی‌آید.
۳۴ـ رمیدن: متنفر شدن، بیزار شدن (دهخدا).
معنی: چون من از مردم دوری‌جستم و آنها را رها کردم پس جهان و هستی در آشکار و نهان به دردم نمی‌خورد.
۳۵ـ رستن: رهایی و خلاص یافتن (ف. معین).
معنی: من چون از خود رهایی جسته و با عشق الهی مست سرمست شده و به خود واقعی رسیده‌ام پس کل جهان هستی به دردم نمی‌خورد.
۳۶ـ ازل: زمان بی ابتدا، مقابل ابد (دهخدا).

در ازل پرتو حسنت ز تجلّی دم زد   عشق پیدا شد و آتش به همه عالم زد

(حافظ، غزل :۱۵۲)

اَلَست: جملۀ فعلیه‌ی استفهامی است و اشاره دارد به آیه‌ی « وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِن بَنِي آدَمَ مِن ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنفُسِهِمْ أَلَسْتَ بِرَبِّكُمْ قَالُواْ بَلَى شَهِدْنَا...» (قرآن۷/۱۷۲) یعنی خداوند قبل از خلق اجساد به ارواح فرمود: آیا من پروردگار شما نیستم؟ گفتند بلی. (دهخدا).

معنی: من از ازل مست عبادت «الست» الهی هستم و از همه قیدها و بندهای دنیوی رهایی یافته‌ام چون صید الهی شده‌ام دیگر تیر و کمال دنیوی به‌کارم نمی‌آید.

۳۷ ـ معنی: چون من از خود رهایم جسته به خود واقعی رسیده‌ام آن وقت از غیر خدا کلاً فارغ شده‌ام پس شرح و بیان غیر خدا به دردم نمی‌خورد.

۳۸ ـ معنی: احمد جام، از خود نفسانی رهایم یافت و به عشق الهی است یافت پس وقتی بدین مرتبه رسید دیگر امنیت و رفاه دنیوی را نمی‌خواهد.

(۴۰)

چه افتاد آن رفیق بی وفا را

۱	چه افتاد آن رفیق بی وفا را	که نفرستد سلام خشک ما را
۲	نمی‌آید نسیمش در سحرگاه	مگر ره گم شدست باد صبا را
۳	کسی باشد کزین سنگین بی‌مهر	پیامی آورد بهر خدا را
۴	نه دستاویز، نی‌پای گریزست	تحمل میکنم جور و جفا را
۵	نباشد در دلش گهگاهی ازمهر	نوازد از کرم این بینوا را
۶	من اندر هجراو هر لحظه گریم	مگر یاد آورد این آشنا را
۷	چه کم گردد به درگاه بزرگش	که وقتی یاد آرد این گدارا
۸	پیامی هم نمی‌آید از آن یار	زهی حالی که آید پیش ما را
۹	زاحمد یاد نارد هیچگاهی	چه افتاد آن رفیق بی وفا را

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل= فعولن

ردیف: تکرار حرف (را)درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: وفا، ما و صبا و... .

حرف روی: حرف (الف) در وفا، ما و... .

۱ـ سلامی خشک: کنایه از سلامی زبانی و ظاهری.

معنی: برای آن دوست بی‌وفای، چه شده‌است که سلامی هرچند خشک و خالی هم برای ما نمی‌فرستند.

۲ـ مگر: شاید (ف. معین).

معنی: دیگر سحرگاهان بوی خوشی از او به مشام نمی‌رسد شاید باد صبا به بیراهه وزیدن می‌کند.

۳ـ معنی: آیا کسی هست که از این دوست سنگین دل بی مهر ما بخاطر خدا پیغامی را برای ما بیاورد؟

۴ـ دستاویز: چاره، دلیل و تمسک (دهخدا).

پای گریز نداشتن : کنایه از نداشتن توان حرکت و ناتوانی.

معنی: سرگرمی و توان حرکت و گریزی وجود ندارد بلکه این ستم و ظلم دوست را تحمل می‌کنم.

۵ـ بینوا: ناتوان، درمانده (ف. معین).

معنی: دردلش اثری از مهر و محبت وجود ندارد تا گاهگاهی از کرم خودش دل این مستمند بینوا را نوازش کند.

۶ ـ معنی: من همیشه در فراق او گریانم تا شاید دوست این آشنا را بیاد آورد.

۷ ـ معنی: از درگاه بزرگ و با عظمتش چه کم شود وقتی این گدای نیازمند را یادآور شود.

۸ ـ زهی: از اصوات است، ادات تحسین، آفرین است مانند خهی (دهخدا) مرکب است از زه + ای، یعنی چه خوش است (همان).

زهی خسروی کز همه خسروان　　　به مردی ترا نیست همتا و یار

(فرخی، قصیده : ۷۳)

معنی: پیغامی از دوست به ما نمی‌رسد خوشا آن حالی که یار پیش ما آید.

۹ ـ معنی: نمی‌دانم که بر معشوق ما چه شده‌است که اصلا از احمد جام، یادی هم نمی‌کند.

(۴۱)

آتشی در دل پدید آمد مرا از مهر رب

۱ آتشی در دل پدید آمد مرا از مهر رب　　　می‌زند در جان من هر سوی آن آتش لهب

۲ آتش آنکس را بود کز رب جدا ماند جدا　　　چون‌که آتش با منست زان من شدستم رب‌طلب

۳ بلبل شیدا شدم اندر میان باغ وصل　　　با خروش و نعره و با های هوئی بس عجب

۴ هر که می‌بیند مرا گوید که مجنونست این　　　زانکه جسم من شده عریان و هستم با طرب

۵ کوی تو میدان من شوق تو چون چوگان من　　　این دل من هم چو صحن گوی بازان بی‌ادب

۶ جان و دل را گوی کردم شد فدای مهر تو　　　دوست را بی‌دوست چون آرام باشد روز و شب

۷ گر زمانی مهر تو بیرون شود از جان من　　　فوت گردم ناگهان نیلی بپوشم زین سبب

۸ گر بماند در دل من این محبت جاودان　　　خلد باشد خاک ما و شکر باد از این سبب

۹ گرتو ای‌احمد، همه توحید او گوئی رواست　　　تا گل توحید بشکوفد و بارآرد طرب

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

۱ـ کلمات قافیه: کلمات رب، لهب و....

حرف روی: حرف (ب) در رب، لهب و....

لهب: زبانه‌ی آتش بی‌دود (دهخدا).

معنی: عشق و محبت خداوندی آتشی در دل من زده است که آن آتش، دل مرا به شعله کشیده است.

۲ـ معنی: آتش برای کسی‌است که از خدا دور افتاده باشد (به وصال خداوندی نرسد) چون آتش در وجود من است پس من هنوز در طلب خدا می‌باشم و به وصال نرسیده‌ام.

۳ ـ بلبل: هزاردستان (دهخدا).

شیدا: آشفته از عشق، عاشق، در اصطلاح تصوف اهل جذبه و صاحب شوق را گویند (دهخدا)

ای گل به شکر آنکه تویی پادشاه حسن　　　　با بلبلان بیدل شیدا مکن غرور

(حافظ، غزل: ۲۵۴)

بلبل شیدا: اضافه تشبیهی، استعاره از عاشق.

باغ وصل: ترکیب اضافی، مجازاً محل وصال معشوق با عاشق.

معنی: من آن بلبل عاشقی هستم که در باغ وصل الهی نعره و فریادهای بس عجب بسر می‌دهم.

۴ـ مجنون : استعاره از عاشق، مصراع به دلیل کاربرد کلمه «مجنون» خالی از صنعت «ایهام »نیست

معنی: هر که مرا می‌بیند مرا مجنون می‌داند چون جسم من نزار و لخت بوده و خودم سرمست هستم.

۵ ـ چوگان: چوبدستی سرخمیده ای که بدان گوی بازی کنند (دهخدا).

صحن گوی بازان: صحن یعنی عرصه و میدان، میدان چوگان بازان. (همان).

بین کلمات «گوی، چوگان، میدان و صحن گوی بازی» تناسب وجود دارد.

معنی: کوی یار محل رفت و آمد من، عشق او سر گرمی و تفریح من و دل من مانند عرصه‌ی تفریح گوی بازان گستاخ می‌باشد.

۶ ـ معنی: روح و دلم را فدای معشوق نمودم ای دوست، دل بدون معشوق هیچ وقت قرار و آرامش ندارد.

۷ ـ نیلی: سیاه و کبود (دهخدا)

نیلی پوشیدن: مجازاً سیاه پوش و عزادار شدن.

معنی: اگر زمانی محبت تو از دلم بیرون رود آن زمان لحظه‌ی مرگ من‌است و به همین خاطر سیاه پوش و عزادار هستم.

۸ ـ معنی: اگر محبت معشوق در دل جاویدان بماند بهشت جایگاه ماست و از این سبب شکرگزارم.

۹ ـ معنی: ای‌احمد، جام، اگر تو توحیدگوی و یکتاپرستی، پس شایسته است که در وجود تو گل توحید شکوفا شده و طرب و شادی ببار آورد.

(۴۲)

شاهد لاهوت ما مانده به زیرحجاب

۱	شاهد لاهوت ما مانده به زیر حجاب	گر بگشاید نقاب ذره شود آفتاب
۲	دیده به حیرت رودکاین‌چه‌حجابست آه	دیده بغیرت فتدکاین چه عجایب نقاب
۳	آب شده عقل کلّ از نظر هستی‌اش	دید چو این حال را گفت لشیئ عجاب
۴	هاتف غیبی عشق گشت مرا راهبر	ورنه کجا فکر را در ره او اقتراب
۵	عارض تابان او مطلع خورشید عشق	گوشه چشمان او منظر خورشید تاب
۶	لفظ درر بار او غیرت ابر بهار	نطق گهر زای او کاشف ام‌الکتاب
۷	مطلع انوار غیب مخزن اسرار عشق	منبع آثار او مفخر اهل ثواب
۸	حافظ احکام او ناظر اسرار غیب	کاشف مشکل‌گشا ساتر نور حجاب
۹	ماه جمالش کمال نور ده اختران	مهر کمالش منیر نور ده ماهتاب
۱۰	از دم عیسی نفس مرده بسی زنده کرد	هر سخنی کو بگفت گشت زحق مستجاب
۱۱	رهبر مردان دین مرشد راه یقین	قطب زمان و زمین ملجأ اهل عذاب
۱۲	شیخ شیوخ جهان احمد قطب زمان	بندهٔ وی انس و جان سرور عالیجناب
۱۳	در نظرش هر دو کون ذره بود فی‌المثل	در کف دریای او قطره نما بحر آب
۱۴	تخته‌ی اسرار غیب خوانده به درس ازل	پیر جهان گیر بین آمده از حق خطاب
۱۵	ای نظرت آفتاب ذره نگوید بتاب	ای نفست بحر عشق مدح چه گوید حباب
۱۶	وصف‌رخت‌والضّحی‌من‌چه‌سرایم‌صفت	مدح تو گفته خدا من چه کنم اضطراب
۱۷	در کنف لطف تو برده چو احمد پناه	از کرمت در پذیر روی ز وی برمتاب

(منسرح مثمن مطوی مکشوف) مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن

کلمات قافیه: حجاب، آفتاب... .

حرف روی: حرف (ب) درحجاب، آفتاب و... .

۱ـ شاهد: خوبروی، مشاهده کننده (ف. معین) در اصطلاح عرفان معشوق، محبوب عندالعاشق اراده شده‌است از جهت حضور او نزد معشوق در تصور و خیالش .گاه مراد از شاهد معشوق وگاه خداست (ف. سجادی: ۴۹۶).

لاهوت: عالم معنوی (ف. معین).

عالم غیب (دهخدا).

حجاب: پرده (همان).

نقاب: روی بند (ف. معین).

ذره شدن آفتاب : کنایه از بی مقداری و بی ارزش بودن آفتاب.

معنی: معشوق جبروتی‌ما در زیر پرده وحجاب نهان شده‌است اگر نقاب را کنار بزند آفتاب با آن روشنایی درمقابل او بسیار ناچیز و کوچک به نظر خواهدرسید.

۲ـ دیده مجازا چشم (دهخدا).

حیرت: تعجب، سرگشتگی (همان).

غیرت: رشک و حسد (همان).

غیرت در اصطلاح عرفا این است که عارف نمی‌خواهد غریبی در میان باشد و غیرت حق بر عارف نیز چنین است که او را آلایش هستی پاک دارد (ف. سجادی :۶۱۲).

معنی: چشم به وجود چنین حجابی و پرده‌ای در آه و شگفت است و چشم از این حجاب شگفت‌انگیز رشک می‌ورزد.

۴ـ هاتف: آواز دهنده (ف. معین).

هاتف غیبی: ترکیب وصفی؛ سروش، فرشته ای که از عالم غیب آواز دهد (دهخدا).

اقتراب: نزدیک شدن (دهخدا).

معنی: آوازدهنده آشکار عشق راهنمای من شد و الّا فکر و اندیشه هم نمی‌تواند به او نزدیک شود.

۵ ـ عارض: رخسار (دهخدا).

مطلع: محل طلوع و برآمدن آفتاب (منتهی‌الارب).

خورشید تاب: صفت مرکب، خورشید تابنده.

گوشه چشم: اضافه تعلقی.

معنی: چهرۀ درخشان بار محل تابش آفتاب عشق است و گوشه چشمان وی محل نگریستن وتماشاگه خورشید تابنده است.

۶ ـ دُرر: [دُرَ] مرواریدهای درشت (دهخدا).

لفظ دُرَر بار: کنایه از سخنان با ارزش.

گهر: سنگ قیمتی مثل الماس، لعل و مروارید و امثال آنها (فرهنگ نظام).

کاشف: آشکار کننده (دهخدا).

ام الکتاب: لوح محفوظ، قرآن (همان).

معنی: سخنان با ارزش معشوق مورد رشک و حسد ابر بهاری است و سخنرانی که با بیان جمله‌های ارزشمند، حقیقت قرآن را آشکار می‌کند.

۷ ـ معنی: او محل تابش و طلوع انوار غیب الهی و جمع منبع اسرار عشق الهی است. آثار او مورد افتخار و مباهات اهل ثواب و درستی می‌باشد.

۹ـ ماهتاب: صفت فاعلی، ماه تابنده.

دربیت مابین کلمات «جمال وکمال» جناس ناقص اختلافی و«ماه واختر» آرایه تناسب و«منیر و نور» جناس اشتقاق مشهوداست.

معنی: چهره زیبای او موجب کمال نور ستارگان است و مهر و محبت کامل و بی نقصان او موجب افزایش نور ماه می‌شود.

۱۰ـ دم عیسی نفس: اضافه تخصیصی.

تلمیح به معجزه حضرت عیسی (ع) دارد که با نفس خود مردگان را زنده می‌کرد.

معنی: معشوق من با نفس عیسوی خود مردگان را زنده می‌کند و هرسخنی که می‌گوید مورد استجابت حق قرار می‌گیرد.

۱۱ـ قطب: مهتر و سالار (دهخدا).

زمین و زمان مجازاً کل هستی.

معنی: او راهبر مردان الهی و راهنمای راه یقین و حقیقت است او مهتر هستی و پناهگاه گناهکاران است.

۱۲ـ شیخ شیوخ: رئیس علما وحکما (دهخدا).

احمد: احسن، ستوده‌تر (دهخدا).

عالی جناب: [جَ جِ] لقبی است احتراما که وزیران و بزرگان را بدان خطاب کنند.

معنی: او رئیس علما و حکمای جهان و احسن سروران جهان است انس و جن، بنده‌ی وی می‌باشد به درگاه او تعظیم و تکریم می‌نمایند.

۱۳ـ معنی: در نظر او هر دو جهان ، ذره‌ای بیش نیست دریاهای پرآب با آن وسعتش مقابل دل باعظمت او، قطره‌ای بیش نیست.

۱۴ـ پیر: درادبیات عرفانی این کلمه به معانی گوناگون بکاررفته ؛ پیر مغان، پیر سالخورده، پیرخرابات؛ گاه به معنی مرشد و قطب است وگاه رند خراباتی است وگاه عقل را گویند (ف. سجادی: ۲۱۶) است و

در اصطلاح صوفیان، انسان کامل را گویند که استکمال کرده باشد فاء فقر را و آن نهایت ادراک حقایق است؛ و رای فقر را که آن نهایت سیر بر اطوار سبعه قلبیه است که سابقا به رتبت مذکور شده و با وجود این فقر تعدیه از او به طریق ارشاد و تکمیل غیر نماید و طالبان را به مطلب برساند. و نیز گفته‌اند پیر به انسان کاملی اطلاق می‌شود که مراحل تصوف را به قدم اخلاص پیموده و به حقایق رسیده باشد تا بتواند دیگران را ارشاد نماید و تربیت آنان را به عهده بگیرد (گوهرین، ۱۳۶۸: ۲۳۵).

پیر جهان گیر: مجازاً می تواند مرشد یا پیر طریقت باشد.

معنی: او در ازل درس اسرار الهی را خوانده‌است و خداوند او را راهنما و سرور جهان شمول خوانده است.

۱۵ـ معنی: ای کسی‌که نگاهت مانند آفتاب وسیع و پر انرژی است ای کسی‌که نفس گرم تو دریای عشق است مداحی و توضیحات دیگران در مورد تو خیلی پوچ و بی ارزش است.

۱۶ـ الضحی: سوره نور و سومین از قرآن، مکیّه و آن یازده آیه است. چاشتگاه (دهخدا).

اضطراب: بی تابی (ف. معین).

معنی: سوره والضحی وصف چهرۀ نورانی تو، پس دیگر من تعریفی بالاتر از این نمی‌توانم داشته باشم جایی که خداوند تو را تعریف کرده من چرا بی‌تابی می‌کنم.

۱۷ـ کنف: سایه (منتهی‌الارب).

معنی: احمدجام، بر سایه‌ی لطف و کرم تو پناه برآورده است پس با کرم و لطف خود او را دریاب و از وی دوری مکن (او را رهایش مکن).

(۴۳)

چند توان بود نهان در نقاب

۱	چنـــد تـــوان بـــود نهـــان در نقـــاب	پـــــرده بـــــرانــــداز و درآ از حجـــــاب
۲	پـــرده کـــونین بـــر افکـــن ز روی	خـــویش بـــین صـــورت خـــود بـــی‌نقـــاب
۳	پـــرتـــو انـــوار تجلّـــی نگـــر	از رخ مـــا دیـــده زمـــا نـــی متـــاب
۴	شـــاهد گلرنـــگ در آیینـــه بـــین	ای رخ تـــو شـــاهد آیینـــه تـــاب
۵	کحـل یقـین چشـم چـو روشـن کنـد	پـــیش تـــو چـــون ذره بـــود آفتـــاب
۶	وحـــدت او در تتـــق کثـــرت اســـت	در همگــــی عــــین خطـــا و ثـــواب
۷	احمـــدا زیـــن خرقـــه بـــرون آی از آن	چنـــد تـــوان بـــود نهـــان در نقـــاب

(سریع مطوی مکشوف) مفتعلن مفتعلن فاعلن

کلمات قافیه: نقاب، حجاب و... .

حرف روی: حرف (ب) در نقاب، حجاب و... .

۱ـ باتکرار مصرع اول مطلع غزل در درمصرع آخر «ردالمطلع » حاصل است.

پرده بر انداختن کنایه: از آشکار کردن، حقیقت حال مکشوف کردن.

سخن سربسته گفتی با حریفان　　　　خدا رازین معما پرده بردار

(حافظ، غزل : ۲۴۵)

معنی: چقدر می‌توان در پشت نقاب خود را مخفی کرد حجاب‌ها را کنار بزن و خود آشکار ساز.

۲ـ کَونَین تثنیه کَون؛ مراد این جهان و آن جهان، دو عالم (ف. معین).

معنی: حجاب‌ها و موانع هر دو جهان را ز خود دور کن تا حقیقت و ماهیت ذاتی خود را بدون نقاب و مانع تماشا کنی.

۳ـ پرتو: روشنایی، فروغ و تابش نور (دهخدا).

تجلّی: [تَ جَ ل لی] هویدا شدن، جلوه کردن و آشکار شدن (همان).

به نظر می‌رسد جملۀ مصرع اول جملۀ شرطی باشد.

معنی: اگر میخواهی روشنایی انوار هویدا شده را تماشا کنی حتی یک لحظه هم از ما چشم برمدار.

۴ـ گلرنگ: سرخ رنگ مجازاً معشوق سرخ گونه.

آئینه تاب: کنایه از تابندگی و روشنایی آئینه.

معنی: ای کسی‌که چهره‌ات موجب تابندگی و روشنایی آئینه می‌شود معشوق سرخ‌گونه را در آئینه نگاه کن.

۵ ـ کحل: [کَ] سرمه‌ی چشم (ف. معین).

در بیت آرایه غلو به‌کار رفته‌است.

معنی: وقتی سرمه واقعی چشمان تو را روشن و بصیر کند آنموقع آفتاب با آن روشنی و عظمت در مقابل تو بسیار ناچیز به نظر می‌رسد.

۶ ـ وحدت: یگانگی، انفراد (دهخدا).

بین کلمات «خطا و ثواب» آرایۀ تضاد وجود دارد. که با این تفکر بایستی صواب نوشته می شد و با صحت این دیدگاه اشتباه در نگارش وجود دارد.

معنی: ذات واحد خداوند در پرده‌ی کثرت موجودات پیچیده است همانطور که خطا و صواب در هم تنیده شده و از هم جدا شدنی نیست.

۷ ـ ای‌احمد، جام، حجاب ها را از پیش رویت کنار بزن تا چه وقت می‌توانی در پشت نقاب پنهان باشی.

(۴۴)

گر تو را حاصل شود یک ذره تاب

۱	گــر تــو را حاصـل شـود یـک ذره تـاب	در درون خـــــویش بینـــــی آفتـــــاب
۲	گــر شــوی تــو محــرم اســرار غیــب	حاصــل آیــد مــر تــو را ایـــن فــتح بــاب
۳	ســایه بـــیخورشـــید تابــان کـــی بـــود	ســایه را بنگـــر کـــه شـــد خورشـــید تـــاب
۴	نـــور خورشـــیدی تـــو در هـــر ذرهای	ذره را مـــــیبـــــین و از وی رخ متـــــاب
۵	گـــر بـــرون آیـــد از ایـــن تاریـــک میـــغ	ذرّههـــا بینـــی زهـــر ســـو در شـــتاب
۶	احمـــدی را بنگـــری مســـت و خـــراب	گـــــر گشـــــاید یـــــار او از رخ نقـــــاب

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

کلمات قافیه: تاب، آفتاب و.... .

حرف روی: حرف (ب) در تاب، آفتاب.

۱ـ تاب: تابش نور مجازاً نور معنوی و الهی.

معنی: اگر ذره ای از نور الهی بر دل تو بتابد این ذره ی نور در دلت روشنی آفتاب میدهد.

۲ـ معنی: اگر تو رازدار و محرم اسرار غیب شوی درهای اسرار الهی بر روی تو گشوده میشود.

۳ ـ در مصرع اول هم تمثیل و هم استفهام انکاری وجود دارد. و در مصرع دوم اغراق بهکار رفتهاست.

معنی: هیچ سایهای بدون حضور خورشید حاصل نمیشود سایه را نگاه کن که چون خورشید تابنده روشن شدهاست.

۴ـ معنی: ذرهها را نگاهکن و از آن روی مگردان. (دل هر ذره را بشکافی، نور حق در آن میبینی و هر ذره را که می بینی بدان که در بطن آن نور خدا وجود دارد.

۵ ـ تاریک میغ: ترکیب وصفی مقلوب، ابر تاریک (دهخدا).

معنی: اگر آن خورشید تابنده از پشت ابر تاریک بیرون آید برای دیدن پرتو افشانیهای آن عجله کن.

۶ ـ معنی: اگر معشوق احمد جام نقاب از رخ بردارد احمد را مست و از خود بیخود خواهی دید.

(۴۵)

مست جام شوق یارم روز وشب

۱	مســـت جـــام شـــوق یـــارم روز و شـــب	زآن خمـــــار انـــــدر خمـــــارم روز وشـــــب
۲	چـــون نصـــیب مـــن مـــی صـــافی نشـــد	دُرد نـــــوش و درد خـــــوارم روز و شـــــب
۳	گـــر ببـــارد تیـــغ خـــونی بـــر ســـرم	جـــان ببـــازم ســـر نخـــارم روز و شـــب

۴ گر خورم از جام عشقش جرعه‌ای   خویش را بر دار دارم روز و شب
۵ هرچه می‌بینم جمال روی اوست   زآن به هر سو در نظارم روز وشب
۶ سر زجیب عشق او چون برکشم   دامنش را چون گذارم روز و شب
۷ روز و شب هستند دایم بی‌قرار   من زعشقش بی‌قرارم روز و شب
۸ تا شبی دیدم جمال روی او   در هوایش انتظارم روز و شب
۹ تا مگر روزی بگوید کای فلان   دست بسته بنده دارم روز و شب
۱۰ در هوای عشق او چون تیر و میغ   قطره‌های خون ببارم روز و شب
۱۱ تا گدائی می‌کنم بر درگهش   بر جهانی شهریارم روز و شب
۱۲ اشک خونین میچکد از دیده‌ام   زآن همیشه زارزارم روز و شب
۱۳ حالتی دارم عجب زآن آشنا   غرقه و اندر کنارم روز وشب
۱۴ آتش عشقم چنان افروخته   گاه نورم گاه نارم روز وشب

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار «روز و شب »درآخر مصراعها.

کلمات قافیه: یارم، خمارم و... .

حرف روی: حرف (ر) در یارم، خمارم و... .

ما بین کلمات روز و شب‌آرایۀ تضادوجود دارد.

این بیت در غزل ۱۰۹ دیوان شاه نعمت الله ولی کرمانی با مضمون زیر اقتباس شده‌است.

دردمند و درد نوشم روز و شب   عاشقانه در خروشم روز و شب

همچنین در غزل ۳۰۲ دیوان شمس با مضمون زیر اقتباس شده‌است.

در هوایت بی‌قرارم روز و شب   سر ز پایت برندارم روز و شب

معنی: شب و روز مست از جام اشتیاق معشوق هستم و از آن جام شوق معشوق همیشه خمار هستم

۲ ـ می صافی: می زلال (ف. معین).

درد: ته نشست شراب (ف. معین) مجازاً شراب تیره (ف. آنندراج).

معنی: چون شراب زلال نصیب و قسمت من نشد دائماً از ته نشست شراب می‌نوشم.

۳ ـ سر خاراندن: کنایه از تعلل و درنگ در کارها.

معنی: اگر مقابل شمشیر بران هم قرار بگیرم (اگر جانم به خطر بیفتد) جانم را بدون درنگ و تعلل فدای دوست می‌نمایم.

۴ ـ جرعه: کم کم نوشیدن (ف. معین).

خویش را بردار کردن: کنایه از آماده ی جان دادن در راه دوست.
عشق، نفس را بردار می‌کشاند هرکسی از شراب عشق مست شد از دام نفس رهایی یافته و نفس را بردار می‌کشد.
معنی: اگر از جام عشق دوست خیلی کم هم بنوشم خودم را آماده جان دادن در راه دوست می‌کنم.
۵ ـ بیت تلمیح دارد به آیه قرآنی «... فاینما تولوا فثم وجه الله ان الله واسع علیم» (قرآن ۱/۱۱۵) بس به هر جارو کنید آنجا روی خداست همانا خداوند بسیار عطاکننده و داناست.
معنی: در هر چیز زیبایی چهره‌ی معشوق را تماشا می‌کنم و به همین خاطر دائما به همه چیز در تماشا هستم.
۶ ـ سر از جیب عشق کشیدن و رها کردن دامن: کنایه از انقطاع از دوست می‌باشد.
معنی: چگونه می‌توانم از دوست جدا شوم و دامنش را رها کرده و شب و روز در هجر دوست باشم.
۷ ـ معنی: همچنانکه روز و شب دائم بی قرار از هم هستند من نیز دائماً بی قرار از دوست هستم.
۸ ـ معنی: از همان شبی که جمال زیبای دوست را دیده‌ام در آرزوی دیدار مجددش شب و روز بی‌قرار هستم.
۹ ـ معنی: تا شاید روزی مرا صدا بزند از آن لحظه (دائمی) بنده ی مطیع او خواهم بود.
۱۰ـ معنی: دائماً در آرزوی دیدار دوست مانند تیر خون آلود و ابر بارنده گریانم.
۱۱ـ شهریاری: صفت نسبی، فرمانروایی و پادشاهی (دهخدا).
معنی: تا زمانیکه بر درگاهش گدایی می‌کنم مثل اینکه شب و روز بر جهانی پادشاهی می‌کنم.
۱۲ـ زار زار بودن: بسیار زاری کردن (دهخدا).
در بیت دوم صفت مبالغه وجود دارد.
معنی: از چشمانم اشک های خونین می‌چکد به همین خاطر شب و روز زار زار گریه می‌کنم.
۱۳ـ معنی: از آن معشوق حالتی عجیب پیدا کرده‌ام به نحوی که غرق دوست و معشوق و او را در کنار خود می‌بینم.
۱۴ـ معنی: آتش عشق چنان مرا گداخته که گاهی غرق نور و روشنی هستم و گاه در فراق او در آتش عشق او می‌سوزم.

(۴۶)

مهر مهر دلبری در جان ماست

۱	مهـــر مهـــر دلبـــری در جـــان ماســـت		جـــان مـــا در حضـــرت جانـــان ماســـت
۲	هـــر کجـــا دردیســـت مـــا را در دل اســـت		هـــر کجـــا زخمـــی اســـت آن بـــر جـــان ماســـت
۳	پادشـــاهانیم و مـــا را ملـــک نیســـت		لا جـــرم لاف گـــدائی شـــان ماســـت
۴	گـــر بصـــورت مـــا گـــدائی مـــی‌کنـــیم		گـــنج معنـــی در دل ویـــران ماســـت
۵	گـــر کســـی برهـــان طلـــب دارد زمـــا		نـــور حـــق در جـــان مـــا برهـــان ماســـت
۶	اســـب همـــت را چـــو در زیـــر آوریـــم		هـــر دو عـــالم گوشـــهٔ میـــدان ماســـت
۷	تـــا شـــدم از جـــان غـــلام درگهـــش		یـــاد وصـــلش هـــر ســـحر مهمـــان ماســـت
۸	بـــا وجـــود ایـــن چنـــین هســـتم ضـــعیف		در بســـاط معرفـــت جـــولان ماســـت
۹	جنـــت پـــر انگبـــین و شـــهد ومـــی		بـــی جمـــال دوســـت شورســـتان ماســـت
۱۰	هشـــت جنـــت پـــیش مـــا ویرانـــه‌ای ســـت		همچـــو گلخـــن جـــای بـــی عقـــلان ماســـت
۱۲	دیـــده یعقـــوب نابینـــا شـــده		در فـــراق یوســـف کنعـــان ماســـت
۱۳	ایـــن زمـــین پســـت و ایـــن چـــرخ بلنـــد		برقـــرار از همـــت پیـــران ماســـت
۱۴	هـــاتف غیـــب از حـــرم آواز داد		گفـــت لقمـــان ســـر خســـی زان ماســـت
۱۵	تـــا زعشـــقش ذره در جـــان بـــود		نهـــر جیحـــون دیـــدهٔ گریـــان ماســـت
۱۶	احمـــدا ســـر را فـــدا کـــن در رهـــش		ســـر فـــدا کـــردن ره یـــاران ماســـت

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار «ماست »در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: جان وشان و... .

حرف روی: حرف (ن) در جان ، شان و.... .

۱ـ مُهر: نشان، علامت (دهخدا)، مجازاً داغ که بر روی پوست می‌زدند.

برنگین جان خاقانی مقیم   مهر مهر و مهربانی می‌کنم.

(خاقانی، غزل: ۲۵۵)

مهر [مِ] عشق و محبت (دهخدا).

معنی: داغ و نشانه‌ی محبت و عشق محبت معشوق برجان ماست (بنده‌ی نشانه‌دار معشوقیم) آماده جانبازی در پیشگاه دوست هستیم.

۲ـ درد: الم، ناراحتی و اندوه (دهخدا). حالتی را گویند که از محبوب ظاهر شود و محب طاقت تحمل آن را ندارد. (همان).

معنی: هر کجا دردی وجود دارد اثری از آنان در دل ماست هر کجا زخمی وجود دارد اثری از آن در جان و روح ماست.

۳ـ معنی: ما پادشاهانی هستیم که برای پادشاهی سرزمینی برایمان وجود ندارد پس به ناچار تنها ادعای گدایی شایسته‌ی ماست. (آرایه تناسب بین زخم و اثر زخم).

۴ ـ گنج: خزنیه‌ی زر و سیم است و کنز معرب آن است (ف. آنندراج).

بین «گنج و ویرانه» تناسب و آرایه کهن بادری وجود دارد.

معنی: اگر به ظاهر، گدائی می‌کنیم اما این دل پریشان، خزنیه معنی و حقیقت است.

۵ ـ بُرهان : حجت و بیان واضح (منتهی‌الارب).

معنی: اگر کسی خواهان حجت و بیان واضح از ماست نوری که از حق در دل ماست دلیلی واضح و قاطع می تواند باشد.

۶ ـ اسب همت را به زیر آوردن : کنایه از همت و اراده‌ی قوی داشتن.

معنی: اگر همت و اراده‌ای قوی برای حرکت داشته باشیم دو جهان می تواند ظرفیت و گنجایشی برای وصال ما داشته باشد.

۷ ـ غلام درگه: اضافه تعلقی،تخصیصی.

معنی: از زمانیکه غلام حلقه به گوش درگاه دوست شده‌ام یاد وصلت معشوق سحرگاهان در دل و قلیم خارج می‌شود.

۸ ـ معرفت: در عبارت صوفیان، معرفت علمی است که در آن شک راه نیاید و آن معلوم شدن ذات و صفات حق تعالی است و معرفت ذات آن است که بداند خدای تعالی موجود، واحد، فرد، ذات و قائم است، به چیزی شبیه نیست و چیزی هم نمی تواند شبیه او باشد. اما معرفت صفات آن است که خداوند را حی، عالم، سمیع، بصیر، مرید، متکلم و جز آن از انواع صفات او بداند. پس معرفت، با استدلالی است که در جه ی علمای راسخین است و با شهودی است که در جای صدیقین و اصحاب مشاهده است و بعضی مشایخ گفته‌اند خدا را پیش از هر چیز، دیدن است و آن مرتبه‌ی عرفان و ایمان و احسان است. (گوهرین: ۲۹۵).

شیخ جام می‌گوید: اگر چه ایمان اصلی و معرفت، عطایی از جانب خداوند است، اما مقدمات آن را باید فراهم ساخت تا معرفت حاصل شود. وی درباره‌ی مقدمات معرفت چنین می‌گوید: «متابعت عقل و نظر

است به دلالت هدایت به معرفت، پس آنگاه چون این نظر صحیح افتاد تو بر سر کوی معرفت آمد، اگر اینجا به تعلیم معلم حاجت افتد که به تو بگوید که لفظ ایمان و لفظ توحید را چگونه تکرار کن و بگوید که ترتیب آن دو چگونه است جایز است که این را و مانند این را به تعلیم حاجت افتد ولی تعلیم نیز روا باشد، اما شناختن خداوند از این دور است و این با شناخت هیچ مناسبتی ندارد. خدا را جز به هدایت خدا نتوان شناخت و توحید گفتن از توحید دانستن جداست و ایمان گفتن از ایمان دانستن جداست». (روضه المذنبین وجنه المشتاقین، ۱۳۷۳: ۷۹-۷۸).

بساط معرفت، مجازاً میدان عشق الهی.

جولان: گشتن، دوانیدن و تاختن (دهخدا).

معنی: با وجود این جسم ضعیف و نحیف است اما در بستان معرفت الهی در گردش و تاخت و تاز هستم.

۹ـ جنت [جَ ن نَ] بستان و مجازاً بهشت (دهخدا).

انگبین: عسل، شهد (برهان قاطع)

خداوند جوی می انگبین　　　همان چشمه‌ی شیر و ماء معین

(شاهنامه، بخش ۷)

شهد: عسل صافی شده و شیرین (همان).

می: [مَ مِ] می: شراب انگوری، مطلق شراب اعم از اینکه از انگور حاصل آید یا مویز و خرما و جز آن (دهخدا) در اصطلاح عرفا به معنی غلبه عشق؛ و ذوقی بود که از دل سالک برآید و او را خوشوقت گرداند به معنی محبت و عشق نیز آید (ف.سجادی: ۷۵۱).

معنی: بهشت با آن جویهای عسل و شراب بدون حضور معشوق شورستانی بیش نیست.

۱۰ـ هشت جنت: هشت بهشت، یکی خلد، دوم دارالسلام، سوم دارالقرار، چهارم عدل، پنجم جنت المأوی ششم جنت النعیم، هفتم علیین، هشتم فردوس (غیاث اللغات).

گلخن: تون حمام، مزبله‌ی تون حمام، آتش خانه (دهخدا).

معنی: بی حضور دوست هشت طبقه بهشت نزد ما ویرانه‌ای بیش نیست مانند آتشدان حمام که جای بی عقلان است.

۱۱ـ یعقوب: یکی از انبیای بنی اسرائیل، پدر یوسف نبی، روضه‌اش به شام، به شهر مسجد ابراهیم است.

نشان یوسف گم گشته می دهد یعقوب　　　مگر ز مصر به کنعان شیر می‌آید

(سعدی، غزل : ۲۸۸)

بیت تلمیح دارد به داستان حضرت یعقوب و فراق یوسف از پدر.

معنی: چشمان یعقوب نبی در فراق فرزند خود، یوسف نبی نابینا گشته است.

۱۲ـ بین «زمین پست و چرخ بلند»آرایهٔ تضادوجود دارد.

چرخ بلند مجازاً آسمان.

همت: اراده، خواهش و عزم (دهخدا).

پیران: ج پیر: مرشد، پیشوا و امام و پیشوای صوفیان (همان) و عبارت است از توجه قلب با تمام قوای روحانی خود به جانب حق، برای حصول کمال در خود یادگیری، به نحوی که به غیر مقصود حقیقی ملتفت نشود... (ف. سجادی :۲۱۶).

معنی: قرار و آرامش این زمین و آسمان در سایه همت و اراده قوی پیران و مرشدان کامل است.

۱۳ـ هاتف غیب: سروش (دهخدا).

حرم: پردگیان، پرده سرا (همان).

لقمان [لُ] نام مردی حکیم بنا به روایات اسلامی اصلش حبشی بوده و در روزگار داود می‌زیسته است. (دهخدا).

خس: خار و خاشاک (دهخدا) اینجا مجازاً به معنی پوچ و هیچ.

معنی: فرشته‌ی غیب از پشت پرده ندا کرد و گفت که در مقابل معشوق ما لقمان با آن عظمتش پوچ و هیچ است.

۱۴ـ نهر جیحون: رودخانه‌ی آمویه یا بلخ مجازاً مطلق رود یا دریا.

در بیت آرایه مبالغه یا اغراق به‌کار رفته‌است.

معنی: از زمانیکه اثری از عشقش در وجود ماست اشک گریه های ما تبدیل به رود شده‌است.

۱۵ـ معنی: احمد جام، سرت را فدای معشوق کن چراکه جانبازی، مسلک و طریق ما و دوستان ماست.

(۴۷)

هرکه دعوی عشق وی کرده است

۱	هرکه دعوی عشق وی کرده‌ست	عیش خود را به تیغ پی کرده‌ست
۲	هرکه خورده‌ست شربتی از عشق	مست گشته مگو که می خورده‌ست
۳	زهر عشّاق خوشتر از شکر است	نه از آن شربتی که کی خورده‌ست
۴	عاشق ارزهر نوشد آن شکر است	نیست شهدی که نخل قی کرده‌ست
۵	چند گوئی که توبه کن از عشق	عاشق از عشق توبه کی کرده ست
۶	نکند زهر کار بر عاشق	آن تمام است کو به وی کرده ست
۷	احمدا اندراو هوئی کن	زانکه او های و هووی کرده ست

(خفیف مسدس مخبون محذوف) فاعلاتن مفاعلن فعلن

ردیف: تکرار «کرده است »در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: وی، پی و ... .

حرف روی: حرف (ی) در وی، پی و ... .

۱ـ پی کردن: قطع کردن (دهخدا).

عیش را به تیغ پی کردن: کنایه از نابودن کردن زندگی.

معنی: هرکسی ادعای عاشقی او را بنماید به یقین زندگی خود را نابود کرده است.

۲ـ شربت عشق خوردن: کنایه از عاشق شدن.

معنی: آنکه جرعه‌ای از شربت عشق بنوشد (عاشق شود) بتحقیق او شراب عشق نخورده بلکه سرمست از شراب عشق شده‌است.

۳ـ زهر: سم، ماده سمی (ف. معین).

عشاق: جِ عاشق، شیفتگان (دهخدا).

کی: پادشاه پادشاهان، لقب کیقباد، چهار پادشاه کیانیان، عبارتند از: کیقباد، کیکاوس و کیخسرو و کی لهراسب (ف. آنندراج - دهخدا).

۴ ـ معنی: عاشق، زهر را به شکر تبدیل می‌کند نه مثل نخل که از خرمای آن شیره بدست می‌آورید.

۵ ـ توبه: بازگشتن از گناه (دهخدا) توبه از عشق، مجازاً ترک معشوق و رها کردن عشق ورزی.

از نظر شیخ مقام توبه بزرگترین و مهم‌ترین مقام وصول به حق است زیرا همه‌ی مخلوقات گنهکارند تا توبه قلبأ اتفاق نیفتد احتمال ارتکاب گناه بیشتر است وکسب رضای حق حاصل نشود بنابراین کمتر کسی میتواند به این مقام برسد در واقع بیشتر از تلاش انسان به فضل و عنایت الهی وابسته است(مقامات ژنده پیل، مقدمه: ۴۳)

معنی: چقدر اصرار می‌کنی که از عشق توبه کنم و رهایش‌کنم چراکه عاشق نمی‌تواند از عشق توبه کند، و معشوق را رها کند.

۶ ـ معنی: زهر نمی‌تواند بر عاشق کارساز باشد چراکه عشق کار خود را بر عاشق بطور کامل کرده است.

۷ ـ هو کردن: فریاد کردن، با هیاهو واشتلم و نسبت های ناروا مایه‌ی آبروریزی کسی را فراهم کردن (دهخدا).

معنی: ای‌احمد جام، بر آن عاشق هیاهو و داد بزن بخاطر این که او هیاهو و اشتلم زیاد کرده است.

(۴۸)

بس که جانم زتمنای رخ یار بسوخت

۱	بـس کـه جـانم زتمنـای رخ یـار بسـوخت	دل هــر ســوختهای بــر مــن افگــار بســوخت
۲	من کـه در آتـش عشـق تـو گرفتـار شـدم	هــر کجــا پــای نهــادم در و دیــوار بســوخت
۳	آتشعشـق تـو در مدرسـه بگذشـت دمـی	اهــل آن مدرســه در حالــت تکــرار بســوخت
۴	خواسـتم شـرح غمـت را بـه قلـم بنویسـم	آتـــش انـــدرقلم افتـــاده و طومـــار بســـوخت
۵	احمـد جـام زانفـاس تـو گویـد سـخنی	همچـو منصـور انـاالحـق زده بـردار بسـوخت

(رمل مثمن مخبون محذوف) فعلاتن فعلاتن فعلاتن فَعِلن

ردیف: تکرار«بسوخت»درآخرمصراعها.

کلمات قافیه: یار، افکار و... .

حرف روی: حرف (ر) در یار، افکار و.... .

۱ـ تمنا: آرزو، امید و خواهش (دهخدا).

افگار: آزرده، خسته (ف. معین) مطلق خسته و مجروح (ف. آنندراج).

سوختن در این جا مجازاً به معنی ناراحت شدن و آزرده خاطر شدن بهکار رفتهاست.

معنی: از بس که جانم در آرزوی معشوق سوخت دل هر عاشق سوختهای بر حالت خسته و آزردهی من ناراحت گردید.

۲ـ سوختن در و دیوار: کنایه از آزرده خاطر شدن هر چیز بر گرفتاری(آرایه غلو مشهود است).

معنی: وقتی من اسیر عشق سوزناک تو شدم به هر کجا روی نهادم همه چیز و همه کس به حال من دل آزردهی گشت.

۳ـ مدرسه: مجازاً مکتب خانه.

حالت تکرار: مجازاً مکرراً و بارها و پیدرپی.

معنی: عشق سوزناک تو یک لحظه بر مکتب خانه گذر کرد افراد آن مکتب خانه بارها جگرسوز و دل آزرده گشتند.

۴ـ طومار: دفتر، صحیفه، نامه (دهخدا).

در مصرع دوم مبالغه بهکار رفتهاست.

معنی: خواستن شرح حالی بر غم عشقت بنویسم بناگاه آتشی در قلم افتاد که کاغذ و دفتر یکجا بسوخت.

۵ـ انفاس: جِ نَفَس، سخنها، دمها و آوازها (دهخدا) بیت تلمیح دارد به داستان منصور حلاج که با انا الحق گفتنش بردار شد.

معنی: احمد جام، خواست سخنان تو را بازگو کند بناگاه همچو منصور حلاج «انا الحق» گویان از شدت عشق ترک جان گفت.

(۴۹)

بپرسیدند یارانم به کرّات

۱	بپرسیدند یارانم به کرّات	چه نسبت این ره کفر و خرابات
۲	بگفتم بشنوید ای جمله یاران	فقیه و عالم و قرّاء و سادات
۳	خرابات است نفس ما حقیقت	فزون از صدهزارش هست آفات
۴	همه اسباب فقر اندر ره ماست	که آوردم زاخبار و روایات
۵	خرابش کن که تا گردی سرافراز	خرابی را جزا باشد زجنّات
۶	همه دنیا خرابات است بیشک	که در وی سربسر آید خرافات
۷	نبُد کعبه سزای روح سیّد	که در وی بت نهاده بود با لات
۸	چگونه دل سزای فطرت اوست	که در وی بُت فزون آمد ز سومات
۹	درون خانه را خالی کن از بت	پس آنگه روی آور در مناجات
۱۰	وگرنه زین سخن احمد چه سود است	که بینی سُخرهٔ شیطان و طامات

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن مفاعی= فعولن

کلمات قافیه: کرّات، خرابات و... .

حرف روی: حرف (ت) در کرّات، خرابات و... .

۱ـ خرابات: این واژه سه بار در این غزل به‌کار رفته‌است.فرهنگ معین برای آن چهار معنی دارد: «جمع خرابه؛ ویرانه‌ها ـ میخانه، میکده ـ قمارخانه ـ در عرفان، مقام و مرتبهٔ ویرانی عادات نفسانی» صرف نظر از معانی لغوی و وجه تسمیه‌های متعدّدی که ادبا و لغت‌دانان برای این واژه بیان کرده‌اند؛ در ادبیّات فارسی جنبهٔ عرفانی «خرابات» بیش از معنی لغوی آن کاربرد پیدا کرده‌است.

معنی: هم مسلکان و دوستانم بارها از من پرسیدند که کفر ورزی و روی‌آوردن به میکده چه تناسبی باهم دارند؟

۲ ـ برایتان ای دوستان! که دانشمند و اهل قرآن و سروران مردم هستید این‌گونه می‌گویم:

۳ـ نفس: در این بیت مراد از آن بُعد جسمانی وجود انسان می‌باشد که در تعارض با بعد روحانی است.

مصراع اوّل این بیت متضمن تشبیه و مصراع دوم دارای مبالغه و اغراق است نفس از نظر واژگانی در معنی خون، جسد، جسم انسان، ذات حقیقت هر شیء، روح یا روان آمده است. همچنین نفس را «جوهر بخاری لطیف و حامل قوای حیات، حس و حرکات ارادی». (دهخدا- جرجانی، ۱۳۷۷: ۱۸۱). تعریف کرده اند. قشیری احتمال داده است که نفس، چیزی لطیف در قالب تن باشد که محل خویهای ناپسندیده است. همچنانکه روح، محل اخلاق پسندیده باشد. او می گوید: چنانکه چشم، محل دیدن است و گوش، حمل شنیدن و بینی، محل بوییدن و دهان، محل چشیدن است؛ لذا نفس هم محل اوصاف نکوهیده است. (دهخدا- قشیری: ۱۳۶۱: ۱۳۲-۱۳۳).

معنی: حقیقت نفس ما به مثابهٔ میخانه و کانون فسق و فجور است که منشأ آفت‌های بسیار می‌باشد.

۴ـ فقر: در لغت به معنی تهیدستی و نیازمندی است و در عرفان از مقامات عارفان. آن‌چه در این بیت مورد نظر شاعر است؛ معنی لغوی آن است. در مصرع دوم از اخبار و روایاتی سخن به میان آمده که در غزلیات پیشین مورد اشارهٔ شاعر قرار گرفته‌اند.

فقر: در لغت به معنی تهیدستی و نیازمندی است و در عرفان از مقامات عارفان. آن‌چه در این بیت مورد نظر شاعر است؛ معنی لغوی آن است. در مصرع دوم از اخبار و روایاتی سخن به میان آمده که در غزلیات پیشین مورد اشارهٔ شاعر قرار گرفته‌اند. به فتح اول در لغت به معنی درویشی و محتاج بودن و درویش شدن است و در اصطلاح سالکان، فقر عبارت است از «فنا فی الله» است و آنچه فرموده‌اند: «الفقر سواد الوجه فی الدارین» عبارت از آن است که سالک، فانی فی الله شود به حیثیتی که او را در ظاهر و باطن و دنیا و آخرت، وجود نماید و به عدم اصلی و ذاتی راجع گردد و آن را فقر حقیقی می گویند و از این جهت فرموده اند: «ثم الفقر فهو الله» زیرا که این مقام، اطلاق ذات حق است و اینجا غیر، اعتباری و گنجایشی ندارد و این سواد الوجه، سواد اعظم است، زیرا که سواد اعظم آن است که هر چه خواهند در او باشد و هر چه در تمام موجودات مفصل است در این مرتبه به طریق اجمال است. (گوهرین: ۳۱۵) .

او مقام فقر را برای اهل حقیقت و سلوک، صفت ذاتی می‌داند و می‌گوید: «اهل حقیقت به واسطه‌ی آنکه جمله‌ی اشیا را در تصرف و ملکیت مالک الملک بینند، امکان حواله‌ی مالکیت به غیر را روا ندارند و فقر ایشان، صفتی ذاتی است که به وجود اساب و عدم آن متغیر نشود؛ اگر تقدیرا مملکت عالم، جمله در حوزه‌ی تصرف ایشان آید، همچنان خود را از تملک آن بری دانند». (همان: ۳۷۵).

شیخ ما، مثال زیبایی درباره ی فقر و فقیر آورده است؛ او فقر و فقیر را به در و صدفی مانند می‌کند که در دست نادانان نااهل افتاده که قدر و منزلت آن را نمی‌شناسند. او درویشی را مرام و پیشه‌ی رسول

خدا می‌داند و با استناد به حدیثی از رسول خدا، فقر را کرامت و عطایی معرفی می‌کند که از جانب خداوند بر نبی مرسل یا مؤمنی که نزد خدا گرامی است، عطا می‌شود.

او تفاوت درویشان را با دیگران در این می‌داند که ایشان جز به حق به چیزی نمی‌اندیشند و همه‌ی کارها و گفتارشان از خدا است و هرگز به کار دنیا و اسباب آن مشغول نمی گردند و دنیا، ایشان را از خدا غافل نمی‌کند و فضل و منزلت آنها از همه‌ی جهان برتر است. (انس التائبین: ۱۹۴-۱۸۷)

معنی: نفس و تعلقات نفسانی همه اش اسباب و موانع سلوک انسان هستند این حقیقتی است که در اخبار و روایات اشارات زیادی به آن شده‌است.

۵ـ در این بیت به دلیل عدم تصریح در مرجع ضمیر «ش» در جملهٔ «خرابش کن» ابهامی در بیت ایجاد شده‌است و معلوم نیست منظور شاعر از «ش»، «خرابات یا نفس» ذکر شده در بیت اوّل و سوم است یا مورد اشارهٔ وی «اسباب فقر» یاد شده در بیت چهارم است.

معنی: آن خرابات نفس و یا آن اسباب فقر و نیازمندی را ویران کن تا به سرافرازی برسی؛ چون جزا و پاداش خراب کردن نفس آفت‌زا و از بین بردن اسباب تهیدستی درجاتی از بهشت است.

۶ـ خرافات: جمع خرافه، سخنان بی‌اصل، افسانه‌ها (ف. معین).

ـ در مصراع اوّل، دنیا به خرابات و میکده‌ای تشبیه شده‌است که در آن حرفهای نامربوط زده می‌شود.

معنی: بدون شک دنیا با تعلقات و دلبستگی هایش خرابه و ویرانه ای است که پر از خرافه ها و چیزهای پوچ و بی ارزش است.

۷ـ «سیّد» استعاره از وجود مبارک محمّد مصطفی صلی الله علیه و آله است. بیت تلمیح دارد به این‌که قریش دورهٔ جاهلیت، بت‌هایشان را در کعبه مستقر کرده بودند. دو بت «لات» و «عزّی» از همه معرف‌تر بودند.

«عزّی یکی از دو بت معروف طایفهٔ قریش در عهد جاهلیت بود و دیگری «لات » نام داشته و اعرابِ بت پرست آن‌ها را دختران خدا می دانستند (**ف. معین**).

بیت خالی از حسن تعلیل نیست و گویی پاسخ به این پرسش مقدّر است که چرا پیامبر پیش از نبوت به جای نیایش در کعبه، در کوه حرا معتکف می‌شد.

معنی: کعبه به این علّت که بتهای قریش از جمله «لات» در آن مستقر بودند، نمی‌توانست منزل روح و جان و عبادتگاه سیّدالانبیا، محمّد مصطفی (ص) باشد.

۸ـ سومات: ظاهراً به نظر می‌رسد مخفف «سوماترا» یکی از جزایر اندونزی در جنوب شرق آسیا باشد. از فحوای بیت بر می‌آید که از کانون‌های نگهداری بت‌های بت‌پرستان بوده‌است.

معنی: (این بیت با بیت قبلی موقوف المعنی است.) یعنی: وقتی کعبه با آن قداست به خاطر اسقرار بت‌ها نمی‌تواند منزل روحانی پیامبر باشد، دلی که در آن بت‌هایی بیش از بت‌های سومات جا گرفته‌اند، چگونه می‌تواند شایستگی سرشت و فطرت پاک اورا داشته باشد. (استفهام انکاری است؛ یعنی: دل پر از بت‌های گوناگون نمی‌تواند محب واقعی پیامبرصلی الله علیه و آله باشد).

۹ ـ «خانه» استعاره از دل و «بت» استعاره از هواجس و تمایلات نفسانی است.

معنی: خانه دلت را از نفسانیات و هواجس نفسانی خالی کن سپس به مناجات و راز و نیاز با خداوند اقدام کن.

۱۰ـ طامات: سخنان پریشان (دهخدا).

سخره: کار بی‌مزد و اجرت (همان).

معنی: ای احمد، اگر دلت را از هواهای نفسانی پاکسازی نکنی، بیان این موعظه‌ها سودی نخواهد داشت و بیگاری کننده برای شیطان و گویندۀ سخنان پریشان و بیهوده خواهی بود.

(۵۰)

دادند یکی رطل گران وقت مناجات

۱	دادنــد یکــی رطــل گــران وقــت مناجــات	خــوردیم کــه آمــد بــه ســرم بــوی خرابــات
۲	گفتــیم بــه دنیــا زخرابــات چــه بهتــر	مــی‌خــوردن و تــن بــاختن و گفــتن طامــات
۳	احــــرام گــــرفتیم و مجــــاور بنشســــتیم	شــد صــنعت مــا ایــن‌کــه برســتیم ز حیــرات
۴	اکنــــون بــــه خرابــــات مغــــانیم و خــــرابیم	آزاده زهـــــر فســـــق تکـــــالیف عبـــــادات
۵	یــک رطــل کشــیدیم و شــدیم عــالم فــانی	در رطـــل دوم نیـــز فـــرو گشـــت ســـماوات
۶	ای دوست نمانده‌ست کنــون همــره مــا هــیچ	درباختــه شــد هرچــه کــه بُــد همــره مــا مــات
۷	جــان و دل و تــن مانــد از آن نیــز بریــدیم	درخــــاک فگنــــدیم همــــه فخــــر و مباحــــات
۸	حــالا مــی نوشــیدۀ اجمــد مــی وصــل اســت	عمری که تلف شــد بجــز ایــن نیســت کفــارات

(هزج اخرب مکفوف محذوف)مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ مفاعی = فعولن.

کلمات قافیه: مناجات، خرابات و... .

حرف روی: حرف (ت) در مناجات، خرابات و... .

۱ ـ رطل: واحدی است برای وزن، در فارسی معنی پیالۀ شراب می‌دهد. (ف. معین).

«رطل می» و «خرابات» تناسب و مراعات‌النّظیر را در بیت موجب شده‌اند./ در «بو» نیز ایهام دور از ذهن نیست؛ چون علاوه بر «آنچه محسوس شامّه» است، مفهوم «میل و آرزو» را نیز به ذهن متبادر می‌کند.

مناجات: راز و نیاز کردن با حق، گفتن اسرار دل با خداوند (ف. سجادی : ۷۴۵).

معنی: در وقت راز و نیاز با حق تعالی، نعمت غلبهٔ عشق عطایمان کردند و ما نیز از آن بهره‌مند شدیم، در نتیجه، میل و آرزوی ویران کردن عادات نفسانی و راهی خرابات ومیخانه شدن به سرمان زد.

با توجه به عرفانی بودن کاربرد «خرابات» در این بیت، «می» نیز مفهوم و کاربرد عرفانی خواهد داشت.

«می »غلبهٔ عشق را گویند (ف. سجادی : ۷۵۶).

وقت: به فتح اول در لغت به معنی هنگام و مقدار معینی از دهر که اکثرا در معنی گذشته استعمال شود. اما در اصطلاح، وقت عبارت است از حال تو در زمان حال که نه به گذشته وابسته است و نه به آینده و نه به گذشته متعلق است و نه به آینده. نزد صوفیه واردی است بر بنده که در او تصرف نماید و به حکم آن، خوف یا حزن یا فرح و شادی بر او گذرد و از این جهت گفته اند: «الوقت سیف قاطع» چه امور به حکم آن قطع شود و نیز از وقت، مقداری از زمان را اراده کرده اند که ما آن را حال نامیم که بین گذشته و آینده است و در جامع الصنایع می گوید: هر وقت، حالی است که در سر بنده پدید آید، او را به آن حال، آرام بود. وقتی باشد که عارف را سکون واجب بود و وقتی باشد که شکر واجب بود و وقتی شکایت. و هم از این گویند که عارف، ابن وقت خود است؛ یعنی چنانکه فرزند، تابع پدر و مادر باشد؛ عارف نیز در ظاهر و در باطن، تابع وقت شود، آنچه تو را در حال حاضر دارد وقت توست، پس اگر در تعریف حق باشد، تو را رضا و استسلام دست دهد تا آنجا که به حکم وقت، هیچ خطری بر دل تو خطور نکند و اگر به کسب تو وابسته و متعلق باشد، الزام اهم آنچه در آن هستی کند و هیچ تعلقی به گذشته و آینده ندارد، پس در این وضع اگر تدارک گذشته و آینده کند، وقتش تباه گردد و از این جهت گفته‌اند که «صوفی پیوسته ابن الوقت است». (گوهرین: ۲۰۷) .

پیرجام، وقت را گرانبها و عزیز می‌شمرد که هرکسی از آن بهره مند نخواهد شد. او معتقد است که وقت، آن هنگامی است که حال مرید، خوش باشد و دلش از همه ی دنیا و آنچه در آن است، بریده باشد.

او نیز وقت را سه نوع می‌داند

۱- وقتی‌که مانند برق جهنده باشد، چنان وقتی در مرید وارد می‌شود و او را از غیر پاک می‌گرداند و حب دنیا را از دل او برمی‌دارد تا جز با یاد خدا آرام نگیرد .

۲- وقتی‌که بر مرید وارد می‌شود و یک ساعت می ماند یا کمتر یا بیشتر؛ این وقت مرید را در فکر فرو برده و او را از فنایی که در وقت اول به او دست داده به بقا می‌رساند. راحت و لذت این وقت، در جان مرید می نشیند و نفس و دل او را از هرچه غیر از خداست، پاک می‌کند. لذت این وقت، چنان است که مرید، دل از نعیم بهشت و عذاب جهنم پاک می‌شوید.

۳-وقتی که بر مرید وارد و بر او غالب میشود و او را از کار این جهان و آن جهان به کلی فارغ می‌کند و از هر چیزی غیر از خدا رها می‌کند. در این مقام مرید، دشمنی از همه ی خلق را به کناری نهاده و دشمن دل و جان و تن خویش می گردد؛ دشمنی با دل، از آن جهت که دل جای فکر و یاد خداست و هر آنچه غیر خدا را ببیند یا بشنود، دل در گرو آن می نهد و دل جایگاه غیر خدا می شود. پس دشمنی با دل لازم است تا غیر حق در او جای نگیرد.

اما نفس، تیر زهرآلود ریاضت را باید بچشد تا از هر چه هوا و هوس است پاک شود و دشمنی با جان، به این دلیل که حجاب میان طالب و مطلوب است. جان، دشمن بزرگ در راه طریقت است و آنکه از جان نمی تواند بگذرد، از وقت بهره مند نخواهد شد و تنها ادعای طلب کرده است. (انس التائبین ۲۰۴-۲۰۱).

طامات: اراجیف و هزیان گفتن(دهخدا)

معنی: خرابات را به دلیل رهایی از هرنوع قید وبند دنیوی و داشتن آزادی مطلق، بهترین مکان برای زنگی انتخاب کردیم.

۳-احرام: عارفان از احرام تعبیرات خاصّی کرده‌اند، چنان‌که شاه نعمت‌الله گوید: احرام ظاهره معلوم است. امّا باطنه، بعد از تجرید صفات نفسانیه، تفرید از عادات مستقبحۀ شیطانیه، تنظیف باطن از رذایل اخلاق ذمیمه و تطهیر دل از نعوت غضبیه و شهوانیه است(ف. سجادی : ۶۰).

مجاور نشستن: در لغت به منی همسایگی و همجواری است. در اصطلاح متشرّعین، به قصد ثواب در کنار یک بنای مقدّس اقامت کردن را گویند. مجاور نشستن عرفا در جوار کعبه رایج و معروف بوده‌است.

حیرات: به نظر می‌رسد اشتقاق و جمع‌بندی خلاف قواعد زبان از «حیرت» است به اعتبار مراتبی که عرفا برای حیرت قائل بوده‌اند، مثل حیرت اوّل، زندقه، ـ حیرت دوم که در علم است ـ حیرت سوم، وسوسه.

«حیرت» در اصطلاح اهل‌الله امری است که بر قلوب عارفین در موقع تأمّل و حضور و تفکّر آن‌ها وارد می‌شود و آن‌ها را تأمّل و تفکّر حاجب می‌گردد (ف. سجادی : ۳۳۱).

۴-معنی: مجرد از صفات نفسانیه و با دل تطهیر شده از رذایل اخلاقی در جوار کعبۀ دل معتکف گشتیم و کار ما این شد که از موجبات حجاب در تأمّل و تفکّر رهایی یافتیم.

۵- ترکیب وصفی «عالم فانی» خالی از ایهام قرائت نیست؛ چون هر دو قرائت «عالَم فانی» و «عالِم فانی» معنی‌دار هستند. «عالَم از نظر صوفیان عبارت است از ظل دوم که اعیان خارجیه باشند، و صور علمیه که که اعیان ثابته‌اند و مخلوق خداوند (ف. سجادی : ۵۶۷).

معنی: پیاله‌ای از می عشق نوشیدیم و در اثر آن خود را آگاهانه جزئی از عالَم نابود شده احساس کردیم و با سر کشیدن پیالۀ دوم از می یاد شده، آسمان‌ها را نیز جزء عالَم فانی شده، یافتیم.

۶- مات: حیران، سرگشته، وضعیتی در بازی شطرنج که شاه قادر به هیچ حرکتی نیست و بازی به اتمام می‌رسد (ف. معین).

«مات» با «درباخته» ایهام تناسب پیدا کرده‌است.

معنی: ای محبوب اکنون چیزی همراه ما باقی نمانده و هر چیزی که همراه ما سرگشتۀ مات شده وجود داشت، کاملاً از میان رفته و ما پاکباختۀ کامل هستیم.

۷- مباحات: کارهای مباح و مشروع و روا (دهخدا).

«در خاک فگندن» کنایه از قطع علاقۀ کامل کردن از تعلّقات است./ میان «جان، دل و تن» تناسب و مراعات‌النّظیر رعایت شده‌است.

معنی: تنها باقی‌مانده‌های من دل، جان و کالبد خاکی ما است، از آن‌ها نیز قطع علاقه کردیم و در راه عشق تو جانان ازل موجبات فخر فروشی و علایق شرعی و مباح را نیز زیر پا گذاشتیم و نادیده گرفتیم.

(۵۱)

ای دریغا خواجه مرگ اندیش نیست

۱	ای دریغا خواجه مرگ اندیش نیست	عمر خواجه پنج روزی بیش نیست
۲	غره برسیم و زرست و ملک و مال	التفاتش هیچ با درویش نیست
۳	خواجه پندارد که دارد حاصلی	حاصل خواجه بجز اندیش نیست
۴	خواجه جام نوش دارد گو بنوش	هیچ نوشی در جهان بی‌نیش نیست
۵	صورت آرایست این صورت پرست	می‌کند وتری ولی معنیش نیست
۶	هرکه آمد هر که آید بگذرد	این جهان محنت سرائی بیش نیست
۷	دیگران رفتند ما هم می‌رویم	کیست کاین منزل در او بیش نیست
۸	احمد جامی تو را پندی دهد	عاقبت آن را که دنیائیش نیست

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار«نیست» درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: اندیش، بیش، درویش و... .

حرف روی: حرف (ش) در اندیش، بیش و... .

۱ ـ ای دریغا: ندا و منادا، شبه جملۀ تأسف برای گذشته.

خواجه:: آقا، بزرگ، صاحب مکنت (دهخدا)

مرگ اندیش: صفت فاعلی مرخم مقلوب.آنکه دائم دراندیشه مرگ باشد.

عمر پنج روزه : کنایه از کوتاه و زور گذر بودن عمر باشد.

معنی: افسوس که آقا (کسی‌که خود را سرور مردم میداند) ترسی از مرگ ندارد (به مرگ فکر نمی‌کند). درحالیکه عمرش کوتاه و خیلی زود به پایان خواهد رسید.

۲ـ غره [غَ ر رَ] فریفته شدن، فریفتگی و مغرور. (دهخدا).

سیم: نقره. پهلوی «اسیم» در فارسی «آ» از اول کلمه‌ی پهلوی حذف شده. (دهخدا).

زر: طلا، و آن را به عربی ذهب گویند (برهان قاطع).

بین کلمات «سیم و زر» صنعتآرایۀ تضادو از آمدن « سیم و زر و ملک و مال » صنعت مراعات نظیرحاصل شده‌است.

مقصود از « سیم و زر و ملک و مال» مجازاً ثروت و دارایی دنیوی.

درویش: مستمند (ف. معین).

ما بین بیت اول و دوم ارتباط معنایی و نهادی وجود دارد. (ارتباط عمودی).

التفات: به گوشه‌ی چشم نگریستن، توجه (دهخدا)

گر التفات خداوندیش بیاراید　　　نگار خانه‌ی چین و نقش ارژنگی است

(گلستان سعدی، دیباچه)

معنی: آقا (انسان صاحب مکنت) فریفته‌ی مال و منال دنیوی شده‌است و هیچ توجهی هم به مستمندان ندارد.

۳ـ حاصل: بهره، ثمره (دهخدا).

اندیش: پندار (همان).

معنی: خواجه خیال می‌کند که ثمره و بهره‌ای با خود دارد در حالیکه ثمرۀ خواجه همان پندارد خیال است.

۴ـ ازتکرار حرف «ش» در بیت (آرایه‌ی نغمه حروف)حاصل شده‌است.

جام نوش: مجازاً جام پراز شراب.

نیش: نشتر، تیغ (دهخدا).

بین کلمات «نوش و نیش »جناس ناقص اختلافی وجود دارد و آرایهٔ تضاد هم دیده می‌شود. ارسال المثل: اشاره دارد به مثل «نوش خواهی نیش می‌باید چشید».

معنی: خواجه جام شراب در اختیار دارد پس بگو، بنوشد چراکه هیچ شرابی بدون نیش و درد نیست (اگر شراب میخواهی باید دردش را هم تحمل کنی).

۵ ـ صورت آرا: صورت نگار، نقاش (دهخدا).

صورت پرست: صفت فاعلی مرکب مرخم، پرستنده‌ی صورت (همان).

۶ ـ محنت سرا: ماتمکده، غمکده، محنت آباد وکنایه از دنیاست (همان).

معنی: هرکه در دنیا هست و هرآنکه خواهد آمد هیچ کدام ماندنی نیستند چراکه این دنیا غمکده‌ای بیش نیست.

۷ ـ بیت تلمیح دارد به آیه «   کلّ مَنْ عَلیها فَان وَ یبقَی وَجْهُ رَبّک ذوالجلالِ والاکرامِ. » (قرآن ۲۷/۵۵).

معنی: آنان که قبل از ما بودند مردند ما نیز خواهیم برد چه کسی هست که حالی غیر از این داشته باشد. (همه آفریده‌ها غیر از ذات خداوند مردنی هستند).

۸ ـ احمد جام، آن‌کسی است که متعلق به دنیا نیست تو را این گونه پند و نصیحت می‌کند.

(۵۲)

هرکه را روی در نکو نامی است

۱ هر که را روی در نکو نامی است	طمع عاشقیّ وی خامی است
۲ چند گویی که عشق نام نکوست	نام نیکوی عشق بدنامی است
۳ گام بر گام زن تو در ره عشق	گام اوّل جزاش ناکامی است
۴ رو تو بدنام باش در ره عشق	کاین سعادت همه ز بدنامی است
۵ رو که تو مرغ دام و دانه نه‌ای	چونکه طبعت ز تندی و ناکامی است
۶ مرغ او بو سعید، ابوالخیر است	وان دگر بایزید بسطامی است
۷ در خرابات عشق کی پرسند	که حجازیست خواجه یا شامی است
۸ ابتدای ورا دو راه آمد	کز خواص است خواجه یا عامی است
۹ احمدا مست باش در ره عشق	تا بدانند کاحمد جامی است

(خفیف مسدس مخبون) فعلاتن مفاعلن فعلن

ردیف: تکرار «است »درآخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: نامی،خامی و... .

حرف روی: حرف (م) نامی،خامی و... .

۱ ـ طمع خام: کنایه از توقّع داشتن به چیزی که ممکن‌الحصول نباشد (ثروت، ۱۳۷۵ص: ۳۴۵).

معنی: هرکس مقصودش خوش‌نامی باشد، طمع عشق ورزی داشتن او یک خواستهٔ غیرممکنی است.

۲ ـ بیت دارای آرایهٔ متناقض‌نما (پارادوکس =Paradox) است.

معنی: تا کی می‌خواهی عشق را عبارت از خوش‌نامی بدانی، در حالی که نامی برازندهٔ برای عشق، بدنامی می‌باشد.

۳ ـ معنی: در ره عشق گام بردار اولین قدم عشق توام با ناملایمتی‌های نفسانی است و اطراف عشق از رنج‌های نفسانی انباشته شده‌است.

۴ ـ مصراع دوم بیت دارای آرایهٔ متناقض‌نما (پارادوکس = Paradox) است.

معنی: تو برو در راه عشق بدنام شو؛ چون سعادت نیل به عشق با بدنامی میسّر می‌گردد.

۵ ـ دام و دانه: در این بیت در معنایی کاملا متضاد با مفهوم مذمومشان در ادبیّات عرفانی به‌کار رفته‌است.

«دام» در ادبیّات عرفانی کنایه از جلوه‌های فریبندهٔ دنیا است که انسان را گرفتار خود می‌کند و از سیر در ملکوت اعلی بازمی‌دارد (ف. سجادی : ۳۸۰).

در این بیت به احتمال قوی مراد شاعر از «دام» مجازاً کمند عشق است و مقصود از دانه نیز اسباب و عواملی است که سالک را به عالم عشق کشیده و عاشق جنانش نگه می‌دارد. با این تفاسیر «مرغ» استعاره از مدعی عشق خواهد بود.

معنی: چون ناپختگی و خشونت با طبع و سرشتت عجین شده، تو آن مدعی عشقی که واقعاً اهلیت و شایستگی گرفتاری در دام عشق جانان را داشته‌باشد، نیستی و جذبه‌های عشق نمی‌تواند تو را به عالم عشق بکشد، پس دنبال کار خود برو و از ادعای عشق دست بردار.

۶- شاعر ضمن تشبیه دو عارف نامدار، ابوسعید ابوالخیر و بایزید بسطامی، به مرغ باغ عشق جانان، مراعات‌النّظیر و تناسب زیبایی نیز در بیت رقم زده‌است.

معنی: عاشق حقیقی او (جانان ازل) ابوسعید ابوالخیر است و دیگر عاشق واقعی محبوب حقیقی، بایزید بسطامی است.

۷ ـ «خرابات عشق» کنایه از عالم عشق حقیقی به جانان است که در آن هواهای نفسانی و تعلّقات به عالم مادّی، خراب و نابود می‌گردد تا سالک سزاواری عشق به معبود را پیدا کند.

«خواجه» استعاره از سالک است.

کاربرد «حجازی» و «شامی» موجب مراعات‌النّظیر در مصرع دوم است.

معنی: در عالم عشق حقیقی هرگز نمی‌پرسند که جناب سالک اهل کجاست. (در عالم عشق کاری به ملّیّت سالکان ندارند).

۸- ورا: وی را، برای وی (مرجع ضمیر وی، عشق ذکر شده در ابیات پیشین است.) / کاربرد «خواص» و «عامی» ضمن مراعات‌النّظیر بودن، طباق را نیز به ذهن متبادر می‌کند.

معنی: در ابتدای عشق دو راه متمایز می‌شود و می‌نگرند که آیا سالک از عارفان کامل و عشّاق خاص است یا از سالکان مبتدی و عامی است.

(۵۳)

هرکه امروز از پی حق پا به نفس خود نهشت

۱ هرکه امروز از پی حق پا به نفس خود نهشت   کی شود فردا معطّر جانش از بوی بهشت
۲ تا ز قرب حق تو را اکرام آید جهد کن   خرمن آن‌کس را مسلّم شد که او تخمی بکشت
۳ با ازل کاری نداری امتثال امر کن   آیهٔ «لاتقنطوا» را حق زبهر ما نوشت
۴ ای بسا خودبین ز مسجد سوی دوزخ می‌رود   وی بسا مسکین که ناگه شد بهشتی از کنشت
۵ دولت دارالنعیم و صورت حوران خوب   کی توانی یافت آخر با چنین کردار زشت
۶ مرحبا آن را که اندر عمر خود یک صبحدم   خاک پا و سجده‌گاه از آب چشم خود سرشت
۷ حال آدم بین به‌صورت احمد ژولیده سر   کز پی یک لذّت ایزد از بهشت او را بهشت

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

کلمات قافیه: نهشت، بهشت و... .

حرف روی: حرف (ت) در نهشت، بهشت و... .

۱ـ هشتن: گذاشتن، نهادن روی چیزی یابرجایی قرار دادن، رهاکردن، واگذاشتن، ول‌کردن (دهخدا).

از کاربرد «امروز» و «فردا» که به‌ترتیب در معنی مجازی«دنیا» و «آخرت» به‌کار رفته‌اند، علاوه برتضاد، تناسب نیز مد نظر شاعر بوده‌است.همچنان‌که میان «معطّر» و «بو» مراعات‌النظیر برقرار است.

«پا به نفس هشتن» کنایه است از پرهیز از هواهای نفسانی.

معنی: هرکس که در این دنیا و زندگی امروزی به خاطر حق‌تعالی از هواهای نفسانی صرف نظر نکند، در جهان آخرت جانش از عطر بهشت بهره مند نخواهد شد. (مصراع دوم استفهام انکاری است).

۲- اکرام: بزرگ داشتن ، احترام کردن، نیکی کردن، بزرگداشت ، حرمت(ف معین).

ضمن این‌که مصرع دوم بیت ارسال‌المثل است، «خرمن» و «تخم» مراعات‌النّظیر ایجاد کرده‌اند.

کاربرد اسلوب معادله دربیت نیز دور از ذهن نبوده‌است.

معنی: همان‌گونه که برداشت خرمن برای کسی حتمی است که بذری کاشته و زراعتی انجام داده‌باشد؛ تو نیز برای نصیب بردن از حرمت و بزرگداشت در پیشگاه حق‌تعالی، در تزکیهٔ نفس تلاش کن!

۳ـ بیت تلمیح دارد به آیهٔ « قُلْ یَا عِبَادِیَ الَّذِینَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ یَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِیعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِیمُ » (قرآن ۳۹/۵۳).

معنی: نگران کارهای سابقت نباش! خداوند آیهٔ «لاتقنطوا» را برای ناامید نشدن ما از رحمت حق‌تعالی، در قرآن کریم آورده‌است.

۴ـ از کاربرد «مسجد» و «کنشت = آتشکده، معبد یهودیان» تناسب پدید آمده‌است.

بین «دوزخ» و «بهشتی» طباق وآرایهٔ تضادحاصل است.

معنی: چه بسا مسلمان خودبین و مغرور که از مسجد به جهنم برده می‌شود و چه بسا جهود بیچاره‌ای از معبد یهودیان به بهشت خواهد رفت.

۵- دارالنّعیم: خانهٔ ناز و نعمت، بهشت. (دهخدا).

معنی: با چنین عمل‌کردهای ناپسند نمی‌توانی از بهشت و جمال زنان زیبای سیه‌چشم بهشتی، نصیبی ببری (بیت به صورت استفهام انکاری است).

۶- «خاک پا و سجده‌گاه از آب چشم سرشتن» کنایه است از متواضعانه گریستن که از اسباب توبهٔ نصوح است.

معنی: آفرین بر آن‌که در عمر خود سحرگاهی از سر صدق خاکسارانه و در سجده‌ای خالصانه به انابه و گریه در پیشگاه حق‌تعالی مبادرت ورزیده باشد.

۷- بیت دارای تلمیح به ماجرای رانده شدن آدم و هوا از بهشت در پی استفاده از میوهٔ ممنوعه است.

هشتن: رها کردن (دهخدا).

بیت اشاره دارد به ماجرای بیرون راندن انسان از بهشت در اثر نافرمانی و فرمان شیطانی طبق آیهٔ قرآنی «... وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَکُونَا مِنَ الظَّالِمِینَ فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّیْطَانُ...» (قرآن ۱/۳۵)

معنی: حال و کیفیت انسان دنیوی مانند احمد جام، آشفته‌سر می‌باشد چونکه بخاطر لذات نفسانی و اطاعت از حدیث شیطان بیرون رانده شده‌اند.

(۵۴)

نخواهم کرد قرائی و طاعات

۱ نخواهم کرد قرائی و طاعات   تماشا می‌کنم اندر خرابات
۲ زمانی نرد بازم با حریفان   زمانی مهرورزم با نواسات
۳ گهی شه‌رخ زنم بر نطع شطرنج   گهی شه پیل بینم گاه شه مات
۴ هر آن‌گاهی که باشم در خرابات   بنالم همچو موسی در مناجات
۵ قرائت در نمازم گاه بینی   گهی مَی برکف و خوانم تحیّات
۶ خراباتی خرابی دوست دارد   نخواهد کرد گیتی را عمارات
۷ پدر در خُمّ خمرم وقف کرده‌است   سبیلم کرده مادر در خرابات
۸ ایا احمد به دستت جز حدیثی   نمی‌بینم دگر به زین علامات

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن فعولن

کلمات قافیه: طاعات،خرابات و... .

حرف روی: حرف (ت) در طاعات، خرابات و... .

۱ ـ قرائی: قرآن خوانی، قرائت قرآن، قرآن به قرائت خواندن (دهخدا).

میان «قرائی» و «طاعات» مراعات‌النّظیر و میان این دو با «خرابات» طباق وآرایهٔ تضادوجود دارد.

«قرائی و طاعات نکردن»کنایه از بیرون رفتن از عبودیت ظاهری‌است و «تماشا در خرابات کردن»کنایه از میل به میخوارگی‌است.

معنی: قصد ترک فرمانبرداری و تشرّع ظاهری و صوری را دارم و همچنین میل روی آوردن به خرابات عرفانی را دارم.

۲- نرد باختن: تخته زدن ، بازی کردن نرد، بازی کردن (دهخدا).

نواسات : در دهخدا و معین چنین مدخلی یافت نشد. ظاهراً منظور شاعر زنان و نسوان است.

معنی: زمانی به بازی و لعب سرگرم می‌شوم و گاهی هم به هوسرانی با زنان می‌پردازم.

۳ـ شه رخ زدن: مخفّف شاهرخ زدن، اصطلاحی است در شطرنج.

شه‌پیل : به اصطلاح شطرنج، رخی که در قلعه باشد (دهخدا).

شه‌مات: دراصطلاح شطرنج نمایندهٔ حالت مغلوب شدگی، کلمه‌ای است که در بازی شطرنج گویند یعنی شاه‌مات شد (دهخدا) وکنایه از شکست سخت، مغلوب کامل.

به نظر می‌رسد مفهوم کنایی اصطلاحات شطرنج مدّ نظر شاعر بوده‌است.«شه رخ زدن» کنایه از کامیابی و «شه پیل دیدن» و «شه مات شدن» کنایه از شکست یافتن و مغلوب شدن است.

«نطع شطرنج» استعاره از دنیا و روزگار است.

میان «پیل»، «رخ»، «مات» و شطرنج» تناسب برقرار است.

معنی: در این دنیا و در بازی با روزگار گاهی کامیابم و گاه در تنگنا و مغلوب هستم.

۴ ـ مصرع دوم بیت متضمن تشبیه است.

معنی: هر زمان که در خرابات (عالم عرفان) حضور می‌یابم مثل نالیدن حضرت موسی در مناجات می‌نالم.

۵ ـ تحیات : جمع تحیه، درودها و شادباش (دهخدا). «التَّحِیَّاتُ لِلَّهِ وَالصَّلَوَاتُ وَالطَّیِّبَاتُ السَّلَامُ عَلَیْکَ أَیُّهَا النَّبِیُّ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَکَاتُهُ السَّلَامُ عَلَیْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِینَ، أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّداً عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ » (به روایت بخاری ، ص۶۲۶۵)

معنی: گاهی می‌بینی در نماز و مشغول قرائت اذکار آن هستم و گاهی شراب در دست و «التحیّات لله والصلوات والطیّبات... » می‌خوانم.

۶ ـ معنی: میخانه و خراب بودن در میخانه را دوست دارم چونکه هیچکس نمی‌تواند دنیا را آباد کند.

۷ ـ وقف کردن: منحصر کردن چیزی را به کسی یا چیزی، مخصوص کردن (دهخدا).

از کاربرد «خم» و «خمر» و «خرابات» تناسب به وجودآمده، همچنان‌که از کاربرد «پدر» و «مادر» مراعات‌النّظیر به ذهن متبادر می‌شود.

«در خم خمر وقف کردن» و یا «در جای سبیل قرار دادن انسان» به نظر می‌رسد کنایه از محصور و منحصر شدن در جایی باشد.

خرابات : میکده ، مجازاً دنیا.

معنی: پدرم مرا منحصر به خوردن شراب از خم شراب معرفت کرد و مادرم راه به سوی خرابات را نشانم داد (عامل استقرار دائمی محصورشدن من در میخانه دنیا پدر و مادرم هستند).

۸- ای احمد جام، در وجودت غیر از این علامات دنیوی چیز دیگری رویت نمی‌شود.

(۵۵)

منزل ما جای خاص و عام نیست

۱ منزل ما جای خاص و عام نیست	مستی ما از سبو و جام نیست
۲ ما به یک دم قصد منزل می‌کنیم	احتیاج ما به اسب و گام نیست
۳ جز کمند زلف یارم در جهان	عاشقان را پای‌بند و دام نیست
۴ عشق می‌ورزی در اوّل پخته شو	عشقبازی کار مرد خام نیست
۵ صبح صادق بر دمید از جای ما	صبح جان عاشقان را شام نیست
۶ احمدا تو ترک نام و ننگ کن	در طریق عشق ننگ و نام نیست

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار«نیست »درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: عام، جام و... .

حرف روی: حرف (م) در عام، جام و... .

۱- بین «خاص» و «عام» صنعتآرایۀ تضادبرقرار است.

ضمن این‌که از کاربرد«مستی» و «سبو» و «جام» تناسب ایجاد شده‌است «سبو و جام »مجاز از شراب مجازی و مادی با علاقۀ ظرف و مظروف است.

منزل: در لغت به معنی خانه، سرا و محل فرود آمدن است و در اصطلاح عرفا به هر مرحله از سلوک عرفانی منزل گویند (ف. سجادی : ۷۴۵).

مستی: حالتی که از نوشیدن الکل در شخص ایجاد شود، مست بودن، سکر (ف. معین).

«مستی» نزد عرفا تعبیر خاصی دارد و آن عبارت از: «حیرتی است که در اثر مشاهدۀ جمال دوست بر سالک صاحب شهود دست دهد(ف. سجادی : ۷۲۲).

معنی: مرحله‌ای از سلوک که ما به آن رسیده‌ایم، جایگاه خواص و عوام افراد معمولی نیست و مستی و بی‌خودی ما از جنس سکرهای ناشی از خوردن شراب معمولی نیست.

۲ـ ما در یک چشم بهم زدن، قصد مقصد و هدف را می‌کنیم و برای این منظور به هیچ اسباب دنیوی نیاز نداریم.

۳ ـ «کمند زلف» اضافۀ تشبیهی است و از کاربرد «کمند»، «پای‌بند» و «دام» تناسب ایجاد شده‌است.

معنی: عاشقان واقعی در دنیا جز اینکه اسیر معشوق هستند پایبند هیچ تعلق دنیوی دیگر نیستند.

۴ـ «پخته» با «خام» دارای طباق وآرایهٔ تضاداست. «در نزد اهل ذوق و عرفان، آنان را که در بدایت سلوک‌اند قدم به وادی عشق نگذارده‌اند، خام گویند (ف. سجادی : ۳۳۸).

معنی: اگر می‌خواهی با جانان ازل عشق ورزی کنی، ابتدا به پختگی برس، چراکه عشق‌ورزی با محبوب حقیقی کار انسان ناپخته و قدم به وادی عشق نگذاشته، نیست.

۵ ـ صبح صادق: فجر دوم، مقابل صبح کاذب و صبح نخست (دهخدا).

میان «صبح» و «شام» آرایهٔآرایهٔ تضادو طباق برقرار است.

معنی: صبح راستین و فجر دوم از منزل و جایگاه عرفانی ما دمیده شد چون صبح مختص جان عاشقان حقیقی، تاریکی و شامی در پی ندارد.

۶ ـ ننگ و نام: آبرو، اعتبار و خوش‌نامی (ثروت، ص۴۹۰)

معنی: ای احمد، در راه عشق از آبرو و خوش‌نامی چشم‌پوشی کن، آبرو و خوش‌نامی در عالم عشق ارزش و اعتباری ندارد.

(۵۶)

قلاش خراباتی گشتم زمی عشقت

۱	قلّاش خراباتی گشتم زمی عشقت	دستار و کتاب من در خانه خمّار است
۲	با ما زمسلمانی کم گوی تو ای خواجه	زین سان که شدم عاشق زاسلام مراعاراست
۳	زُهد و ورع و تقوی ز ننگ آمده‌ام یک‌بار	در باد فنا دادم هر زهد که پندار است
۴	از حال من مسکین ای‌خواجه چه می‌پرسی	زین حال کسی پرسد کآماده درین کاراست
۵	دوشینه سحرگاه می آمدم آوازی	کای زاهد صد ساله ز هدت همه زنار است
۶	بر درگه آن دلبر می‌باش تو یا احمد	باشد که یکی روزی گویند تو را بار است

(هزج مثمن اخرب محذوف) مفعول مفاعیلن مفعول مفاعیلن

ردیف: تکرار«است»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: خمار،عار و... .

حرف روی: حرف (ر) درخمار، عار و... .

۱ـ قلاش [قَ ل لا] میخواره، باده پرست و خراباتی و مقیم در میکده (دهخدا).

خرابات: میخانه، شرابخانه (همان).

دستار: شال سر، مندیل و هرچه بر دور سر از شال و یا دیگر پارچه‌ها بوضع مخصوص پیچند. (همان).

خمار: [خَ م ما] می فروش، باده فروش و در اصطلاح صوفیه پیر یا مرشد (دهخدا).

سجاده نشینی که مرید غم او شد آوازه‌اش از خانه‌ی خمار سر آمد

(سعدی، غزل: ۲۴۴)

دستار و کتاب در خانه‌ی خماربودن کنایه از میخوارگی دائم و مقیم میکده بودن می‌باشد.

معنی: از می عشقت باده‌پرست میخانه شدم عمامه و کتاب من دائم در میکده می‌باشد

۲ ـ معنی: ای خواجه از مسلمانی با ما کم صحبت کن با این گونه عشق به اسلام ننگم می‌آید.

۳ ـ زهد: پارسایی، خلاف رغبت به امیال دنیوی (دهخدا).

ورع: پرهیزگاری، زهد و خویشتن‌داری (همان).

تقوی: پپرهیزگاری، ترس از خدا در عواقب امور (همان).

زهد و ورع و تقوی در ادبیّات اکثراً مرادف هم بکار می‌روند.

در باد فنا دادن : کنایه از ترک کردن و رهایی.

زهدپنداری :کنایه از زهد خیالی و ظاهری و خشک و خالی.

معنی: من به یکباره از زهد و تقوا و پرهیزگاری ظاهری خود ننگم آمده بنابراین هرچه زهد خیالی و ظاهری خشک و خالی است را بطور مطلق کنار گذاشته‌ام.

۴ ـ «آماده در این کار بودن» کنایه از رهرو راستین بودن.

معنی: ای خواجه از وضع و حالت من درمانده چه می‌پرسی چرا از حالت من، کسی باید بپرسد که خود رهرو راستین باشد.

۵ ـ دوشنیه [نَ ر نِ] صفت نسبی، منسوب به دوش، شب گذشته یا شیب (دهخدا)

دیدی چه دراز بود دوشینه شبم هان ای شب وصل آن چنان باش که دوش

(عنصری، رباعی: ۳۱)

زنّار: کمربند نوار مانندی از کتان یا ابریشم که کشیشان، بعضاً آتش پرستان و... جهت تمایز با مسلمان بر کمربسته یا از دورگردان خود گذرانیده و دو سر آن را از طرف جلو آویزان می‌کنند (دهخدا).

اشاره عدد صد در «زهد صد ساله »دلالت برتقریب است.

در این جا «زهد صد ساله هم زنار بودن »می‌تواند ظاهری بودن زهد زاهد را برساند.

معنی: دیشب دم‌دمه‌ی صبح آواز غیبی می‌شنیدم که می‌گفت ای زاهد صدساله، زهدت همه ظاهری است.

۶ ـ بار: اجازه و رخصت دخول، اذن در آمدن بر شاه یا امیری (دهخدا).

می‌باش: کنایه از منتظر بودن .

باشد: شاید (همان).

معنی: ای‌احمد جام، بردرگاه آن معشوق همچنان منتظر باش، شاید روزی اجازه حضور و دیدار معشوق برایت دادند.

(۵۷)

هر که او دیده‌ی را هست و امین حرم است

۱	هرکه او دیدهٔ راهست و امین‌حرم است	شربتش آب حیاتست و به عالم علم است
۲	دل او عین حیات و سر او نور هُدی	ملک و انس و پری جمله ورا خدّام است
۳	سخنش راحت روحست و غذای بدنست	صفتش جود و سخا و کف او همچو یم است
۴	از ملک برده سبق هرکه در وجود و سخاست	در صفات بشریت ز پر پشه کم است
۵	روح وی رُوح حیات و جسدش ربانیست	در دلش گنج محبت بسرش تاج جم است
۶	همّتش باز علو همت و نفسش شری	مرغ و ماهی و وحوش سبع و طیرست
۷	بنگر خلوت ناز و بنگر سرّ و نیاز	ظاهر و باطن او جمله زبانست و قم ست
۸	گشته معجون محبت ز سرش تا به قدم	گرچه لحمست و عظامست و عروقست و دمست
۹	گر از آن قوم کسی با سوی احمد نگرد	بشناسد کز جان ست و ثبات قدم ست

(رمل مثمن مخبون محذوف) فعلاتن فعلاتن فعلاتن فَعِلن

ردیف: تکرارکلمه (است) در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: حرم، عَلَم و... .

حرف روی: حرف (م) در حرم و علم و... .

۱ـ دیده: [دَ / دِ] دیده بان، قراول (دهخدا) کنایه از مرشد و راهنمای خلق.

امین: معتمد، امانت‌دار (همان).

حرم: [حَ رَ] جای اهل و عیالِ مرد (ف. معین) مجازاً خانواده و مردم.

آب حیات: آب زندگانی (ف. معین) مجازاً آبی که زندگانی جاوید می‌بخشد.

علم: (لَ) نشان، مهتری و شهرت (ف. معین).

معنی: هرکسی او راهنمای پیروان طریقت است و معتمد اهل خانه و مردم، او دارای زندگی جاوید و شهرت و مهتری است.

۲ـ ملک و انس: مجازاً کل مخلوقات.

معنی: دل او زندگی محض و سر او نور هدایت است کل مخلوقات همگی در خدمت او هستند.

۳ـ جود و سخا: بخشش، کرم و جوانمردی (ف. معین) هر دو کلمه مرادف هم هستند.

یم: دریا (همان).

«کف او همچویم بودن » کنایه از بسیار بخشنده بودن می‌باشد.

در بیت تشبیه مجمل وجود دارد وجه شبه که همان گستردگی بخشندگی باشد، حذف شده‌است.

معنی: سخنان او موجب راحتی روح و روان و تغذیه جسم می‌باشد کرم و جوانمردی صفت او، و او به وسعت دریا بخشنده و کریم میباشد.

۴ـ سبق [سَ بَ] پیشی گرفتن و سبقت (دهخدا).

معنی: هرکه در او صفات جود و سخاوت و جوانمردی است از ملایک نیز پیشی گرفته‌است.

۵ـ تاج: افسر، کلاه جواهرنشان پادشاهان وسلاطین (دهخدا).

جم: مخفف جمشید، چهارمین پادشاه (ف. معین) مجازاً مطلق پادشاه.

تاج جم، اضافه تعلقی (اضافه اختصاصی).

«تاج جم بر سر داشتن »کنایه از بسیار عزیز و بزرگوار بودن ، در مصرع اول نیز تشبیه بلیغ وجود دارد.

معنی: روح او زندگی‌بخش و جسمش خداییست دلش خزانه عشق و محبت و بر سرش تاج مهتری وجود دارد. (او بسیار عزیز و بزرگوار است).

۶ ـ علو همت: بلند نظر (ف. معین).

«نفس به شری بودن »کنایه از والا مقام بودن می‌باشد.

۷ ـ در مصرع دوم بین« ظاهر و باطن»آرایهٔ تضاد برقراراست.

بین «ناز و نیاز »جناس ناقص افزایشی وجود دارد.

قسم: به یک اندازه بودن (دهخدا).

معنی: اوج عظمت خلوت نشینی و راز و نیاز او را نگاه کن که ظاهر و باطن او در زبانش و اندازه‌شان یکی است.

۸ ـ معجون: خمیر و سرشته، درآمیخته (دهخدا).

لحم: گوشت (همان).

عظام: ج عظم، استخوان‌ها (همان) اشاره است به آیه‌ی شریفه‌ی « وَانظُرْ إِلَی العِظَامِ کَیْفَ نُنشِزُهَا ثُمَّ نَکْسُوهَا...» (قرآن ۲/۲۵۹) و استخوان‌ها را بنگر که چگونه آن‌ها را از جای برداریم و سپس با گوشت می‌پوشانیم.

عروق: رگ‌ها (دهخدا).

دم: نفس (ف. معین).

سر تا به قدم معجون محبت گشتن: کنایه از فراگرفتن تمام وجود از عشق و محبت.

بین «سر و قدم »تضاد حاصل است و در مصرع دوم بین کلمات «لحم، عظام و عروق»مردم مراعات نظیر دیده می‌شود.

معنی: گرچه ساختار وجودی او از گوشت و استخوان و رگ و نفس است اما تمام وجود او پر از مهر و محبت است.

۹ ـ معنی: اگر از آن گروه انسان‌ها به احمد جام، بنگرد می‌فهمد که عشق محبت از جان و در عشق‌اش ثابت قدم است.

(۵۸)

تو را چون من همه عالم غلام است

۱	تو را چون من همه عالم غلام است	مرا عشق تو در عالم تمام است
۲	همه شاهان و خوبان جهان را	قد تو دانه و زلف تو دام است
۳	شراب وصل تو خوردن حلال است	دمی بی‌یاد تو بودن حرام است
۴	نه در مسجد گذارندم ز رندی	نه در میخانه کاین خمّار خام است
۵	میان مسجد و میخانه راهی است	غریب و عاشقم آن ره کدام است
۶	نه مسجد خواهم و میخانه ای یار	که مسجد دانه و میخانه دام است
۷	چو احمد از دل و از جان به هر سوی	همیشه بر در مردان غلام است

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن مفاعی=فعولن

ردیف: تکرار«است »درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: غلام، تمام و... .

حرف روی: حرف (م) در غلام ، تمام و... .

۱ـ معنی: کل هستی مانند من، غلام حلقه بگوش تو هستند برای من، در هستی عشق تو کافی است.

۲ـ تشبیه قد به دانه و تشبیه زلف به دام، دو تشبیه موجود در مصراع دوم هستند.

زلف در اصطلاح صوفیان کنایه از مرتبهٔ امکانی از کلّیّات و جزویات و معقولات و محسوسات و ارواح و اجسام و جواهر و اعراض است. در اصطلاحات صوفیه آمده که زلف کنایه از ظلمت کفر است.

عراقی گوید: زلف، غیبت هویت را گویند که هیچ‌کس را بدان راه نیست (ف. سجادی : ۴۴۲).

قد: قامت. در اصطلاح عرفا «قامت سزاواری پرستش را گویند که هیچ‌کس را جز حق‌تعالی سزاوار نیست

(ف. سجادی : ۶۳۴).

شاهان و خوبان، استعاره است از عرفا و حق‌پرستان حقیقی که مرغان باغ ملکوتند.

معنی: برای عارفان و حق پرستان عالم، سزاوار پرستش بودنت به منزلهٔ دانه و غیبت هویّت تو به منزلهٔ دام است.

۳- معنی: شرابی که بخاطر وصال دوست خورده شود پسندیده و بی یاد دوست خوردن ناپسند و حرام است.

۴-رندی: رندبودن، در حالت، هیئت، افکار و عقاید چون رندان بودن، زیرکی، غداری و نیرنگ‌سازی(دهخدا).

«کلمهٔ رند در اصطلاح متصوفان و عرفا به معنی کسی است که جمیع کثرات و تعیّنات وجوبی ظاهری و امکانی و صفات و اعیان را از خود دور کند و سرافراز عالم و آدم شود؛ و مرتبهٔ هیچ مخلوقی به مرتبهٔ رفیع او نمی‌رسد (ف. سجادی : ۴۲۵).

میان «مسجد» و «میخانه» به حسب ظاهر آرایهٔتضاد و طباق وجود دارد.

معنی: به اتّهام رند بودن به محفل متشرّعین (مسجد) راهم نمی‌دهند و به اتّهام ناپختگی و خامی به محفل عارفان سرمست از عشق محبوب ازلی (میخانهٔ عرفانی) را هم نمی‌دهند.

۵ ـ معنی: ما بین میخانه و مسجد راه میانبری هست برای ناآشنایی چون من این راه را نشان دهید.

۶ ـ تشبیه «مسجد به دانه »و تشبیه «میخانه به دام»، دو تشبیه موجود در مصراع دوم هستند.

معنی: ای محبوب، نه محفل متشرّعین را می‌خواهم و نه میخانه را؛ چون مسجد به منزلهٔ دانه و میخانه به منزلهٔ دامند.(هر دو گرچه به ظاهر اسباب وصالند امّا خود نوعی حجابند).

۷ ـ معنی: همیشه بر درگاه مردان خدایی مانند احمد جام، غلامان حلقه بگوش زیادی وجود دارد.

(۵۹)

آتشی زد در دلم سودای دوست

۱	آتشی زد در دلم سودای دوست	عقل و هوش از من ستد غوغای دوست
۲	تا شدم از هستی خود بی نصیب	لاجرم گشتم چنین شیدای دوست
۳	تا شدم از خلق عالم بی خبر	پیشه کردم نعره و هیهای دوست
۴	نیست کارم جز شراب عاشقی	نیست رأی و همّتم جز رای دوست
۵	هر دو عالم با دل و جان شد فدا	تا شدم مخمور و نا پروای دوست
۶	گفتم ای دل این چه بحر است کاندر او	اوفتادم؟ گفت: این دریای دوست
۷	اندر این دریا بُود دُرّی یتیم	اندرین بحر است سر و سودای دوست

۸	رو در ایـــن دریـــا تـــو غوّاصـــی بکـــن	تـــا تـــوانی خـــورد شـــربت‌هـــای دوســـت
۹	احمـــــــدا راه ملامـــــــت را گـــــزین	در ســـلامت نیســـت راحـــت‌هـــای دوســـت

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: **تکرار«دوست** » درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: سودا، غوغا و... .

حرف روی: حرف (الف) در سودا، غوغا و... .

۱ـ سودا: گاهی به معنی عشق آید، میانهٔ دل، شیفتگی محبّت عشق. (دهخدا).

غوغا: غوغا به معنی شور و فریاد و بانگ به مجاز است، زیرا این کلمه در اصل به معنی جماعت و انجمن است و کثرت اشخاص موجب بانگ و فریاد بود (دهخدا).

معنی: عشق به محبوب ازلی دلم را آتش زد و شور و مشغلهٔ معشوق عقل و هوش را از من گرفت و بی‌خود و شیدایم کرد.

۲ـ معنی: زمانی اینگونه شیفته و عاشق معشوق شدم که از دنیا و نفسانیات دنیوی چشم پوشی کردم.

۳ـ نعره: فریاد، بانگ بلند (ف. معین).

«بی‌خبر شدن از خلق»، کنایه از گوشه‌گیری و انزوا و به خود مشغول شدن است.

معنی: از زمانی‌که از دنیا و اهلش اعراض کردم، کارم صدا زدن معشوق با بانگ بلند است و هیاهوکردن به خاطر محبوب است.

۴ـ معنی: من دیگر جز خوردن شراب معشوق کاری دیگر ندارم و رای و نظری و اراده‌ای مستقل جز نظر و اراده دوست ندارم.

۵ـ مخمور: مست و مدهوش، کسی‌که به خمار مستی دچار شده باشد(دهخدا).

ناپروا: بی‌پروا، دلیر، شجاع، ناترس، ناآرام (دهخدا). در این بیت (ناآرامی) معنی مورد نظر شاعر است.

معنی: از زمانی‌که در اثر عشق به معشوق ازلی مست و مدهوش و بی‌آرام شدم، همراه با فدا شدن دل و جانم دلبستگی به دنیا و آخرت را نیز کنار گذاشتم. (این معنی نیز دور از ذهن نیست: جان و دلم را همراه با قطع علاقه از دنیا و آخرت فدا کردم تا توانستم مست و بی‌قرار معشوق ازلی شوم).

۶ ـ دریا: در نزد سالک یعنی هستی. گاهی دریا را به هستی مضاف گردانند و گویند دریای هستی. به‌معنی انسان کامل و هستی مطلق هم آمده‌است(ف. سجادی : ۳۸۳).

شعرای عارف دریا را به چیزهای دیگری نیز مضاف کرده و اضافاتی نظیر، دریای آتش، دریای وحدت، دریای هلاک، دریای نجات، دریای محیط و دریای نور و ... ساخته‌اند. در این شعر نیز شاعر دریای دوست را به مفهوم دریای عشق، مورد استفاده قرار داده است که «دریای عشق» یک اضافهٔ تشبیهی است.

معنی: گفتم دلا، این چگونه دریایی است که در آن گرفتارم؟ پاسخ داد این دریای عشق به محبوب است.

۷ ـ دُرّ یتیم: کنایه از مروارید بزرگ است که یک‌دانه تنها در صدف باشد، مروارید بی همتا، مروارید بی‌نظیر (دهخدا).

«دُر» در ادب عرفانی، کنایه از مطاوعه و محو اعمال گذشته، تکاپو در سیر الی‌الله و تمکین از احکام سلوک و ایثار وجود در راه محبوب است (ف. سجادی : ۳۸۱).

- «سر» در مصرع دوم این بیت مجازاً به جای میل و خواسته به‌کار رفته‌است. از کاربرد «دریا» و «دُرّ یتیم» مراعات‌النّظیر پدید آمده‌است.

معنی: در این دریا (دریای عشق) مروارید بی‌نظیر(سالک ایثار کنندهٔ جان) وجود دارد و در این دریا فقط میل و عشق به محبوب ازلی جریان دارد.

۸- غوّاصی: از نظر لغوی حاصل مصدر است به مغنی غوّاص بودن، در آب فرو رفتن برای به دست آوردن مروارید و مرجان و نظایر آن.

«غوّاص» در اصطلاح عارفان یعنی سلوک سالک که به یاری مرشد کامل باشد و آن، سلوک آفاقی و انفسی و کشف آفاق و انفس و جمیع موجودات است (ف. سجادی : ۶۱۰).

معنی: تو برو و در دریای عشق به سیر و سلوک عرفانی بپرداز، تا بتوانی از حلاوت‌های طاعت و لذّات کرامت بهره ببری.

۹ـ بیت تلمیح دارد به باور ملامتیه که معتقد بودند: «المَلامَةُ ترکُ السّلامةِ» (هجویری ،کشف المحجوب، باب الملامه).

«ملامتیه فرقه‌ای از صوفیان هستند که به عمد کارهایی انجام می‌دهند تا خلق آن‌ها را سرزنش کنند، و از این طریق، غرور و کبر را در خود می‌کشند تا به وادی هلاک نیفتند.» (ف. سجادی : ۷۴۲).

معنی: ای احمد، در معرض ملامت و سرزنش بودن را پیش گیر تا کبر و غرور را در خود بکشی و مورد لطف الهی باشی؛ چون در حالت سلامت و دوری از ملامت، راحتی‌های ناشی از الطاف محبوب ازلی وجود ندارد.

(۶۰)

این کار فقیران که بسی کار عظیم است

۱ این کار فقیران که بسی کار عظیم است / فقر ازل کار ابد یار و ندیم است
۲ هر کو نه فقیر است ره عشق نپوید / در حرص و هوی مانده و از خلق به بیم است
۳ همواره دل و جان فقیران به سوی دوست / بر دوست فدا کردن جان کار سلیم است
۴ آیا تن مسکین چه کند بی‌دل و بی‌جان / کاین کار نه یک‌روز همه عمر مقیم است
۵ این فقر نه دل برده، همه رحم و مروّت / بیداد کند بر دل و برجان نه رحیم است
۶ هرکس که نرفته به ره فقر چه داند / هر عاشق فرزانه بداند که یتیم است
۷ خوار است تن عاشق بی‌چاره به نزدش / دل با طرب و شادی تن سخت سقیم است
۸ نه بیم ز سلطان و نه بخشایش بر خود / نه در ره دنیا و نه در راه نعیم است
۹ مشکل سر و سودای فتاده است به احمد / جزعشق بدل نیست خداوند علیم است

(هزج مثمن اخرب مکفوف محذوف) مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن

ردیف؛ تکرار«است »درآخرمصراع ها.

کلمات قافیه: عظیم، ندیم و... .

حرف روی: حرف (م) در عظیم، ندیم و... .

۱- فقر: نیازمندی. از مقامات عارفان است. فقر را اسمی است و رسمی و حقیقتی. اسمش عدم تملّک با وجود رغبت، و رسمش عدم تملّک با وجود زهد، و حقیقتش عدم امکان تملّک. چه اهل حقیقت به‌واسطهٔ آن که جمله اشیا را در تصرّف و ملکیت مالک‌الملک بینند، امکان حوالت مالکیت با غیر روا ندارند و فقر ایشان صفتی ذاتی بود که به‌وجود اسباب و عدم آن متغیّر نشود (ف. سجادی : ۶۲۳).

معنی: کار اهل حقیقت که همه چیز را در تصرّف مالک‌الملک بینند، کار بسیار بزرگی است، چون فقر ذاتی تا ابد یار و رفیق اهل فقر است.

۲ـ معنی: هرکسی‌که اهل فقر نباشد نمی‌تواند راه عشق را طی کند، چنین شخصی اسیر آز و طمع و هوای نفس شده، و از مردم هراسان و نگران خواهد بود.

۳ ـ معنی: روح و دل اهل فقر پیوسته در راه عشق به محبوب ازلی مشغول است و از دید آن‌ها فداکردن جان برای محبوب درست ترین کار است.

۴ ـ معنی: جسم بیچاره، بدون روح و جان چکار می‌تواند بکند. چراکه بحث یک روز و دوران کوتاه مدت نیست بلکه عمری دراز است که روح، مقیم جسم شده‌است.

۵ ـ ازنسبت دادن دلبری و بیدادگری و بی‌رحمی به فقر، آرایهٔ تشخیص (جانبخشی) به وجودآورده.

معنی: این مقام عرفانی فقر، نه تنها دل عارف را برده، شفقت و جوانمردی را نیز کنار گذاشته و با بی‌رحمی بر جان و دل عارف ستم می‌کند.

۶ ـ از نظر احمد جام، نشانه‌ی فقر، خواستن و درد طلبیدن است اگر فقیر نبود پیامبر(ص) هرگز به معراج نمیرسید فقر موجب نابودی صفات زشت و افکار پلید است و آدمی را از غرور و توهم می‌رهاند آدمی باید همه‌ی هوسها و تمایلات نفسانی را از خود دور کرده تا فقیر محض گردد و سربسر احتیاج وطلب شود. (مقامات ژنده پیل، مقدمه: ۴۵)

معنی: هرکس که در عالم فقر سیر نکرده، ارزش فقر را نمی‌داند، عاشقان آگاه به رموز عرفانی می‌دانند که فقر چه گوهر پر بها و بی‌مانندی است.

۷ ـ مرجع ضمیر«ش» در پایان مصراع اوّل، «فقر» مورد وصف در ابیات قبلی است.

کاربرد «تن» و «دل» موجب مراعات‌النّظیر در بیت شده‌است.

معنی: پیش فقر جسم مادّی عاشق بیچاره، پست و بی‌مقدار است. از نظر عارفان واصل به فقر، دلی که با خوشی و شادکامی تن مادّی مأنوس باشد، به‌شدّت بیمار است.

۸- میان «دنیا» و «نعیم»آرایهٔ تضادبرقرار است.

معنی: فقر باعث می‌شود که عارف نه از شاه هراس داشته‌باشد و نه بخشایش و عطایی برای خود آرزو کند. فقر سبب می‌شود که عارف نه به خاطر دنیا تکاپو داشته باشد و نه به نعیم (بهشت) طمع داشته‌باشد.

۹ـ معنی: احمد جام، گرفتار عشق معشوق است خداوند آگاه است که جز عشق معشوق چیز دیگری در دل ندارد.

(۶۱)

ز معبد گاه شد سوی خرابات

۱	ز معبد گاه شد سوی خرابات	که گشته سیر از زهد و عبادات
۲	لباس زهد قرّائی برون کرد	به خاک افکند زهد و علم طاعات
۳	نه نام و ننگ و نه کفر و نه اسلام	نه قرّائی نه زهد و نه کرامات
۴	به اوّل در کنار نطع بنشست	ببازید آن دو کون و گشت شه‌مات
۵	ندیم خود ملامت کرد و افلاس	ز جام نامرادی کرد اوقات
۶	ازآن می خورده گشته مست و مدهوش	در آن مستی درآمد در مناجات
۷	گهی زاری و خنده گاه نوحه	گهی نعره کشیده تا سماوات
۸	خراباتش مبارک باد احمد	به این راحات راه عشق حالات

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن فعولن

کلمات قافیه: خرابات، عبادات و... .

حرف روی: حرف (ت) در خرابات، عبادات و... .

۱ـ میان «معبدگاه» و «خرابات» آرایهٔ تضاد برقرار است.

معنی: برای ابراز سیری از زهد و بندگی، از عبادت‌گاه به میخانه رفت.

۲ـ «به خاک افکندن زهد » کنایه است از کنار گذاشتن و ترک کردن زهد و علم شرع است و «علم طاعات» کنایه از تعالیم شرعی و شاید آموزه‌های تصوّف است.

معنی: لباس و نماد زهد و قرائت قرآن را درآورد و بندگی و اشتغال به تعالیم شرعی و تصوّف را ترک کرد.

۳- این بیت با بیت قبلی موقوف‌المعنی است.

کرامات: جمع کرامت، چیزهای عجیب و خارق عادت که از بعضی مردمان بزرگ گاه گاه صدور یابد، کرامت‌ها (دهخدا).

کرامت: ظهور امر خارق عادت از شخصی غیر مقارن با دعوی نبوت، پس آن‌چه که مقرون به ایمان و عمل صالح نباشد استدراج است و آن‌چه مقرون با دعوی نبوت باشد معجزه است، خارق عادتی که به دست ولی انجام یابد کرامت نامیده می‌شود، مقابل معجزه که از پیغمبر صادر گردد.

میان «نام= خوش‌نامی» و «ننگ = بدنامی»آرایهٔ تضاد برقرار است؛ همان‌گونه که میان «کفر» و «اسلام» طباق به وجود آمده‌است. و کاربرد «قرآئی» و «زهد» نیز موجب تناسب و مراعات‌النّظیر است.

معنی: خوشنامی، بدنامی، کافر بودن و تسلیم حق شدن برایش فرقی ندارد و به قاری قرآن بودن و تقیّد به زهد و بندگی و به‌کارهای خارق‌العاده رغبتی ندارد.

۴ـ نطع: مجازاً، به معنی مطلق فرش و گستردنی، چون نطع شطرنج و نطع خواب و جز آن و با لفظ انداختن و گستردن مستعمل است (دهخدا).

«آن دو کون» کنایه از دنیا و آخرت است. کاربرد «نطع» و «شه‌مات» موجب مراعات‌النظیر است.

معنی: ابتدا در کنار صفحهٔ شطرنج نشست و طی بازی دنیا و آخرت را باخت و بازندهٔ کامل گشت.

۵ ـ افلاس: تنگدست شدن، بی‌نوایی، بی‌چیزی پس از دارایی و توانگری، تنگدستی، ورشکستگی (دهخدا).

ترکیب اضافی «جام نامرادی» اضافهٔ استعاری .

معنی: رفیق خود را سرزنش کرد و به بی‌نوایی کشید و اوقات عمر خود را با ناکامی گذرانید.

۶ و ۷ ـ این دو بیت موقوف‌المعنی هستند.

مصراع دوم بیت پنج دارای آرایه پارادوکس (متناقض نما) است.

در بیت شش «زاری» با «نوحه» تناسب و با «خنده» طباق دارد. و مصراع دوم دارای آرایه اغراق است.

معنی ها: از آن شراب عشق نوشید و از خود بی‌خود شد و در همان حال مستی، به راز و نیاز با معبود پرداخت؛ از مستی ناشی از شراب عشق گاه، نوحه خوانی و زاری کرد و گاه خندید و گاهی چنان فریاد بلندی کشید که تا آسمان‌ها رسید.

۸ ـ «راحات» جمع راحت است، همان‌گونه که «حالات» جمع حالت است. در این بیت احتمال این‌که «حالات» جمع «حال = اصطلاح عرفانی» باشد بیشتر است.

«در نزد عارفان هرچه به محض موهبت بر دل پاک سالک راه طریقت از جانب حق وارد می‌شود بی‌تعمّد سالک، و باز به ظهور صفات نفس زائل می‌گردد، آن را «حال» می‌نامند.» (ف. سجادی: ۳۰۷)

مرجع ضمیر «ش» در مصراع اوّل «سالک» مورد وصف شاعر در ابیات پیشین است و این سالک کسی جز خود شاعر نیست.

معنی: ای احمد، خرابات و میخانهٔ عشق بر سالک میمون و مبارک باشد چون‌که آسایش‌های طریق عشق متضمن حالات وارد شده بر دل سالک است.

(۶۲)

راحت جان ما راحت هوست

۱	راحت جان ما راحت هوست	خلعت ما یقین و خلعت هوست
۲	دل ما خرّم است و جان زنده	شادی و انس ما به حضرت هوست
۳	نازش هرکسی بود به کسی	نازش و عزّ ما به طاعت هوست
۴	بس کسانی به عالم از ما پیش	کو گرفتار حرص و فرقت هوست
۵	مبتلا هرکسی به شیء دگر	تن ما مبتلای خدمت هوست
۶	جای شادی و جای نعره مراست	در دلم معرفت ز حیرت هوست
۷	طاعت احمد ار بُوَد اندک	خوش همی باش کز ارادت هوست

(خفیف مسدس مخبون محذوف) فاعلاتن مفاعلن فعلن

ردیف: تکرار«هوست» درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: راحت،خلعت و... .

حرف روی: حرف (ت) در راحت،خلعت و... .

۱ـ هو: ضمیر واحد مذکر غایب یعنی او و آن، در تداول صوفیان مخفف هُوَ و مراد خدای تعالی است. در اصطلاح عرفا و اهل معنی به معنی ناله و زاری به درگاه حق تعالی است (دهخدا).

خلعت: در عرف جامه‌ای که ملوک و امرا به کسی دهند و کم از سه پارچه نباشد: دستار و جامه و کمربند، مجازاً موهبت شیخ ما احمد جام یقین را اینگونه تعریف می کند: «یقین به چیزی آن است که چون آن چیز که آن بود، بدانی و در مستی آن چیز، و در صفت آن بی گمان باشی که چنان است که من می دانم و اگر همه ی عالم گرد آیند و بخواهند که تو را در آن یقین به تهمت افکنند، نتوانند افکند از بی گمانی که تو در آن چیز باشی»، (منتخب سراج السائرین: ۱۲۱) .

شیخ، یقین را در مقابل تمتی قرار می‌دهد و این دو را ضد یکدیگر می‌داند و می‌گوید: هر جا که یقین باشد، آنجا نه از گمان خبری هست نه از شک و نه از تمنی؛ زیرا که اینها همه، ضد یقین می‌باشند. چنانکه پیامبر (ص) فرمود: چیزی که با پنداشت و آرزو و آرایش همراه باشد، ایمان نیست بلکه ایمان، چیزی است در دل و آن چیز یقین است. شیخ جام نیز برای یقین، سه وجه قایل شده است و هر یک از آنها را به زبانی ساده و بی تکلف چنین تعریف می کند:

۱-علم‌الیقین: آن باشد که علم تو به چیزی چنان ضروری گردد که تو اگر خواهی که آن چیز را ندانی، نتوانی که ندانی. هر چند که بکوشی که خود را در شکاف افکنی، نتوانی افکند و هر چه به این صفت باشد، آن علم‌الیقین است.

۲-عین‌الیقین: آن است که چیزی به چشم سر بینی و به علم یقین بدانی که چه دیدم و چیست و تو در دیدن آن، هیچ شک و تردیدی نداشته باشی و چنان باشی که اگر همه ی مردم جهان فراهم آیند و بخواهند که تو را در آن به شک افکنند نتوانند و تو بر یقین باشی که چنان دیده‌ای و این عین‌الیقین است.

تشریف به دست آوردن: لطف و فیض یافتن (دهخدا).

از کاربرد «راحت» اوّلی در معنی آسایش و «راحت» دومی به‌معنی خرسندی و شادی، جناس تام شکل گرفته‌است؛ همچنان‌که در مصرع دوم از کاربرد «خلعت» اولی در معنی لطف و فیض یافتن و «خلعت» دومی به معنی موهبت جناس تام به وجود آمده‌است.

معنی: آسودگی روح ما از خرسندی و رضایت او (حق تعالی) است و فیض‌یابی حقیقی ما یقین و موهبت حضرت حق در بارۀ ماست.

۲ ـ معنی: دل ما شاداب و روح ما سرزنده است. و این شادابی و سرزندگی بخاطر انس با خداوند است.

۳ ـ نازش: نازیدن، افتخارکردن، مباهات ، بالیدن. (دهخدا).

عزّ: ارجمند شدن، عزیز شدن (ف. معین).و شاید تلمیح باشد به آیۀ قرآنی «یَقولونَ لَئِن رَجَعنا إِلَی المَدینَۀِ لَیُخرِجَنّ الأعَزّ مِنهَا الأذَلّ وَلِلّهِ العِزّۀُ وَلِرَسولِهِ وَلِلمُؤمِنینَ ... » (۶۳/۸) آنها (پنهانی با هم) می‌گویند: اگر به مدینه مراجعت کردیم البته اربابان عزّت و ثروت، مسلمانان ذلیل فقیر را از شهر بیرون کنند، و حال آنکه عزّت مخصوص خدا و رسول و اهل ایمان است (و ذلّت خاصّ کافران) ولیکن منافقان از این معنی آگه نیستند.

معنی: هرکسی به خاطر دوستی با شخصی مباهات می‌کند؛ مانیز به خاطر دوستی و فرمانبرداری از او (حق تعالی) مباهات و سرافرازی می‌کنیم و ارجمندی و عزّت می‌یابیم.

۴ ـ معنی: چه بسیار انسانهایی که پیش از ما بودند و بدلیل حرص و طمع خود از خداوند دور شده‌اند.

۵ ـ معنی: هرکسی گرفتار چیزی است جسم من نیز شیفته و عاشق خدمت به خداوند است.

۶ ـ حیرت: یعنی سرگردانی و در اصطلاح اهل‌الله امری‌است که بر قلوب عارفین در موقع تأمّل و حضور و تفکّر آن‌ها وارد می‌شود و آن‌ها را تأمّل و تفکّر، حاجب می‌گردد و باا‌جمله مردم در گرو و مرهونند در عوض آن‌چه آفریده شده‌اند که عبودیت باشد؛ و غافلند از آن و در حیرت عبودیت زیست می‌کنند و کسی‌که بخواهد بشناسد آن‌چه را در گرو اوست می‌سوزد (ف. سجادی : ۳۳۱).

معنی: جادارد که من شادی کنم و نعره زنم؛ چون معرفت و شناخت قلبی من از معبود از حیرت خدادادی است که موجب غیبت من از خلق و غفلت از دانائی‌ها حجاب‌گونه شده‌است.

۷ ـ ارادت: علاقه مندی ، سرسپردگی مرید به مرشد، دوستی از روی اخلاص . (دهخدا)

«مرید صادق آن باشد که از سر ارادت کلاً روی به سوی خدا دارد.» (ف. سجادی: ۷۱۸)

معنی‌بیت: اگر فرمانبرداری احمد جام، از حق‌تعالی، هرچند ناچیز باشد، چون براساس سرسپردگی به او (حق‌تعالی) می‌باشد، جای خوشحال و امیدوار کننده است.

(۶۳)

در دل نگاه کردم دل جمله جای تواست

۱ در دل نگـاه کـردم دل جملـه جـای تواسـت / جـان را بیـازمودم دیـدم هـوای تواسـت

۲ ایـن جـان و دل عزیـز از آن شـد بـه نـزد مـن / کاین عزّ هر دوشـان به حقیقت برای تواسـت

۳ یـاران چـو خواسـتم دل و جـان و روان و تـن / گـر صـد هـزار جـان مـرا در فـدای تواسـت

۴ گشـتم غـلام ایـن دل و جـان را رهـا شـدم / ایـن در هـوای دیگـر و آن در ثنـای تواسـت

۵ دل را چگونـه دل شـمرم ایـن عجـب نگـر / دل رفـت از میانـه همـه خـود لقـای تواسـت

۶ چون دوسـت آرزو کنم و سـوی دل شـوم / اکنـون حیـات روح و دلـم در وفـای تواسـت

۷ عقـلا کجـا شـدی و بـه حیـرت چـرا شـدی / دل گشـته آینـه و جـلا در رضـای تواسـت

۸ در آینـه نگـه کن و مقصـود خود ببین / بس شـکر این تو را که به جمله عطای توسـت

۹ مفریـب احمـدا دل خـود را بـه ایـن حـدیث / چیـزی طلـب مکـن کـه بجـز در رضـای تواسـت

(مضارع مثمن اخرب مکفوف محذوف) مفعول فاعلاتُ مفاعیل فاعلن

ردیف؛ تکرار «تو است »درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: جای، هوای و... .

حرف روی: حرف (الف) در جای، هوای و... .

۱- هوا: در این‌جا؛ به معنی تمایل و عشق است و مجاز با علاقهٔ مظروف و ظرف است، یعنی شاعر عشق را بیان کرده در حالی که مرادش تف و کانون عشق است.

معنی: به دل نگریستم دیدم که جایگاه تو است و جان را امتحان کردم و دیدم که کانون عشق تو است.

۲- در نزد من روح و دلم بخاطر عزت یافتن در پیش حق عزیز و گرامی شده‌است.

۳- این بیت از نظر بافت دستوری چندان درست به نظر نمی‌رسد.

از کاربرد «دل»، «جان» و «تن» مراعات‌النّظیر به وجود آمده‌است.

معنی: علی رغم باور یاران مبنی بر خواهان دل و جان و تن بودن من، اگر صد هزار جان هم داشته‌باشم فدای معشوق ازلی است.

۴ ـ غلام: مجازاً نوکر، بنده (ثروت، ص: ۳۶۳).

معنی: خدمتگزار این دل و جان شدم و از تعلقات دنیوی رهایی یافتم، دل اسیر عشق تو است و جان و روحم مشغول تمجید و تحسین تو است.

۵ ـ لقا: دیدار، برخورد، ملاقات. نزد صوفیه عبارت از ظهور معشوق است، چنان‌که عاشق را یقین حاصل شود که اوست که به صورت آدم ظهور کرده(ف. سجادی: ۶۸۷).

معنی: این شگفتی را ببین که دل را نمی‌توانم دل به حساب آورم؛ چون‌که دل از بین رفته‌است و آن‌چه اتّفاق افتاده، عین ظهور وتجلی معشوق است.

۶- معنی: وقتی زندگی و روح دلم فقط در وفاداری به خداوند است من چگونه می‌توانم معشوق دنیوی آرزو کنم و بسوی او بروم.

۷- آینه: جسم صیقلی خاص، در کلمات اهل ذوق، مراد از آن قلب انسان کامل است از جهت مظهریت او. زیرا ذات و صفات و اسماء را آینه گویند و این معنی در انسان کامل که مظهریت تامّه دارد اظهر است (ف. سجادی: ۴۵).

جلا: ظهور ذات مقدّس است لذاته فی ذاته. کمال جلا، عبارت از کمال ظهور حق است به انسان کامل (ف. سجادی : ۲۸۷).

معنی: ای عقل کجا رفتی و چرا دچار حیرت شدی، دل مظهر تجلّی حق شده و کمال ظهور حق در آن وابسته به رضا و خرسندی تو است.

۸- در آیینه دل نگاه کن و هدف خود را مشخص کن شکرگزاری فراوان تو ناشی از عطا و بخشش و توجه باری تعالی است.

۹- معنی: ای احمد، دل خود را با غیر رضای دوست فریب مده و چیزی را جز رضای دوست جویا مباش.

(۶۴)

پرسید زمن پرسید زمن دوست که فقرت به چه سان است

۱ پرسید زمن دوست که فقرت به چه سان است / او را چه خبر دانی و او را چه نشـــان اســـت
۲ از خوف و رجا یا غم وصـــل از غم و هجران / از علم و عمل جویم و او را چه مکان اســـت
۳ گفتم که چه پرســـی و چه جوئی ز ره فقر / آن‌کس که فقیر اســـت از او فقر نهان اســـت
۴ این فقر یکی برق از آن عـالم بـاقی اســـت / از دیـدهٔ دل نیز برون جـای بیـان اســـت
۵ چون جای صـــفاتش نبود و نیســـت چه گویم / معنیش عیان بینی این خام و عیان اســـت
۶ مرغی‌ســـت که صـــیّاد ندانســـت شـــکارش / بودش نه به خلقیّت و موتش نه به جان اســـت
۷ نور اســـت غـذای وی از آن عـالم علوی / انســـش به دم وصـــل اگر عین عیان اســـت
۸ تـا بر دل احمـد بوزیـده اســـت نســـیمش / سعد است از آن روز و شبش روشن از آن است

(هزج مثمن اخرب مکفوف محذوف) مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن

ردیف: تکرار«است »درآخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: چسان ،نشان و... .

حرف روی: حرف (ن) در چسان، نشان و... .

۱- دوستی از من در مورد ماهیت فقر سوال کرد اینکه فقر چه نشانه‌هایی دارد و چه اخباری از آن حاصل است.

۲- خوف: از جمله منازل و مقامات طریق آخرت، یکی خوف است و بدان که خو از ایمان به غیب تولّد کند و بر دوگونه باشد: خوف عقوبت و خوف مکر. امّا خوف عقوبت، عوام مؤمنان را بود. امّا خوف مکر محبّان صفات را بود که تعلّق با صفات جمالی دارند، مانند رأفت و رحمت و و لطف و رضا و امثال آن؛ و از صفات جلالی مانند عقوبت و قهر و سخط خایف و محترز باشند (ف. سجادی : ۳۷۵).

«خوف» و «رجا» از یک سو و «وصل» و «هجران» از سوی دیگر موجب طباق در بیت شده‌اند.

معنی: من فقر را از خوف حاصل از جلال معشوق و رجای حاصل از جمال معبود و از غم وصال و فراق محبوب و از فضیلت علم و ارزش عمل می‌جویم و این روشن کنندهٔ جایگاه فقر است.

معنی: جواب دادم که چه جای سوال و پرسش از فقر است آنکس که به مقام فقر رسیده است او بی‌نیاز از هر نوع فقر طاهری است.

۴ ـ در مصراع اوّل تشبیه به‌کار رفته و طی آن فقر به برق مانند شده‌است. «دیدهٔ دل» در مصراع دوم اضافهٔ استعاری و متضمّن جان‌بخشی و تشخیص است.

معنی: این فقر چنان آذرخشی از آن جهان جاودانه و ماندنی‌است. امور خارج از دیدگاه معنوی مثل فقر نیز قابل تبیین است.

۵ ـ «خام بودن» در این‌جا؛ کنایه از بکر و اصیل و بی‌حشو و زواید بودن است. ضمیر «ش» اضافه شده، موجب تشخیص است و مرجع آن «فقر» بیان شده در ابیات پیشین است.

معنی: به علّت این‌که فقر عاری از صفات بوده و هست، نمی‌توانم آن را با اوصاف تبیین کنم و معنای آن را به‌روشنی در می‌یابی و این موضوعی بی‌حشو و زواید و آشکار است.

۶ ـ شاعر «فقر» را به پرنده‌ای شکار نشدنی توسط شکارچی نادان تشبیه کرده‌است. کاربرد «بود» و «موت» در مصراع دوم موجب آرایهٔ تضاد و طباق شده‌است.

معنی: فقر مانند پرنده‌ای است که شکارچیان شیوهٔ شکارش را نمی‌دانند و نمی‌توانند آن را صید کنند و وجود آن ناشی از هستی مبتنی بر آفرینش نیست و نابودیش با نابودی جانش محقّق نمی‌شود.

۷- علوی: صفت نسبی، بالایی، از عالم بالا (ف. معین).

در مصراع اوّل «فقر» به نور ساطع شده از عالم بالا تشبیه شده. قائل شدن «غذا» و «انس» برای فقر از مقولهٔ تشخیص است.

معنی: فقر از جنس نوراست و غذای آن از عالم بالا و ملکوت است و آرامش و خوگرفتنش، در صورت میسّر شدن وصل با محبوب ازلی، در لحظهٔ وصال روی می‌دهد.

۸- مرجع ضمیر «ش» در ترکیب اضافی «نسیمش» فقر مورد اشاره در ابیات پیشین است، یعنی «نسیم فقر» و این خود یک اضافهٔ استعاری است.

از کاربرد «روز» و «شب» علاوه بر تناسب،آرایهٔ تضاد به وجود آمده است.

معنی: از زمانی‌که نسیم فقر بر دل احمد، وزیدن گرفته‌است، روز وی با سعادت قرین و شب وی نورانی شده‌است.

(۶۵)

گر تو گوئی کوی ما را پاسبانان نیست هست

۱ گر تو گوئی کوی ما را پا سبانان نی ست ه ست یا تو گوئی راه مارا حد پا یان نیســـت هســـت

۲ یا تو پنداری که اندر کوی ما عشـــاق نیســـت صـد هزاران واله و حیران به جانان نیســت هســت

۳	خاک کوی خود به خون عا شقان ، سر شته‌ایم	ظن مبرکان خالی از دیت و تاوان نیســت هســت
۴	کشــتگان عشــق ما را خود دیت باشــیم و بس	یا تو گوئی بر ســران حور و غلمان نیســت هســت
۵	، یک ا ندر کوی ما هرکس به غیری بنگرد	یا تو پنداری ســرای تیرباران نیســـت هســـت
۶	خون دل از راه دیده ســیرت عشــاق ماســت	ذره‌ای زان گر تو گوئی فخر جانان نیســت هســت
۷	کوی ما جمله ســراســر پر بلا و افت اســت	یا تو گوئی جان وی پر ســوز جانان نیســت هســت
۸	احـمدا تا کی چو پروا نه ســوی اتش روی	گر تو پنداری که در دل داغ نیران نیســت هســت

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار« نیست هست» درآخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: پاسبانان، پایان و... .

حرف روی: حرف (ن) در پاسبانان، پایان و... .

این غزل از زبان معشوق ازلی سروده شده‌است.

۱- معنی: اگر تو ادعا می‌کنی که کوی عاشقان شحنه و حاکمی ندارد در حالیکه چنین نیست و اگر ادعا می‌کنی که راه عاشقان راه بی‌انتها است باید بدانی وصال عاشقان پایان راه است.

۲- معنی: اگر تو خیال می‌کنی که در کوی ما عاشق و والهی نیست سخت در اشتنباهی؛ اگر خیال می‌کنی که معشوق ما عاشق ندارد سخت در اشتباهی؛ چراکه معشوق ما صدها هزار عاشق دلشیفته دارد.

۳-دیت: مأخوذ از دیهٔ تازی به‌معنی خون‌بها و تاوان. دیه عبارت از مالی است که در مقابل جرح و قتل و نقص عضو باید جانی به مجنی علیه یا ورثهٔ او بدهد. دیت را فارسیان به‌معنی مطلق جرمانه نیز آرند (دهخدا).

خاک مجاز از ساختار است و خون نیز مجاز از کشتن است.

معنی: ما ساختار بارگاه خود را برکشتن و ریختن خون عاشقانمان بنا نهاده‌ایم؛ گمان نکن که آن‌کار خون‌بها ندارد مسلمّاً برای خون عاشقانمان تاوان می‌پردازیم.

۴ ـ حور: جمع حورا، سیه چشمان سپیداندام، ولی در فارسی به معنای مفرد به‌کار می‌رود و گاه «یایی» نیز بر آن بیفزایند و حوری گویند (دهخدا).

غلمان: «غِلمان» جمع غلام است و مراد از آن، خدمتکاران بهشتی است، ولی فارسیان به معنی مفرد استعمال کنند، چنان‌که حور که جمع حَوراء است مفرد استعمال می‌شود (دهخدا).

«وَ يَطُوفُ عَلَيْهِمْ غِلْمانٌ لَهُمْ كَأَنَّهُمْ لُؤْلُؤٌ مَكْنُونٌ»(۵۲/۲۴) بر گردشان (برای پذیرایی) نوجوانانی جاودانی می‌گردند که هر گاه آنها را ببینی گمان می کنی مروارید پراکنده اند.
اجمالا خداوند برای اهل بهشت، سه دسته را قرار داده است:
یک دسته که ملائکه و خزانه‌داران بهشت هستند که در روایت هم آمده: «الملائکۀ خُدامُ شیعتِنا»؛ ملائکه ای که خادم شیعیان ما هستند.
یک دسته که حورالعین هستند و به ازدواج بهشتیان در می آیند: «وَ زَوَّجْناهُمْ بِحُورٍ عِینٍ»
و یک دسته هم غلمان هستند که به خدمت گرفته می شوند. این که می فرماید «وَ یَطُوفُ عَلَیْهِمْ غِلْمانٌ» کنایه از این است که حاضر به خدمت و آماده انجام وظیفه هستند.

در روایتی آمده: «و سئل النّبی صلّی اللّه علیه و آله: هذا الخادم فکیف المخدوم؟ فقال صلّی اللّه علیه و آله: و الذی نفسی بیده ان فضل المخدوم علی الخادم کفضل القمر لیلۀ البدر علی سائر الکواکب»؛ از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله سؤال شد: خادمان بهشت چنین [زیبا مانند مروارید و ...] اند، پس کسانی که خدمت می شوند چگونه اند؟ پیامبر فرمودند: سوگند به خدایی که جانم در قبضه قدرت اوست، برتری خدمت شده در بهشت بر خادمان، مانند برتری ماه شب چهارده بر دیگر ستارگان است. (طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، نرم افزار جامع التفاسیر نور، ج ۹، ص ۲۵۱)

ممکن است پرسیده شود این غلمان (غلامان) کیانند؟ که در جواب می توان گفت برخی آن ها را فرزندان اهل دنیا می دانند که حسناتی ندارند تا پاداش داده شوند، و گناهی هم ندارند تا کیفر شوند. این مطلب در روایتی از امام علی (علیه السام) آمده است. هم چنین از پیامبر (صلّی اللّه علیه و آله) نیز در باره فرزندان مشرکان [که قبل از تکلیف مرده اند] سؤال شد، حضرت فرمودند آن ها خادمان اهل بهشتند(مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۹، ص ۳۲۷).

بنابر این؛ غلمان، خدمتکاران در بهشت هستند و اختصاص به گروه خاصی هم ندارند بلکه برای همه بهشتیان اعم از زن و مرد، خدمت انجام می دهند.
از کاربرد «حور» و «غلمان» مراعات‌النّظیر و مجاز از موهبت‌های بهشتی، پدید آمده‌است.
معنی: فقط خودمان دیه و تاوان کشته‌شدگان راه عشقمان هستیم و این‌طور نیست که پاداش آن کشته‌شدن بهره‌مندی از موهبت‌های بهشتی و حور و غلمان نباشد، که هست.

۵ ـ از فحوای بیت چنین برمی‌آید که واژهٔ «سرای» در مصراع دوم اشتباهی کتابت شده‌است و بایستی «سزای» نوشته می‌شد!

در این‌جا «تیرباران» کنایه از مجازاًت و کیفر یافتن است.

معنی: تو گمان می‌کنی هرگاه در کوی و بارگاه ما کسی به غیر از ما توجّه داشته‌باشد، مجازات نخواهد شد ؟ مسلّماً با غیرت ما سزای خود را خواهد دید.

۶ ـ سیرت: سیره، طریقه، روش، مذهب، خُلق و خو، عادت (ف. معین).

«خون دل از راه دیده بودن» کنایه از دردمندانه گریستن و ندبه کردن است.

معنی: دردمندانه و از ته دل گریستن شیوهٔ عاشقان دلسوختهٔ ماست. تو اگر بگویی این کار آنان موجب مباهات جانان آن‌ها نیست، اشتباه می‌کنی؛ چراکه معشوق بر خون گریستن آن‌ها می‌بالد.

۷ ـ معنی: بودن در کوی ما سراسر بلا و آفت است و عاشقان کوی ما سوزان هجران معشوق هستند.

۸ ـ نیران: جمع نار، آتش‌ها، دوزخ‌ها (ف. معین).

کاربرد «آتش» و «پروانه» موجب مراعات‌النّظیر است. مصراع اوّل دارای تشبیه است. «داغ نیران» در مصراع دوم استعاره از غم فراق و هجران معشوق است.

معنی: ای احمد، تا کی می‌خواهی مانند پروانه جذب آتش مجازی باشی. اگر تو گمان کنی که در دل عاشق حقیقی داغ آتش فراق از جانان نیست، در اشتباهی، چراکه چنین داغی در دل عشّاق هست.

(۶۶)

گر تو پنداری که ما را گر تو پنداری که ما را چشم حیران نیست هست

۱	گر تو پنداری که ما را چشم حیران نیست هست	یا ز بیم فرقت تو چشـــم گریان نیســـت هســـت
۲	یا دل ما ســاعتی خالی شـــده از درد عشـــق	یا ز مانی بر دل ما داغ هجران نیســـت هســـت
۳	یا دل ما گر کســـی را د یده جز در روی تو	آن نظر بر ما اگر گوئی که تاوان نیســـت هســـت
۴	خلق عــا لم آ فریـد ا یزد ز بهر دوســـتی	یا به این‌گفتار می‌گوئی که برهان نیســـت هســـت
۵	مـذهـب جـان و روان و غیرهـا در بـاختیم	تا ز شرح آید همین فتوا که فرمان نی ست ه ست
۶	خاک کوی ما همه پر خون صـــدیقان ماســـت	نفس‌ها شان بر سر آن کوی قربان نی ست ه ست
۷	آتشـــی از عشـــق ما اندر دل عشّـــاق ماســـت	گر تو گوئی آن‌فزون از صـدهزاران نیســت هســت
۸	مـا غـلام خـاک کـوی آن‌کـه دارد زو دوا	گر تو گوئی عشـــق او را دردمندان نیســـت هســـت

۹ احمدا تا چند گوئی عشـــق و درد عاشـــقی   عاشـــقان را گر تو گوئی خوبرویان نیســـت هســـت

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار «نیست هست» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: حیران، گریان و... .

حرف روی: حرف (ن) در حیران، گریان و... .

سه بیت اوّل غزل موقوف‌المعنی هستند (۳ ـ ۲).

معنی سه بیت با هم: تو اگر گمان می‌کنی که ما چشم حیرانی نداریم، داریم. اگر تصوِر می‌کنی چشمی گریان از جدایی تو نداریم، داریم. اگر فکر می‌کنی قلب ما ساعتی از درد عشق خالی شده و یا در دل ما زمانی داغ جدایی نبوده، در اشتباهی. اگر خیال می‌کنی چشم ما غیر از تجلّی جمالت در وجود شخص دیگر دیده و آن دیدن بی‌کیفر و مجازاًت مانده، در اشتباه هستی و ما تاوان آن نوع دیدن را داده‌ایم.

۴ ـ برهان: حجت و بیان واضح، دلیل قاطع، و فرق در میان برهان و دلیل آن است که دلیل عام است و برهان خاص (دهخدا).

معنی: خداوند مخلوقات هستی را برای عشق آفرید. آیا تو تصوّر می‌کنی بر این سخن دلیل و حجّت روشن وجود ندارد؟ این‌گونه نیست و بر این مدّعا دلیل روشنی وجود دارد.

۵ ـ مذهب: در این‌جا عبارت است از روش، طریقت، شیوه، مسیر، راه و رسم پیشه.

معنی: روش و راه و رسم جان و روح و نظایر آن‌ها را فداکردیم تا از شرح و تفسیر این فداکاری استنباط شود که فتوایی که گمان می‌شود فرمان نیست، فرمان معشوق ازلی است.

۶ ـ مصراع اوّل بیت با این کتابت، دارای سکته و نقص وزنی است.

صدیق: کسی است که در گفتار و کردار و دانش‌ها و احوال و روش و نیات و خوی و اخلاق خود راست باشد و راستی و درستی او در مجاورین او تأثیر کند. صدیق بودن در درجهٔ اعلای ولایت و ادنای نبوت است و واصلان به درجهٔ اعلا و متحقق به حق را صدیقان گویند که در ردیف انبیا و صالحین‌اند (ف. سجادی:۵۳۰).

معنی: خاک مسیر عاشقانهٔ ما از خون واصلان به صدق عافانه خون‌آلود است و وجودهای آن‌ها مسلماً در سر این مسیر عاشقانه قربان معشوق ازلی شده‌است.

۷ ـ معنی: آتشی از عشق در دل عاشقان دل شیفته افتاده و بر خلاف ادعای تو این عاشقان بیشمارند.

۸ ـ «غلام خاک کوی کسی بودن» کنایه از اظهار نهایت ارادت و محبت به وی است.

معنی: ما ارادتمند کسی هستیم که داروی درمانگر را از لطف معشوق به دست آورده‌است. تو اگر فکر کنی که دردمندان عشق جانان ازل وجود ندارند در اشتباهی؛ وجود دارند.

۹ ـ معنی: ای احمد، تا کی از عشق و درد عاشقی سخن خواهی گفت تا بوده؛ دلبرانی بوده‌اند که عاشقان را اسیر عشق خود سازند و گمان نبودن چنین خوبرویانی گمان بیهوده‌ای است.

(۶۷)

کمال عاشقی عجز و نیاز است

۱ کمال عاشقی عجز و نیاز است — نه جای خواجگی و کبر و ناز است
۲ هرآن عاشق که هست از پاکبازان — همه کردار او عین نیاز است
۳ اگر عاشق به مسجد در نیاید — همیشه جان عاشق در نماز است
۴ نماز عاشقان سرّی است پنهان — کسی داند که او دانای راز است
۵ بشستند عاشقان دست از دو عالم — زبان خلق بر عاشق دراز است
۶ اگر در بند جانی و جهانی — مشو عاشق که این مردم‌گداز است
۷ به کوی عاشقان کمتر گذر کن — که راه عاشقان دور و دراز است
۸ یقین احمد جامی چنین است — که عاشق در دو عالم سرفراز است

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن فعولن

ردیف: تکرار«است» درآخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: نیاز، ناز... .

حرف روی: حرف (ز) در نیاز، ناز... .

۱ـ ناز: در این‌جا؛ نعمت، کامرانی، تن‌آسانی، شادکامی، عزّت، بزرگی، احترام (دهخدا).

نیاز: حاجت، احتیاج ، تنگدستی، فقر، نداری ، مقابل ناز و نعمت، اظهار محبت (همان).

خواجگی: سیادت، آقائی، مولائی، شیخوخت (دهخدا).

از این حیث که در عالم عرفان عاشق را مظهر نیاز و معشوق را مظهر ناز دانسته‌اند؛ کاربرد «نیاز» و «ناز» به عنوان مراعات‌النّظیر دور از ذهن نیست و در عین حال که جناس ناقص افزایشی پدید آورده‌است، موجب آرایهٔ تضاد نیز شده‌است.

معنی: کامل بودن عاشق حقیقی با ناتوانی و اظهار محبت و خضوع در مقابل معشوق که مظهر ناز است، محقّق می‌شود. عالم عاشقی جای خود بزرگ بینی، آقائی و کامرانی نیست.

۲- پاکباز: زاهد مجرد تارک دنیا، عاشقی که به‌نظر پاک به معشوق نگرد، عاشق پاک‌نظر که عشق او مشوب به شهوت نیست. (دهخدا)

پاکبازی: توجّه خاصّ و خالص را که در اعمال نه ثواب خواهد و نه علوّ مرتبه، گویند (ف. سجادی : ۲۰۹).

معنی: هر عاشقی که از عشّاق پاک‌نظر و تارک تعلّقات دنیوی است، اعمال و رفتارش عین اظهار محبّت و خضوع در برابر معشوق ازلی است.

۳- مسجد: در اصطلاح صوفیان مظهر تجلّی جمال را گویند. بعضی گویند: مسجد، آستانهٔ پیر و مرشد و دل عارف کامل و مؤمن است (ف. سجادی : ۷۲۳).

نماز: توجّه باطن به حق و ملازمت در حضور، و اقبال به سوی حق و اعراض از ماسوی‌الله و دوام مکاشفه با حق و مقام راز و نیاز است (ف. سجادی : ۷۷۱).

معنی: عاشق اگر وارد مسجد نشود، ایرادی ندارد؛ چون جان و باطن او همیشه مشغول اعراض از ماسوی‌الله و تداوم مکاشفه با حق تعالی است؛ هر وقت نماز می‌خواند.

۴- راز و نیاز عاشقان با معبود، رازی است که فقط کسی‌که دانای اسرار باشد، به آن پی می‌برد.

۵ ـ دست شستن: کنایه از صرفنظر کردن، دست برداشتن است (دهخدا)

زبان دراز شدن: گستاخ شدن، خارج شدن از حدّ ادب (ثروت، ص: ۲۶۵).

معنی: عاشقان حقیقی از دلبستگی به تعلّقات دنیا و آخرت صرف نظر کرده‌اند و این در حالی است که مردم در مورد عاشق بی‌ادبی و گستاخی روا می‌دارند و بدگویی می‌کنند.

۶ ـ «در بند چیزی بودن» کنایه است از در خیال چیزی بودن، دبستگی به چیزی.

«مردم‌گداز» کنایه از رنج‌آور و جانگداز است. کلمات «جانی» و «جهانی» جناس ناقص افزایشی پدید آورده‌است.

معنی: اگر به جان خود دلبسته‌ای و به تعلّقات دنیوی علاقه‌مندی، عاشقی نکن! چون عشق حقیقی جانسوز و رنج‌آور است.

۷ ـ معنی: گذر به عالم عاشقان حقیقی را کمتر کن! زیرا راه عشّاق سخت و طولانی است.

۸ ـ معنی: احمد جامی، یقین دارد که عشّاق محبوب ازلی در دنیا و آخرت سربلند هستند.

(۶۸)

بادهٔ صاحبدلان را جام نیست

۱	بادهٔ صاحبدلان را جام نیست	روز هجر عاشقان را شام نیست
۲	عاشقان را در زمین و آسمان	بی می و معشوق و عشق آرام نیست
۳	کام می‌خواهی مکن دعوی عشق	عاشق آن باشد که او را کام نیست
۴	پخته شو از آتش عشق ای‌پسر	عشقبازی کار مرد خام نیست
۵	کشتگان عشق را اندر بهشت	خوب‌تر از عشق حق انعام نیست
۶	می‌کنی دعوی عشقش وَ تو را	روی زرد و پشت همچون لام نیست
۷	همچو مجنون عاشق دیرینه را	چشم بر لیلی و بر انعام نیست
۸	خویشتن را قید کن در دام عشق	نیست عاشق هر که اندر دام نیست
۹	منزل عاشق برون‌است از دو کون	جای او بغداد و مصر و شام نیست
۱۰	در طریق عشقبازی احمدا	خویشتن بینی و ننگ و نام نیست

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار «است» درآخر مصراع‌ها.
کلمات قافیه: جام، شام و... .
حرف روی: حرف (م) در جام، شام و... .
۱ـ صاحبدل: آگاه، بینا، عارف، صاحب حال، روشن ضمیر (دهخدا).
«باده» و «جام» موجب مراعات‌النّظیر شده‌اند و «روز» و«شام» موجب صنعت تضاد.
معنی: شراب عارفان جام ندارد و روز عاشقان به شب منتهی نمی‌گردد.
۲ـ «زمین» و «آسمان» در عین حال که موجب آرایۀ تضاد شده‌اند، مجاز از عالم نیز هستند.
معنی: عاشقان حقیقی در عالم بدون می و بی‌حضور معشوق و بدون عشق آرامش نمی‌یابند.
۳ ـ کام: در این‌جا خوشی، ناز و نعمت، برخورداری (دهخدا).
معنی: اگر طالب خوشی و ناز و نعمت و رسیدن به وصال معشوقه‌های مجازی هستی، ادّعای عاشقی حقیقی نکن! چون عاشق حقیقی کسی است که ناکام است و از خوشی‌های دنیوی صرف نظر کرده باشد.
۴- میان «پخته» و «خام» آرایه طباق برقرار است. «آتش عشق» اضافۀ تشبیهی است. «پسر» مجاز از نوع انسان است. «پخته شدن» کنایه از کمال یافتن است.
معنی: ای انسان سعی کن با آتش عشق به کمال برسی و عارفی مجرّب شوی؛ چون عشق‌بازی با جانان ازل، کار انسان‌های ناپخته و بی‌تجربه در عشق نیست.
۵ ـ انعام: در لغت به‌معنی «نعمت دادن» است؛ امّا در این‌جا کنایه از جایزه و پاداش است. «بهشت» و «انعام» موجب مراعات‌النّظیر شده‌اند.
معنی: شهیدان راه عشق ازلی در بهشت، پاداشی بهتر از لقای خود حق‌تعالی ندارند.
۶ ـ اَنعام: جمع نعم، چارپایان. (ف. معین) در این‌جا «انعام» مجاز از دارایی و مال است.
«چشم» مجاز از توجّه و علاقه است. بیت دارای تلمیح به داستان عاشقانۀ لیلی و مجنون است. تشبیه دیگر صنعت ادبی است که در بیت به‌کار رفته‌است.
معنی: توجّه عاشق حقیقی سابقه‌دار، همانند مجنون منحصراً معطوف به لیلی و معشوق می‌شود، بی‌آنکه چشم‌داشتی به ثروت و دارایی داشته‌باشد.
۷ ـ روی زرد= زرد رخ: کنایه از شرمنده، منفعل، ترسنده، عاشق. (ثروت، ص: ۲۶۸).
«پشت همچون لام» تشبیه قد خمیده به حرف «ل» و کنایه از تحمّل رنج و درد بسیار است.
معنی: تو ادّعای عاشقی به جانان ازل را می‌کنی در حالی که از نمادهای عاشقی مثل روی زرد و قامت خمیده از درد عشق، اثری در تو نیست.
۸ ـ قید کردن: بند کردن، در بند آوردن (دهخدا)
«دام عشق» اضافۀ استعاری است.
معنی: خود را در دام عشق گرفتار کن! چون هرکس در این دام نباشد، عاشق واقعی نیست.
۹ ـ دو کون: کنایه از دنیا و آخرت، این جهان و آن جهان، دو جهان (ثروت، ص: ۲۳۳).

کاربرد «بغداد» و «مصر» و «شام» موجب مراعات‌النّظیر در بیت و افادۀ مجاز نیز شده‌اند.
معنی: مقام و منزلت عاشق حقیقی در دوجهان نمی‌گنجد و بغداد و مصر و شام که اماکنی از این جهانند، نمی‌توانند، جایگاه و منزل وی باشند.
۱۰- ای احمد، در راه عاشقی جای هیچ خود بزرگ بینی وشهرت نیست.

(۶۹)

هر چه گفتگوی خلق است آن ره عشّاق نیست

۱	هر چه گفتگوی خلق است آن ره عشّاق نیست	عشق اندر علم و فضل و دفتر عشّاق نیست
۲	بیخ عشقش از ازل رُسته و شاخش از ابد	عاشقی بی‌سنگ اغیار اندرین آفاق نیست
۳	از نسیم عشق او بوئی به هر جا بر وزید	ماه و خورشیدش منوّر چون دلش برّاق نیست
۴	هرکه وی از سوز عشق و نور او بی‌بهره ماند	او نیست محرم اهل صحبت را و او جز عاق نیست
۵	اهل معنی را همه اهل جهان نامحرم‌اند	در حقیقت محرمی اندر همه اطباق نیست
۶	تا ز عشق او رسد بوئی به جان عاشقی	او سعید هر دو عالم گشت از فشاق نیست
۷	عاشقی همچون درختی باردار و شوق عشق	این شجر را تکیه بر عرش ثری و ساق نیست
۸	هرکه را اندر ازل شرب محبّت داده‌اند	جز شراب عاشقی جان ورا ارزاق نیست
۹	هرچه جز معشوق باشد در جهان نامحرم است	اندرین معنی کسی را بادۀ انفاق نیست
۱۰	احمدا گفتار تو نااهل را افسانه‌ای است	منکران عشق او را شیء جز افراق نیست

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن
ردیف: تکرار «نیست »در آخر مصراع‌ها.
کلمات قافیه: عاق، عشاق و... .
حرف روی: حرف (ق) در عاق، عشاق و... .
۱ ـ معنی: آن‌چه گفتگوی عامّۀ مردم است، راه عشق حقیقی نیست و عشق حقیقی در حیطۀ دانش و فضیلت و در دفتر عاشقان مجازی نمی‌گنجد.
۲ ـ اغیار: دشمنان و مخالفان محبوب، مردمان اجنبی و نامحرم، بیگانگان، رقیبان (دهخدا).
آفاق: کرانه‌های آسمان، اطراف، نواحی، اقطار، عالم گیتی (دهخدا).
«بیخ» با «شاخ» و «ازل» با «ابد» ضمن داشتن آرایۀ تضاد و طباق؛ موجب مراعات‌النّظیر نیز شده‌اند.
معنی: ریشۀ عشق محبوب، از ابتدا و ازل روییده و شاخه‌اش تا ابدیّت رشد کرده‌است. عاشقی بدون سنگ‌اندازی نامحرمان و رقیبان در هیچ‌جای جهان و روزگار میسّر و ممکن نیست.
۳ـ برّاق: رخشنده، درخشان، تابنده، هرچه به‌تابش و درخشندگی و لمعان باشد (دهخدا).
«نسیم عشق» اضافۀ تشبیهی است. «ماه» و «خورشید» موجب مراعات‌النّظیر در بیت شده‌اند.

معنی: اگر از عشق همچون نسیم محبوب، عطری به جان و دلی بوزد، آن دل و جان چنان تابان می‌شود که ماه و خورشید به درخشندگی آن نمی‌رسد.

۴ ـ عاق: ناخوش دارنده، آزاردهندهٔ پدر و مادر، سرکش با مادر و پدر (دهخدا).

محرم: در اصطلاح سالکان، اهل‌الله و صوفیان را محرم گویند (ف. سجادی : ۲۰۹).

اهل صحبت: اهل ذوق، اهل عرفان، سُلّاک طریقت (ف. سجادی : ۱۶۷).

معنی: هرکس که او از سوز عشق و نور آن بی‌نصیب بماند، نه تنها رازدار اهل ذوق؛ بلکه جز آزاردهنده و سرکش محسوب نمی‌شود.

۵- اطباق: جمع طَبَق است ویکی از معانی طبق در لغت‌نامهٔ دهخدا «روی زمین» است. بنابراین «اطباق» کاربرد مجازی پیدا کرده‌است.

اهل معنی: مقابل اهل صورت و ظاهر، اهل حقیقت، آن‌که به معنی و باطن توجّه دارد (دهخدا).

معنی: همهٔ خلق عالم برای اهل حقیقت نامحرم هستند. در واقع در هیچ جایی از جاهای روی زمین رازداری برای اهل معنی وجود ندارد.

۶ ـ ظاهراً واژهٔ قافیهٔ این بیت، «فشاق»، دارای اشتباه در کتابت است و در اصل بایست، «فسّاق» می‌بود. چون علاوه بر نبودن مدخلی برای «فشاق» در منابع لغوی فارسی، «فسّاق» که به‌معنی نار است کردار در لغت‌نامهٔ دهخدا آمده، با فحوای بیت بی‌تناسب نیست.

نا همگونی زمانی دو فعل «رسد» و «گشت» نیز از ضعف‌های دیگر این بیت است.

معنی: تا از عشق او (محبوب ازلی) عطری به روح و روان عاشقی رسید، او (عاشق) سعادتمند دنیا و آخرت شد و ناراست‌کردار و شقی و بدبخت نیست.

۷ ـ بیت دارای آرایهٔ تشبیه است و «عرش» و «ثری = خاک و زمین» موجب آرایهٔ تضاد و طباق‌اند.

معنی: عاشقی همانند درخت میوه‌داری است شوق عشق میوهٔ آن است. این درخت ملکوتی است و زمینی نیست تا دارای ساقه و تنهٔ باشد.

۸ ـ «ارزاق» مجازاً به عنوان غذا و رزق به‌کار رفته‌است. «شرب محبّت = شراب محبّت» اضافهٔ تشبیهی است. مصراع اوّل خالی از تلمیح نیست و برگرفته از عهد الست و میثاق عالم ذرّ است.

معنی: هرکسی‌که در ازل شراب عشق الهی را به او نوشانده‌اند و او به پرسش «الستُ بربّکم» پاسخ «بلی» داده، برای روح وی رزقی جز شراب عاشقی وجود ندارد.

۹ ـ «بادهٔ انفاق» اضافهٔ تشبیهی است.

انفاق: خرج و روزی دادن و بخشش (دهخدا).

معنی: در جهان هر چیز و هرکسی جز معشوق و جانان ازل، نا محرم است و دراین مورد به کسی شراب انفاق، داده نشده‌است.

۱۰ ـ افراق: از فحوای بیت معنی جمع فراق یا فراق ایجاد کردن (از باب افعّال) دارد. کاربرد این ساختار در فارسی بسیار نادر است و در منابع لغوی فارسی مدخلی با چنین معانی یافت نشد.

معنی: ای‌احمد، سخنان و بیانات تو در مورد عشق و عاشقی برای بی‌خبران از عشق و ناهلان آن، افسانه است و انکار کنندگان عشق جانان ازل، چیزی جز دوری از حقیقت عشق نصیبشان نمی‌شود.

(۷۰)

صبح فیروزی بر آمد باد نوروزی بخاست

۱	صبح فیروزی برآمد باد نوروزی بخاست	اوّل صبح است برخیز آخر این عالم فناست
۲	سر برآر از خواب غفلت گوش هوشت باز کن	نا لۀ کرّوبیان بشنو که در اوج سماست
۳	ماهیان در بحر با تسبیح و مرغان در هوا	کوه و دریا و درختان جمله با حمد و ثناست
۴	شاخه‌ها سر در سجود آورده از موج هوا	هر زمین و برگ و میوه جمله در ذکر خداست
۵	آخر ای فرزند آدم غفلتت چندین چراست	گور منزلگاه تو و مالک‌الموت از قفاست
۶	آه از تلخیّ جان کندن و تنگیّ گور	آه از آن راه خطرناکی که اندر پیش ماست
۷	دل در این زندان‌سرا و عالم فانی مبند	کاین جهان بر روی آب و عمر چون باد هواست
۸	یاد کن زآن ساعتی کاندر دل خاکت کنند	مونس تو مار و مور و همدم تو اژدهاست
۹	ز میان خار خشکی بردمد گلبرگ سبز	از میان سنگ خارا برگشاده چشمه‌هاست
۱۰	شهسوار راه عشق ذوالجلالی احمدا	ای ز قالب‌ها رمیده منزل تو کبریاست

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار «است »درآخر مصراع ها.

کلمات قافیه: بخا، فنا ... .

حرف روی: حرف (الف) در بخا، فنا... .

۱ـ معنی: صبح فرج و پیروزی آمد و نسیم نوروزی برپا شد اول صبحی برخیز که این دنیا ناپایدار است.

۲ ـ کروبیان: فرشتگان مقرّب را گویند و ایشان را در عالم هیچ تعلّق و تدبیر و تصرّفی نیست (دهخدا).

«خواب غفلت» اضافۀ تشبیهی و «گوش هوش» اضافۀ استعاری هستند.

معنی: از غفلت و بی‌خبری بیرون بیا و نالۀ فرشتگان مقرّب درگاه حق را با گوش جان از آسمان و ملکوت بشنو!

۳ ـ بیت تلمیح دارد به آیه قرآنی«يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ » (قرآن۱/۱۰۰) آنچه در آسمانها و زمین است همواره خداوند مالک و عزیز و حکیم را تسبیح می‌گویند.

معنی: تمام مخلوقات آسمانی و زمینی همه خداوند را ذکر و تسبیح می‌کنند.

۴ ـ شاخه‌های درختان از بالا جهت تعظیم سر به پایین آورده‌اند زمین با تعلقاتش نیز در ذکر خداوند است.

۵ ـ مالک‌الموت = ملک‌الموت: فرشتۀ مرگ، قابض ارواح، عزرائیل (دهخدا)

در مصرع دوم، «گور» مجازا منزلگاه.

معنی: ای انسان، چرا این‌همه در غفلت هستی، در حالی که قبر منزل آخرت تو و فرشتهٔ مرگ در تعقیب تو است.

۶ ـ معنی: آه و فغان از تلخی و عذاب جدا شدن روح از بدن و از تنگی و عذاب قبر و آه و فغان از آن راه پر خطر که در ادامه‌اش داریم.

۷ ـ «زندان سرا» استعاره از دنیایی است که فعلاً در آن زندگی می‌کنیم.

بر روی آب بودن» کنایه از بی‌ثباتی و ناپایداری است.

«آب»، «باد» و «هوا» موجب مراعات‌النّظیر در بیت شده‌اند. جملهٔ آخر این بیت یک تشبیه کنایه آمیز است.

معنی: به این دنیای نابود شدنی که همانند زندان است، دل‌بسته نباش؛ چون این جهان ناپایدار و عمر مثل هوا زودگذر است.

۸- «دل خاک» اضافهٔ استعاری بالکنایه و دارای تشخیص است. «ساعت» مجاز از لحظه است. «مار» و «مور» و «اژدها» موجب مراعات‌النّظیر در بیت شده‌اند. «مار» با «مور» جناس ناقص اختلافی پدید آورده‌است.

معنی: لحظه‌ای را تجسّم کن که تو را دفن می‌کنند و به خاک می‌سپارند و پس از آن مار و مور و اژدها رفیق تو می‌شوند.

۹-گاهی درمیان خارها گلی سبزرنگ می‌روید وگاهی ازدل سنگی چشمه ای جاری می‌شود.

۱۰- شهسوار: سوار دلیر و ماهر در سواری اسب، سواری بزرگوار و جلد و ماهر در سواری (دهخدا).

«کبریا» مجاز از ملکوت حق‌تعالی است. «قالب‌ها» استعاره از انسان‌های دارای کالبد و تن هست.

معنی: ای احمد، تو در راه عشق‌ورزی استاد و ماهر هستی، ای کناره‌گیری کننده از آدمیان عالم مادّی، جایگاه تو ملکوت حق و پیشگاه معبود است.

(۷۱)

منزل عشق از مکانی دیگراست

۱	منزل عشق از مکانی دیگر است	مرد معنی را نشانی دیگر است
۲	آن فقیرانی که این ره می‌روند	هر یکی صاحبقرانی دیگر است
۳	دل چه بندی در جهان بی‌وفا	کاین جهان را هم جهانی دیگر است
۴	عشق را در مدرسه تعلیم نیست	کاین چنین علم از زبانی دیگر است
۵	عقل کی داند که این رمز از کجاست	کاین جماعت را بیانی دیگر است
۶	در دل ویران هر بیچاره‌ای	شاه را گنج نهانی دیگر است
۷	دل خورد زخم و ز دیده خون چکد	کاین چنین شست از کمانی دیگر است
۸	کشتگان خنجر تسلیم را	هر زمان از غیب جانی دیگر است

۹ ساقیا خون جگر در کاسه کن | کاین شراب از زخم خانی دیگر است
۱۰ در سر بازار صرّافان عشق | زیر هر داری جوانی دیگر است
۱۱ دربیابان وصالش روز و شب | ریزه سنگی کاروانی دیگر است
۱۲ احمدا تا گم نگردی هوش‌دار | این جرس از کاروانی دیگر است

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار «دیگر است »در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: مکانی، نشانی و... .

حرف روی: حرف (ن) در مکانی، نشانی و... .

۱ـ «منزل عشق» اضافهٔ استعاری است. کاربرد «منزل» و «مکان» موجب مراعات‌النّظیر شده‌است.

«مرد معنی» استعاره از عارف به رموز عرفان است.

این بیت در غزل ۶۰۵ دیوان عطار با مضمون زیر اقتباس شده‌است.

عشق را گوهر ز کانی دیگر است | مرغ عشق از آشیانی دیگرست

معنی: جایگاه عشق از ماسوی و عالم دیگر تعیین می‌گردد و عارف عاشق، نشانی دیگر و علامتی ماورائی دارد.

۲ـ فقیر: در لغت به‌معنی تهیدست و بی‌چیز است امّا در عرفان به عارفان واصل به مقام فقر اطلاق می‌شود (در مورد فقر، مراجعه شود به توضیحات بیت ۱ از غزل ۱۲ همین رساله).

صاحبقران (صاحبقِرآن): نیک طالع، خوش اقبال، کسی که در هنگام نطفه بستن یا به دنیا آمدنش، سیاراتی در قِرآن بوده‌باشند.

«این ره» استعاره از راه عشق و عرفان است. «صاحبقران» کنایه از شخص سعادتمند است.

معنی: آن عارفان دارای مقام فقر که راه عشق را می‌پیمایند، هرکدام خوش‌اقبالی عجیب هستند.

۳ـ معنی: برای چه به این دنیای بی‌وفا و ناپایدار دل می‌بندی در حالیکه بعد از این جهان، جهان پایدار دیگری وجود دارد.

۴ـ «مدرسه» و «علم» موجب مراعات‌النّظیر در بیت شده‌اند. «علم» استعاره از عشق است.

معنی: عشق قابل آموزش در مدرسه نیست، چنین بینش عاشقانه، با زبانی قابل تبیین است که از زبان‌های معمول در بین انسان‌ها، متمایز و ممتاز است.

۵ ـ رمز: القای معنی و مقصودی با اشاره و ایما؛ کلمه و سخنی که با رعایت نوعی تناسب و شباهت و یا حتّی بدون تناسب معنایی بعید از آن اراده کنند. در اصطلاح «معنی باطنی که محزون در تحت مظاهری است که غیر اهل را بدان دسترسی نیست.» (ف. سجادی : ۴۲۵).

«این رمز» استعاره از عشق و عرفان است. «این جماعت» استعاره از عارفان است.
معنی: (مصراع اوّل این بیت در قالب اسفهام انکاری است) عقل نمی‌تواند بداند که این القای رازآمیز عشق از کجا نشأت می‌گیرد؛ چون‌که این عارفان عاشق دارای زبان و بیانی متفاوت هستند.
۶- در این‌جا «بیچاره» استعاره از سالک درمانده و متحیّر است. «شاه» استعاره از حق‌تعالی است. «گنج» استعاره از عشق الهی است. «ویران» و «گنج» موجب مراعات‌النّظیر شده‌اند. در صورت تعبیر «ویران» به «شکسته» بیت دارای تلمیح به حدیث قدسی معروف «اِلهی أینَ أطلُبُکَ قالَ عِنْدَالمُنْکَسِرَةِ قُلُوبُهُمْ» (بحارالانوار، ج۷۰، ص ۱۵۷) خواهد بود.
معنی: خداوند متعال در دل ویران و شکستهٔ هر عارف و سالک درمانده و متحیّری، گنجینهٔ نهانی و ارزشمندی به ودیعه گذاشته‌است و آن عشق است.
۷ـ شست: جای گرفتن سوفار تیر؛ یعنی انگشت بزرگ (دهخدا).
ضمن این‌که «زخم» با «خون» و «دل» با «دیده» موجب مراعات‌النّظیر شده‌اند؛ «شست» در ارتباط با «کمان» موجب ایهام‌تناسب است، چون «شست» به‌عنوان مضاف‌الیه ترکیب کنایی «ضرب‌شست» معنای «قدرت‌نمایی» را نیز به ذهن متبادر می‌سازد. «زخم خوردن دل» کنایه از تحمّل درد و ناراحتی است و «خون از دیده چکیدن» ضمن داشتن اغراق، کنایه از گریستن دردمندانه است.
معنی: تحمل درد عشق به وسیلهٔ دل و از درد عشق دردمندانه گریستن، قدرت نمایی کمان عشق است که دل و دیدهٔ عاشق را هدف می‌گیرد.
۸ ـ غیب: غیب امر پنهانی است که به حواس ظاهر ادراک نشود و بداهت عقل نیز اقتضای ادراک آن نکند، و آن بر دو گونه است یکی آنکه برای آن دلیل عقلی و سمعی نباشد، و از این قسم است لفظ غیب در آیهٔ: « و عِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَیْبِ لَا یَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَیَعْلَمُ مَا فِی الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا یَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ فِی ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا یَابِسٍ إِلَّا فِی کِتَابٍ مُبِینٍ » (قرآن ۵۹ /۶) و دیگر آن‌که برای آن دلیل عقلی یا سمعی اقامه شده باشد، مانند وجود صانع و صفات او و روز جزا وکیفیات آن روز، ومراد بالفظ غیب ، درآیه « الّذینَ یُؤمِنونَ بِالغَیبِ وَیُقیمونَ الصّلاةَ وَمِمّا رَزَقناهُم یُنفِقونَ » (قرآن ۲/۳) معنی دومین است (دهخدا). در اصطلاح تصوف و عرفان، اراده نهانی خداوند و غیب، در برابر شهادت؛ و عالم غیب در برابر عالم شهادت است. عالم غیب، جهان ارواح، عقول مجرد است و عالم شهادت، پرتو و فیضی از عالم غیب (ف. سجادی : ۶۱۰).
«خنجر تسلیم» اضافهٔ استعاری.
«کشتگان خنجر تسلیم» کنایه از پاکباختگان راه عشق به معشوق ازلی هستند که با همهٔ وجود تسلیم حق شده‌اند.

معنی: پاکباختگان فدایی راه عشق و تسلیم شده در محضر جانان، هرلحظه جان دیگری از عالم غیب و جهان ارواح کسب می‌کنند.

۹ ـ ساقی: در ادبیّات عرفانی بر معانی متعدّد اطلاق شده‌است؛ گاه کنایه از فیّاض مطلق است و گاه بر ساقی کوثر اطلاق شده؛ و به استعاره از آن مرشد کامل نیز اراده کرده‌اند (ف. سجادی : ۴۵۲).

خان: خانه و هرآن‌چه متعلّق به آن است، رئیس، سرور (ف. معین).

«ساقی»، «کاسه» و «شراب» موجب مراعات‌النّظیر شده‌اند.

معنی: ای مرشد کامل به جای شراب، خون جگر را که نماد دردمندی بسیار از هجران یار است، در جام بریز؛ چون این شراب حاصل زخمِ فراق از والاترین سرور و شادیهاست.

۱۰ ـ صرّافان: جمع صرّاف، کسی‌که پول خوب را از بد جدا می‌کند، کسی‌که شغلش عوض کردن پول است(دهخدا).

«صرّافان عشق» اضافهٔ استعاری است. «باز صرّافان عشق» کنایه از عالم عرفان است؛ عرفانی که بعضی از چهره‌های شاخص آن مثل حسین بن منصور حلّاج و عین‌القضات همدانی به خاطر اعتقاداتشان به دار کشیده شدند و یا مانند شیخ اشراق به طرز مشکوکی به شهادت رسیدند. بیت به شهادت عاشقانهٔ این عرفا تلمیح دارد.

معنی: در عالم عارفان عاشق که عشق مجازی و عشق حقیقی را از هم متمایز می‌کنند؛ احتمال دارد که سالکان جوان و عاشق بسیاری با به‌دارکشیده شدن به شهادت برسند و حقیقت عشق را دریابند.

۱۱ـ «بیابان وصال» اضافهٔ استعاری است. «روز» و «شب» در عین داشتن آرایهٔ تضاد مجاز از «همیشه» و «پیوسته» نیز هست. بیت خالی از اغراق و مبالغه نیست. «ریزه‌سنگ» استعاره از عارفان بزرگ ناشناخته است. مرجع ضمیر«ش» در مصرع اوّل، حضرت حق‌تعالی است.

معنی: در عالم وصال معشوق ازلی، همیشه سنگ‌ریزه یافت می‌شود که در عین کوچکی ظاهری بزرگی و عظمت معنوی کاروانی را داشته باشد

۱۲ـ جرس: ناقوس و زنگ. در اصطلاح، اجمال خطاب است به

نوعی از قهر (ف. سجادی : ۲۸۶).

«جرس» و «کاروان» موجب مراعات‌النّظیر شده‌اند. «جرس» مجازاً به جای صدا و فراخوانی به‌کار رفته‌است.

معنی: ای‌احمد، مراقب باش که گم نشوی، چون این صدای فراخوانی، از کاروان دیگری برخاسته‌است.

(۷۲)

آئینۀ دوستی دل ماست

۱ آئـیـنـۀ دوسـتـی دل مـاسـت / بـر فـرق وجـود منـزل ماسـت
۲ کـردیـم سـلام بـر خـلایـق / ایـن را کـلـیـد مشـکـل مـاسـت
۳ از خلـق چـه بـاک و گفتـه‌هاشـان / کـو راهنمـای قابـل ماسـت
۴ هسـتیم ز هسـت و نیسـت فـارغ / در مقصـد صـدق محمـل ماسـت
۵ مـا را عـدم و وجـود یکسـان / جـان داده بُدسـت حاصـل ماسـت
۶ فقـری کـه بـه جـذب ز اوّل آمـد / تـا عـین حیـات بـر دل ماسـت
۷ جزمهـر غـذای جـان مـا نیسـت / ایـن خـوردن و خـواب در گِـل مـاسـت
۸ احمـد ز حـدیث فقـر تـا چنـد / کـاین قیـل و مقـال قابـل ماسـت

(هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف) مفعولُ مفاعلن فعولن

ردیف: تکرار «ماست »درآخر مصراها.

کلمات قافیه: دل، منزل و... .

حرف روی: حرف (ل) در دل، منزل و... .

۱ـ علاوه بر این‌که «آئینۀ دوستی» اضافۀ تشبیهی است کل مصرع اوّل نیز یک تشبیه صریح است. «فرق وجود» اضافۀ استعاری و متضمّن تشخیص است.«دوستی» مجاز از عشق به معشوق ازلی است.

معنی: قلب و جان ما آئینه‌ای است که عشق به جانان ازل را باز می‌نماید و جایگاه ما در رآس عالم هستی است.

۲ـ معنی: سلام و درود بر مخلوقات هستی که این کلید مشکلات ماست.

۳ـ معنی: جائی که او (حق تعالی) هدایتگر سزاوار ماست، از افتراها و سخنان مردم باکی نداریم.

۴ـ صدق: در نزد عارفان یعنی اطاعت از شریعت و حقیقت (ف. سجادی : ۵۲۸).

«هست» و «نیست» موجب صنعت تضادند. مصرع دوم کنایه از تلاش برای صداقت در شریعت است.

معنی: ما از دغدغۀ بودن و نبودن آسوده هستیم و تلاشمان را برای اطاعت از شریعت و وصول به حقیقت مصروف ساخته‌ایم.

۵ ـ «عدم» و «وجود» موجب صنعت تضادند. «جان‌داده» صفت جانشین اسم و استعاره از حق‌تعالی است.

معنی: بودن و نبودن برای ما یکسان است و آن‌چه حاصل ما خواهد بود عشق به حق‌تعالی و جانان است.

۶ ـ جذب (= جذبه): تقرّب بنده بی‌رنج و سعی در طی منازل به سوی حق و به‌مقتضای عنایت خداوند است (ف. سجادی : ۲۸۵).

عین: نزد عارفان اشاره به ذات شئی است که اشیای دیگر از او ظاهر شوند (ف. سجادی : ۶۰۳).

عین حیات (= عین‌الحیوة) یعنی باطن اسم حی که چون کسی آن را یافت، حیات جاودانی از آن اوست (ف. سجادی : ۶۰۳).

«اوّل» استعاره از عالم پیش از خلقت جسمانی یعنی عالم ازل و عهد الست است.

معنی: نیازمندی عارفانه‌ای که به مقتضای عنایت حق، از نخستین لحظات آفرینش روحانی و عهد الست پدید آمد، تا حیات جاودانی در قلب ما تثبیت شده و باقی است.

۷ ـ معنی: غیر از محبت خداوند روح ما غذای دیگر ندارد خوردن و خوابیدن دنیوی در ذات ما نیست.

۸ ـ معنی: ای‌احمد جام، از این همه حدیث و سخن در مورد فقر، کدامین‌ها در شان و شایسته ماست!؟

(۷۳)

هرگزش شادان مباد آن‌کو به‌مهرت شادنیست

۱	هرگزش شادان مباد آن کو به مهرت شاد نیست	جان وی خرّم مباد آن را که یادت یاد نیست
۲	هرکسی یادی گرفته بر هوای یار خویش	هر که جز یاد تو گیرد او به جز در باد نیست
۳	جان و دل هر ساعتی بر یاد او بر کف نهیم	یاد او غارت کند گوید که این‌جا داد نیست
۴	گر هزاران جان بُوَد بادا فدای دوستی	جان فدای دوست کردن نزد ما بیداد نیست
۵	عشق سلطانی‌است قاهرجان و دل غارت کند	غارتش را شکر باید کرد هم فریاد نیست
۶	ای مسلمانان به ما از عشق تا کی سرزنش	اندرین شهری مگر خود هیچ کار اوفتاد نیست
۷	عشق خواهم گفت تا هستم و باشم دائماً	عشق او کم از حدیث بیژن و فرهاد نیست
۸	احمدا گر عاشقی مشنو حدیث این و آن	کی بُوَد عاشق کسی کز مردمان آزاد نیست

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار «است» درآخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: شاد، یاد و... .

حرف روی: حرف (د) در شاد، یاد و... .

۱ ـ بیت به صورت جمله معترضه بیان شده‌است.

معنی: هر آنکس که به محبت تو شادان نیست هرگز شاداب نباشد. و هر آنکس که خاطرش پر از یاد و ذکر تو نیست روحش هرگز خرم و شادان نمی‌باشد.

۲ ـ «در باد بودن» کنایه از نابودی و بی‌اعتباری است.

معنی: هرکسی به عشق معشوق خویش، خاطری معطوف به جانانش دارد و او را ذکر می‌کند، هرکس جز ذکر و یاد تو را داشته‌باشد او موجودی بی‌اعتبار و نابود شدنی نیست.

۳ ـ مصرع دوم به‌خاطر نسبت دادن «غارت» و «گویش» به «یاد» دارای آرایهٔ تشخیص است. «جان و دل» مجاز از تمام هستی و وجود است.

معنی: ما به یاد او (جانان ازل) تمام و جود و هستی خود را برای فدا کردن آماده ساخته‌ایم. یاد معشوق همهٔ هستی مارا به‌یغما می‌برد و می‌گوید در این‌جا (عالم عشق) عدل و دادی وجود ندارد.

۴ ـ معنی: اگر هزار جان داشته‌باشیم، همهٔ آن‌ها فدای عشق باشد! بر تفکّر و اعتقاد ما جان فدای جانان ازل کردن، ظلم کردن در حقّ خود نیست.

۵ ـ مصراع اوّل ضمن این‌که دارای تشبیه است، متضمّن تشخیص و جان‌بخشی نیز هست. صفت مرکّب «قاهرجان» کنایه از غالب و چیره بر روح و جان است. «دل» مجاز از تمام وجود است. «فریاد» مجاز از دردمندی و آزردگی است.

معنی: عشق همانند پادشاه غالب بر روح و جان است و تمام وجود عاشق را چپاول می‌کند، یغما و چپاولی که نه‌تنها موجب آزردگی و فریاد نیست، جای شکر و سپاس‌گزاری نیز دارد.

۶ ـ معنی: ای مسلمانان تا کی باید به‌خاطر عشق از شما ملامت نصیب ما شود. در این عالم مگر غیر از عشق به جانان هیچ‌کار قابل سرزنش دیگری اتّفاق نمی‌افتد.

۷ ـ مصرع دوم بیت دارای تلمیح به داستان عشق بیژن به منیژه و عشق فرهاد به شیرین است.

معنی: تازمانی‌که هستم و خواهم‌بود، از عشق سخن خواهم‌گفت. عشق من به او (جانان ازل)، کمتر از ماجرای عشق بیژن به منیژه و عشق فرهاد به شیرین نیست.

۸ ـ «آزاد بودن از مردم» کنایه از انزوا و گوشه‌گیری و قطع علاقه از روابط اجتماعی است.

معنی: ای احمد، اگر عاشق حقیقی هستی، به سخن این و آن (مردم) گوش نکن، کسی‌که از رابطه با مردم قطع علاقه نکرده‌باشد نمی‌تواند عاشق حقیقی باشد.

(۷۴)

ای مسلمانان مرا بر عاشقی انکار نیست

۱ ای مسلمانان مرا بر عاشقی انکار نیست — در ره مهر و محبّت قلب من بیمار نیست
۲ عشق دریای عظیم و مهر او درّ و گهر — بحر مجرم نیست ما را گر دُری شهوار نیست
۳ کلبهٔ بیطار هرگز برنتابد بوی مُشک — زانکه در وی چوب و عود و نافهٔ تاتار نیست
۴ هرکه عاشق نیست با تقوای مخلص کی بُوَد — نیکتر از راه عشق ابرار نیکوکار نیست
۵ عشق با هرکس نسازد نیست جایش هر دلی — منزل و جاه و قرارش جز دل احرار نیست
۶ عشقباز حضرت حقّ است و دل شد صید او — باز را با باز دارد صید هیچ اصرار نیست
۷ هیچ‌کس هرگز ندیده باز مُرداری خورد — قوت وی هر جا دلی باشد که او مردار نیست
۸ هرکسی چیزی خورد عشقش جگر با دل خورد — عشق او جز جان و عقل و تن‌کشی خونخوار نیست
۹ احمدا تا درنبازی جان و دل هم مال و جاه — در حقیقت یک قدم را اندر این ره بار نیست

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار «است »درآخرمصراع ها.

کلمات قافیه: شاد، یاد و... .

حرف روی: حرف (ر) در شاد، یاد و... .

۱ ـ معنی: ای مسلمانان من هرگز عاشقی و دلباختگی را انکار نمی‌کنم و در راه عشق و محبت معشوق قلبی سلیم دارم.
۲ ـ شهوار: مخفف شاهوار، هرچیز که لایق و سزاوار پادشاهان باشد (دهخدا).
مصراع اوّل شامل دو تشبیه صریح است. «دریا» و «دُر و گوهر» موجب مراعات‌النّظیر شده‌اند. «بحر» استعاره از عالم عشق و «دُر شهوار» استعاره از بهرۀ عشقی هستند.
معنی: عشق مثل دریای وسیعی است که مهر و محبّت مروارید و گوهر آن هستند. ما اگر نمی‌توانیم بهره‌ای از عشق که همانند جواهر شاهانه است؛ نداشته باشیم، گناه عشقِ همچون دریا نیست.
۳ ـ بیطار: طبیب چهارپایان، دامپزشک.
چوب: مجازاً چوب خوشبو و یا عود
عود: چوب خوشبوی بریده شده از درخت عود که در هندوستان می‌روید و چوب آن قهوه‌ای رنگ و خوشبوست (ف. معین).
نافع تاتار: بمعنی مشک است که از ناف آهوی خطائی و چینی حاصل شود (ف. آنندراج).
توضیح: بیت مضمون تمثیلی دارد. در واقع شاعر وجود انسان‌های بی‌بهره از عشق را همانند مطب دامپزشک می‌داند که به دلیل نبودن چوب عود و نافۀ تاتار در آن، نمی‌تواند محل عطر مشک (عشق) باشد.
معنی: از مطب دامپزشک هیچوقت بوی خوش عطر مشک تراوش نمی‌کند بخاطر اینکه در آنجا هیچ اثری از چوب خوشبو و مشک خطائی نیست.
۴ ـ مصرع اوّل استفهام انکاری است. به نظر می‌رسد «ابرار» در مصراع دوم دارای خطای کتابت است و اصل آن باید «ابزار» باشد و در غیر این صورت علاوه بر حشو داشتن مصراع دوم، معنی نیز مختل خواهد شد، لذا بیت بر اساس «ابزار» معنی می‌شود.
معنی: هرکس که عاشق حقیقی حق‌تعالی نباشد، نمی‌تواند پرهیزگارِ با اخلاصی باشد. انسانِ نیکوکار واقعی وسیله‌ای بهتر راه عشق جهت وصول به جانان ازل ندارد.
۵ ـ معنی: عشق جانان ازل با هر قلبی سازگار نیست و هر دلی قرارگاه آن نیست؛ محلِّ نزول آن و قرارگاه مبارک آن جایی غیر از قلب آزادگان و وارستگان از دنیا نمی‌باشد.
۶ ـ باز: پرندۀ معروف و نزد عارفان، کنایه از ارواح قدسی و نفس ناطقۀ انسانی است (ف. سجادی : ۱۸۰).
کاربرد «باز» و «صید» موجب مراعات‌النّظیر است.
معنی: حضرت حق‌تعالی عشقباز واقعی است و دل، شکار او شده‌است. نفس ناطقۀ انسانی را تنها صیّادی چون حق‌تعالی می‌تواند شکار کند و در این مورد پافشاری و اصراری نیست.
۷ ـ معنی: کسی تا حالا مردارخواری پرندۀ باز را ندیده‌است؛ روزی او دلی‌است که آن دل مردار نباشد. (کنایه از این‌که حق تعالی دوست ندارد و نمی‌گذارد که دل‌های پلید و آلوده به گناه، کانون عشق او باشند، بلکه ارواح قدسی عاشقان پاکباخته مطلوب و محبوب حق هستند).

۸- مرجع ضمیر «ش» در مصراع اوّل «حضرت حق» در بیت قبلی است. مصرع اوّل متضمّن آرایهٔ تشخیص است. «جگر» و «دل» ضمن ایجاد مراعاتالنّظیر در کنار «عقل» و «تن»، مجاز از تمام وجوداند.
معنی: هرکسی غذایی دارد و آن را می‌خورد و عشق حق‌تعالی خورندهٔ دل و جگر عاشق است. عشق او (= حق‌تعالی) جز گرفتن عقل و جان عاشق و کشتن کالبد امیال نفسانی عاشق، خونخواری دیگری ندارد.
۹ ـ بار: مطلق اجازهٔ رخصت و اجازه را گویند (دهخدا).
«جان» و «دل» ضمن ایجاد مراعاتالنّظیر در کنار «مال» و «جاه»، مجاز از تمام وجود و دارایی‌اند.
معنی: ای‌احمد، حقیقت امر این است که تا تمام هستی و وجودت را فدا نکنی، اجازهٔ برداشتن حتی یک گام را در این راه (راه عشق جانان ازل) نخواهی داشت.

(۷۵)

بشنو تو ز راز دل از راز پیام دوست

۱	بشنو تو ز راز دل از راز پیام دوست	کاین شربتی مهرم افتاده به دام دوست
۲	سرمست شراب او مخمور و خراب او	افتاده به باب او وامانده به دام دوست
۳	چون فضل تو پیدا شد جان از دل شیدا شد	با دوستی یکتا شدگشتیم غلام دوست
۴	از خلق بری گشتیم مانند پری گشتیم	چون کبک دری گشتم بر گرد خرام دوست
۵	از شوق همی‌جوشم احوال همی پوشم	بسیار همی کوشم از وصل قیام دوست
۶	تا بو که وصال او با جود جمال او	یابیم کمال او گردیم به کام دوست
۷	جویای رضای او جان کرده فدای او	در کوی وفای او مقصود و سلام دوست
۸	چون است دل احمد در خرّمی بی‌حد	چون دست زند بر دست بر شرب به نام دوست

(هزج مثمن اخرب) مفعول مفاعیلن مفعولُ مفاعیلن

ردیف: تکرار «دوست »درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: پیام، دام و... .

حرف روی: حرف (م) در پیام، دام و... .

۱ ـ معنی: تو راز دل و پیام من دوست را گوش کن که این مهر و محبت شیرین من به دام معشوق افتاده است.

۲ ـ معنی: من سر مست و خمار از شراب معشوق هستم خود را به درگاه او انداخته و در دام عشق او اسیرشده‌ام.

۳ ـ «دل» مجاز از وجود است..

معنی: ای محبوب تا فضل و عنایت تو آشکار گشت، روح از کالبد وجود خارج شد و با عشق یکی گشت و ما از برکت همان فضل بندهٔ جانان ازل گشتیم.

۴ ـ خرام: حرکت زیبا در تداول امروز، رفتن با کرشمه .
مهمانی و ضیافت (دهخدا).
«بری» و «پری» جناس ناقص اختلافی به‌وجود آورده‌اند.
معنی: از مردم کناره‌گیری کردیم و همانند فرشتگان شدیم. در تلاش برای راه یابی به ضیافت جانان ازل همانند کبک، زیبا رفتار کردیم.
۵ ـ «شوق» و «وصل» موجب مراعات‌النّظیر در بیت شده‌اند.
معنی: از اشتیاق دیدار محبوب در جوش و تکاپو هستم و سعی در کتمان حال خوش خود دارم و برای رسیدن به وصال معشوق و مشاهدهٔ قیام دوست، تلاش بسیار انجام می‌دهم.
۶ ـ بو: اثر، نشان (ف. معین) مخفف بود، باشد، بوم، باشم (دهخدا).
بیم، امید، امیدواری و شکوه (ف. معین).
بکام بودن : مطابق آرزو بودن، بر وفق مراد بودن (همان).
معنی: تا اثری از وصال معشوق و لطف و بخشش او است و یا امیدی به وصالش وجود دارد، ما در آرزوی وصالش هستیم.
۷ ـ معنی: در جویای دوست جان را فدا کنیم و مقصود از حضور در کوچه با وفای دوست عرض ارادت ما به دوست است.
۸ ـ «دست بر دست زدن»: کنایه از افسوس خوردن و اظهار تأسّف کردن (ثروت، ص: ۲۱۱).
به نظر می‌رسد منظور شاعر از «دست بر دست زدن» معنی کنایی ذکر شده، نیست و از فحوای بیت برمی‌آید که کنایه بودن از شادمانی و دست‌افشانی، صائب‌تر است و این مفهوم کنایی در کتاب‌های لغت مورد اشاره واقع نشده‌است.
«دل» مجاز از وجود است.
معنی: چگونگی خوشحالی بیش از اندازهٔ احمد از چگونگی دست بر دست زدنش به خاطر نوشخواری زبان‌زد و مشهور در محفل معشوق معلوم می‌شود.

(۷۶)

دلبرا امشب جمالت را صفائی دیگر است

۱	دلبرا امشب جمالت را صفائی دیگر است	ناظران را با لقایت التقائی دیگر است
۲	زا قتباس روی همچون آفتابت دم به دم	شمع مجلس را به نقد امشب صفائی دیگر است
۳	از رخ گلگون و زلف و سنبل پرتاب نو	گلستان حُسن را نشو و نمائی دیگر است
۴	عالمی در قامت سرو تو گشته مبتلا	چشم فتّانت من چه گویم بائی دیگر است
۵	در کدام آب و هوا پروردهاند آن خوب را	شهر خوبان را مگر هوائی دیگر است
۶	ای که صاحب قلب را از دیگران نشناختی	سر به جائی می‌نهی که قبله جائی دیگر است
۷	احمدا فانی شو و در عشق او مردانه باش	در حقیقت نیستی را خود فنائی دیگر است

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار«دیگراست »درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: صفائی، التقائی و... .

حرف روی: حرف (الف) در صفائی، التقائی و... .

۱ ـ التقا: دیدار کردن ، یکدیگر را دیدن، پیوستن (ف. معین).

صفا: پاکی در برابر کدورت. در اصطلاح، یعنی پاکی طبع از زنگار کدورت و دوری از مذمومات. صفا از صفات انسان است و آن را اصلی و فرعی هست. اصلش انقطاع دل است از اغیار و فرعش خلوت است (ف. سجادی : ۵۳۱).

«صفا» در این بیت کنایه از تجلّی بی‌پرده است. «لقا» و «التقا» دارای صنعت اشتقاق هستند.

معنی: ای معشوق امشب جمال و زیبائی تو جلوه و تجلّی دیگری دارد و مشاهده کنندگان جمالت، دیدار و پیوستگی متفاوت با دیدارهای دیگر نسبت به جمال و زیبائیت را دارند.

۲- اقتباس: نورگرفتن، آتش‌گرفتن، چراکه مصدر است ماخوذ از مادۀ قبس که به فتحتین به‌معنی آتش‌پاره است، گرفتن آتش، نور گرفتن (دهخدا).

نقد: حاضر، فی‌الحال.

مصرع اوّل دارای تشبیه صریح است.

معنی: فی‌الحال شمع محفل عشّاق به خاطر نور گرفتن از سیمای شبیه به آفتاب تو، لحظه به لحظه تجلّی و درخششی متفات با پرتو افشانی‌های دیگرش دارد.

۳ـ نشو: پیدا شدن، روییدن و بالیدن (دهخدا).

نما: صورت ظاهر، آن‌چه در معرض دید و برابر چشم است (دهخدا).

ضمن این‌که «رخ» و «زلف» از سویی و «سنبل» و «گلستان» از سویی دیگر موجب مراعات‌النّظیر در بیت شده‌اند. «گلستان حسن» اضافهٔ تشبیهی است.

معنی: زیبایی و حُسنِ همچون گلستان تو در اثر سیمای گلگون و زیبایی ناشی از پیچ و تاب گیسوانت، ظاهر و چشم‌نوازی دیگری دارد.

۴ ـ مبتلا: مبتلی، گرفتار، در بلا افتاده.

ـ بلاء: مصیبت، آفت، امتحان. در نزد سالکان یعنی ابتلاء و امتحان دوستان به انواع بلاها که هرچند بلا بر بنده قوّت پیدا کند،قربت زیاده شود. بلاء لباس اولیاء است و غذای انبیاء (ف. سجادی : ۱۹۹).

فتّان: بسیار فتنه جو، بسیار زیبا و دلربا (ف. معین).

«قامت سرو تو» متضمّن تشبیه است؛ یعنی «قامت بلند تو که در بلندی همچون سرو است.» «عالم» مجاز از انسان‌ها و عالمیان است. «مبتلا» و «بلا» دارای صنعت اشتقاق هستند.

معنی: بسیاری از انسان‌ها عاشق گرفتار قامت رعنا و کشیدهٔ تو شده‌اند، از چشم فتنه‌جو و دلربایت نمی‌توانم چیزی بگویم که خودش مصیبتی دیگر و عامل ابتلا به عشقِ متفاوتی است.

۵ ـ «خوب» صفت جانشین اسم و استعاره از معشوق است. «آب» و «هوا» ضمن این‌که موجب مراعات‌النّظیرند، مجاز از محیط و عالم نیز هستند.

معنی: آن معشوق زیبا را در چه عالم و محیطی پرورش داده‌اند، مگر عالم محبوبان زیبارو محیط و آب و هوای متفاوتی دارد که محبوبان به این زیبایی پدید می‌آورد!

۶ ـ معنی: ای کسی‌که صاحب دل عاشق حقیقی را از مدعیان دیگر تشخیص نداده‌ای! تو در جایی سر به سجده می‌گذاری، که قبله و محضر معشوق نیست. قبله و پرستشگاه عشّاق حقیقی جای دیگر است و با پرستشگاه تو متفاوت است.

۷ ـ فنا: نیستی، محو شدن. در اصطلاح یعنی فنای بنده در حق، که جهت بشریت بنده در جهت ربوبیت حق محو گردد. فنا عبارت است از نهایت سیر الی‌الله (ف. سجادی : ۶۲۸).

«مردانه بودن» کنایه از همّت و پشتکار شجاعانه داشتن است.

معنی: ای‌احمد، در عشق او (معشوق ازلی) محو شو و دارای همّت باش. در حقیقت محو شدن در عشق معشوق حقیقی، دیگر مرحلهٔ سیر الی‌الله است که با دیگر مراحل سلوک متفاوت است.

(۷۷)

درد تو آسایش جان و دل است

۱	درد تو آسایش جان و دل است	مرهم نوش دل بی‌حاصل است
۲	صد هزاران غم بُوَد بر جان من	یاد تو کشّاف هریک مشکل است
۳	یاد تو مانند تو شیرین بُوَد	یاد دنیا همچو زهر قاتل است
۴	در حقیقت یاد تو آید به‌کار	ماسوی‌الله فانی‌است و باطل است
۵	یاد تو شمع شب‌افروز دلم	غیر تو مانندهٔ خاک و گل است
۶	هر که گویا ذکر مولا را بُوَد	بی‌گمان هم عالم است هم عادل است
۷	هر که دیوانه شد بر عشق خدا	آن‌چنان دیوانه عین عاقل است
۸	احمد جامی تأمّل می‌کند	گر تأمّل می‌کند بر ساحل است

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار «است »درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: دل، حاصل و... .

حرف روی: حرف (ل) در دل ، حاصل و... .

۱ـ نوش: هرچیز نوشیدنی، شهد، انگبین، نوش‌دارو، خوشگوار.(ف. معین).

مصرع اوّل دارای پارادوکس (= متناقض‌نما) است.

معنی: (ای معشوق) درد ناشی از عشق تو موجب آرامش روح و قلب، و شفابخشی خوشگوار برای دل ناکام است.

۲ـ مصراع اوّل خالی از اغراق نیست.

معنی: هرچند جان من دارای غم‌های بسیار است، یاد تو گشایندهٔ هرکدام از مشکلات است.

۳ ـ هرکدام از مصراع‌های بیت یک تشبیه صریح جداگانه هستند.«شیرین» و «زهر»آرایهٔ تضاد دارند.

معنی: در حالی که یاد تو همانند خودت شیرین و دل‌نشین است، به یاد دنیا بودن همانند زهر کشنده می‌باشد.

۴ ـ شاید مصرع دوم تلمیحی باشد به آیهٔ قرآنی« لا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلهاً آخَرَ لا إِلهَ إِلاَّ هُوَ كُلُّ شَیْ ءٍ هالِكٌ إِلاَّ وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ »(۸۸/) همه موجودات عالم به حسب ذات خود نابود شدنی هستند و شایستگی جاودانگی و بقا ندارند و تنها خداست که به حسب ذات باقی و جاودانه است. اما انسان نیز که موجودی امکانی است؛ شایستگی و استحقاق ذاتی بر بقا ندارد.

معنی: امرِ کارآمدِ حقیقی، یاد تو است و هرچه غیر از خداست، نابود شدنی و باطل است.

۵ ـ هرکدام از مصراع‌های بیت یک تشبیه صریح جداگانه هستند. ضمن این‌که کاربرد «خاک» و «گل» موجب مراعات‌النّظیر شده‌است، «خاک و گل بودن» کنایه از بی‌ارزش و بی‌اعتبار بودن است.

معنی: یاد تو به مثابهٔ شمعی است که تاریکی شب‌های دلم را روشن می‌کند و هرچیز غیر از تو مثل خاک و گل بی‌ارزش است.

۶ ـ مولا: صاحب و خداوندگار (دهخدا).

معنی: بی‌شک کسی که زبانش گویای ذکر حق‌تعالی، صاحب‌الامر عالمیان، باشد هم دانای فاضل است هم دادگری منصف.

۷ ـ بیت دارای پارادوکس (= متناقض‌نما) است.

معنی: هرکس به‌خاطر عشق به‌خدا مجنون گشته، دیوانه‌ای آن‌چنانی، خردمند کامل است.

۸ ـ معنی: احمد جامی، سرگرم اندیشیدن است اگر اندیشه‌اش راستین و حق باشد در ساحل نجات و فلاح خواهد بود.

(۷۸)

کسی کز صحبت شیطان برید است

۱	کسی کز صحبت شیطان برید است	تمام روز و شب بروی چو عید است
۲	ازین میدان برد گوی سعادت	کسی کز خوف حق پشتش خمید است
۳	شود ایمن ز وسواسات شیطان	کسی کز نقش شیطان او رمید است
۴	بود فال کسی فرخ که این دم	ز نقش شید و شوخ خود رمید است
۵	مبارک باشد آن دم مؤمنی را	که مُرغ جانش از دنیا پرید است
۶	زتن بگذشت و مال اندر رهش باخت	بهشت جاودان بی شک خرید است
۷	به گلزار و نعیم جاودانی	در آن دم مرغ روح وی چرید است
۸	نخواهد روی بخت و دولت اینجا	کسی بر حلقه‌ی مردان رسید است
۹	ز قول احمد جامی کسی کو	ستاند حصّهٔ دایم سعید است

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن فعولن

ردیف: تکرار «است» درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: برید، عید و... .

حرف روی: حرف (د) در برید و عید و... .

۱ـ صحبت: هم نشینی، مصاحبه و دربستی (دهخدا).

فحوای مصــرع دوم تلمیح دارد به حدیثی از علی (ع) که می فرماید: « کلُّ یَومٍ لا یُعصَــی اللهُ فیهِ فَهُوَ یَومُ عیدٍ» (نهج البلاغه، کلمات قصار، شماره ۴۲۸) هر روز که انسان در آن گناه نکند آن روز عید آن مومن است.

معنی: کسی‌که از مصاحبت و دوستی شیطان دوری گزیند تمام لحظه های زندگی برایش عید و شادی است.

۲ـ «گوی سعادت بردن»: کنایه از خوشبخت گردیدن.

خوف حق پشت کسی را خم کردن: کنایه از پیر شدن در عین پرهیزگاری.

معنی: خوشبخت آن کسی است که در زندگی با عمر طولانی در عین پرهیزگاری و ترس از خدا و گناه پیر و پشت خمیده شود.

۳ـ معنی: آنکسی از وسوسه های شیطانی در امان است که از نقشه های شیطان دوری جسته باشد.

۴ـ فرخ: مبارک، خجسته و فرخنده (دهخدا).

شید (شَ / شِ) مکر و فریب و تزویر (همان).

شوخ: دلربا با افسونگر (همان).

فغان کاین لولیان شوخ شیرین کار شهر آشوب　　　چنان بردند صبر از دل که ترکان خوان یغما را

(حافظ، غزل: ۳)

معنی: بخت و اقبال آنکسی فرخنده و مبارک است که از فریب و افسونگری های شیطان دوری جسته باشد.

۵ ـ مرغ جان: تشبیه موکد.

معنی: فرخنده و خجسته باد آن لحظۀ مومن که روح و تعلقات روحی‌اش از دنیا منقطع می‌شود.

۶ ـ معنی: مومن از جانش گذشت و مال دنیوی را در راه آخرت از دست داد اما بدون شک بهشت جاویدان را به دست آورد.

۷ ـ معنی: در آن لحظه مرغ روح او در گلزار پر نعمت بهشتی شروع به چریدن می‌کند.

۸ ـ معنی: کسی‌که بر جرگه مردان خدایی وصل شد دیگر دنبال بخت و اقبال نیست.

۹ ـ حصه: [حِ ص صِ] بهره، نصیب (ف. معین).

معنی: طبق گفته احمد جام، کسی‌که دارای بهره و نصیب دائمی از نعمت های الهی باشد خوشبخت است.

(۷۹)

بندگان خاص را با یاد او خوش راحت است

۱ بندگان خاص را با یاد او خوش راحت است | مقبلان درگهش را ذکر او خوش نعمت است
۲ دولت و عزّت اگر خواهی بجو در بندگی | بندگیش با همه هم دولت و هم عزّت است
۳ تا توانی تن مده بر راحت دنیا تمام | کان‌چه می‌بینی همه سودای خام و محنت است
۴ گر به عشرت بگذرانی ای برادر عمر را | از پس عشرت تو را صدگونه رنج و زحمت است
۵ مرد درگاه خدا در حیرت از روز پسین | غافل و نادان همیشه روز و شب در عشرت است
۶ احمد جامی اگر فارغ نشیند یک زمان | اندراین مجلس به صدق آن‌کس ز اهل حشمت است

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار«است »درآخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: راحت ،نعمت و... .

حرف روی: حرف (ت) در راحت ،نعمت و... .

۱ ـ مقبل: روی‌آورنده، صاحب اقبال، خوشبخت (ف. معین).

معنی: بندگان مورد عنایت ویژهٔ حق‌تعالی با یاد او آسایش و راحتی سعادتمندانه‌ای دارند. یاد حق‌تعالی برای روی‌آورندگان به درگاه وی، نعمت مطلوبی است.

۲ ـ معنی: اگر جویای سعادت و عظمت و سرافرازی هستی بندگی خدا را بکن چونکه بندگی خدا عین سعادت و شکوهمندی و عظمت است.

۳ ـ نحست: ظاهراً از باب عدم اختلال و سکته در وزن شعر، به جای نُحوست به‌کار رفته‌است و در لغت‌نامه‌های معتبر فارسی به صورت «نحست» نیامده‌است. «نحوست» به معنی نحسی و نامبارکی است. «تن ندادن» کنایه از نپذیرفتن و خودداری و «سودای خام» کنایه از خیال باطل است. بیت دارای حسن تعلیل است.

معنی: تا توانش را داری، از پذیرش و عادت به آشایش دنیا خودداری کن! زیرا آن‌چه از زرق و برق دنیا مشاهده می‌کنی، همگی خیال باطل و ظواهر نامبارک و نحس است.

۴ ـ معنی: ای عزیز، اگر روزگارت را با لهو و لعب و خوشگذرانی تلف کنی آگاه باش که نتیجه این خوشگذرانی، گرفتاری در رنج و عذاب بسیار است.

۵ ـ حیرت: سرگشتگی، «در اصطلاح اهل‌الله امری است که بر قلوب عارفین در موقع تأمّل و حضور و تفکّر آن‌ها وارد می‌شود و آن‌ها را تأمّل و تفکّر حاجب می‌گردد.» (ف. سجادی : ۳۳۱).

«مرد» مجاز از عموم انسان‌ها است. «مرد درگاه خدا» استعاره از عارف حق است. «روز پسین» کنایه از روز رستاخیز برای بررسی اعمال دنیوی انسان است. «روز» و «شب» در عین داشتن طباق وآرایهٔ تضاد موجب مراعات‌النّظیر نیز هستند.

معنی: در حالی که عارفان پیشگاه حق‌تعالی، به خاطر دغدغهٔ روز حساب و رستاخیز دچار سرگشتگی و حیرت هستند، انسان‌های غافل و جاهل تمام شب و روزشان را صرف خوش‌گذرانی می‌کنند.

۶- حشمت: عظمت، شکوه (ف. معین).

«فارغ نشستن» کنایه از قطع علاقه به تعلّقات دنیوی و «مجلس» استعاره از حلقهٔ عارفان است.

معنی: ای‌احمدجامی، به‌راستی! در حلقهٔ عارفان آن کسی‌که لحظه‌ای از تعلّقات دنیوی قطع علاقه کند، از انسان‌های دارای شکوه و عظمت به حساب می‌آید.

(۸۰)

عاشقان را به جمال تو به‌غایت نظری‌است

۱ عاشقان را بـه جمـال تـو بـه‌غایـت نظـری‌اسـت — نظـری هسـت و لـیکن نـه بـه روی دگـری‌اسـت

۲ جـان بـدادیم و خریـدیم بـه‌جـان وصـل تـو را — جـان مـا در نظـرت گرچـه کمینـه حقـری‌اسـت

۳ روی خوبـت بـه مـن خسـتهٔ مسـکین بنمـای — کـه مـرا از سـر کویـت بـه ضـرورت سـفری‌اسـت

۴ بـر لـب لعـل شـکربار تـو مـن همچـو مگـس — مـی‌نشـینم کـه مـرا آرزوی گلشـکری‌اسـت

۵ روی چون ماه تو در صـورت جان‌هاسـت عیان — گـر چـه حُسـن و رخ تـو آینـهٔ بـی‌بصـری‌اسـت

۶ جـان احمـد بـه کمانخانـهٔ ابـروی تـو گفـت — گـر تـو را تیـر و کمانیسـت مـرا هـم سـپری‌اسـت

(رمل مثمن مخبون محذوف) فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن

ردیف: تکرار«است» درآخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: نظری، دگری و... .

حرف روی: حرف (ر) در نظری، دگری و... .

۱ ـ معنی: عاشقانت نهایت توجه و عشق ورزی را به زیبایی و جمال تو دارند و این توجه و عشق ورزی مختص چهره زیبای توست.

۲ ـ این بیت دارای ضعف تألیف است، چون «حقر» به‌معنی خوار داشتن، خرد و خوار شدن، خردی، خواری و حقارت؛ مصدری است که به‌خاطر هماهنگی قافیهٔ مصراع با واژه‌های قافیهٔ مصراع‌های زوج دیگر، جای‌گزین صفت شده‌است. «کمینه حقر» نیز خالی از حشو نیست.

معنی: هر چند جان ما در نظرت کمترین چیز خوار و بی‌مقدار است، جان دادیم و وصال تو را به جان خریدیم.

۳ ـ معنی: ای معشوق؛ چهره زیبایت را بر من مستمند خسته دل نشان بده چونکه بناچار از کوی تو سفری است (من بناچار برتو عاشق خواهم بود).

۴ ـ گلشکر: مرکب از گل و شکر، معروف به گلقند که قوت دل افزاید، گل سرخ که در شکر پرورند و آن مسهلی باشد (دهخدا).

در بیت بین «لب لعل و شکر »و همچنین ما بین «شکر و مگس »مراعات نظیر حاصل شده‌است.

لب لعل: اضافه‌ی تشبیهی، مجازاً لب معشوق

معنی: مانند مگس محتاج لب شکرین توام چونکه مرا هوس گلقند (لب شیرین) تو شده‌است.

گلشکر: مرکّبی از شکر و برگ گل و بهترین آن آفتابی است و گاهی به جای قند، شهد اندازند و آنرا گل‌انگبین خوانند (دهخدا).

ضمن این‌که «لب لعل»اضافهٔ تشبیهی است، مصراع اوّل نیز یک تشبیه دیگر است. «شکربار» و «گلشکر» ضمن داشتن اشتقاق، موجب مراعات‌النّظیر در بیت شده‌اند.

معنی: من همانند مگس بر لب لعل شیرینت می‌نشینم، چون‌که خواهان گلشکر هستم.

۵ ـ هر دو مصراع دارای تشبیه هستند. «جان‌ها» مجاز از انسان‌ها است.

معنی: جمال مثل ماه تو در سیمای زیبای انسان‌های زیبا رو تجلّی یافته‌است. با این‌که زیبایی و صورت تو همچون آینهٔ است که فقط چشم ندارد

۶ ـ ضمن این‌که «کمانخانهٔ ابرو» اضافهٔ تشبیهی است، مورد گفتگوی شاعر بودن «کمانخانهٔ ابرو» آرایهٔ تشخیص به وجود آورده‌است. «تیر»، «کمان» و «سپر» در مصراع دوم موجب مراعات‌النّظیر شده‌اند.

معنی: جان احمد، به ابروی همچون کمانخانهٔ تو گفت: اگر تو صاحب تیر و کمان هستی، من نیز سپری برای دفاع از خود دارم.

(۸۱)

ای دل سرمست من هوشیار گردی عاقبت

۱	ای دل سرمست من هوشیار گردی عاقبت	وِای تن پرخواب من بیدار گردی عاقبت
۲	ای جوانی طبعِ من تا چند خواهی کار کرد	زین همه روز اجل بیکار گردی عاقبت
۳	قول نیکان و احادیث نبی را نشنوی	روز محشر واقف اسرار گردی عاقبت
۴	تندرستی را غنیمت دان تو ای جان عزیز	ناگهان ای بی‌خبر بیمار گردی عاقبت

۵ ترک کن از یار و مال ای عمر خود کرده تلف	زان‌که روزی آخرش بی‌یار گردی عاقبت
۶ سینهٔ خود را بروب از کینه و بغض و حسد	ورنه روزی ای جوان، چون مار گردی عاقبت
۵ گوی‌مت با ما نشین تو ترک ما را می‌کنی	عاقبت در خاک آئی خوار گردی عاقبت
۶ احمد جامی دمی از اختیار خود گذر	گر توانی این‌چنین مختار گردی عاقبت

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار «گردی عاقبت» درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: هوشیار، بیدار و... .

حرف روی: حرف (ر) در هوشیار، بیدار و... .

۱ ـ معنی: ای دل مدهوش و متحیر من در نهایت، هوشیارخواهی شد و ای جسم غافل و خواب آلود من تو نیز در نهایت، از این غفلت بیدار خواهی شد.

۲ ـ «جوانی‌طبع» ترکیب اضافی مقلوب است، یعنی «طبع جوانی». «بی‌کار گشتن» کنایه از محروم شدن است.

معنی: ای طبع جوانی من تا کی می‌خواهی به‌کار خود ادامه دهی. سرانجام روزی که مرگ و اجلت برسد از همهٔ کارهای طبع جوانیت محروم خواهی شد.

۳ ـ معنی: تو سخن انسانهای نیک و احادیث پیامبر را گوش نمی‌کنی (جدی نمیگیری)در حالیکه در نهایت روز قیامت بر این اسرار الهی آگاه خواهی شد که البته بسیار دیر است.

۴ ـ مولی امیرالمؤمنین علیه‌السلام: «اَلصِّحةُ لایَعرِفُ قَدرَها الاّ المَرضی» جز بیماران، کسی قدر صحت و سلامتی را نمی‌داند. (مواعظ عددیّه، ص ۱۲۷)

«جان عزیز» توسعاً مجاز از نوع انسان است.«تندرستی» و «بیمار» دارای تضادند.

معنی: ای انسان عزیز! سلامتی تنت را غنیمت شمار، سرانجام ناگهان بی‌خبر مریض می‌شوی.

۵ ـ شاید مصرع اول تلمیحی باشد از آیه قرآنی«الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا (۱۸/۴۶) مال و پسران زیور زندگی دنیایند و نیکیهای ماندگار از نظر پاداش نزد پروردگارت بهتر و از نظر امید [نیز] بهتر است.

دنیا را با تمام تعلقاتش کنار بگذار و عمرت را بیهوده تلف مکن چونکه در نهایت روزی از این دنیا و تمام دلبستگی‌هایش به دور خواهی بود.

۶ ـ «سینه» می‌تواند مجاز از کل وجود و به علاقهٔ ظرف و مظروف می‌تواند مجاز از دل باشد. کابرد «کینه»، «بغض» و «حسد» موجب مراعات‌النّظیر است. مصرع دوم دارای تشبیه است.

معنی: ای جوان وجود و دلت را از نفرت و خشم و حسادت پاکسازی کن، در غیر این صورت سرانجام روزی مثل مار گزنده و زهرآگین منفور خواهی شد.

۷ ـ «در خاک آمدن» کنایه از مردن به گور رفتن است.

معنی: به تو می‌گویم با ما همنشینی کن و تو از ما دوری می‌کنی. سرانجام می‌میری و به ذلّت گرفتار می‌شوی.

۸ ـ معنی: ای‌احمدجام، لحظه‌ای نفسانیات خود را واگذار اگر توان و قدرت چنین اراده و اختیار را داشته باشی برای همیشه آزادیت را بدست خواهی آورد.

(۸۲)

ای جوان سست‌عهد از ما بریدی عاقبت

۱	ای جـوان سسـت عهـد از مـا بریـدی عاقبـت	رو بـه سـوی دانـهٔ خـود آوریـدی عاقبـت
۲	گفتـه بـودی نگسـلم پیونـد عمـرت بعـد از ایـن	شـد شکسـته زان‌کـه بـا دیـو آرمیـدی عاقبـت
۳	گـر نمـی‌کـردی نظـر یـک‌دم بـه سـوی دانـه‌ای	بـی‌گمـان از دام شـیطان مـی‌رمیـدی عاقبـت
۴	تـرک از بیـع و تجـارت گـر تـو مـی‌کـردی هـلا	جنّـت و حـور و قصـورش مـی‌خریـدی عاقبـت
۵	من گمـان بردم کـه تو از بـایزیـدسـتی فزون	چـون نگـه گـردم بـه‌صـورت بایزیـدی عاقبـت
۶	هر زمان گوئی کـه مـن هرگـز نگشـتم مست حـق	چـون شـدی کـز خمـر یـک جرعـه چشـیدی عاقبـت
۷	پـنـبـهٔ غـفـلـت اگـر بـیـرون رود از گـوش تـو	آن زمـان الهـام حـق را مـی‌شـنیدی عاقبـت
۸	گـر یقـین مـی‌شـد تـو را آن حـال و قـال کـار تـو	جـای اشـک از چشـم‌هایـت خـون چکیـدی عاقبـت
۹	سـال‌ها این خانه را شسـتی به آب توبه، لیک	چـون تأمّـل مـی‌کـنم از دل پلیـدی عاقبـت
۱۰	سـینه ار شسـته شـود ز آلایـش دنیـای دون	مـرغ روحـت در فضـای حـق پریـدی عاقبـت
۱۱	از حضـیض نفس اگر پرواز سـازد روح تو	بـی‌گمـان در قـاب قوسـینش رسـیدی عاقبـت
۱۲	احمـد جـامی اگـر حـق پـرده بـردارد ز پـیش	از تأسّـف جیـب خـود صـد جـا دریـدی عاقبـت

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار «عاقبت»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: بریدی، آوریدی و... .

حرف روی: حرف (د) در بریدی، آوریدی و... .

توضیح: یکی از ضعف‌های احمد جام، در سرودن شعر عدم پایبندی به رعایت قواعد زبان، خصوصاً تطابق زمان افعال جملات مرتبط با هم هست. این ضعف در این غزل نمود بیشتری دارد.

۱ـ «دانه» استعاره از تمایلات و خواهش‌های باطنی است.

معنی: ای جوان سست پیمان از ما قطع رابطه کردی. و به تمایلات وخواسته‌های خود روی آوردی.

۲ـ دیو: گمراه کننده، نمودار و علامت صفات رذیله (ف. سجادی : ۳۸۹).

در این بیت «دیو» استعاره از نفس‌امّاره است که سرچشمهٔ صفات رذیله است. بنابراین عبارت «با دیو آرمیدن» کنایه از اسیر نفس شدن است.

معنی: گفته بودی که بعد از این در عمرم رشته دوستی تو را پاره نمی‌کنم؛ امّا به‌خاطر انس گرفتنت با شیطان نفس، سرنجام قول و قرارت شکسته‌شد.

۳ـ دام: در ادبیّات عرفانی کنایه از جلوه‌های فریبندهٔ دنیاست که انسان را گرفتار خود می‌کند و سیر در ملکوت اعلی باز می‌دارد (ف. سجادی : ۳۸۰). «... لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمَنِ عَصِيًّا »(۱۹/۴۴) همانا دانشی برای من آمده که برای تو نیامده است؛ بنابراین، از من پیروی کن تا تو را به راه راست هدایت کنم.

شیطان دشمن سعادت انسان است از این رو در مسیر کمین می کند تا او را فریفته و اغوا کرده به دامش بیاندازد .«دانه» استعاره مظاهر فریبندهٔ دنیاست. کاربرد «دانه» و «دام» موجب مراعات‌النّظیر است. کلیّت بیت تلمیح به داستان راهنمایی آدم به ثمرهٔ درخت ممنوعه توسط شیطان دارد، که منجر به هبوط آدم و حوّا از بهشت شد.

«جای آدم و حوّا در بهشت بود و خداوند مقرّر داشته بود که ایشان هرجا که می‌خواهند بروند و هرچیز که می‌خواهند بخورند جز به درختی که بعضی آن را گندم و برخی انگور پنداشته‌اند نزدیک نشوند و از آن نخورند» (دهخدا).

معنی: بی‌شک اگر لحظه‌ای به دانهٔ ممنوعه نمی‌نگریستی و به آن تمایل پیدا نمی‌کردی، از دامی که شیطان برایت گسترده، رهایی می‌یافتی.

۴ـ هلا: ندا باشد از برای آگاهانیدن و تنبیه کردن، و در طعنه زدن مکرر کنند (دهخدا).

«جنّت»، «حور» و «قصور = قصرها» موجب مراعات‌النّظیر شده‌اند.

معنی: آگاه باش که اگر داد و ستد دنیوی را رها می‌کردی، در ازای آن سرانجام بهشت و زنان سیه چشم بهشتی و کاخ‌های بهشتی را تصاحب می‌کردی.

۵ ـ بیت تلمیح دارد به زندگی و جایگاه بایزید بسطامی، عارف قرن سوم هـ. ق، ملقّب به سلطان‌العارفین که کرامات و سخنان نابی به وی منسوب است. هجویری در مورد او نوشته‌است:

«ابویزید طیفور بن عیسی بسطامی از جملهٔ مشایخ شأنش اعظم ایشان بود تا حدّی که جنید گفت: ابویزید اندر میان ما چون جبرئیل است از ملائکه ... هیچ‌کس را پیش از وی اندر حقایق این علم (عرفان) چندان استنباط نبوده‌است که وی را» (کشف‌المحجوب هجویری، ۱۳۷۲، ص. ۱۳۲).
معنی: من تصور کردم که تو در معرفت حق والاتر از بایزید بسطامی هستی، وقتی خوب دقّت کردم، دیدم فقط ظاهرت شبیه ابویزید است.
۶ ـ کلمات«مست» و «خمر» موجب مراعات‌النّظیر شده‌اند.
معنی: همیشه می‌گویی من هیچ وقت مست عشق حق‌تعالی نشدم؛ چگونه می‌توانستی مست حق باشی درحالیکه فقط جرعه‌ای از شراب عشق الهی نوشیده‌ای؟ (هر دو استفهام مصرع دوم استفهام انکاری هستند؛ یعنی توکه جرعه‌ای از شراب حق نچشیده‌ای، نمی‌توانی مست شراب عشق حق شوی).
۷ ـ «پنبهٔ غفلت» اضافهٔ تشبیهی است. «گوش» را می‌توان مجاز از وجود دانست.

پنبهٔ غفلت ازگوش درآوردن: کنایه ازهوشیاری وآگاه شدن از غفلت و ناآگاهی.

معنی: اگر زمانی بتوانی پنبه‌ی غفلت و بیخبری را از گوشهایت دربیاری، آنزمان میتوانی الهامات غیبی را بشنوی.
۸ ـ «حال و قال» کنایه از ادّعاها و اعمال است. «اشک» و «خون» موجب مراعات‌النّظیر شده‌اند.
معنی: سرانجام اگر ادّعاهای تو در مورد معرفت حق توأم با یقین می‌شد، به جای اشک از چشمانت خون می‌چکید.
۹ ـ «خانه» استعاره از کالبد و وجود است. «آب توبه» اضافهٔ تشبیهی است.
«از دل پلید بودن» کنایه از رسوخ ناپاکی در عمق جان است.
معنی: سال‌ها خانهٔ وجودت را با آب توبه شستشو دادی؛ ولی وقتی خوب با دقّت می‌اندیشم می‌بینم، سرانجام ناپاکی در عمق جانت رسوخ یافته‌است و توبهٔ تو ظاهری است.
۱۰ ـ «سینه» مجاز از قلب و دل است. «مرغ روح» اضافهٔ تشبیهی است.
معنی: اگر دلت از آلودگی‌های دنیای پست پاک می‌شد، بالاخره پرندهٔ روح تو در فضای عشق حق‌تعالی به پرواز درمی‌آمد.
۱۱ ـ حضیض: فرود، پستی، جای پست در زمین یا پایین کوه (ف. معین).
«حضیض نفس» اضافهٔ استعاری است. مصرع دوم تلمیح دارد به بخشی از داستان معراج پیامبر اکرم (ص) که در سورهٔ نجم آمده‌است: «ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّی (۸) فَکَانَ قَابَ قَوْسَیْنِ أَوْ أَدْنَی(۹) » (قرآن ۵۳) نزدیک

آمد و نزدیکتر شد، تا فاصله‌اش به قدر دو کمان یا نزدیکتر شد. معنی: اگر روح تو از پستی نفس فاصله می‌گرفت و به پرواز درمی‌آمد، بی‌شک سرانجام به نزدیکترین فاصله با معبود می‌رسید.

۱۲ـ معنی: ای‌احمدجامی، اگر حق‌تعالی حجاب‌ها را کنار می‌زد و حقیقت امر را مشاهده می‌کردی، از شدّت اندوه و افسوس، به شیون درمی‌آمدی و گریبانت را صدچاک می‌کردی.

(۸۳)

زین دو روز عمر ما را جز ضلالت هیچ نیست

۱ زین دو روز عمر ما را جز ضـلالت هیچ نیسـت — نقد عمر از دسـت رفته جز خجالت هیچ نیسـت
۲ ور بگویی نـام حق را بی‌حضـور حق یقین — ز این چنین گفته تو را غیر وبالت هیچ نیسـت
۳ دل مبند اندر جهان و باغ و ملک ای بی‌خبر — کانچه بینی در حقیقت جز خیالت هیچ نیسـت
۴ زر به روز موت از حق مر تو را باشـد حجاب — چون گشایی چشم دل سنگ و سفالت هیچ نیست
۵ مـال دنیـا جمع کردی لیـک انـدر گور تو — چون جدا گردی ز وی غیر سـؤالت هیچ نیسـت
۶ زین همه گفت و شـنودت در مجالس‌های وعظ — اسـم و رسـم و عادت قال و مقالت هیچ نیسـت
۷ وعظ من گر بشـنوی از خوف محشـر وارهی — ار نداری گوش غیر از گوشـمالت هیچ نیسـت
۸ عمر تو هفتاد باشـد در عمل یک سـاله‌ای — ای دریغ از زندگانی غیر سـالت هیچ نیسـت
۹ گر بخوانند آیتی احمد نداری گوش و هوش — در دلـت از یـاد حق غیر ملالـت هیچ نیسـت

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار «هیچ نیست»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: ضلالت، خجالت و... .

حرف روی: حرف (ت)در ضلالت، خجالت و ... .

۱ ـ معنی: چند صباح باقی از عمر ما جز ضلالت و رنج و مصیبت نیست عمر به نقد ما از دست رقته باقیمانده چیزی جز شرمساری و خجالت نیست.

۲ـ وبال: دشواری، سختی، عذاب، گناه ، عقوبت، سرانجام بد (دهخدا).

معنی: اگر تنها به بیان نام خدا بدون حضور قلب اکتفا کنی، یقیناً چنین بیانی جز خطا و عذاب چیز دیگری برایت نخواهد بود.

۳ـ ای غافل، در دنیا و دلبستگی هایش تعلق پیدا نکن چونکه آنچه از دنیا می بینیم جز خیال چیزی دیگر نیست.

۴ ـ چشم دل: چشم باطن، دیدهٔ عقل (ثروث، ص: ۱۵۱).

حجاب: در اصطلاح مانع میان عاشق و معشوق و نیز انطباع صور در دل را گویند که مانع قبول تجلّی حقایق است (ف. سجادی : ۳۱۱).

«زر» مجاز از ثروت و دارایی دنیوی است. «سنگ» و «سفال» ضمن به وجود آوردن مراعات‌النّظیر، کنایه از خانه و اسباب بی‌ارزش زندگی نیز هستند.

معنی: ثروت دنیا در هنگام مرگ حائل و مانعی میان تو حق‌تعالی خواهد شد و اگر چشم باطنت بینا گردد، خواهی دید که اسباب و خانهٔ بی‌ارزشت، چیز به‌درد بخور و مفیدی نیست.

۵ ـ معنی: ثروت دنیا را اندوختی، امّا در قبرت در هنگام جدایی از آن اموال، چیزی جز پرشس و حسابرسی در مورد آن ثروت، چیزی نصیبت نمی‌شود.

۶ ـ معنی: وعظ فقط ظاهر خالی از عمل و قیل و قال عاری از حال است.

«اسم و رسم» کنایه از بلندآوازگی است. «قال و مقال» که دارای اشتقاق هم هستند، کنایه از جالب توجه بودن به واسطهٔ سخنوری است.

معنی: از این همه شرکت در مجالس موعظه، چیزی جز جالب توجّه دیگران بودن و بلندآوازگی دنیوی (که مظاهر ریا هستند)، بهره‌ای نبرده‌ای.

۷ ـ «گوشمال» مجاز از تأدیب است و مجازات.

معنی: اگر موعظه و نصیحت مرا گوش کنی و عمل نمایی از هول و هراس روز رستاخیز نجات پیدا می‌کنی و اگر کوش نکنی، جز عقوبت و مجازأت نصیبی نخواهی داشت.

۸ ـ «عمر تو هفتاد باشد »این سخن مبنی بر این است که بنای حیاتت تا هفتاد سالْ برپا باشد هر روز و هر شب و هر ساعت و هر نَفَس ممکن است که غارتگر امراض با تیغ جان ستانِ مرگ بر سرت باز آید سرای جسمت را از متاع جان بپردازد.که گویی یک سال بیشتر عمر (و شاید کوتاهتر هم) نکردی، و تار عمر عزیز بسی زود گسل و بی وفا و با این گران قدریْ سبک خیز و بی بقا است

معنی: اگر هفتاد سال هم عمر کرده‌باشی، مثل این است که یک سال عمر کرده‌ای؛ افسوس که از زندگی جز یک‌سال عمر بهره نبرده‌ای.

۹ ـ ملال: به ستوه آمدن و دلتنگ و بیزار شدن (دهخدا).

معنی: ای احمد، اگر آیه‌ای از آیات خدارا تلاوت کنند گوش نمی‌دهی و در مورد آن هوشمندانه تأمّل نمی‌کنی. در قلبت از یاد حق‌تعالی جز دلتنگی و بیزاری چیزی نیست.

(۸۴)

رفت آن شب تاریک رو بشد صبح سعادت

۱ رفـت آن شـب تاریـک و بشـد صـبح سـعادت	آورد بـــه مـــن بـــاز یکـــی درد و عنایـــت
۲ بـدمـیـد از آن درد یـکـی بـوی وصـــالـش	افکنـــد دریـــن جـــان و تـــنم نـــار محبـــت
۳ زان نـــار محبـــت دل مـــن گشـــته بـــه فریـــاد	کـــاین چیســـت کـــه آورد بمـــن خـــواب محبـــت
۴ برخیز از این خواب که این کار نه بازی اســـت	ایـــن ره نتـــوان رفـــت بـــه مکـــاری و حیلـــت
۵ آنـــــان کـــــه نرفتنـــــد بـــــه نـــــزدش	از چـــاه بـــر آرنـــد و نشـــانند بـــه ملکـــت
۶ ایـن دولـت عـارف بـود از فضـــل خـداونـد	ایـن خلعـت و ایـن معرفـت وجـود و سـخاوت
۷ ای احمـــدی از فضـــل خداونـــد همـــی نـــاز	منگـــر ســـوی دنیـــا و رو انـــدر ســـوی جنّـــت

(هزج مثمن اخرب مکفوف محذوف) مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن

کلمات قافیه: سعادت، عنایت و... .

حرف روی: حرف (ت) در سعادت، عنایت و... .

۱ـ شب تاریک: پایان بدبختی، ترکیب وصفی.

صبح سعادت: آغاز خوشبختی، ترکیب اضافی(اضافه تشبیهی)

«شد» از افعّال اسنادی اما در این جا فعل خاص یا غیراسنادی محسوب می‌شود.

معنی: شب تاریک توام با غم و اندوه به پایان رسید و صبح سعادت و خوشبختی شروع شد و باز دیگر درد و عنایت معشوق نصیب من شد.

۲ ـ بوی وصال؛ ترکیب اضافی تعلقی.

نار محبت؛ ترکیب اضافی، استعاره از عشق معشوق.

معنی: ثمره و محصول آن درد عشق معشوق اثر و بوی وصلش بود که در جسم و جانم آتشی بر افروخت.

۳ ـ «دل به فریاد گشتن»کنایه از نهایت بی تابی و بی قراری.

معنی: از آن آتش عشق دل من بسیار بی‌قرار و بی‌تاب شده‌است خدایا این چه بوده است که برایم خوابی محبت‌آمیز آورد.

۴- شاعر در این بیت نهیب می زند که هان! ای نفس خسیس و ای دل غافل! از خواب برخیز و در مقابل این دشمنی که سالهاست تو را افسار کرده و در قید اسیری درآورده و به هر طرف می خواهد می کشاند و به هر عمل زشتی و خُلق ناهنجاری دعوت می کند و وادار می نماید قیام کن و این قیود را بشکن و

زنجیرها را پاره کن و آزادیخواه باش و ذلت و خواری را برکنار گذار و طوق عبودیّت حق جل جلاله را به گردن نِه که از هر بندگی و عبودیتی وارهی و به سلطنت مطلقه الهیه در هر دو عالم نایل شوی.

نتوان رفت؛ جملهٔ نهاد که همراه با مصدر مرخم (= بن ماضی) فعلی دیگر می‌آید (فعل + مصدر مرخم = نتوان رفت) که حتی شناسه‌ی سوم شخص هم ندارند (شناسه‌ی سوم شخص = $\emptyset$).

مکاری و حیلت با هم رابطه‌ی ترادف دارند به معنی فریبندگی و عذر.

معنی: از این خواب و خیال خوبش برخیز که این شوخی نیست و این راه را با مکر و عذر نمی‌توان پیمود.

۵ ـ «از جاه درآمدن »و به «مکنت‌رسیدن »کنایه از رهایی از ذلت رسیدن به عزت و بلندی می‌باشد. و می‌تواند نوعی اشاره و تلمیح باشید به داستان حضرت یوسف که از چاه به پادشاهی و عظمت رسید.

معنی: آنانکه این راه را به تنهایی وبا مکر حیله نرفتند و پیش کار بلدان و عاشقان واصل رفتند آنان او را از حضیض ذلت به اوج عزت می‌رسانند.

۶ ـ خلعت: جامه ای که بزرگی بر کسی بخشد کنایه از موهبت الهی.

معنی: این اقبال خدا خداشناسی و موهبت الهی و بخشش الهی از فضل و احسان خداوندی می باشد.

۷ ـ معنی: ای‌احمد جام، بر فضل و احسان خداوند مباحات بکن و نه به دنیا، بلکه بر آخرت و بهشت برین توجه داشته باش

(۸۵)

کافری جُز در میان تاب زلف یار نیست

۱ کـافری جـز در میـان تـاب زلـف یـار نیسـت	جامـهٔ گبـری بجـز نـرگس خونخـوار نیسـت
۲ مـا مسـلمـانی بـه روی یـار خود در بـاختیم	گشـته از اسـلام را بـا کفـر و ایمـان کـار نیسـت
۳ طیلسـان را گـرد گـردان جرعـه و بـاده بیـار	جز خـدا مـر عاشـقان را در جهـان دیـار نیسـت
۴ عاشـقی دشـوار می‌دان تا که باشـی یار خود	چون زخود بیزار گشـتی عاشـقی دشـوار نیسـت
۵ ور نئـی بیـزار خـود هـر چنـد گـوئی عاشـقم	عشـق بیزار اسـت زآنکس کو ز خود بیزار نیسـت
۶ صـبر و بینائی و زور و ضـرب باید عشـق را	عشـق کار ما نباشـد زان که این هر چار نیسـت
۷ نیسـتی و عـاجزی بـا خلـق نیکـو پیشـه کـن	کاندر این درگه بجـز ایـن جملـه را بـازار نیسـت
۸ در غـم عشـق تـو احمـد رو بـه دیـوار آورد	راز دل گفتن به کـس جـز گفـتن دیـوار نیسـت

(رمل مثمن محذوف) مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن

۱ ـ ردیف: تکرار «نیست» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: یار، خونخوار و... .

حرف روی: حرف (ر) در یار، خونخوار و... .

۱ـ تاب: پیچ و خم که در رسن و رشته‌ی زلف، نیکوان باشد (دهخدا).

تاب زلف: ترکیب اضافی تعلقی.

گبر: آتش پرست، این جا مطلق بی دینی و ملحدی.

جامه‌ی گبری: ترکیب اضافی تعلقی.

نرگس خونخوار: ترکیب وصفی و استعاره از چشمان معشوق.

معنی: بی دینی وکافری محصول شیفتگی و عاشقی بر چین و شکن‌ها وزیباییهای معشوق است و چشمان معشوق موجب دوری از خدا و روی آوردن بر غیر خداوندی است.

۲ ـ معنی: ما با روی آوردن به معشوق، مسلمانی و دین خود را از دست دادیم و کسی‌که از اسلام دور گشته و جدا شده دیگر با کفر و ایمان سر و کار ندارد.

۳ ـ طیلسان: ردا یا بالاپوشی که بزرگان پوشند (دهخدا) مطلق پیران و مرشدان.

دیار: صاحب، خداوندگار (همان).

معنی: پیران و مرشدان را به باده نوشی دعوت کن چرا که عاشقان را در این جهان، تنها موطن وکاشانه پیشگاه خداوندگار است.

۴ـ معنی: تا زمانیکه تو یار و دوستدار خود هستی و از خود جدا نشده‌ای، عاشقی بسیار برایت سخت است اما اگر توانستی از خود و نفس خود دور می‌کنی عاشقی دیگر سخت نیست.

۵ ـ بیزاری خود: تهذیب نفس، هر قدمی که به تبعیت هوای نفس برداشته شود، به همان اندازه منع از حق کند و حجاب از حقیقت شود و از انوار کمال انسانیت و اسرار وجود آدمیت محجوب گردد، و به عکس، هر قدمی که بر خلاف میل نفس و هوای آن بردارد، به همان اندازه رفع حجاب شود و نور حق در دل متجلی وباعث تهذیب نفس گردد.

معنی: تا زمانیکه از نفس وجودی خود بیزار نیستی هر چند بگویی که من عاشقم راست نمی‌گویی چون عشق از آن کسی که از خود بیزار نیست گریزان و بیزار است.

۶ ـ عشق دارای چهار منزل است صبر، بینایی، بصیرت، آگاهی درونی و خودشناسی و بلا و عدم ایستایی و قانع نشدن به مقام و منزلی می‌باشد.

۷ ـ معنی: با مردمان با تواضع و فروتنی رفتار کردن را پیشه‌ی خود قرار بده چون در این دنیا جز این روش، روشی دیگر رونق و خریدار ندارد.

۸ ـ رو به دیوار آوردن : کنایه از به بن بست رسیدن و ناتوان شدن.

معنی: در غم عشق تو، احمد جام، دیگر ناتوان و درمانده شده‌است چون راز دل را به دیگران گفتن همانند گفتن راز به دیوار، بی‌اثر وبیهوده است.

(۸۶)

الا عینن حماک الله چه خوش چشمان مست است

۱ الاعینن حماک‌الله چه خوش چ شمان‌تو م ست ست بزیـردام زلـف تـو هـزاران تیـر در شصـت‌سـت
۲ تو را چون ماه نو ابرو تو را چون مشــک‌تر گیســو دهن بگشـا سـخن میگو که لبها شـکر و شـهدسـت
۳ ســر زلف تو همچون گل بنا گوش تو چون ســنبل زبان بگشـای چون بلبل اگر عهد تو بشـکسـت‌سـت
۴ چو می‌خواهی کـه برخیزی هزاران فتنــه انگیزی اگر خون دلم ریزی بریز اینک که در دســت‌ســت
۵ ندیــدم مــن بــه مثـل تـو بــه زیبـائی و رعنـائی ســرخوبان عــالم را بــزن پـائی کـه افکنـده‌سـت
۶ ایا احمد بســی هســتی که در خونم کمر بســتی تو را مسـتی نه ز امروزسـت کز روز ازل مسـت‌سـت

(هزج مثمن سالم) مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن

ردیف: تکرار«است»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: مست، شصت و... .

حرف روی: حرف (ت) در مست، شصت و... .

۱ـ تیر در شصت بودن: کنایه از آماده‌ی پرتاب بودن.

معنی: چشمان تو چقدر مست و زیبا است. جذبه زلفان تو هزاران عاشق را شکار و گرفتار می‌کند.

۲- در مصرع اول «ابروان معشوق »را به «ماه نو و تازه »و «گیسوان »آن را به «مشکی تر و تازه» تشبیه کرده است که هر دو تشبیه مؤکد می‌باشد.

در مصرع دوم با کاربرد کلمات «دهن، سخن، لب و شکر و شهد» مراعات نظیر مورد نظر است.

معنی: ابروان تو مانند هر دل ماه و گیسوان تو مانند مشک تازه خوشبو است برای ضمن گفتن دهانت را باز کن که لبهایت چون شهد و شکر شیرین است.

۳- باز در مصرع دوم دو مورد تشبیه مؤکد بکار رفته‌است «سر زلف معشوق به گل» و «بنا گوش او به سنبل »تشبیه شده‌است.

معنی: ای معشوق سر زلفان تو، مانند گل لطیف و بناگوش تو چون سنبل زیباست مانند بلبل زبان شکایت بگشای اگر عاشقت عهد دوستی و وفا شکسته است.

۴- معنی: اگر قصد جدایی داری و می‌خواهی آشوب بر پا کنی و اگر قصد کشتن مرا داری جان من در اختیار توست هر چه می‌خواهی بکن.

۵ - معنی: من کسی را به زیبایی دلفریبی تو ندیده‌ام پس پای بر سر خوبان جهان بگذار که آنان در مقابل تو سرافکنده هستند.

۶ - مست ازلی وابدی: مفهوم مستی و عشق ازلی در تصوف با دو مفهوم ماورای الطبیعه‌ای قرین شده و مورد بررسی قرار می‌گیرد. یکی از این موضوعات، موضوع میثاق و دیگر موضوع حب الهی به بندگان است؛ بحث میثاق و عهد بیشتر وامدار از قرآن حکیم است، آنجا که می‌فرماید:

وَإِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِن بَنِی آدَمَ مِن ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ قَالُواْ بَلَى شَهِدْنَا أَن تَقُولُواْ یَوْمَ الْقِیَامَهِ إِنَّا کُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِینَ(۷/۱۷۲) و هنگامی را که پروردگارت از پشت فرزندان آدم ذریه آنان را برگرفت و ایشان را بر خودشان گواه کرد که آیا پروردگار شما نیستم، گفتند، چرا گواهی دادیم تا مبادا روز قیامت بگویید ما از این [امر] غافل بودیم

این عهد به طور مستقیم با بحث عبودیت و محبت گره خورده و در کالبدی متعهدانه نسبت به ذریه آدم عرضه شده و سپس ذریه آدمی نیز آن را پذیرفته است. صوفیان معتقدند، ذات اقدس الهی، این میثاق بندگی را با ارواحِ آدمیان بسته است، لذا این پیمان پیش از ورود ارواح به عالم اجسام یا عالم بشریت؛ یعنی در ازلیت بسته شده وتا ابدیت هم ادامه دارست به گفته اغلب اکابر صوفیه این پیمان ادله محکمی نسبت به بحث فطری بودن «خداخواهی» است.

در خون کسی کمر بستن: کنایه از آماده بودن برای ریختن خون کسی.

معنی: ای‌احمد، جام، از بس که مست هستی؛ نسبت به ریختن خون من آماده شده‌ای چون‌که مستی تو امروزی نیست بلکه از روز ازل تو مست عشق الهی هستی.

(۸۷)

یاد الله تاج و افسر ماست

۱ یاد الله تاج و افسر ماست — راحت از نام دوست مفخر ماست
۲ تا که توحید بر زبان من است — قیصر و ترک و روم چاکر ماست
۳ چون به یاد تو سر بر افرازیم — جنت عدن و خلد بر در ماست
۴ تا به توحید او همی نازیم — کاو کریم و رحیم و اکبر ماست
۵ در جهان فخر بیش ازین چه بود — زانکه خیرالبشر پیمبر ماست
۶ قاب قوسین گشت معراجش — روز محشر لواش بر سر ماست
۷ هر که را در دل است ازو کینه — بر دل و دشمنش چو خنجر ماست
۸ یار غارش رئیس صدیقان — که سراج بهشت عمر ماست
۹ آن که نام وی است ذی‌النورین — کاتب وحی بر پیمبر ماست
۱۰ آن وصی رسول و ابن عمش — که علی نام و شیر و حیدر ماست
۱۱ آن دو سبط نبی حسن و حسین — دیده‌ی ما شبیر و شبّر ماست
۱۲ دین پاک و ره نبی را گیر — سنتش هادی است و رهبر ماست
۱۳ زینهار از طریق وی مگذر — زانکه عدای او مسخّر ماست
۱۴ راه احمد نه راه محض بود — فضل مولا لباس مغفر ماست

(خفیف مسدس مخبون محذوف) فاعلاتن مفاعلن فعلن

ردیف: تکرارکلمه‌ی «است» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: افسر، مفخر و... .

حرف روی: حرف (ر) در افسر، مفخر و... .

۱ـ افسر: تاج و کلاه مخصوص پادشاهان که اغلب از طلای خالص باشد (دهخدا).

در مصرع اول با کاربرد دو کلمه‌ی« تاج و افسر» ترادف مورد نظر است.

معنی: نام و یاد خداوند موجب سربلندی ماست نام دوست موجب راحتی روح من است.

۲ ـ در مصرع دوم مجاز به‌کار رفته‌است (قیصر و ترک و روم مجازاً پادشاهان پر قدرت می‌باشد).

معنی: تا زمانیکه کلمه‌ی توحیدی «لا إله إلّا اللّه»را بر زبانم جاری می‌سازم همه قدرت های جهان را بسیار ناچیز می‌شمارم.

۳ ـ جنت عدن: باغ بهشت (دهخدا).

خُلد: بهشت، بهشت بالایین (همان).

خُلد بر در بودن: کنایه از در دسترس بودن، امکان پذیر بودن.

معنی: چون با نام و یاد تو سر می‌افرازیم پس بهشت الهی در همین نزدیکی و دسترس ماست.

۴ ـ معنی: وقتی به یگانگی و توحیدی خداوند می‌نازیم خداوند همان خدای کریم، رحیم و با عظمت و بزرگوار است.

۵ ـ خیر البشر: بهترین انسانها. لقب حضرت رسول اکرم صلوات الله علیه دون شک، پیامبر خاتم، خیرالناس و خیرالبشر و سید و سالار همه انبیاء و رسولان است (دهخدا).

معنی: در دنیا چه مباهاتی بزرگ‌تر از این است بخاطر اینکه بهترین بندگان خداوند یعنی حضرت محمد(ص) (ص) پیغمبر ما می‌باشد.

۶ ـ مصرع اول تلمیح دارد به معراج پیامبر که طبق روایات فاصله‌ی بین خدا و پیامبر به اندازه‌ی قاب قوسین بود «ثُمَّ دَنا فَتَدَلّی، فَکاَنَ قابَ قوسینِ اَو اَدنی»(۵۳۹/) یعنی تا آن که فاصله‌ی او (با پیامبر) به اندازه‌ی فاصله‌ی دو کمان یا کمتر بود.

معنی: پیامبری که در معراج فاصله‌اش با خدا به اندازه‌ی فاصله دو کمان بود و در روز محشر پرچمش بالای سرماست.

۷ ـ معنی: هرکسی از پیامبر در دلش کینه و دشمنی وجود دارد او دشمن و خنجر ما بردلش می‌باشد.

۸ ـ معنی: یار، دوست و همراه غار در شب هجرت ابوبکر صدیق(رضی) و حضرت عمر(رضی) چراغ بهشت است.

۹ ـ آنکه نام او ذوالنور و کاتب وحی پیامبر می‌باشد.

۱۰ ـ معنی: وصی و جانشین پیامبر، پسر عموی او که نامش علی(ع) و لقبش شیر خدا و حیدر می‌باشد.

۱۱ ـ بسط: فرزند زاده خواه اولاد از پسر باشد خواه از دختر (ف. آنندراج).

شبر بر وزن بقر و شبیر بر وزن قمیر یا امیر(نام فرزندان اول ودوم هارون نبی) به استناد احادیث قدسی پیامبر حسن(ع) و حسین (ع) را با این دو نام خوانده است (دهخدا)

چه گوئی به محشر اگر پرسدت　　　　از آن عهد محکم شبر یا شبیر

(دهخدا، ناصر خسرو)

معنی: آن دو نواده‌ی پیامبر (ص) حسن و حسین (ع) نور چشمان ما هستند.

۱۲ ـ معنی: پیرو دین پاک اسلام باش و راه نبی اکرم(ص) را ادامه بده که سنتش هدایتگر و راهنمای ماست.

۱۳ ـ معنی: مبادا که از راه پیامبر لحظه‌ای منحرف شوی بخاطر اینکه دشمنان او در تسلط ماست.

۱۴ ـ راه احمد جام، راهی کاملاً صحیح و بی‌خطاست بخاطر آنکه فضل و احسان پیامبر و سرور ما لباس مغفرت و بخشش ماست.

(۸۸)

رسیدم من به دریائی که موجش آدمی خوار است

۱ ر سیدم من به دریائی که موجش آدمی خوار ا ست — نه کشتی اندر آن دریا نه ملاح این عجب کار ا ست
۲ چو آبش جمله خون دیدم بپرسیدم از آن دریا — به دل گفتم نمان اینجا گذر باید که ناچار است
۳ ندا از حقتعالی شد که تو از جان نمی‌ترسی — هزاران جان مشتاقان درین دریا نگونساراست
۴ ز عزّت کشتی ای باید ز قدرت نردبان او — زخدمت لنگر سنگین که راه فقر دشوار است
۵ اگر خواهی زایشان شود از کرده پشیمان شو — یکی مرد خدا خوان شو خدا جویان بسیار است
۶ الا ای‌احمد، جامی سخن با فهم مردم گوی — که نه اندر جهان یاری که عالم پر ز اغیار است

(هزج مثمن سالم) مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن

ردیف: تکرار «است» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: خوار، کار و... .

حرف روی: حرف (ر) در خوار، کار و... .

۱ـ ملاح، کشتیبان (دهخدا).

عجب کار: ترکیب وصفی مقلوب، کاری عجیب.

معنی: به دریایی رسیدم که موجش‌کشنده و خطرناک بود که در آن دریا هیچ‌کشتی و کشتیبانی هم نبود.

۲ـ معنی: چون آب آن دریا را خونین دیدم علت را از دریا پرسیدم با خود گفتم که مصلحت در رفتن از اینجاست.

۳ـ معنی: از حق تعالی ندایی شد که از مردن نمی‌ترسی که هزاران عاشق در این دریا جانشان را از دست داده‌اند.

۴ـ معنی: برای ماندن در این دریا باید کشتی از جنس عزت و نردبانی قدرتمند باید داشته باشی که لنگر و تکیه گاه آن باید از جنس خدمت محض باشد والّا راه فقر و نداری بسیار سخت است.

۵ـ در بیت بدلیل تکرار حرف «ش» آرایهٔ نغمه حروف دیده می‌شود.

معنی: اگر میخواهی در ردیف چنین انسانهایی باشی باید از کرده های خود پشیمان شوی تا مرد خدایی باشی و گرنه انسان خداجوی ظاهری بسیار است.

۶ـ ای احمدجام، سخنی در حد فهم و درک مردم بگوی چونکه در جهان دوست واقعی خیلی کم و دنیا پراز دشمن و بدخواه است.

(۸۹)

از عشق هر آنکس که کند توبه گناه است

۱ از عشق هرآنکس که کند توبه گناه است	زیرا که غم عشق و بلا دیدن راه است
۲ بی دیده‌ی حق چو نتوان رفت به راهی	هرکس که به ره رفت نه او دیدۀ راه است
۳ توحید تو بی‌دیده بود شرک معین	بی‌گفتۀ توحید ثناگوی سیاه است
۴ انکار وصالش بجز از رقص دگر نیست	ز اغیار تهیّست چو دلوی که به چاه است
۵ گر بر ره توحید روی عشق بباید	توحید تو با عشق چو خورشید چو ماه است
۶ مخلص نشوی هرگز و هشیار و موحد	هر چند امامی و تو را تاج و کلاه است
۷ گر عشق میسّر نشود سخت اسیری	وامانده ز مقصود و گلیم تو سیاه است
۸ احمد تو زعشاق مشو دور به هر حال	والله ز عشاق شدن دور گناه است

(هزج مثمن اخرب مکفوف محذوف) مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن

ردیف: تکرار «است» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: گناه، راه و... .

حرف روی: حرف (ه) در گناه، راه، و... .

۱ـ معنی: آنکه از عشق ورزی توبه و دوری کند گناه کرده است چراکه غم عشق و مصیبت عشق‌ورزی، بصیرت پیدا کردن است.

۲ ـ معنی: بدون چشم بصیرت که همان چشم حق‌بین باشد نمی‌توان راهی را ادامه داد هرکس برود به راستی که او راه واقعی را نمی‌بیند.

۳ ـ معنی: توحید و یکتاپرستی بدون چشم بصیرت و حق بین عین شرک است و بدون ذکر وحدانیت و یکتاپرستی ذکر هرکس باطل است.

۴ ـ اغیار: مأخوذ از تازی، مردمان اجنبی، بیگانه و نامحرم، دشمنان و مخالفان محبوب (دهخدا).

تحیّت: سلام و درود گفتن (غیاث اللغات)« أُولٰئِکَ یُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ بِما صَبَرُوا وَ یُلَقَّوْنَ فِیها تَحِیَّةً وَ سَلاماً » (قرآن۲۵/۷۵).

دلو به چاه بودن: کنایه از پی ثمر بودن چیزی.

معنی: انکار کردن وصال دوست می‌تواند به تحریک دیگران باشد هم‌چنان‌که سلام و درود بیگانگان و بدخواهان مانند سطل داخل چاه بی‌آب بی ثمر و بی‌فایده می‌باشد.

۵ـ در بیت آرایه تمثیل به‌کار رفته‌است تمثیل در مصرع دوم جهت اثبات سخن در مصرع اول آورده شده‌است.

معنی: اگر میخواهی به راه توحیدی ادامه بدهی باید عاشق باشی توحیدگویی و خداجویی تو با عشق دل و درونی باید مانند عشق ما بر خورشید باشد.

۶ ـ این بیت با بیت بالا موقوف‌المعانی آمده‌است.

معنی: اگر توحیدگوی عاشق نباشی هرگز مخلص و هشیار و یکتاپرست نخواهی شد هر چند رهبر و دارای تاج و کلاه و مقام باشی.

۷ ـ معنی: طریقت و طی مقامات بدون عشق میسر نمی‌شود. و در اینصورت اسیر نفس اماره شده و از رسیدن به مقصود و حقیقت عاجز و بدبخت می‌گردی.

معنی: اگر در خداپرستی تو، عشق عجین‌نشود گرفتاریهیت زیاد و کارت سخت است و از مقصود بازمانده و شرمنده هستی.

۸ ـ معنی: ای‌احمد جام، در هر حال تو از عاشقان واقعی دور مباش چراکه از عاشقان دوری گزیدن گناه بزرگ است.

(۹۰)

تا عشق تو ای دلستان بر من منازل کرده است

۱	تا عشق تو ای دلستان بر من منازل کرده است	بالین من از خون دل خونین و پر دل کرده است
۲	روزم چو شب ها تیره شده از فرقت دیدار تو	غوغای حُسن روی تو قلبم چو سمبل کرده است
۳	سودای تو هر شب نگر خواب از دو چشمم در ربود	عیش و خوشی با عشق تو بسیار مشکل کرده است
۴	از تنگی دل نعره و فریادها بالا کنم	هجران و فرقتت مرا بسیار بی‌دل کرده است
۵	مانندهٔ مجنون شدم اندر غم لیلای خود	عشقت خرد و هوش راه بردها ست و باطل‌کرده ا ست
۶	از عشق تو دائم به هجر از وصل تو دائم فراق	مانندهٔ بلبل به گل ما را چه مایل کرده است
۷	چندین روا داری چرا بر قلب میسکینم جزا	مانند آن خیل عرب کاهنگ یرقل کرده است
۸	هم جان و مال و عقل و دین هم هوش و فکر و خورد و خواب	بر ما سپاه عشق تو بردن معجل کرده است
۹	احمد تو در عشقش مدام تا چند نالی روز و شب	حیران‌شدی زآن که تو را در عشق قابل کرده است

(رجز مثمن سالم) مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن

ردیف: تکرار کلمه «کرده است» درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: منازل، پردل و... .

حرف روی: (ل) در منازل و پر دل و... .

۱ـ دلستان: دلربا، معشوق (دهخدا).

بالین: بالش، آنچه زیر سر نهند (همان) مجازاً خوابگاه و تخت خواب.

معنی: ای معشوق، از زمانیکه عشق تو در دل من جای گرفته‌است از بس که خون دل خورده‌ام خوابگاه من خونین و پراز غم و اندوه شده‌است.

۲ ـ در مصراع اول با رعایت تمامی ارکان تشبیه، تشبیه کامل مشهود است.

بسمل شدن: کنایه از نیم جان گشتن.

معنی: از فراق و دوری تو روزهایم مانند شب هایم تار و تیره و پر اندوه شده‌است قلبم از غوغای نیکویی و زیبایی تو نیم جان شده‌است.

۳ ـ در بیت آرایه نغمه حروف به‌کار رفته‌است (تکرار حرف «ش»).

سودا: اندیشه، خیال و محبت شدید (دهخدا).

معنی: عشق و محبت و خیال تو مرا بطور مطلق بی‌خواب کرده است و خوشگذرانی و شادی با عشق تو را بسیار سخت نموده است.

۴ ـ معنی: از تنگدلی و تنهایی شعر و فریاد بر می‌کشم چونکه دوری از یار مرا بسیار بی‌تاب کرده است.

۵ ـ بیت تلمیح دارد به داستان لیلی و مجنون.

معنی: در غم فرقت معشوق خود مانند مجنون دیوانه وار شده‌ام و عشق معشوق عقل و هوش را از من گرفته و هرلحظه از خود بیخود می‌شوم (در بیت به دلیل کاربرد مجنون در معنی دیوانه وجود آرایۀایهام خالی از ذهن نیست).

۶ ـ معنی: دائم در هجران عشق تو وبدور از وصلت تو هستم و مانند بلبل دور افناده از گل بوده آرزوی وصال معشوق را دارم.

۷ ـ قُل [ق ل ل] کمی، کم (دهخدا).

جزا: مجازاًت (همان) خیل: لشکر، سپاه و گروه (همان).

معنی: چرا این اندازه مجازات قلبم بیچاره‌ام را روا می‌داری مانند آن گروهی کثیر که براندکی حمله‌ور می‌شوند.

۸ ـ در مصرع اول آرایه سیاقه الاعداد مشهود است.

معجل: [مُ عَ ج جَ] شتاب کرده شده و بشتاب بجا آورده شده (ناظم‌الاطبا).

معنی: سپاه و لشکر عشق تو بر بردن روح، مال، عقل، هوش، فکر و خواب ما در عجله و شتاب هستند.

۹- ای‌احمد، جام، تا کی شب و روز در عشق معشوقت ناله و زاری خواهی کرد تو بخاطر اینکه معشوق تو را در عشق ورزی‌اش قابل دانسته متحیر شده‌ای.

(۹۱)

هر که را از عشق مولا در دل او شور نیست

۱ هر که را از عشق مولا در دل او شور نیست	این یقین میدان که او جز مرده دل یا کور نیست
۲ گر کسی را دنیئ دون چشم دل بی‌نورکرد	اتقیا و اولیا اجسامشان بی نور نیست
۳ در همه ایّام بینا می‌گرفتی دست کور	قائد این ره کنون جز مرد عور و کور نیست
۴ با چنین قائد نمیدانم کجا منزلگه است	اندر این ایام منزل هیچ به از گور نیست
۵ راه دین از رهنمای دین خرابی آورد	رهنمایان طبعشان‌جز طبع موش و مور نیست
۶ گر کسی را فضل او از چاه ظلمت بر کشد	خلق را با وی بجز جنگ و جدال و شور نیست
۷ زین گروه کور و نابینا نفور ای همدمان	زر معنی بی عیار و صیرفی جز کور نیست
۸ چون توانی رست احمد زین گروه غافلان	چون تو را اسب‌کمیت و سبزه خنگ و بور نیست

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار «نیست »درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: شور، کور و... .

حرف روی: حرف (ر) در شور، نور و... .

۱ـ معنی: هرکسی‌که شور و هیجانی از عشق مولا در دل او وجود ندارد یقیناً او کسی جز کور یا دل‌مرده نیست.

۲ ـ دنیئ: پست و فرومایه (دهخدا).

«دنیئ ، دون »با هم نسبت ترادف دارند.

۳ ـ قائد: پیشوا: رهبر (دهخدا).

دست کوران را گرفتن: کنایه از یاری و کمک کردن. عور: تک چشم، کنایه از افراد محدود بین.

معنی: همیشه بینایان دست نابینا را می‌گیرند اما پیشوایان امروزی دنیا تک چشم و محدود بین وکور هستند.

۴ ـ منزلگه: اقامتگاه، جایگاه (دهخدا).

معنی: با وجود چنین رهبری نمی‌دانم اقامتگاه اصلی ما کجاست از این جایگاه‌ها هیچ اقامتگاهی بهتر از قبر نیست.

۵ ـ طبع موش و مورداشتن: کنایه از خوی ویرانگری داشتن.

معنی: راهنمایان دینی متظاهر موجب ویرانی راه دین می‌شوند چراکه طبع و خوی آنان مانند موش و مورچه جز ویرانی نیست.

فضل: احسان، بخشش (دهخدا).

چاه ظلمت: ترکیب اضافی: کنایه از دنیا.

شور: آشوب (دهخدا).

معنی: اگر احسان و بخشش کسی او را از دنیای ظلمت رهایی بخشد دائما مردم با او سر جنگ و جدال و آشوب دارند.

۷ ـ بین کلمات کور و نابینا ترادف وجود دارد.

نفور: دور گردیدن، رمیدن و گریختن (دهخدا).

معنی: ای دوستان دوری گزیدن از چنین انسانهای کوردل و نابینا بهتر است.

۸ ـ کمیت: اسب سرخ مایل به سیاهی (ف. معین).

خنگ: اسید سفید موی (همان).

بور: سرخ (همان).

منظور از داشتن اسب سرخ و سفید کنایتاً هر نوع اسبی می‌تواند باشد. مجازا مرکب و هر نوع وسیله.

معنی: ای‌احمدجام، چگونه می‌توانی از چنین گروه نادان و عفلت زده رهایی یابی، درحالیکه تو هیچ نوع اسبی و مرکبی برای نجات خود نداری.

(۹۲)

ای عمر و روزگارت بر تو شده غرامت

۱ ای عُمر و روزگارت بر تو شده غرامت	حاصل نشد تو را هان از عمر جز ندامت
۲ نادر بود که چون تو با این چنین عملها	از دست مکر شیطان ایمان بری سلامت
۳ تو در بهار دنیا تخم فساد کشتی	زان در خزان عقبی حاصل بری ندامت
۴ باآزردن خلائق رو کرده‌ای همیشه	آنگه تو را چه نفع است از پوشش کرامت
۵ وقتی سماع مطرب گوشت نهاده بردف	گر می‌کنی تو خود را وقتی چو دال قامت

۶ احمد زجام وصلت یک جرعه گر بنوشد   تا روز حشر دارد سر زیر این غرامت

(مضارع مثمن اخرب) مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن

کلمات قافیه: غرامت، ندامت و ... .

حرف روی: حرف (ت) در غرامت و ندامت و... .

۱ـ غرامت: ضرر و ندامت و پشیمانی (دهخدا).

هان: آگاه باش (همان) شبه جمله برای تنبیه و تخدیر (همان).

ندامت: پشیمانی (همان).

معنی: ای کسی‌که عمر و گذر روزگار برای تو جز زیان و پشیمانی نیست آگاه باش که نتیجه و حاصلی جز پشیمانی نداری.

۲ ـ نادر: به ندرت(دهخدا).

شیطان: فریب و دسیسه (دهخدا): ترکیب اضافی (اضافه تعلقی) مصرع دوم تلمیح داردبه «.. مَکَرُوا مَکْراً وَ مَکَرْنا مَکْراً وَ هُمْ لا یَشْعُرُونَ » (قرآن۵۰ /۲۷) .

معنی: تقریباً ناممکن است که تو با چنین اعمالی بتوانی ایمانت را از نیرنگ های شیطان حفظ کنی.

۳ ـ «بهار دنیا» تشبیه بلیغ و با کلمه« تخم کاشتن» تناسب دارد و همچنین تلمیح دارد به حدیث نبوی « الدنیا مَزرَعةُ الآخِرَةِ.» (بحارالانوار، ج ۱۰۷ ص ۱۰۹).

تخم فساد: ترکیب وصفی.

خزان عقبی: تشبیه بلیغ و استعاره از آخرت که در همراهی با کلمه ندامت تناسب دارد. مابین کلمات «بهار و خزان »و هم‌چنین «دنیا و عقبی» آرایهٔ تضاد وجود دارد.

معنی: تو در مزرعه دنیا با کارهای ناشایست تخم فساد و تباهی کاشتی و از آن نتیجه‌ای جز پشیمانی در آخرت نخواهی داشت.

۴ ـ با: حرف اضافه در معنی «به» بکار رفته‌است.

کرامت: خارق عادتی که به دست ولی انجام یابد کرامت نامیده می‌شود مقابل معجزه که از پیغمبر صادر گردد (ف . معین).

زین روی چون کرامت مریم به باغ عمر   از نخل خشک خوشهٔ خرما برآورم

(خاقانی، قصیده: ۱۴۸)

معنی: تو به آزار و اذیت مردم دست گذاشتی آنگاه از کرامت و کار خارق عادت چه سودی به تو خواهد رسید.

۵ ـ سماع: آهنگ و رقص ؛ مجازاً دست افشاندن و پای کوفتن و در اصطلاح صوفیه آوازی است که حال شنونده را منقلب گرداند. (دهخدا)

یار ما چو سازد آهنگ سماع   قدسیان در عرش دست افشان کنند

(حافظ، غزل: ۱۹۷)

تا آنکه به وجد می‌آمدند و از خود بیخود می‌شدند و می‌گفتند که هر که از آواز خوش لذت نیابد، نشان آن است که دل او مرده است یا سمع باطنش باطل گردیده ... (و بعضی گویند: «السماء نداء من الحق الارواح و الوجد عبارة من اجابات الارواح» (ف. سجادی : ۲۲۵ ـ ۲۲۶).

به فتح اول در لغت به معنی شنوایی و شنیدن و سرود و آوازی که شنیدن آن خوش آید و به معنی رقص آمده است و نیز مجلس انس را گویند. در اصطلاح، سماع سفیر حق است و سامع را بشارت دهد به وجدان مأمول. سماع، ظهور وجدان حالات معینی را گویند بر وجهی که مستلزم بود فقدان قوت ضبط و تمییز احوال ظاهر را و دل را به عالم وحدت منصرف سازد و از مزاحمت تعلق و توجه نفس به یکدیگر در حرکت دوری حاصل شود که به صورت رقص به ظهور رسد.

سماع علمی است که جز بر اهل صفا صلاح نیست و هر که را صفا و صلاح نباشد، نباید آن را شنود، چه او را محنت و ضرر به بار آورد و گرفتار آفات و نقصان مشاهدات شود.

سامع محق از صوت، معانی بسیار اخذ کند و به لهوات آن التفاوت نکند. هرکه به استخراج نهم و شاهد علم بر معانی صفات حق و دلالت بر آیات صدق شنود، لعب نیست بلکه طریقه ی اهل توحید است.

سماع را حرام و حلال و شبهه است؛ هر که آن را از سر هوا و هوس و شهوت بشنود، حرام است و اگر از راه اباحت از جارته با زنی شنود، شبهه است به علت دخول لهو در آن. آنکه از طریق دل برای مشاهده ی معانی مندرج در آن گوش کند، حلال است. این نوع شنیدن هم جز بر اهلش صلاح نیست و آن بنده ای است که در مقام حزن و شوق و با محبت و خوف باشد که از شنیدن آن به شهود آن مقامات رسد». (گوهرین: ۳۱۲).

پیر جام معتقد است، اصل سماع، هستی مرید است؛ باید مرید آنچنان در طلب، سوزان باشد که هر چه می شنود و آنچه می‌گوید، همه از حق باشد و می‌فرماید: «هر که عاشق نیست او را سماع مسلم نیست». چرا که عاشق هر چه بشنود از معشوق خویش می شنود و هر چه بگوید از او می گوید، برای او سماع بی استغفار روا است که غذای روح و تن و جان اوست. او در آتش عشق حق، سوزان و گدازان است و

سماع، آبی بر آتش عشق و محبت اوست تا به آن اندکی آرام گیرند. تا آنجا که احمد جام می گوید: «مشایخ، سماع از بهر آن نهاده اند تا مرید سوخته نگردد». (جامی نامقی، انس التائبین: ۲۳۷).

محراب: خنیاگر (دهخدا).

دال قامت: تشبیه بلیغ، قامت را دال کردن : کنایه از خم کردن قامت موقع رقص است.

معنی: وقتی همراه آهنگ خواندن و رقص خنیاگر بر صدای دف گوش می‌دهی و احساس لذت میکنی و قامتت مانند دال خم می‌شود.

۶ ـ اگر احمد جام، از شراب وصلت تو یک قطره بنوشد تا قیامت نمی‌تواند سر از پشیمانی بلند کند.

(۹۳)

آن خداوندی که پیدا جمله اوست

۱	آن خداوندی که پیدا جمله اوست	بر لباس ما هویدا جمله اوست
۲	صورت دیوانه‌ی مجنون ببین	واله و مجنون و شیدا جمله اوست
۳	آشکارا شد به هر نقشی عیان	خود نهان و آشکارا جُمله اوست
۴	سخن و اقرب خوان افلاتبصرون	خود نکو بنگر که با ما جمله اوست
۵	در ره وحدت تو را دیده گشاد	توتیای چشم بینا جمله اوست
۶	کسوت و کون و مکان و هر چه هست	اندرین کسوت هویدا جمله اوست
۷	ذره‌ی ذرات جمله کاینات	موجها دریا و دریا جمله اوست
۸	بر رُخ خوبان جمال خود عیان	کرده پیدا و بسیما جُمله اوست
۹	کرده موسی را کلیم خویشتن	لیک موسی یدّ و بیضا جمله اوست
۱۰	وحدت اندر کثرت آمد چون پدید	پس نکو بنگر که یکتا جمله اوست
۱۱	هرکسی در صورت دیگر پدید	کرد پیدا لیک پیدا جمله اوست
۱۲	داده زیبائی به روی دلبران	گر بدانی خوب و زیبا جمله اوست
۱۳	احمدا سودای او شد سودمند	زانکه اندر سود و سودا جمله اوست

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار: «اوست»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: پیدا، هویدا و... .

حرف روی: حرف (الف) در پیدا، هویدا و... .

۱ـ درتک تک ابیات این غزل مقامات «وحدت وجودی و وحدت شهودی و وحدت در کثرت »متباین است.

لباس: مجازاً شکل و هیأت.

معنی: آن خداوندی که او شاهد ناظر و آشکار مطلق است صفات و آثار او در شکل و هیأت انسان‌ها هویداست.

۲- مجنون: دیوانه، لقب «قیس بن ملوح »از طایفه‌ی «بنی جعده» که از شدت عشق «لیلی »دیوانه شد و بدان جهت مجنونش خوانند (دهخدا)رجوع شود به«قیس بن عامر» در« الشعر والشعراء ابن‌قتیبه»صص ۲۲۰ ـ ۲۲۴ و «ریاض العارفین» ص ۱۲۸ (دهخدا).

دور مجنون گذشت و نوبت ماست　　　　هرکس پنج روز نوبت اوست

(حافظ، غزل: ۵۶)

دیوانه‌ی مجنون: ترکیب وصفی.

واله: مفتون، عاشق و شیفته و سرگشته در عشق (غیاث اللغات).

در بیت، بین کلمات دیوانه، مجنون، «واله و شیدا» هم رابطه‌ی ترادف و هم مراعات نظیر وجود دارد و همچنین تلمیح دارد به داستان عاشقی «قیس بن عامر به لیلی».

معنی: تو بر چهره ظاهری دیوانگی و عاشقی مجنون نگاه کن بدان که همهٔ عاشقان واقعی وشیفتگان حقیقی خداوند اینگونه‌اند.

۳- شاعر درمفهوم بیت اشاره دارد به آیهٔ قرآن «أَینَما تُولُّوْا فَثَمَّ وَجْهُ اللّه»(۲/۱۸۶)

معنی: خداوند در هر نقشی خود را هویدا و آشکار می‌کند. در حالیکه ذات باری تعالی نهانی و پنهان است اما صفات و نشانه‌ای وجودی او در همه جا آشکار است.

۴- مصرع اول اقتباس است از آیات قرآنی « نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیدِ » (قرآن ۵۰/۱۶) ما به او از رگ گردن نزدیک‌تریم» و« فِی الْأَرْضِ آیَاتٌ لِّلْمُوقِنِینَ وَ فِی أَنفُسِکُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ » قرآن۲۰/۲۱).در زمین برای اهل یقین نشانه های است و نیز در وجود شما آیا نمی‌بینند»

معنی: خداوند از رگ گردن به ما نزدیک تر است و نشانه هایی در هستی و وجود ما از اوست پس بدقت نگاه کن که خداوند در همه جا ما ماست.

۵ ـ وحدت یکی، عینیت، اتحاد ویگانگی(دهخدا)و این که ذات هستی یکی است و مصداق آن حق (خدا) است و ماسوای آن نمود و ظهور و تجلی او و از شئونات اویند. هر امر ذاتی وحدت حقیقی دارد یعنی نه تنها یکیست بلکه یگانه است.

«ره وحدت »و «توتیای چشم» هر دو ترکیب اضافی تخصیصی(اضافه‌ی تعلقی) هستند.

چشم بینا: ترکیب وصفی است.

معنی: در راه یگانگی و یکتاپرستی برای تو دو چشمانی قرار داد. خداوند روشنی بخش مطلق چشمان توست.

۶ ـ معنی: خداوند حیات بخش و آفریننده جهانیان است و در همه آفرینش او آشکار و هویداست.

۷ ـ معنی: ذره ذره هستی از اوست موج ها برگرفته از دریا و هر دو نشان خداوندی است.

۸ ـ معنی: خداوند بر چهره زیبارویان رخ خود را آشکار کرده است همه این زیبایی‌هایی ظاهری و باطنی جمله از خداوند است.

۹ ـ بیت تلمیح دارد به داستان «حضرت موسی(ع)»، کلیم الله، که یدبیضایی داشت.

معنی: حضرت موسی(ع) را کلیم الله قرار داد و ید بیضا را که نشانی از خدا بود در صورت معجزه در وجود حضرت موسی قرار داد بنابر این هم حضرت موسی و هم ید بیضا از خداوند است.

۱۰ ـ معنی: یگانگی و یکی بودن در عین فراوانی را خداوند پدیدار کرد پس به دقت نگاه کن که وجود یگانه تنها خداوند است.

۱۱ ـ معنی: خداوند هرکسی را در چهره ای متفاوت خلق کرد اما آشکار واقعی خداوند متعال است (در همه جا و همیشه شاهد و حاضر واقعی اوست).

۱۲ ـ معنی: خداوند است که زیبایی را به زیبارویان بخشیده است اگر نیک بنگری زیبای واقعی و مطلق خداوند است «إنّ اللّهَ جَمیلٌ یُحِبُّ الجَمالَ » (احیاء العلوم،ج۴، ص۲۱۲) «و لکم فیها جمال...» (قرآن ۱۶/۶) برای شما در آنها زیبایی است.

۱۳ ـ سودا: خرید و فروخت (دهخدا).

بین سود و سودا جناس ناقص افزایش وجود دارد.

معنی: ای‌احمد، خرید و فروخت با او سودمند واقع شد بخاطر اینکه سود و خرید و فروخت هدف رضای خداوند تعالی است.

(۹۴)

ای شب گیسوی تو روز نجات

۱	ای شب گیسوی تو روز نجات	خاک پایت چشمهٔ آب حیات
۲	گرد راهت توتیای چشم دل	عقدهٔ زلف تو حلّ مشکلات
۳	لفظ شیرین تو راح روح دل	ذات مقصود تو جمله کائنات
۴	ذات پاکت مطلع نور خدا	پرتو نورت محیط جمله ذات
۵	شربت تشنه دلان اقوال تو	راحت دلخستگان رمز نکات

۶ هُوَ معکُم سرّی از اسرار تو — لی مع الله نکته ای از واردات
۷ باد از قهر تو دائم بی قرار — کوه از حلم تو دائم با ثبات
۸ شکر لطف تو در هر نی روان — چاشنی فیض تو در هر نبات
۹ عقل از درک کمالت مختصر — زآنکه و صفت نیست اندر مدرکات
۱۰ از زه آب چشمهٔ اخلاق تو — آبروئی یافته نیل و فرات
۱۱ ملجاء بیچارگان خاک درت — هر زمانی در حیات و در ممات
۱۲ یا شفیع المذنبین ارحم لنا — یا رسول الله اشفع معصیات
۱۳ احمد دیوانه را سودای تُست — ای شب یلدای تو روز نجات

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

کلمات قافیه: نجات، حیات و... .

حرف روی: حرف (ت) در نجات، حیات و... .

۱ـ شب گیسو: ترکیب اضافی، تشبیه بلیغ (استعاره مکنیه).

معنی: ای که سیاهی گیسوان تو مایه‌ی نجات انسانها است و خاک پایت باعث زندگی جاویدان می‌شود.

۲ ـ چشم دل؛ استعاره ی بالکنایه ... .

معنی: گرد راه تو موجب روشنی و بصیرت چشم دل آدمی است و گره زلفان تو بمثانه حلال مشکلات است.

۳ ـ بین« راح و روح» جناس ناقص اختلافی وجود دارد.

معنی: کلام شیرین تو آرامه‌ی جان و روح آدمی است و هدف آفرینش ذات باری تعالی است.

۴ ـ معنی: ذات پاک تو سرچشمه‌ی انوار الهی است تشعشعات نور تو داخل در انوار ذات باری تعالی است.

۵ ـ معنی: سخنان شیرین تو مانند شربتی است بر جان تشنه دلان راه حقیقت و رموز سخنان ظریف تو راحتی و آرایۀدل عاشقان است.

۶ ـ مصرع اول اقتباس است از عبارت« هُوَ مَعَکُمْ أَیْنَ مَا کُنتُمْ »او با شماست هر جا شما هستند. و مصرع دوم اشاره داردبه روایت منقوله‌ای از پیغمبر خدا که: «لِی مَعَ اللَّهِ وَقْتٌ لَا یَسَعُنِی فِیهِ مَلَکٌ مُقَرَّبٌ وَ لَا نَبِیٌّ مُرْسَلٌ» (مفاتیح الجنان، قمی، صص ۵۵۰-۵۴۴) برای من در خلوتگاه با خدا، وقت خاصّی است که در آن هنگام نه فرشتۀ مقرّبی و نه پیامبر مرسلی، گنجایش صحبت و انس و برخورد مرا با خدا ندارند.

معنی: کلام «هو معکم .... »رمزی است از اسرار توحیدی خداوند بکه زمینه ساز آرامش قلبی واطمینان بندگانش می‌باشد و کلام« لی مع ا... »نکته و سخن ظریفی از الهامات غیبی است.

۷ ـ در بیت بین کلمات «بی قرار و با ثبات »آرایهٔ تضادوجود دارد.

۸ ـ معنی: باد استوار از قهر و غضب تو دائماً بی قرار و آشفته و کوه از حلم و صبر تو مستحکم و ثابت است.

۹ ـ معنی: شیرینی الطاف تو در هر نیشکری جاری است و عصاره های بخشش تو در هر گیاهی موجود است.

۱۰ ـ مختصر: عاجز (ف. معین).

مدرکات: عقل ها و دانش‌ها (غیاث اللغات).

معنی: عقل از درک کمالات تو عاجز است بخاطر اینکه وصف و توصیف تو از توان عقل و دانش فراتر است.

۱۰ ـ معنی: از تراوش و زاییده چشمهٔ اخلاق نیک تو، رودهای نیل و فرات آبرو و حیثیت پیدا کرده‌اند.

۱۲ ـ در مصرع دوم«حیات و ممات» باهم رابطه آرایهٔ تضاد دارند.

معنی: خاک درگاه تو پناهگاه مستمندان و بیچارگان در موقع زندگی و مرگ می‌باشد.

۱۲ ـ ای شفاعت کنندهٔ گناهکاران، بر ما ترحم کن ای رسول الله (ص) وگناهانمان را شفاعت فرما.

۱۳ ـ ای کسی‌که درازترین شب تو روز نجات مسلمین است، احمد جام، در آرزوی دیدار و وصال تو بی قرار شماست.

(۹۵)

دلا از جان جدایی مصلحت نیست

۱	دلا از جـــان جـــدائی مصـــلحت نیســـت	گـــــدا را پادشـــــاهی مصـــــلحت نیســـــت
۲	تـــو از بیگانگـــان بـــر بنـــد دیـــده	بغیـــــر از آشـــــنائی مصـــــلحت نیســـــت
۳	بـــه کـــوی عشـــقبازان مـــی‌نـــدانی	کـــه هرگـــز خـــود نمـــائی مصـــلحت نیســـت
۴	ســـر خـــود را تـــو در راه وفـــا بـــاز	کـــه در ســـر بـــی وفـــائی مصـــلحت نیســـت
۵	بـــه ملـــک عشـــق دایـــم پادشـــه بـــاش	کـــه شـــاهان را گـــدائی مصـــلحت نیســـت
۶	دلا مـــرغ اســـیر عشـــق او بـــاش	کـــه از دامـــش رهـــائی مصـــلحت نیســـت
۷	همیشـــه احمـــدا دلخســـته مـــی‌بـــاش	کـــه از ایـــن غـــم رهـــائی مصـــلحت نیســـت

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن فعولن

ردیف: تکرار«مصلحت نیست» درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: جدائی، پادشاهی و... .

حرف روی: حرف (الف) در جدائی و پادشاهی و... .

۱ـ جان: مطلق معشوق.

معنی: ای دل جدائی از معشوق به صلاح نیست مقام پادشاهی مصلحت و شایسته گدایان نمی‌باشد.

۲ ـ معنی: از اغیار و بیگانگان چشم بپوشان (دوری کن) چون‌که نظاره بر غیر دوست شایسته و بصلاح نیست.

۳ ـ معنی: آیا نمی دانی که هرگز نباید در کوی عاشقان، فخرفروشی وخود نمایی بکنی؟

۴ ـ معنی: سر خود را در راه معشوق با وفا فدا کن که فدا کردن سر در راه بی‌وفایان بصلاح نیست.

۵- معنی: در سرزمین عشق همیشه پادشاهی و سروری کن چون که مقام گدایی شایسته و مصلحت پادشاهان نیست .

۶ ـ معنی: ای دل، همچون مرغ در قفس، بی قرار و دلباخته عشق معشوق باش چون رهایی از دام عشق مصلحت نیست.

۷ ـ دلخسته: پریشان، دلریش، غمناک، رنجور شدن (منتهی الارب).

معنی: ای احمد جام، دائم از عشق معشوق رنجور و پریشان خاطر باش چون رهایی از غم عشق برایت به مصلحت نیست.

(۹۶)

هر آنچه در ورق کاینات مکتوب است

۱	هـر آنچـه در ورق کاینـات مکتـوب اسـت	مثـال صـورت عشـاق و نقـش محبـوب اسـت
۲	بـه خامـۀ ازلـی نقشـبند و دسـت قـدم	نگاشت صـورت خـود را بـه آنچـه مطلـوب اسـت
۳	تعدّد اسـت بصـورت یکـی‌سـت در معنـی	دو دیده احول و کج بین کـه چشـم معیـوب اسـت
۴	خطی‌که بـر رخ خوبـان کشـیده‌انـد از عشـق	اشـــارت ازلـــی بـــا عبـــارت خـــوب اســـت
۵	زصـفحۀ دل موجـود نقـش اینجـا نیسـت	ولیک عقل رکیک ا ست و هوش م سلوب ا ست
۶	زچشم احمـد بنگـر جمـال دوسـت عیـان	که خـوض خـاطر غـوّاص نیـک مرغـوب اسـت

(مجتث مثمن مخبون محذوف) مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن

ردیف: تکرار« است»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه، مکتوب، محبوب و ... .

حرف روی: حرف (ب) در مکتوب و محبوب و ... .

۱ـ معنی: هر آنچه در دفتر مخلوقات و هستی نوشته شده‌است مثالی از صورت و چهرهٔ عاشقان و نقش و نگار معشوق ازلی می‌باشد که در صورت مخلوقات متجلی شده‌اند.

۲ ـ قدم: [قِ دَ] دیرینگی، زمان‌های دور (دهخدا).

در اصطلاح عرفاء عبارت از سابقه‌ای است که حکم کرده است به آن حق بر بنده ازلاً و کامل می‌شود بنده بدان (کشّاف ج ۲ ص ۱۲۱۱).

دست قدم: استعاره بالکنایه از خدا.

معنی: آفریننده هستی با قلم ازلی خود چهره خود را به مطلوبترین وجوه نگاشت.

۳ ـ معنی: شاعر با بیان مقام وحدت وجودی خالق و مخلوق که حقیقت هستی ذات خداست و غیر او بجهت شدت و کمال هستی‌اش مظاهر تجلی وجود او هستند و در نتیجه حقیقت وجود در عین وحدت ذاتی به جهت تجلی خود کثرت عرضی دارد بیان می کند که در ظاهر تعدد و بیش از یکی و در حقیقت و معنی یکی بیش نیست عیب و دو بینی چشمان انسان احول، از خود اوست.

۴ ـ معنی: خط و نشانی که در چهرهٔ زیبا رویان ترسیم کرده اند آن علامت و تجلیی از خالق هستی با عبارت زیباست.

۵ ـ صفحه دل: استعاره بالکنایه از دل انسانها.

مسلوب: ربوده شده، سلب شده (دهخدا) .

معنی: نقشی واقعی از صفحه‌ی دل وجود ندارد و بنابراین عقل در این مورد سست و ناقص می‌باشد و هوش و ذکاوت سلب شده و از دست رفته است.

۶ ـ زیبایی جمال معشوق را از دیدگاه منظر احمد جام، بنگر چرا فرو رفتن در اندیشهٔ درون نگران ظریف بین، بهتر است.

(۹۷)

هر آنچه در نظر آید جمال یار دروست

۱ هر آنچه در نظر آید جمال یار دروست — هر آنچه می‌نگرم من کمال یار دروست

۲ به هر نمونه و نقش جمال مه‌رویان — مگر به دیده معنی خیال یار دروست

۳ به هر جمال که بینم کمال یار است او — به هر کمال که بینم جمال یار دروست

۴ معیّت ازلی چون بذات موجود است به هر وجود که بینی وصال یار دروست
۵ به حال احمد دیوانه کی رسد عاقل که یار او همه‌حال است و حال یار دروست

(مجتث مثمن مخبون) مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن

ردیف: تکرار«یار دروست»درآخرمصراع‌ها .

کلمات قافیه: جمال، کمال و ... .

۱ـ حرف روی: حرف (ل) در جمال و کمال و ... .

بین کلمات «جمال »و «کمال »جناس ناقص اختلافی وجود دارد.

معنی: هرچیزی که در چشم و نظر بیاید جمال و زیبایی یار در آن پدیدار است و هر چه نگاه می‌کنم کمال یار را در آن می بینم.

۲ ـ معنی: زیبایی معشوق و ماه چهرگان در هر اثر و نقشی وجود دارد الا به چشم حقیقت بین و بصیر که خیال یار در آن متجلی است.

۳ ـ صنعت ترجیح و عکس در بیت به چشم می‌خورد. (زیبایی زیبارویان جزئی ازکمال یاراست).

به هر زیبایی که می‌نگرم کمال معشوق را در آن می‌بینم به هر آفریده کاملی نگاه می‌کنم جلوه‌هایی از زیبایی کامل معشوق در آن می بینم.

۳ ـ معیّت: همراهی، پیوستگی (دهخدا).

معنی: چون این جمال و کمال یار در ذات یار پیوستگی ازلی دارد در هر چه می نگری نشانی از وصال معشوق در آن متجلی است.

۴ ـ بین «حال و حال »جناس تام وجود دارد.

حال: موهبتی است که از خداوند متعال بر بنده ارزانی می‌شود در دل سالک بدون کوشش وی فرود می‌آید «الاحوال مواهب و المقامات مکاسب» (عبد الله بن محمد انصاری، منازل السائرین، ج ۱دار العلم، قم، ۱۳۷۶، ص ۷).

معنی: حال و وضع احمد دیوانه، را که ناشی از وصال یار است عاقل کی می‌تواند درک‌کند چون این سرخوشی در همه حال یار اوست و خوشی معشوق نیز در سرخوشی «احمد» است.

(۹۸)

آن شاهد خوشخوی که در خلوت جان است

۱ آن شاهد خوشخوی که در خلوت جان است از چشم خدا بین رُخ زیباش عیان است
۲ در عارض خود بین و همی باش خدا بین چیزی که عیان است چه حاجت به بیان است

۳ هر ذره که بینی همه خورشید مصفاست — هر قطره که بینی همه دریای روان است
۴ چون گفت شجرانّی‌اناالله به تحقیق — پس در همه موجود نگر جمله همان است
۵ گر جان عزازیل بد آگاه ازین سرّ — دانستی از آن سجده که آدم به چه سان است
۶ در معنی وحدت نظر افتاد ملک را — در سجده نمودار شد آن سرّ که نهان است
۷ در پرتو انوار تجلّی جمالش — احمد چو کلیم است که بر طور لسان‌است

(هزج مثمن اخرب مکفوف محذوف) مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن

ردیف: تکرار«است» درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: جان، عیان و... .

حرف روی: حرف (ن) در جان و عیان و.... .

۱ـ ابیات در وصف اندیشه و مقام اعتقادی « وحدت وجودی» شاعر سروده شده‌اند.

شاهد خوشخوی: ترکیبی وصفی، مجازاً معشوق.

چشم خدا بین: چشم خداشناس و چشم دل و یا بصیر (دهخدا) ترکیب وصفی.

رخ زیبا: ترکیب وصفی مراد زیبایی معشوق است.

معنی: آن معشوق خوشخوی و خوش اخلاق که خلوت نشینی اختیار کرده است چهره زیبایش از چشم انسان‌های خداشناس مورد رؤیت است.

۲-از دیدگاه احمدجام راه رسیدن به خدا و حقیقت وحدت وجود نه از طریق عقل و تفکر، بلکه از طریق شناخت نفس، شهود قلبی و تأمل در نفس می‌باشد، و به سخنی منسوب به پیامبر اسلام اشاره می‌کنند که می‌گوید: «من عرف نفسه فقد عرف ربه»بن عربی که از سران صوفیه و قائلین به وحدت وجود استصرع اول تلمیح دارد به احادیث: «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ»(توحید در قرآن، جوادی آملی، ص۱۸۱، ۱۳۹۵ش) « مَعرِفَةُ النّفسِ أنفَعُ المَعارِفِ » (دروس معرفت نفس، علامه حسن حسن‌زاده آملی، نشر الف. لام. میم) و نیز در مصرع دوم ارسال المثل به‌کار رفته‌است.

معنی: در خودنگر تا خدا را ببینی (خودشناسی مقدمه خداشناسی است) چراکه چیزی که آشکار است نیاز به وصف تعریف ندارد.

۳ ـ مصفا: تصفیه شده، پاکیزه، روشن (دهخدا).

خورشید و دریای روان: هر دو ترکیب وصفی هستند.

دریای روان، مجازاً رودخانه می‌باشند.

معنی: هر ذره را که نگاه می‌کنی در نظر عارفان و خداشناسان همان خورشید پاکیزه و درخشان است و هر قطره در نظر خداشناسان همان رودِ در جریان است.

۴ ـمصرع اول اقتباس است «ازفَلَمّا أَتَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِی الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشّجَرَةِ أَنْ يَا مُوسَى إِنّی أَنَا اللّهُ رَبّ الْعَالَمِينَ» (۲۸/۳۰) چون موسی به آن آتش نزدیک شد به او از جانب راست آن وادی در آن بارگاه مبارک از آن درخت (مقدس) ندایی رسید که ای موسی منم خدای یکتا پروردگار جهانیان.

معنی: در میقات و در صحرای سینا از جانب درخت ، جمله‌ی انی انا الله (همانا من خدایم) رسید. پس خداوند در تمامی موجودات وجود دارد و غیر از خدا موجود نیست و هر چه هست خداست و تجلی ذات او.

۵ ـ عزازیل: شیطان (دهخدا).

بیت اشاره دارد به آفرینش انسان و امتناع از سجده به « وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلاَئِكَةِ اسْجُدُواْ لآدَمَ فَسَجَدُواْ إِلاَّ إِبْلِيسَ أَبَى ...» (قران ۱/۳۴) زمانیکه به فرشتگان گفتیم آدم را سجده کنند همه سجده کردند مگر شیطان.

معنی: اگر شیطان از راز و رمز وجودی انسان با خبر بود از آن سجده‌ی خود بر آدم، ماهیت واقعی انسان را می‌شناخت.

۶ ـ وحدت: یکی، عینیت و اتحاد (دهخدا).

معنی: فرشتگان آن عینیت و اتحاد بین انسان و خود را دیدند و آن سرّ موجود بین انسان و خدا را در سجده خود آشکارا رویت کردند.

۷ ـ بیت تلمیح دارد به داستان حضرت موسی در کوه طور و تجلّی انوار الهی در آن.

کلیم: لقب حضرت موسی (ع) (دهخدا).

طور: کوهی که حضرت موسی (ع) بر آن به مناجات شدی، طور سینا (دهخدا).

هر که در مصر شود یوسف چاهی نشود   هر که بر طور شود موسی عمران

(سنایی، قصیده: ۶۱)

معنی: درخشندگی چهره احمد جام، از انوار الهی مانند درخشندگی حضرت موسی (ع)در کوه طور است.

(۹۹)

چشم شوخت که زمستی ره مستان زده است

۱   چشم شوخت که زمستی ره مستان زده است   شورش اندر جگر باده پرستان زده است

۲ سـوزش اندر دل پروانه چه میداند شـمع	آتشـی در جگـرش شـمع شبسـتان زده اسـت
۳ از فغانهـای مـن گمشـده دادهسـت نشـان	مرغ شـبخوان که در باغ و گلسـتان زده اسـت
۴ از دل سـوخته و نالـه عشـاق گواسـت	هـر نـوائی کـه سـحر بلبـل بسـتان زده اسـت
۵ سـاغری از لـب میگـون تـو بیچـاره دلـم	بیخود از خویش شده در صف مستان زده است
۶ بلبل از زخـم سـر خـار چـو اندیشـه نکـرد	زان سـرا پـرده خـود را بـه گلسـتان زده اسـت
۷ احمد از مسـتی خود چون‌که نمی‌آرد هوش	چنـد رطلـی زکـف پیـر خمسـتان زده اسـت

(رمل مثمن مخبون محذوف) فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن

ردیف: تکرار«زده است» درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: مستان، پرستان و... .

حرف روی: حرف(ت) در مستان و پرستان و... .

۱ـ چشم شوخ: ترکیب وصفی، چشم فتنه انگیز، افسونگر، بی حیا و دریده (دهخدا).

چو چشم شوخ او فرهاد را دید   به دستش دشنه‌ی پولاد را دید

(نظامی، خسرو شیرین، بخش: ۶۰)

ره مستان: اضافه تعلقی و«ره مستان زدن» کنایه است از راه بدر کردن باده خواران، از خود بیخود کردن مستان.

شورش در جگر انداختن: کنایه از پریشان خاطر و آشفته دل کردن.

در «چشم شوخ» و «جگر شمع »کاربرد آرایه سنت ادبی به نظر می‌آید.

معنی: چشم افسونگر و بی حیای تو که از شدت مستی، مستان را از خود بیخود کرده، دل میخواران را نیز آشفته و پریشان خاطر کرده است.

۲ ـ بین «پروانه، شمع و شبستان» مراعات نظیر وجود دارد.

شبستان: حرمسرا (دهخدا).

«شمع شبستان»: اضافه‌تعلقی-تخصیصی. و کنایه از معشوق و در اصطلاح عرفان اشارت از پر نور الهی است که می‌سوزاند دل سالک بر او به اطوار می‌نماید (دهخدا).

جگر شمع: استعاره بالکنایه از دل عاشق.

معنی: شمع چه می‌داند که عشق و سوزش دل پروانه چیست در حالیکه آن آتشی است که شمع شبستان در دل پروانه زده است.

۳ ـ گم شدن: کنایه از عاشق شدن.

مرغ شبخوان: بلبل، عندلیب (دهخدا) ترکیب وصفی؛ شبخوان صفت فاعل مرکب مرخم .

بین «مرغ شبخوان »و «باغ »و «گلستان »مراعات نظیر دیده می‌شود.

در باغ و گلستان نشان زدن: کنایه از تصاحب شدن باغ.

معنی: از ناله‌های من دلشده و بلبل عاشق که با ناله هایش باغ و گلستان را تصاحب کرده است نشانی از ناله‌های من دلشده نیز داده است.

۴ ـ دل سوخته: ترکیب وصفی ،کنایه از دل عاشق و شیدا.

عشاق: عاشقان، شیفتگان (دهخدا).

ناله‌ی عشاق: اضافه تعلقی

در مصرع دوم بین کلمات «نداء، سحر، بلبل، بستان »مراعات نظیر دیده می‌شود.

معنی: هر نوا و ناله‌ای که سحرگاهان بلبل در گلزارها سر می‌دهد گواهی از ناله‌ی عاشق دل‌سوخته و شیدا می‌باشد.

۵ ـ ساغر: پیاله شراب، مجازاً مطلق شراب و نزد صوفیه، به معنی چیزی که در وی مشاهده‌ی انوار غیبی و ادراک معانی کنند. و به معنی دل عارف هم آمده و گاهی از او سکر و شوق مراد دارند (دهخدا).

لب میگون: لب سرخ رنگ (همان) تشبیه بلیغ، کاربرد آرایه سنت ادبی به نظر می‌آید.

بیچاره دلم: ترکیب وصفی مقلوب، آرایه تجرید بکار رفته‌است.

معنی: دل بیچارهٔ من؛ از زمانی‌که از لب سرخگون معشوق شرابی چشیده از خود بیخود شده و در صف و جرگه عاشقان مست قرار گرفته‌است.

۶ ـ اندیشه کردن: ترسیدن، بیم داشتن (دهخدا).

ز روز گذر کردن اندیشه کردن   پرستیدن دادگر پیشه کن

(شاهنامه، داستان سیاوش)

سراپرده زدن: خیمه و خرگاه زدن (دهخدا) کنایه از اطراق نمودن.

معنی: بلبل به خاطر اینکه ترسی از زخمی شدنش از خار ندارد خیمه برگلزار زده است.

۷ ـ رطل: پیمانه، پیاله‌ی شراب (دهخدا).

بودنی بود می بیار اکنون   رطل پرکن مگوی بیش سخون

(رودکی، پاره:۲۲)

خمستان [خُ] خُم خانه، خانه‌ی خمار که آنجا خم‌ها بر زمین فرو برده باشند و آن را خمخانه و خمکده نیز گویند (دهخدا).

پیر خمستان: اضافه تعلقی، مرشد یا پیر میکده.

کف: مجازاً دست.

پیر: سالخورده، و دراصطلاح صوفیان، انسان کامل که استکمال کرده باشد فاء فقر را وآن نهایت ادراک حقایق است(گوهرین، سید صادق،۳۵۷/۲) در اندیشه احمد جام پیر کسی است که سیرت پیامبران را داشته باشد و به چنین کسی شاید بتوان اقتدا کرد، همان طور که پیامبر(ص) فرموده است:«الشیخ فی قومه کالنبی فی امته»پیران درمیان هرقومی پیامبران آن قومند.(جامی، نامقی،۱۳۶۸: ۷۳)

معنی: احمد جام، از مستی خود به این خاطر به هوش نمی‌آید که چند پیاله‌ی شراب از دست پیر میکده خورده‌است.

(۱۰۰)

جمال لایزالی طلعت ماست

۱	جمـــال لایزالـــی طلعـــت ماســـت	ردای کبریـــــائی صــــــورت ماســــت
۲	بــه هــر جــا هســت نقــش کبربــائیش	جمــــال بــــا کمــــالش طلعــــت ماســــت
۳	بـــه هـــر بـــاغی تماشـــای رخ اوســـت	کـــه در هـــر بـــاغ ســـرو قامـــت ماســـت
۴	بـــه هـــر ذره نمـــودار اســـت ظـــاهر	بـــه هـــر شـــکلی هویـــدا کســـوت ماســـت
۵	اگـــر چشـــم خـــدا بـــین را گشـــائی	بینـــــی در دو عـــــالم رویـــــت ماســـــت
۶	چـــرا عاشـــق نگـــردد روح قدســـی	کـــه انـــدر روی خوبـــان زینـــت ماســـت
۷	ز راز احمـــدی کـــس را خبـــر نیســـت	کـــه آن جانـــان و جـــان در خلـــوت ماســـت

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن فعولن

ردیف: تکرار« ماست »در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: طلعت، صورت و... .

حرف روی: حرف (ت)در طلعت، صورت و... .

۱ـ جمال: خوبی صورت و سیرت، خوش صورتی (دهخدا).

در اصطلاح صوفیه عبارت است از الهام غیبی که بر دل سالک وارد نشود و نیز به معنی اظهار کمال معشوق از عشق و طلب عاشق آید.... (همان).

لایزال: ابدی، پایدار (ف. معین).

ردا: بالا پوش، عبا و خرقه (دهخدا).

کبریایی: صفت نسبی منسوب به کبریا به معنی عظمت خداوندی (همان).

معنی:جمال و چهره ما تجلّی جمال الهی است و صورت و ظاهر ما ردائی بر عظمت حق‌تعالی است.

۲ ـ معنی: خداوند در همه جا هست و جمالش در برابر دل ما در حال تجلّی هست.

۳ ـ سر و قامت: تشبیه بلیغ، استعاره از قامت موزون.

معنی: در هر باغی و گلزاری جلوۀ او تماشایی است چراکه در هر گلزار قامت چون سرو ما وجود دارد.

۴ ـ کسوت: رخت، لباس و جامعه و به معنی حیات و زنده کردن نیز بکار رفته‌است (دهخدا).

معنی: در هر ذره‌ای جلوۀ معشوق نمودار و در تجلی است.

۵ ـ چشم خدابین، صفت فاعلی، ترکیب وصفی، مجازاً چشم بصیر.

معنی: اگر چشم حقیقت بین و بصیر داشته باشی در هر دو جهان حقیقت ما را رویت می‌کنی.

۶ ـ قدسی: روحانی (دهخدا) صفت نسبی.

روحی قدسی: ترکیب وصفی، روح فرشتگی مقابل روح حیوانی . بگفته‌ی امام غزالی از مراتب ارواح نوار نیز بشریه است و آن روحی نبوی که پیغمبران و بعضی از اولیا بدان مختص می‌شوند و لوایح غیبی و احکام آخرت و قسمتی از معارف ملکوت آسمان‌ها و زمین بلکه معارف ربانی که روحی عقلی و فکری از رسیدن بدانها قاصرند در آن تجلّی می‌کنند (دهخدا).

معنی: کسی که روح فرشتگی و خدایی دارد چرا عاشق نشود چونکه زینت وجودی ما در رخ خوبان و خوبیها هویداست.

۷ـ معنی: از اسرار درونی احمد جام، کسی با خبر نیست چون‌که در آن خلوت نشینی رازهایی از عاشق و معشوق وجود دارد..

(۱۰۱)

از قصه جمال تو هر سو حکایتی ست

۱	از قصۀ جمال تـو هـر سـو حکـایتی ست	از نکتـــه دهـــان تـــو هـــر دم روایتـــی ســـت
۲	وصــف دهان تنگ تو گفتن نه حدّ ماسـت	لــیکن بــه هــر زبــان ز دهانـت حکـایتی سـت
۳	جـز چشــم عشــق را نبـود حـدّ و غـایتی	هر چیز را که هســـت در او حد و غایتی ســـت
۴	گفتم که جان من ز فراقت به لب رســـید	گفتــا بـــه عشـــق دادن جانــت هــدایتی ســت
۵	بختم نه آن کنـد کـه شـود وصـل روزیـم	ما را ز بخت خویش به هرکس شــکایتی ســت
۶	از غایـت جمـال تـو منـزل نشـان نشسـت	هر جا که در کـلام حـق از حسـن آیتـی اسـت
۷	احمد زدوسـت چنـد شـکایت کنـی مـدام	کــز دوســت از بــرای تــو هــر دم عنــایتی ســت

(مضارع مثمن مکفوف محذوف) مفعول فاعلاتُ مفاعیل فاعلن

ردیف: تکرار«است »درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: حکایتی، روایتی و... .

حرف روی: حرف (ت) در حکایت و روایت و... .

۱ـ نکته‌ی دهان: تشبیه بلیغ، دهان معشوق را در گردی به نقطه تشبیه کرده است.

«نکته بودن دهان »؛می‌تواند کنایه از موزون بودن آن نیز باشد.

معنی: از وصف جمال و زیبایی تو هر لحظه حکایت و صحبتی است و از زیبایی و موزون بودن دهانت هر لحظه و هر جا ذکر و گفتگوهایی است.

۲- دهان تنگ: ترکیب وصفی و می‌تواند کنایه از موزون بودن دهان باشد.

بین «دهان و دهانت» جنان ناقص افزایشی وجود دارد.

معنی: توصیف دهان دایره وار و موزون‌تر تو بالاتر از حدّ ماست اما در هر زبانی حکایتی و توصیفی از دهانت جاری است.

۳- چشم عشق: اضافه تعلقی، تشبیه بلیغ بکار رفته‌است.

معنی: برای توصیف هر چیزی حد و اندازه‌ای لازم است توصیف چشم در راه عشق، حد و اندازه ندارد.

۴-بیت به شیوه سوال وجواب تقریر شده است .

فراق: جدایی، دوری (دهخدا) در اصطلاح صوفیه مقام غیبت است که از وحدت محجوب باشد که اگر یک لمحه عاشق از معشوق خود جدا شود آن فراق صد ساله است.

جان به لب رسیدن: کنایه از رمق آخر و مردن می‌باشد.

معنی: گفتم از شدت رنج و عذاب جدایی و فراقت تو روح از بدنم جدا شد گفت جان دادنت در راه عشق خود هدایت الهی است.

۵- معنی: بخت و اقبال کمکم نمی‌کند که وصال معشوق روزی من باشد (به وصال معشوق برسم) بنابراین که ما از دست این بخت بد به هرکسی شاکی هستیم.

۶- معنی: هر جا که در کلام الله از زیبایی، نشان و آیتی وجود دارد منظور و هدف زیبایی بی‌حدّ و اندازه‌ی توست (زیبایی بی‌حد و اندازه‌ی تو در ذهن و نظر می‌آید).

۷- معنی ای‌احمد جام، از دوست دائمی چرا گله و شکایت داری در حالیکه دوست، عنایت و توجهی خاص به تو دارد.

(۱۰۲)

هر دو عالم اندرون خرقه‌ی چرمین ماست

۱ هـر دو عـالم انـدرون خرقـهٔ چـرمین ماسـت | نـور قدسـی تافتـه از جبّـهٔ پشـمین ماسـت
۲ از پـلاس چـرم مـا را معنـی دیگـر نمـود | معنـی صـورت نگـر در خرقـهٔ چـرمین ماست
۳ در ازل انـدر گلـم تخمیـر عشـقش کـرده‌انـد | زان نَفَختُ فیه من روحی همه در طین ماسـت
۴ عشـقبازی جـانگـدازی رنـدی و آشـفتگی | این همـه آئـین و اسلام و شـعار دیـن ماست
۵ معنی و صـورت همـی بیـنم بـه لـوح کائنـات | آری این معنی همه در دیده حق بین ماسـت
۶ تـا چـه بازیهـا همـی آرد بـرون آن شـاه مـا | او نکـو دانـد چهـا در مهـرهٔ فـرزین ماسـت
۷ احمـد از اسـرار الانسـان سـّری سـالها | می‌بگوید چون نگویم کاین همه آئین ماسـت

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار«ماست»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: چرمین، پشمین و... .

حرف روی: حرف (م) در چرمین، پشمین و... .

۱ـ خرقه: جبّه درویشان (ف. معین).

خرقه‌ی چرمین: ترکیب اضافی(اضافه غیرتعلقی) جبّه‌ای ازجنس چرم.

تافته: برافروخته، روشن، پرتو انداخته (دهخدا).

جبه: پیراهن، لباسی بلند که درویشان پوشند.

جبه پشمین: ترکیب اضافی جبه ای از جنس پشم.

معنی: اسرار هر دو جهان زیر این خرقه درویشی ماست نور الهی و روحانی بر افروخته شده از این لباسی درویشی ماست.

۲- پلاس: پشمینه ستبر که درویشان پوشند، گلیم (دهخدا).

معنی: معانی عالمی دیگر در این لباس درویشی ما نهفته است و این معانی ظاهری همان ظاهر لباس درویش است.

۳- تلمیح دارد به آفرینش انسان که خدا می‌فرماید « فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي» (قرآن۱۵/۲۹) در گِل آدم از روح خود دمیدم.

معنی: در زمان بی آغاز (خلقت آفرینش) عشق را با گل من سرشته‌اند و به همین خاطر کلام گهربار «نفحت...» (دمیدم در آن از روح خودم) در ذات و آفرینش ما هست.

۴- رندی: در تصوف، کسی‌که باطنش سالم‌تر از ظاهرش باشد (ف. معین) زیرکی، هوشمندی (دهخدا) در اصطلاح متصوفان و عرفا به معنی کسی است که جمیع کثرات و تعینات و خوبی ظاهری و امکانی و صفات و اعیان را از خود دور کرده و سرافراز عالم و آدم است که مرتبت هیچ مخلوقی به مرتبت رفیع او نمی‌رسد (شرح گلشن راز چ کیوان سمیعی ص ۶۲۰).

معنی: همهٔ این عاشقی‌ها، جان نثاری‌ها و هوشمندی و پریشانی‌ها جزء دین و مذهب و شعار دینی ماست.

۵- دیده‌ی حق بین: ترکیب وصفی، مجازاً چشم بصیرت.

معنی: در چهره آفرینش هم ظاهر و هم باطن را می‌بینیم به یقین اینها در سایه دارا بودن چشم بصیرت بین می‌باشد.

۶- مهره فرزین: وزیر شاه در شطرنج.

معنی: بازی‌هایی که شاه مهره از خود انجام می‌دهد او می‌داند که مهره وزیر چه بازی‌هایی را در سر می‌پرورد.

۷ ـ شاید این بیت تلمیح است به بیت شعر منتسب به علی (ع):

« اَتَزعَمُ اَنَّکَ جِرمٌ صَغِیرٌ وَفِیکَ انطَوَی العَالَمُ الاَکبَرُ » (دیوان امیرالمؤمنین، حسین بن معین‌الدین میبدی، ص۱۷۵، ۱۴۱۱ق)

معنی: احمد جام، از اسرار عبارت «الانسان سری» سال‌هاست که رموزی را آشکار میکند. اگرنگوید چکار کند چون فاش کردن اسرار جزء آیین و سیرت ماست.

(۱۰۳)

ای تویی مقصود کل کاینات

۱	ای تویی مقصود کل کاینات	ذات تو موجود در جمله صفاست
۲	نیست جز ذات صفاتت در جهان	نیست هرگز بی‌صفاتت هیچ ذات
۳	آمده در صورت آدم پدید	اهل معنی راست واضح این نکات
۴	گر بدانی خویش را در اصل کار	بر تو گردد آشکارا واردات
۵	در همه اشیا حقیقت را بدان	زانکه مشهودست در هر شاهدات
۶	اندرین کثرت همه وحدت نگر	تا شود آسان بتو هر مشکلات
۷	در حقیقت مطلقاً احمد حق هست	ای توئی مقصود کل کاینات

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

۱ ـ کلمات قافیه: کاینات، صفات و... .

حرف روی: حرف (ت) در کاینات، صفات و... .

به نظر می‌رسد مصرع اول تلمیح دارد به حدیث قدسی «لولاک لما خلقتُ الا فلاک» اگر تو نبودی افلاک را نمی‌آفریدم. (مثنوی مولوی، دفتر ۵، بخش۱۱۵).

معنی: تو مقصود و هدف آفرینش هستی تمام صفات الهی در ذات تو مشهود است.

۲ ـ معنی: هیچ صفاتی غیر از صفات ذاتی تو در جهان موجود نیست و بدون موجودیت صفات تو چیزی در جهان موجود نیست.

۳ ـ معنی: تجلّی صفات الهی است که در هیأت انسان پدید آمده است اهل دل و عارفان بوضوح و آشکارا این حقیقت را می‌دانند.

۴ ـ واردات: از نظر عرفانی آنچه در دل صوفی در آید از اموری که بر دیگران پوشیده است (دهخدا).

معنی: اگر هویت و حقیقت وجودی خود را بشناسی آشکارا واردات قلبی بر تو معلوم گردد.

۵ ـ معنی: در همهٔ اشیاء آفرینش حقیقت خلقت را می‌توانی ببینی بخاطر این که شواهد حضور حقیقت آشکارا پیداست.

۶ ـ کثرت: فراوانی و تعدّد موجودات عالم مقابل« وحدت»، یگانگی (دهخدا) در اصطلاح عرفا تجلّی ذات حق در مراتب اظهار اسماء و صفات و از این رو به لباس کثرت ملبس شود (ف. سجادی :۶۵۲).

۶-وحدت: یکی، عینیت واتحاد (دهخدا) در نزد عرفا؛ وجود حق ا ست یعنی آنکه واحد حقیقی ا ست و وجود اشـیا تجلی حق بصـورت اشـیاسـت وکثرت مراتب امور اعتباریند وازغایت تجدد فیض رحمانی، تعینات اکوانی نمودی دارند (ف. سجادی:۷۸۲) و در اصطلاح صوفیه عبارت است تعین اول که حقیقت محمّدیه (ص) اسـت و مرتبه قابلیات صـرف و آن را «برزخ کبری»نیز گویند و احدیت و واحدیت، طرفین اوست. احدیت به اعتبارات نسب و واحدیت به اعتبار ثبوت نسب و اعتبارات و اضافات (کشاف، از لطائف اللغات).

معنی: درعین تعدد وکثرت بینی آفرینش، باید به منشا وحدت آنها توجه داشته باشی تامشکلات بر توآسان شود.

۷ ـ معنی: ای کسی‌که تو هدف و مقصود خلقت هستی به تحقیق حق با احمد، می‌باشد.

ای دریغا که یار یارم نیست

۱ ای دریغا که یار یارم نیست   هیچ رحمی به روزگارم نیست
۲ دست و پائی همی زغم زفراق   دوستان دوست دوستدارم نیست
۳ سوخت از آتش فراق دلم   یک نظر بردل فگارم نیست
۴ گفتم ای دوستان مرحمتی   گفت این رسم در دیارم نیست
۵ مخلص و بی‌زرم ندارم زور   که بجز ناله‌های زارم نیست
۶ میخورم بادۀ فراق مدام   که از او حظ جز خمارم نیست
۷ جهد کردم و لیک سود نداشت   وندرین کار بسخت یارم نیست
۸ غم به جانم فرو گرفت تمام   ای دریغا که غمگسارم نیست
۹ شفقتی کن گدای کوی توام   چون بغیر تو شهریارم نیست
۱۰ بنده‌ام خواه لطف خواهی قهر   بخدا هیچ اختیارم نیست
۱۱ هیچوقتی دلت بمن نکشید   بر درت هیچوقت بارم نیست
۱۲ غرق دریای غم شده احمد   چکنم یار در کنارم نیست

(خفیف مسدس مخبون محذوف) فاعلاتن مفاعلن فعلن

ردیف: تکرار«نیست»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: کلمات یارم، روزگارم و... .

حرف روی: حرف (ر) در یارم، روزگارم و... .

۱-دریغا: افسوس (دهخدا) شبه جمله برای تأسف.

بین کلمات «یار و یارم »جناس ناقص افزایشی وجود دارد.

در مصرع دوم «م» آخر روزگارم ترقص ضمیر یا پرتاب ضمیر محسوب می‌شود.

معنی: افسوس که معشوق من معشوقی وفادار نیست در روزگار هیچ مروت و رحمی برایم وجود ندارد.

۲ ـ دست و پا زدن: کنایه از سعی و تقلا کردن.

بین «دست و پا »مراعات نظیر وجود دارد.

در مصرع دوم نیز آرایه تکرار بکار رفته‌است کلمه «دوست »به کرات تکرار شده‌است.

معنی: از هجر معشوق برای وصال سعی و تقلا می‌کنم افسوس دوستان، دوست و مهرورز معشوق نیستند.

۳ ـ سوختن دل در آتش فراق : کنایه از شدت بیقراری و رنج در هجر معشوق است.

«آتش فراق و فراق دل» هر دو ترکیب اضافی هستند.

دل فکار: مخفف دل افکار، ترکیب وصفی مجازاً دل رنجیده.

معنی: از هجر معشوق بسیار بی قرار و در رنج هستم به دل غمگین و افسرده من هیچ توجه نمی‌شود.

۴ ـ معنی: از دوستان طلب مرحمت و لطف کردم گفتند در دیار و مذهب ما چنین چیزی امکان ندارد

۵ ـ بین «مفلس و زر» مراعات نظیر وجود دارد.

مفلس و بی زر و زور بودن : کنایه از اوج تنگدستی و ناتوانی.

ناله های زار: گریه‌هایی که ازته دل باشد، ترکیب وصفی است.

معنی: من در نهایت فقر و ناتوانی زندگی می‌گذرانم که دائماً کارم ناله و زاری است.

۶- باده‌ی فراق: ترکیب اضافی (اضافه تخصیصی).

حَظّ: بهره و نصیب (دهخدا).

خماربودن: شراب زده بودن، رنجی که پس‌از رفتن کیف‌شراب و جزء آن حاصل‌شود (دهخدا).

معنی: دائما شراب هجر سر می‌کشم و لذتی غیر از خماری به من عاید نمی‌شود.

۷ ـ معنی: برای خروج از این وضع بسیار تلاش کردم اما فایده‌ای نداشت چون در این کار اقبال با من یار نبود.

۸ ـ معنی: غم و غصه تمام وجودم را فرا گرفته‌است افسوس که هیچ غمخواری هم ندارم.

۹ ـ شفقت: رأفت و عطوفت (دهخدا).

معنی: ای معشوق من، رأفت و رحمی بر این گدای کویت داشته باش (عاشق و محبّ تو هستم) چون من سالار و سروری غیر از تو ندارم.

۱۰ ـ در مصرع اول صنعت تسویه وجود داردکه «خواهی » دوم به قرینه ی معنوی حذف شده‌است.

معنی: خواه لطف داشته باشی و خواه بر من غضب بکنی به هر حال من بنده صدیق توام و بخدا از خود هیچ اختیاری ندارم.

۱۱ ـ بار: اجازه و رخصت(دهخدا).

معنی: هیچ زمان مرا بسویت جذب نکردی و هیچ وقت من اجازه و رخصت حضور تو را نداشتم.

۱۲ ـ دریای غم: ترکیب اضافی و مراد اوج و نهایت غم و اندوه است.

در بیت حسن تعلیل نیز بکار رفته‌است و آرایه حسن ختام نیز به نظر می‌آید.

معنی: احمد جام، سراسر در غم و اندوه است چاره‌ای هم ندارد چون معشوق کنارش نیست.

(۱۰۵)

ای دل وفا و عهد زاهل وفا گذشت

۱ ای دل وفا و عهد زاهل وفا گذشت   نام وفا زصحبت اهل صفا گذشت

۲ از درد و غم بمیر وزکس مرهمی مجوی	زیــرا کــه درد و محنــت مــا را تنهــا گذشــت
۳ از سوز دل چو سوخته شد خرمن سپهر	آه دلـــم زپـــردهٔ ایـــن نُـــه ســـما گذشـــت
۴ ایــن درد را دوا بــه صــبوری تــوان گزیــد	چــون صــبر نیســت طاقــت مــا از دوا گذشــت
۵ ای دل دوای درد هـــم ازدرد مـــی‌طلـــب	درمــان چــو درد گشــت عــذاب و بــلا گذشــت
۶ تیــغ بــلا بفــرق مــن آمــد زدســت هجــر	کــارم بــه جــان رســید امیــد از شــفا گذشــت
۷ ســیلاب غــم زمــوج بــلا بــر ســرم رســید	طوفــان محنـــت اســت کـــه بـــر آشناگذشـــت
۸ احمـــد وفـــا مجـــوی زیـــاران بـــی وفـــا	مهــر و وفــا چــو از همــه اهــل صــفا گذشــت

(مضارع اخرب مکفوف مخذوف) مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن

ردیف: تکرار«گذشت»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: وفا، صفا و... .

حرف روی: حرف (الف) در وفا و صفا ... .

۱ـ بین کلمات وفا و صفا جناس ناقص اختلافی وجود دارد.

گذشت: سپری شد، تمام و قطع شد (دهخدا).

در مصرع اول آرایه تجرید نیز بکار رفته‌است.

معنی: ای دل دیگر از انتظار وفا و وفا به عهد از اهل وفا تمام شد حتی اسم وفاداری از مصاحبت اهل دل و صفا سپری شد.

۲ ـ معنی: از شدت درد و غم و اندوه بمیر اما از کسی انتظار دارو و مرهم نداشته باش زیرا که در دو غم، از حدو نصاب عبور کرد.

۳ ـ خرمن سپهر: تشبیه بلیغ، آسمان گسترده.

پرده: مجازاً آسمان؛ فلک.

نه سما: مجازاً نه طبقه آسمان، آسمان نهم.

معنی: از سوز و آه دل من فلک نابود شد تأثیر آه دلم از سقف نهم نیز گذشت.

۴ ـ مابین «درد و دارو و صبر و طاقت »مراعات نظیر بکار رفته‌است.

معنی: تنها داروی این درد صبر وشکیبایی است چون در ما صبر نیست پس تحمل ما نیز از درمان و دوا نیز فراتر رفت.

۵ ـ معنی: ای دل، علاج درد را باید در خود درد جستجو کنی چون درد خود دوا گردد عذاب و بلا نیز تمام شود.

۶ ـ تیغ بلا: اضافه تعلقی، تشبیه بلیغ.

دست هجر: استعاره با الکنایه.

فرق سر: مجازاً مطلق سر.

کار به جان رسیدن : کنایه از مردن و جان را فدا کردن.

معنی: بلا مانند شمشیری بود که بر سر من آمد از هجران دوست دیگر طاقتم تمام شد دیگر با مرگ روبرو هستم و دیگر امیدی به شفا یافتن ندارم.

۷ ـ سیلاب غم: ترکیب اضافی، استعاره مکنیه.

موج بلا: ترکیب اضافی، استعاره مکنیه یا بالکنایه.

طوفان محنت: ترکیب اضافی، استعاره مکنیه.

معنی: غم و اندوه مانند سیلی از بلا بر سرم فرو ریخت و یا مانند طوفانی است که من آشنا را در برگرفته‌است.

۸ ـ معنی: ای‌احمد جام، از اصحاب بی وفا و بی عهد انتظار وفا نداشته باش چون مهر و وفاداری دیگر از اهل صفا نیز تمام شده‌است.

(۱۰۶)

آن تیر جگر سوز چو در سینه رسیده است

۱	آن تیر جگر سوز چو در سینه رسیده است	خوناب دلم از طرف دیده چکیده است
۲	حال دل بیچاره خود را به که گویم	کز محنت و اندوه چها رنج کشیده است
۳	دل سوخته گشته است از این شعله که برخاست	همچون دل من خسته در این دهرکه دیده‌است
۴	در دهر بجز زهر نصیب دل ما نیست	کاول دل ما تمزده این زهر چشیده است
۵	احمد نتوان گفت غم خویش به یاران	بیگانه کجا درخور این گفت و شنیده است

(هرج مثمن اخرب مکفوف محذوف) مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن

ردیف: تکرار«است»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: رسیده، چکیده و... .

حرف روی: حرف (د) در رسیده و چکیده و... .

۱ـ تیر جگر سوز: ترکیب اضافی، تیر جانکاه و کشنده.

خوناب دل: ترکیب اضافی (اضافه‌ی تعلقی).

خون دل: دل خونین. خون روان شده از دل، اینجا اشک چشم مد نظر است.

بین «تیر و سینه »مراعات نظیر وجود دارد.

معنی: آن تیر جگر سوز (غم و اندوه) وقتی وارد سینه شد اشکی خونین دل از چشمانم سرازیر شد.

۲ ـ معنی: وضع و حال دل خود را با که در میان بگذارم که از غم و اندوه چه مصیبت هایی دیده است.

۳ ـ شعله: استعاره مصرحه، شعله ناشی از عشق.

معنی: غم و اندوه مانند شعله‌ای مهیب است که موجب سوزش دل شده‌است در این دنیا هیچ کس دلی سوخته و خسته و مجروح چون دل من ندیده است.

۴ ـ معنی: در این روزگار، غم و اندوه که مانند زهر است نصیب دل ما شده‌است و دل غمدیده و ماتم زده‌ی ما از اول این زهر را چشیده است.

۵ ـ معنی: ای‌احمد جام، نمی‌توان غم خود را با دوستان گفت چراکه آنان نیز با این غم و اندوه بیگانه هستند و در خور و شأن گفتگو نیستند.

(۱۰۷)

با درد بمیر چون دوا نیست

۱	با درد بمیر چون دوا نیست	با درد بساز چون شفا نیست
۲	مرغ دل ما اسیر درد است	یک لحظه زدام غم رها نیست
۳	غرقاب شدم زاشک خونین	افسوس که هیچ آشنا نیست
۴	بیچاره طبیب گشت عاجز	زین درد که قابل دوا نیست
۵	گفتند دواست بس به عالم	گفتم چکنم نصیب ما نیست
۶	هر روز و شبم رود به تیمار	شام و سحرم زغم جدا نیست
۷	کس چون مستمند مسکین	دیده‌است کسی‌که مبتلا نیست
۸	چون رسم مروت از جهان رفت	در هر که نگه کنی وفا نیست
۹	ما خود زحیات سیر گشتیم	در دیر فنا بجز بقا نیست
۱۰	این قصه و درد با که گویم	کس محرم رازهای ما نیست
۱۱	مردیم در این فراق و اندوه	در رنج و بلا چو انتها نیست
۱۲	چون دید حکیم طالع من	فرمود به بسخت این ذکا نیست
۱۳	بیهوده مدان تو آه عاشق	آه دل عاشقان هبا نیست
۱۴	یا رب شب من سحر ندارد	این صبح مرا دمی ضیا نیست
۱۵	این درد مرا به وی که گوید	چون محرم راز ما صبا نیست
۱۶	این بیخ وجود ما بر افتاد	در شاخ وجود ما نما نیست

۱۷	هــر چنــد بــه غــم ســپر گــرفتیم	ایـــن تیـــر بـــلا زمـــا خطـــا نیســـت
۱۸	تــن ده بــه قضــا و بــاش خرســند	دانـــی کـــه ســتیزه بـــا قضـــا نیســـت
۱۹	گــــر لطـــف و کــــرم امیــــدواری	ایـــن جـــز بـــه عطـــای پادشـــا نیســـت
۲۰	شـــاهی کـــه دو کـــون بنـــدهٔ اوســـت	در جملـــه جهـــان جـــز او خـــدا نیســـت
۲۱	از غیـــــر خـــــدای شـــــو مبـــــرّا	چـــون شـــرک بـــه ذات او روا نیســـت
۲۲	خـــواهم کـــه زخلـــق گوشـــه گیـــرم	در صـــحبت خلـــق جـــز وفـــا نیســـت
۲۳	هســـتیم بـــه کـــوه و دشـــت و صـــحرا	چـــون مـــرد خـــدای بـــی بـــلا نیســـت
۲۴	ایـــام بـــه کـــام دشـــمنان اســـت	کـــس را ســـر دوســـتی بمـــا نیســـت
۲۵	ســیلاب شــدهاســت اشــک خــونین	لـــیکن بـــر دوســـت مـــاجرا نیســـت
۲۶	مـــا را بـــه همـــه بـــلا پنـــاهی	جـــز حضـــرت پـــاک کبریـــا نیســـت
۲۷	احمـــد تـــو بـــدان کـــه در دو عـــالم	جـــز فضـــل خـــدای رهنمـــا نیســـت

(هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف).

ردیف: تکرار«نیست»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: دوا، شفا و... .

حرف روی: حرف (الف) در دوا، شفا و... .

۱ـ بین «درد و دوا و شفا »مراعات نظیر وجود دارد.

معنی: از شدت دردباید مرد؛ جایی که دوا و شفا وجود ندارد با ید با درد موافق باشی.

۲ ـ « مرغ دل و دام »غم هر دو تشبیه بلیغ هستند.

معنی: دل، مانند مرغی است که اسیر درد و غم است و حتی یک لحظه هم از غم و اندوه که مانند دامی آن را احاطه کرده آزادی ندارد.

۳ ـ غرقاب: غرق + آب، آب‌عمیق را گویندکه نقیض‌پایاب است، جای غرق شدن (ف. معین).

از شدت گریه و ریزش اشک های خونین، چشمانم غرق در آب شد افسوس که هیچ آشنا و دوستی وجود ندارد.

۴ ـ بین «طبیب، درد و دوا »تناسب وجود دارد.

معنی: از این درد لاعلاجی که من دارم طبیب هم عاجز ماند.

۵ ـ معنی: می‌گویند که دوا و علاج و دارو به عالم بسیار است افسوس که هیچکدام نصیب و بهره تن من نیست.

۶ ـ تیمار: غم و غمخواری (ف. معین).

بین «شام و سحر» آرایۀ تضادوجود دارد.

معنی: شب و روزم غم و غمخواری شده و هیچ وقت از غم و اندوه جدا نیستم.

۷ ـ معنی: آیا کس بیچاره و دردمند مانند من مبتلا به غم و اندوه ، دیده است

۸ ـ معنی: چون رسم و عادت جوانمردی در دنیا منسوخ شد دیگر به هر که نگاه می‌کنی اثری از وفا وجود ندارد.

۹ ـ دیر فنا: کنایه از دنیا ،دنیای فانی.

فنا: نابودی (ف. معین) ودر اصطلاح تصوف، زوال شعور سالک است بر اثر استیلای ظهور حق بر باطن وی و نیز به معنای سقوط و زوال اوصاف مذموم در مقابل بقاء که وجود و پدید آمدن اوصاف محمود است...(دهخدا)

بقا: ضد فنا، ثبات و پایداری و همیشگی(دهخدا). و در اصطلاح تصوف عبارت است بدایت سیر فی الله، یعنی از آنکه بعد از فنا از خود خود را باقی بحق دیده و از حق به جهت دعوت از اسمای متفرقه که موجب تفرقه و کثرات است بجانب خلق جهت ارشاد آمده و او انسان کاملی است که باقی به عشق است (ف. سجادی: ۱۹۸).

معنی: ما از زندگی در دنیای فناپذیر خسته شدیم پس با فنا شدنمان می‌توانیم به بقا و زندگی جاوید برسیم.(اشاره به مقام فناء فی الله دارد).

۱۰ـ در بیت اسلوب معادله وجود دارد.

معنی: حکایت زندگی و درد ناشی از هجر خود را با که در میان بگذارم چون راز داری نمی بینم که سر خود با او در میان بگذارم.

۱۱ـ معنی: در فراق و اندوه دوست، نیست و نابود شدیم چونکه پایانی برای این رنج و مصیبت وجود ندارد.

۱۲ ـ حکیم: طبیب (ف. معین)

ذکا: هوشمندی، هوشیاری، ذکاوت (دهخدا)

معنی: وقتی طبیب و دانش پژوه به طالع من نگاه کرد. فرمود: این هوشیار نیست.

۱۳ـ هبا: غبار، خوار و ذلیل و حقیر (دهخدا)

معنی: تو آه دل عاشقان را بیهوده و عبث مدان و آه دل ما خوار و ذلیل نیز نیست.

۱۴ ـ ضیا: روشنی (دهخدا) بین« شب و صبح »تضاد و «صبح و ضیا »آرایه مراعات نظیر وجود دارد.

معنی: ای خدا شب و تاریکی شب من آنقدر طولانی است که به صبح نمی‌رسد و حتی صبح شب من نیز روشنی ندارد

۱۵ ـ بین «بیخ و شاخه» مراعات نظیر وجود دارد.

«بیخ وجود و شاخ وجود »هر دو ترکیب اضافی هستند.

افتادن بیخ وجود : کنایه از نیست و نابود شدن.

معنی: ما حقیقتاً نیست و نابود شدیم و در وجود و جسم ما بالندگی و رشدی ظاهری باقی نماند.

۱۶ ـ به غم سپر گرفتن: کنایه از مقاومت در برابر غم و اندوه.

معنی: هر چند در مقابل غم و اندوه مقاومت نشان دادیم اما این تیر بلا مستقیم ما را نشانه گرفته‌است.

۱۷ ـ قضا: سرنوشت، تقدیر و حکم الهی (ف. معین).

معنی: در برابر قضای الهی تسلیم و راضی باش و بدان که هیچ کس نمی‌تواند با قضای الهی مبارزه و ستیز نماید.

۱۸- معنی: اگر لطف و کرم و احسان خداوند امیدوار هستی بدان که این جز از بخشش و عطا پروردگار نیست.

۱۹- در جهان: مجازاً مخلوقات دو جهان (مجاز کل از جز).

معنی: پادشاهی و مالکی که مخلوقات دو جهان بنده و غلام اوست و در کل‌هستی‌خدایی جز او نیست .

۲۰- معنی: از غیر خدا بطور کلی پاک و دورشو چونکه شرک ورزیدن به ذات خداوندی شایسته نیست.

۲۱- معنی: تصمیم دارم گوشه‌نشینی اختیار کنم چون در مصاحبت‌مردم جز حیله و نیرنگ چیزی نمی‌بینم.

۲۳- بین «کوه و دشت و صحرا »مراعات نظیر وجود دارد.

معنی: ما دائماً در کوه و دشت و صحرا حیران و سرگشته هستیم چون درجهان عارفی بی بلا آسوده خاطر وجود ندارد.

۲۴- معنی: گذر روزگار وفق مراد دشمنان ماست هیچکس علاقه‌ای برای دوست شدن با ما را ندارد.

۲۵- معنی: اشک چشمان مانند سیلاب در جریان است اما اینها برای دوست عجیب حساب نمی‌شود.

۲۶- معنی: در همه بلاها ما پناهگاهی بجز پیشگاه بزرگ حضرت باری تعالی را نداریم.

۲۷- ای‌احمد جام، بدان که در دو دنیا راهنما و هدایت کننده‌ای بجز فضل و احسان خداوند وجود ندارد.

بازم نظر فتاد به جائی که مشکل است

۱	بازم نظر فتاد بـه جـائی کـه مشـکل اسـت	جـانم زدسـت رفـت نـدانم چـه حاصـل اسـت
۲	بـی صـبر و بـی قـرار نـه آرام و نـه سـکون	نــه دل بدســت مــا و نــه آرام در دل اســت
۳	گفــتن نمــی تــوان و نهفــتن نمــی‌تــوان	والله کــه آرزوی دلــم ســخت مشــکل اســت
۴	گفــتم حــذر نمــایم از صــحبت بتــان	دل گفت دست چنـد زنـی پـای در گـل اسـت
۵	ای ســاربان مهــار مکــش اشــتر مــرا	یـار عزیـز و جـان و دل مـن بـه محمـل اسـت
۶	نــوش تــو ای طبیــب مــرا نیســت آرزو	بی دوسـت هر چه هسـت مرا زهر قاتل اسـت
۷	عمـر عزیـز آن کـه بـر آریـم بـا تـو دم	عمری که بی تـو مـی‌رود آن عمـرباطـل اسـت
۸	از غایـــت ظهـــور عیانســـت ذات او	احمد جمال دوسـت به چشـمت مقابل اسـت

(مضارع مثمن اخرب مکفوف محذوف) مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن

ردیف: تکرار«است»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: مشکل، حاصل... .

حرف روی: حرف (ل) در مشکل، حاصل و... .

۱ـ معنی: باز نگاه و نظرم به جایی افتاد که چشم برداشتن از آن مشکل است نیست و نابود شدم نمی‌دانم که بهره و نتیجه چیست.

۲ ـ معنی: بی صبر، ناآرام و بی‌طاقتم که آرامش ندارم، نه دل مطیع ماست و نه آرامشی در دل وجود دارد.

۳ ـ معنی: حالت دل را وصف‌کردن مشکل و پنهان کردنش نیز بسیار سخت است بخدا که نیل به آرزوهای دل نیز بسیار مشکل می‌باشد.

۴ ـ بتان جِ بت: زیبا رویان (دهخدا) استعاره مصرحه.

دست زدن: کنایه از تقلا کردن.

پای در گل بودن: کنایه از گرفتاری بسیار و سخت.

معنی: گفتم از مصاحبت زیبا رویان دوری کنم دل جواب داد زیاد دست و پا نزن (تقلا نکن) بسیار گرفتار شده‌ای و رهایی مشکل است.

۵ ـ مهار کشیدن اشتران: کنایه از توقف ناگهانی که موجب ناراحتی سواره‌ی شتران شود.

محمل: کجاوه (دهخدا).

معنی: ای ساربان مهارها را ناگهانی مکش که موجب ناراحتی سوارگان شود چون‌که معشوق ما که از جان عزیزتر است در محمل شتران می‌باشد.

۶- معنی: ای‌طبیب داروهای تو نیازی نیست چون بدون معشوق هر چیزی برایم چون زهری کشنده است.

۷- «عمر عزیز و عمر باطل» هر دو ترکیب وصفی هستند.

در بیت، آرایه اسلوب معادله وجود دارد.

معنی: آن دم و لحظه از عمر که با معشوق باشم عزیز و گرامی است و آن دم عمر بدون معشوق، باطل و بیهوده است.

۸ ـ معنی: از نهایت آشکار بودن معشوق ذات او نیز آشکار و نمایان است.

ای‌احمد جام، ذات باری تعالی آن چنان آشکارا در تجلّی و ظهور است گویی که دوست در مقابل چشمان تو قرار گرفته‌است.

(۱۰۹)

ای خالقی که مظهر ذات تو کاینات

۱	ای خـالقی کـه مظهـر ذات تـو کاینـات	در جملـــه صـــفات نمـــودار تـــو بـــه ذات
۲	مقصـود جملـه عـالم و آدم تـوئی و تـو	والله کـه غیـر نیسـت دریـن جملـه کاینـات
۳	در هـر چـه بنگـری تـو در ایـن عـالم فنـا	قـائم بـه ذات تُسـت ولـی بـا همـه صـفات
۴	دریـا و مـوج را تـو یکـی دان بهـر صـفت	احـول کجـا رسـد بـه سـرغور ایـن نکـات
۵	گـر آشـنای حضـرت حقـی بخـود ببـین	در خویشـتن نگـر کـه تـوئی مایـۀ حیـات
۶	اسرار حـق ببـین و بـدان در همـه جهـان	احمد تمام اوســت چه در موت و چه حیات

(مضارع مثمن اخرب مکفوف محذوف) مفعول فاعلاتُ مفاعیل فاعلن

کلمات قافیه: کاینات، بذات و... .

حرف روی: حرف (ت) در کاینات، بذات و... .

۱ـ معنی: ای خدایی که مخلوقات تجلّی ذات تو هستند در همه صفات و موصوفات ذات تو متجلّی است.

۲- تلمیح دارد به حدیث قدسی «لولاک لما خلقت الافلاک» (مناقب ابن شهر آشوب مازندرانی ص۲۱۷)

ای پیامبر اگر تو نبودی جهانیان را نمی‌آفریدم .

معنی: مقصود و هدف کل آفرینش انسان‌ها تو هستی بخدا که همه کاینات هدف و مقصودی غیر از تو ندارند.

۳- بیت تلمیح دارد به آیه‌ی شریفه« كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ » (قرآن ۵۵/۲۶) هرکه روی زمین است دستخوش مرگ وفناست وخدای باجلال وعظمت باقی میماند.

قائم به ذات : (صفت مرکب) آنکه یا آنچه هستی او بدوست،آنکه به خودی خودوجوددارد (دهخدا).

زیرنشین علمت کائنات ما به تو قائم چو تو قائم بذات

(نظامی، مخزن الاسرار، بخش۲)

معنی: همه مخلوقات عالم جز تو فناپذیر هستند تنها تو هستی که با صفات خود باقی و قائم به ذات هستی و محتاج به غیر نیستی.

بین «دریا و موج» تناسب وجود دارد .

احول: کژ چشم و کنایه از حلیه گری هم می‌تواند باشد (دهخدا).

غور: [غَ] عمق و مجازاً به معنی حقیقت و کنه چیزی «عرفت غور المسأله» حقیقت و کنه آن را دانستم (دهخدا).

معنی: دریا و موج هر دو صفت یکسان دارند اما انسان حلیه‌گر و کج بین نمی‌تواند به عمق این مطلب پی برد.

۵- معنی: این حقیقت را به خودی خود ببین اگر آشنای درگاه خداوندی هستی و به هستی خود بنگر چرا که تو اساس و ماده‌ی آفرینش هستی.

۶- رموز خداوندی را در همه هستی بنگر و بدان که احمد جام، هم در ظاهر و هم در باطن کل آن اسرار هستی می‌باشد.

(۱۱۰)

حکایتهای زلف او دراز است

۱ حکایتهـــــای زلـــــف او دراز اســـــت که تـــا در زیـــر هـــر مـــوئی چـــه راز اســـت

۲ بگفـــــتم راز زلـــــف بـــــاز جـــــویم بگفتـــــا قصـــــه زلفـــــم دراز اســـــت

۳ تـــــو را از آتـــــش نیســـــت ســـــوزی دل و جـــانم همیشـــه در گـــداز اســـت

۴ چـو چـنگم قامـت از چنـگ غمـش شـد نمـی‌دانـم در ایـن پـرده چـه سـاز اسـت

۵ مـــرا خواهـــد کشـــد خواهـــد نـــوازد کـــه آن دلـــدار دانـــم بـــی نیـــاز اســـت

۶ گـــدا را گـــر همـــه عـــالم ببخشـــند و لـــیکن همـــتش در حـــرص و آزاســـت

۷ ره عشـــق حقیقـــی احمـــد ایـــن اســـت بـــــه نـــــزد دیگـــران راه مجـــاز اســـت

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن فعولن

ردیف: تکرار«است»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: دراز، راز و... .

حرف روی: حرف (ز) در دراز و راز و... .

۱ـ زلف: موی سر، گیسو (دهخدا).

معنی: توصیف زلف و زیبایی‌های معشوق بسیار طولانی است تا بدانی که چه رازهایی در جزءجزء وجود معشوق نهفته است.

۲ ـ معنی: گفتم رموز زلف تو را دوباره جستجوکنم گفت زلف‌های من قصه‌ها و حکایت‌هایی دارد که قابل وصف و شمارش نیست.

۳ ـ معنی: تو از سوز و گداز آتش عشق من با خبر نیستی بطوریکه دل و روح و روانم با هم در سوز و گداز هستند.

۴ ـ بین« چنگ و پرده و ساز »مراعات نظیر وجود دارد.

چنگ: نام سازی است مشهور که سرآن خمیده است و تارها دارد(ف. آنندراج).

قامت چنگ: تشبیه بلیغ . ااضافه‌ی تشبیهی.

بین «چنگ و چنگ »جناس تام وجود دارد.

قامت از چنگ غمش شدن: کنایه از خم شدن قامت به شکل چنگ.

پرده: نوا، آهنگ (دهخدا).

معنی: مانند ساز چنگ خمیده هستم چونکه غم و اندوه مرا احاطه‌کرد ونمی‌دانم که چه سرنوشتی درانتظارم هست.

۵ ـ وجود آرایه تسویه در مصرع اول در خور توجه است.

معنی: معشوق من در اینکه مرا بکشد یا مورد نوازش و لطف قرار دهد مختاراست چراکه آن دلداری است که به هیچ چیز نیازمند و محتاج نیست.

۶- معنی: اگر کل هستی را به گدا ببخشند باز هم حرص و آزش بر همتش غلبه دارد.

۷- معنی: ای‌احمد جام، راه و طریق عشق واقعی همین است هر چند راه‌های دیگر پیش بعضی ها مجاز است.

(۱۱۱)

عاشقی و بینوائی کار ماست

۱	عاشقی و بینوائی کار ماست	بینوائی نیست گر او یار ماست
۲	رهبرعاشق در آمد در رهش	هر چه جز عشق است از آن عار ماست
۳	جان ما جان نیست او جان منست	جان و دل ایثار کردن کار ماست
۴	عشق اندر کوی جانان مشکل است	جان دهی در راه او پندار ماست
۵	کار ما عاشق است با کس کار نیست	هر چه عشق است آن انکار ماست
۶	دل زمسجد شد کنون در کوی دوست	کعبه و بتخانه بین هنجار ماست
۷	نیست چون احمددر این دوران کسی	مقصد ما عشق آن دلدار ماست

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار«است»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: کار، یار و... .

حرف روی: حرف (ر) در کار، یار و.... .

۱ـ بینوایی: تنگدستی، بیچارگی و محرومیت (دهخدا).

این بیت در غزل ۴۲۹ دیوان شمس با مضمون زیر اقتباس شده‌است.

عاشقی نه بی وفایی کار ماست　　　کار کار ماست چون او یار ماست

و همچنین در غزل ۱۷۲ دیوان شاه نعمت الله ولی کرمانی با مضمون زیر اقتباس شده‌است.

عاشقی و باده نوشی کار ماست　　　نقل بزم عاشقان گفتار ماست

معنی: کار ما عاشقی و محرومیت و تنگدستی است اگر معشوق با ما باشد دیگر بینوایی و بیچارگی معنی ندارد.

۲ ـ رهبر: راهنما (ف. معین).

معنی: راهبری عاشق، پیشوای ره ما شد بنابراین ما از هرچه جز عشق، عار و ننگ داریم.

۳ ـ در بیت آرایه تکرار بکار رفته‌است (تکرارکلمه جان).

معنی: ما جان خود را قابل و با ارزش نمی‌دانیم جان معشوق جان حقیقی ماست و روح و دل خود را در راه معشوق فدا کردن، آرزو و خواسته‌ی ماست.

۴ ـ معنی: عشق‌ورزی و عاشقی در کوی معشوق بسیار سخت است خیال و پندار ما جان دادن در راه معشوق است.

۵ ـ انکار کردن چیزی یا کسی: کنایه از ترک کردن بکلی او و در دل و یا چشم پوشی کردن از آن.
معنی: کار و عمل ما عشق‌ورزی و عاشقی است و با دیگران کاری نداریم و هر چه جز عشق معشوق است ما آن را از دل بیرون کردیم.

۶ ـ بین «مسجد، کعبه و بتخانه »مراعات نظیر وجود دارد.

بتخانه: بیت الصنم، بتکده (دهخدا) مجازاً نگارخانه و میخانه.

معنی: دل، دیگر مسجد را رها کرده و کوی معشوق را اختیار کرده‌است بودن در کعبه و بتخانه آیین و روش ماست (کعبه و بتخانه پیش ما یکی‌است).

۷ ـ معنی: در این زمانه کسی چون احمد جام، وجود ندارد هدف ما از عشق‌ورزی، عاشقی بر آن دلدار واقعی است.

(۱۱۲)

فضای هر دو عالم سایۀ ماست

۱	فضـــای هـــر دو عـــالم ســـایۀ ماســـت	قبـــای کـــن فکـــان پیرایـــۀ ماســـت
۲	مـــن آن خورشـــید تابـــانم کـــه امـــروز	جهـــان جملـــه سراســـر ســـایۀ ماســـت
۳	ســـــریر لامکـــــان و ذرۀ عـــــرش	دریـــن ملکـــت کمینـــه پایـــۀ ماســـت
۴	فنـــا و مفلســـی و عجـــز و تجریـــد	بـــه راه نیســـتی ســـرمایۀ ماســـت
۵	بـــراه فقـــر احمـــد باخـــت خـــود را	پـــلاس و چـــرم ژنـــده مایـــۀ ماســـت

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن فعولن

ردیف: تکرار«ماست»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: سایه، پیرایه و... .

حرف روی: حرف (ه) در سایه ، پیراهه و... .

۱ـ فضا: میدان و عرصه (دهخدا).

کن فکان: جمله فعلیه، بشو، پس شد، مراد عالم موجودات (غیاث).

اقتباس است از آیه قرآنی«إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (قران ۳۶/۸۲) فرمان او چنین است که هر گاه چیزی را اراده کند تنها به آن می‌گوید موجود باش آن نیز بلافاصله موجود می‌شود.

معنی: عرصه هستی پیرو و نشأت گرفته از هستی ماست پوشش و لباس آیه «کن فیکون...» زینت و زیور ماست.

۲ ـ معنی: من آن خورشید فروزان هستم که کل عالم، پیرو و هستی پذیر از وجود من است.

۳ ـ معنی: تخت پادشاهی که زمینی نبوده و ذره‌های نورانی عرش الهی در این پادشاهی کمترین تکیه‌گاه ماست.

۴ ـ فنا: نابودی و کشته شدن اینجا محو در عشق معشوق بودن.

مفلسی: تنگدستی و بی‌چیزی (دهخدا).

تجرید: پیراستن، برهنه. تجرید عبارتست از ترک اغراض دنیوی ظاهراً و نفی اغراض اخروی و دنیوی باطناً و مجرد حقیقی کسی بود که بر تجرد از دنیا طالب عوضی بنا شد بلکه باعث بر آن تقرب به حضرت باری بود (دهخدا).

معنی: عدم و نیستی و بی چیزی و بیچارگی و بریدن از دنیا در راه فنا و نیستی سرمایه و پشتوانه‌ی ماست.

۵ـ پلاس و چرم مجازاً لباس درویشی.

معنی: در راه فقر احمد، به نیستی رسید چون لباس ومنش درویشی پشتوانه و سرمایه‌ی اوست.

(۱۱۳)

ای لامکان طرف مکان که جویمت

۱	ای لامکــان طــرف مکــان کــه جویمــت	در هــر دو کــون نیســت نشــان از کــه جویمــت
۲	در کــل کائنــات محیطــی بــذات خــویش	ســر گشــته‌ام کــه در دو جهــان از کــه جویمــت
۳	گــه در فنــاء مطلــق و گــه در بقــا محــض	در حیــرتم کــه مــن زمیــان از کــه جویمــت
۴	از کس چه جویمت که منم ذات صــرف تو	چــون یــافتم تــو را بــه گمــان از کــه جویمــت
۵	پیــدا بــذات خــویش نهــانم بــذات خــویش	پیــدا چــو ذات اوســت نهــان ازکــه جویمــت
۶	احمــد تــوئی خــدای اگــر بنگــری یقــین	چون ذات تســـت شـــرح و بیان از که جویمت

(مضارع مثمن اخرب مکفوف محذوف) مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن

ردیف: تکرار«ازکه جویمت»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: مکان، نشان و... .

حرف روی: حرف (ن) در مکان، نشان و... .

۱ـ معنی: ای خدایی که مکان مشخص نداری (بالاتر از مکان و جا هستی) کدام سمت و طرف تو را بجویم هیچ نشانی از تو در دو جهان نمی‌یابم (نمی‌توانم تو را ببینم) از چه کسی سراغ تو را بگیرم.

۲ـ معنی: در هر دو جهان احاطه شده بر ذات خود هستی، متحیر و سرگشته هستم پس در دو جهان، تو را از چه کسی بجویم.

۳ـ معنی: در عین عدم و نیستی، هستی و وجود مطلق هستی، در عجبم که در این میان تو را از که بجویم.

۴ ـ معنی: از چه کسی تو را بجویم که من نیز از جنس تو هستم وقتی در خیال خود تو را می یابم پس از چه کسی تو را بجویم.

۵ ـ در مصرع بین «پیداو نهان» آرایهٔ تضاد وجود دارد.

معنی: وقتی در ذات خود، در عین نهانی پیدا هستم پس چون ذات خداوند نهانی است پس از که سراغ تو را بجویم.

۶ ـ معنی: ای احمد، اگر نیک بنگری تو از جنس خدایی، پس چون در ذات تو اثری از اوست پس شرح و میان را از چه کسی بپرسم (اشاره به کلام گهربار «و نفخت فیه من روحی» و دلالت بر مقام وحدت وجودی و شهودی دارد).

(۱۱۴)

زهی راهی که آن ره بی نشان است

۱	زهـی راهـی کـه آن ره بـی‌نشـان اسـت	نهـان مـی‌بـین کـه او انـدر نهـان اسـت
۲	چـه مـی‌جـوئی تـو در بـالا و پسـتی	کـه بیـرون ازحسـاب ایـن و آن اسـت
۳	گمانـت کـی بـه آنجـا راه یابـد	بـرون از فهـم و از وهـم گمـان اسـت
۴	تـو نیکـو بـین تـوئی در کـل عـالم	چـه ایـن حاصـل شـدت مقصـود جـان اسـت
۵	ایـا احمـد بـرون بـه هـیچ منگـر	کـه سـرّ هـومعکـم زان بیـان اسـت

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن فعولن

ردیف: تکرار«نیست»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: نشان، نهان و... .

حرف روی: حرف (ن) در نشان، نهان و... و

زهی: شبه جمله بر تحسین و آفرین، خوشا (ف. معین).

معنی: خوشا ! آن راهی که بی‌پیدا و بی نشان است، هر نهانی را که فکر می‌کنی می‌بینی باز او از آن نهان، نهانتر است (نهان اندر نهان است).

۲ ـ بالا و پستی (مجازاً آسمان و زمین بطور مطلق، هستی).

این وآن: ضمیر مبهم.

معنی: تو در آسمان‌ها و زمین دنبال چی هستی؛ چراکه آن ره بی‌نشان و معشوق نهانی، خارج از محاسبه زمین و آسمان است.

۳ ـ معنی: حدس و گمانت هیچ وقت به آن معشوق بی‌نشان که راهی نهائی دارد نمی‌رسد چون‌که آن از فهم و گمان و حدس بالاتر است.

۴ ـ معنی: به دقت بنگر و تأمل کن که آنکه در کل هستی وجود دارد تو هستی و آنچه از اینراه کسب می شود وصال جانان است.

۵ ـ هو معکم اقتباس است از آیه « هُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنتُمْ» (قرآن ۵۷/۴) به هر جا بنگری او با شماست» سوره حدید آیه ۴ ـ و تلمیح دارد به «نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ » (قرآن ۵۰/۱۶).

معنی ای‌احمد جام، دیگر خارج از محتوای این آیه که « او با شماست هر جا شما هستید» به هیچ چیز تأمل نکن.

(۱۱۵)

بر در کعبه چو تو را بار نیست

۱	بـــر در کعبـــه چـــو تـــو را بـــار نیســـت	جـــای تـــو جـــز بـــردر خمّـــار نیســـت
۲	هـــر کـــه نشـــد محـــرم ایـــن راز عشـــق	در روش ایــــــن راه ســــــزاوار نیســــــت
۳	کبـــر و حســـد جملـــه حجـــاب تـــوانـــد	لیـــــک در ایــــن راه چـــو پنـــدار نیســـت
۴	گـــر تـــو بخـــواهی کـــه بـــه خـــود در رســـی	رو تــــو در ایــــن راه کــــه بســــیار نیســـت
۵	پــــردهٔ خــــود را زخــــودی بــــرفگن	راه دلــــــت جــــــز ره دلــــــدار نیســــــت
۶	احمــــدی از چشـــم بـــدر کـــن حجـــاب	در دو جهـــان بـــین کـــه بجـــز یـــار نیســـت

(سریع مسدس مطوی مکشوف) مفتعلن مفتعلن فاعلن

ردیف: تکرار«نیست»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: بار، خمار و... .

حرف روی: حرف (ر) در بار، خمار و.... .

۱ـ خمار: باده فروش (دهخدا) در اصطلاح تصوف پیر یا مرشد (دهخدا).

معنی: وقتی رخصت ورود به کعبه را نداری پس جز بودن در میکده چاره‌ای دیگر نداری.

۲- روش: راه رفتن، رفتار، مشی (دهخدا).

معنی: هرکه رازدار و محرم این عاشقی نشود بدنبال این راه رفتن (راه عاشقی) بر او شایسته نیست

۳- جمله: همگی ،کل (قید مقدار).

معنی: تکبر و غرور حسادت مانع رسیدن تو به معشوق است اما در این راه خیال و پنداری بیش نیست.

۴- معنی: اگر می‌خواهی که به خودشناسی برسی در راه عاشقی برای رسیدن به خودشناسی راهی طولانی وجود ندارد. (در این راه با خودشناسی زیاد فاصله نداری).

۵- بین «خود و خودی» جناس ناقص افزایشی وجود دارد.

معنی: حجاب خود پرستی را از پیش خود کنار بزن چراکه راه رسیدن به دلدار جز راه دل نیست.

۶- معنی: ای‌احمد جام، حجاب‌ها را از مقابل چشمانت کنار بزن و بدان که در جهان فقط دلدار و معشوق موجودیت دارد.

(۱۱۶)

گوهر عشقت زکان دیگر است

۱	گـــوهر عشـــقت زکـــان دیگـــر اســـت	تیـــر شـــوقت از کمـــان دیگـــر اســـت
۲	طـــایر قدســـی کـــه از طالـــب رمیـــد	نیـــک بنگـــر ز آشـــیان دیگـــر اســـت
۳	مـــرغ جـــان از آشـــیان پـــرواز کـــرد	زانکـــه ایـــن مـــرغ از مکـــان دیگـــر اســـت
۴	هـــر کـــه از شمشـــیر عشـــقت شـــد شـــهید	زنـــدگی او را بـــه جـــان دیگـــر اســـت
۵	هر که چون منـ صور شد سرمـ ست عـ شق	بـــر ســـردارش فغـــان دیگـــر اســـت
۶	تیـــر عشـــق او کـــه بـــر جـــانم رســـید	از کمـــان پهلـــوان دیگـــر اســـت
۷	احمـــد جـــام از شـــرابش مســـت شـــد	کـــاین شـــرابش از دکـــان دیگـــر اســـت

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار«دیگراست»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: کان، کمان و... .

حرف روی: حرف (ن) در کان و کمان و... .

۱ـ گوهر عشق و تیر شوق ؛هر دو ترکیب اضافی - تشبیه بلیغ هستند.

کان: معدن (ف. معین).

در مصرع اول بین «گوهر و کان »و در مصرع دوم بین« تیر و کمان »تناسب وجود دارد.

این بیت در غزل ۶۰۵ دیوان عطار با مضمون زیر اقتباس شده‌است.

عشـــق را گـــوهر ز کـــانی دیگـــر ســـت　　مـــرغ عشـــق از آشـــیانی دیگـــر ســـت

معنی: سرچشمه عشق اصیل و گرانمایه‌ی تو از منبع و جای دیگر است.

۲ـ طائر: پرنده (دهخدا) طائر قدسی کنایه از ملک و فرشته.

طالب: جوینده. کنایه از عاشق نیز می‌تواند باشد.

معنی: ملک و فرشته‌ای که از عاشق و دلباختهٔ دنیوی خود دوری می‌گزیند بدان که او متعلق به جهان دیگر می‌باشد.

۳ ـ مرغ جان: کنایه از روح.

آشیان: مجازاً جسم و بدن.

بیت تلمیح دارد به آیه قرآنی «ولله غیب السموات والارض والیه یرجع الامر کله و...»(قرآن ۱۱/۱۲۳) و همچنین حدیث«کل شی یرجع الی اصله» ـ الوافی ج۴ ص۴۹ .

معنی: خارج شدن روح از بدن بخاطر این است که از مکان و جهانی دیگر است.

۴ ـ شمشیر عشق: ترکیب اضافی، تشبیه بلیغ (اضافه‌ی تشبیهی).

بین «شمشیر و شهید»تناسب وجود دارد.

زندگی به جای دیگر بودن: کنایه از حیات جاوید یافتن در جهانی دیگر.

معنی: هر شهیدی که در راه عشق تو شهیدگردید با شهادتش در جهانی دیگر زندگی جاوید یافت.

۵ ـ بیت تلمیح دارد به داستان منصور حلاج که به جرم «انا الحق» گفتنش بالای دار رفت.

معنی: هرکس مانند منصور حلاج سرخوش و مست از عشق ازلی شد بر بالای دارش شور و فریادی دیگر بلند می‌شود.

۶- معنی: تیری که ازعشق معشوق برجانم افتاد توسط دیگری بر من انداخته شده‌است.

۷- معنی: شرابی که احمد جام، از آن مست شد ازجای دیگر فرستاده شده بود.

(۱۱۷)

جمال لایزالی بر رخ ماست

۱ جمـــال لایزالـــی بـــر رخ ماســـت — کمـــال حســـن او در جملـــه اشیاســـت

۲ ببـــین در صـــورت مـــا ذات حـــق را — بمـــوج و بحـــر بـــین کـــان جملـــه دریاســـت

۳ بـــه چشـــم خـــویش بنگـــر ذات پـــاکش — حقیقـــت ذات حـــق اینجـــا هویداســـت

۴ تـــو ظـــاهر بـــین جمـــال خـــودنمـــا را — کمـــال حـــق تعـــالی جملـــه اینجاســـت

۵ لبـــاس لـــن ترانـــی هســـت او را — بـــه ظـــاهر ذات او در جملـــه اسماســـت

۶ حـــدیث هـــو معکـــم گـــوش میـــدار — رمـــوز نحـــن اقـــرب برتـــو ایماســـت

۷ بجـز تـو در جهـان چیـز دگـر نیسـت	محـیط جملـه ذات حـق تعـالی اسـت
۸ نکـو دریـاب اگـر آگـه ز راهـی	بـذات خـویش وی در جملـه اشیاسـت
۹ تـو ذات احمـدی بـین ذات او را	بمعنـی ذات وی در جملـه اشیاسـت

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن فعولن

ردیف ؛تکرار«است»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: ما و اشیا و... .

حرف روی: حرف (الف) در ما، اشیا و... .

۱ ـ جمال لایزالی ترکیب وصفی و کمال حسن ترکیب اضافی است (کمال حسن اضافی تعلقی می‌باشد).

کمال حسن: کنایه از نهایت نیکویی و زیبایی.

معنی: زیبایی همیشگی و زوال ناپذیر معشوق هر لحظه مقابل دیدگان ماست و نهایت نیکویی و زیبایی و معشوق در همه اشیا متجلّی است.

۲ ـ در مصرع دوم بین «موج و بحر» آرایه تناسب و ما بین «بحر و دریا »ترادف وجود دارد.

معنی: در چهره و هیأت ما تجلّی ذات حق را تماشا کن و بدان که موج و دریا هر دو ذاتشان یکی است.

۳ ـ معنی: با چشم خود ذات پاک حق را ببین که ذات حقیقی خداوندی دائماً آشکارا و در تجلّی است.

۴ ـ معنی: تو به ظاهر زیبایی خود می‌بینی در حالیکه همهٔ زیبایی حق در آن نمودار است.

۵ ـ تلمیح دارد به آیه شریفه« وَلَمَّا جاءَ مُوسی لِمیقاتِنا وَ کَلَّمَهُ رَبُّهُ قالَ رَبِّ أرِنی أنْظُرْ إلَیْکَ قالَ لَنْ تَرانی وَ لکِنِ انْظُرْ إلَی الْجَبَلِ فَإنِ اسْتَقَرَّ مَکانَهُ فَسَوْفَ تَرانی فَلَمَّا تَجَلّی رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَکًّا وَ خَرَّ مُوسی صَعِقاً (قرآن ۷/۱۴۳)

معنی:او (خدا) درحجاب «لن ترانی» مستور است و نمی‌توانی او را ببینی چراکه فقط ذات آشکار او در اسماء او نمودار و هویدا است.

۶ ـ اشاره است به آیات شریفه قرآن: «هُوَ مَعَکُمْ أیْنَ مَا کُنتُمْ»(قرآن ۵۷/۴) «... نَحْنُ أقْرَبُ إلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیدِ» (قرآن ۵۰/۱۶)

معنی: تو کلام «هُوَ مَعَکُمْ أیْنَ مَا کُنتُمْ» او با شماست هرجا باشید، را گوش فرا ده و به راز و رمز« نحن اقرب من حبل الورید » من از رگ گردن به شما نزدیک ترم، توجه کن.

۷ ـ معنی: غیر از وجود تو در جهان چیزی وجود ندارد و محیط اطراف ،ظهور و تجلّی ذات باری تعالی است.

۸ ـ معنی: اگر از راز و رمز راه خدا شناسی باخبر هستی خوب دقت کن ، چون‌که ذات خداوند جملگی در اشیا و پدیده‌ها نمودار است.

۹ ـ معنی: تو ذات وجودی احمد جام، را نگاه کن که همان برگرفته از ذات الهی است در معنی و اصل همان ذات خداوند است که در همهٔ اشیا نمود پیدا کرده است.

(۱۱۸)

ای صورتت نشان خداوند اکبر است

۱	ای صـورتت نشـان خداونـد اکبـر اسـت	ذات خـدای بـین کـه بصـورت مصـوّر اسـت
۲	حسن و جمال تو همه اوصاف ایزدی است	ای صـورتت بمعنـی الله اکبـر اسـت
۳	در کائنات حسـن رخـش جلـوه مـی‌دهـد	ای حسـن تـو بصـورت و معنـی برابـر اسـت
۴	در هـر طـرف جمـال خداونـد ذوالجـلال	اظهـار کـرده حسـن بـه عـالم منّـور اسـت
۵	والله کـه غیـر نیسـت بمعنـی چـو بنگـری	در صورتت ببـین‌کـه بمعنـی چـه خوشـتر اسـت
۶	ذات خـدای چونکـه بصـورت شـد آشـکار	انسـان تمـاثلی زخداونـد اکبـر اسـت
۷	نـور خـدای بـر رخ آدم و آدمـی اسـت	نـورش محـیط ذره ذرات مظهراسـت
۸	این رمز و این نکات ز اسرار مصطفی است	احمد ز پیـرویش بـه عـالم چـه خوشـتر اسـت

(مضارع مثمن اخرب مکفوف محذوف) مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن

ردیف: تکرار«است»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: اکبر، مصور و... .

حرف روی: حرف (ر) در اکبر، مصور و... .

۱ـ در بیت بدلیل تکرار حرف (ص) آرایه نغمه حروف بکار رفته‌است.

بیت تلمیح دارد به کلام «ان الله خلق آدم علی صورته »که انسان را به چهره خودآفرید (رجوع شود به ۱۶/۳۰).

معنی: ای معشوق که صورت و زیبایی‌ات نشانه و نمودی از زیبایی باری تعالی است ذات خداوند را ببین که در چهره معشوق به تصویر کشیده شده‌است.

۲ ـ معنی: نیکویی و زیبایی تو توصیف جمال خداوندی است ای کسی‌که صورت و زیبایی‌ات باعث پی بردن به عظمت و بزرگی خداوند می‌شود.

۳ ـ حسن رخ: ترکیب اضافی (اضافه تعلقی).

معنی: ای کسی‌که زیبایی تو ظاهر و باطن ندارد زیبایی جمال معشوق در مخلوقات جلوه‌گر است

۴ ـ خداوند ذوالجلال صاحب بزرگواری (دهخدا) ترکیب وصفی.

معنی: در هر طرف زیبایی خداوند صاحب جلال و شکوه ظهور کرده و در همه عالم تابان و درخشنده است.

۵ ـ معنی: بخدا اگر به حقیقت و کنه این مطلب بنگری متوجه می‌شوی که زیبایی ظاهر از باطن کمتر نیست.

۶ ـ تماثل: تشابه دو چیز (دهخدا).

معنی: ذات خداوند وقتی در چهره انسان متجلّی شد انسان شباهتی از خداوند بزرگ دارد.

۷ ـ بین «آدم و آدمی »جناس ناقص افزایشی حاصل است.

معنی: نور خداوند در چهره حضرت آدم و فرزندان و نسل آدمی وجود دارد نور او احاطه شده از ذرات نور خداوندی است.

۸ ـ این سخنان رمز و سری از سخنان ظریف پیامبر (ص) می‌باشد که احمدجام، در عالم از اطاعتش خیلی خوشحال با شعف است.

(۱۱۹)

احمدی را جمال اعیان است

۱	احمـــدی را جمـــال اعیـــان اســـت	گـــر از دیگـــران نـــه پنهـــان اســـت
۲	در تماشـــای اوســـت نـــرگس مـــا	زان کـــه رویـــش چـــو لعـــل ومرجـــان اســـت
۳	هـــر کـــه آگـــه نشـــد زمعنـــی دوســـت	نقـــش دیـــوار و روی بـــی‌جـــان اســـت
۴	کشـــتی عقـــل کـــی توانـــد رفـــت	انـــدر آن ورطـــه کـــه نـــه پایـــان اســـت
۵	ســـرّ ایـــن راز چـــون شـــود مکشـــوف	خـــارج از شـــرح و بســـط و امکـــان اســـت
۶	احمـــدی ســـرّ دوســـت مـــی‌گویـــد	در همـــــه حـــــال درد وی آن اســـــت

(خفیف مسدس مخبون محذوف) فاعلاتن مفاعلن فعلن

ردیف: تکرار«نیست»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: اعیان، پنهان و ... .

حرف روی: حرف (الف) در اعیان، پنهان و ... .

۱ـ اعیان: ج عین، چشم‌ها و گاه بر مجموع چشم و حدقه و پلک اطلاق گردد و جمعهای دیگر آن: اعینُ، عُیون، عِیون باشد (دهخدا).

معنی: زیبایی احمد جام در نگاه‌ها و چشمان عموم است و این زیبایی احمد از هیچ کس پنهان نیست.

۲ ـ نرگس: استعاره مصرحه از چشم.

در عبارت «رویش چو لعل و مرجان است» تشبیه مجمل وجود دارد. وجود مجاز نیز محتمل است که صورت را گفته و لب را اراده کرده است چراکه لعل و مرجان هر دو سرخرنگ و صفت برای لب بیشتر کاربرد دارد.

معنی: چشمان ما محو تماشای اوست بخاطر این‌که چهره‌اش مانند لعل و مرجان سرخ رنگ و زیبا است.

۳ ـ معنی دوست: ترکیب اضافی (اضافه تعلقی)مجازاً ذات وحقیقت دوست.

معنی: هرکس از معنی وحقیقت دوست باخبر و آگاه نیست او مانند تصویری بی‌روح برروی دیوار است.

۴ ـ کشتی عقل: ترکیب اضافی و تشبیه بلیغ.

ورطه: غرقاب، گرداب هلاکت (دهخدا).

معنی: عقل نمی‌تواند به‌تنهایی به جایی که هلاکت، دشواری و سختی بی‌پایان وجود دارد ورود کند.

۵ ـ مکشوف: کشف و آشکار شده، نمایان (دهخدا) ... باید که پیش خلق، معایب صاحب خود مستور دارد و محاسن مکشوف تا متخلص بود به اخلاق ربانی (همان، مصباح الهدایه چ همایی ص ۲۴۲).

شرح: بیان، بسط و تفسیر (دهخدا) «شرح و بسط » با هم رابطه ترادف دارند.

معنی: وقتی این راز آشکار و هویدا می‌شود که از شرح و تفسیر زمینی بالاتر برود.

۶ ـ در ورد بودن: چیزی را دائم بر زبان آوردن و گفتن.

معنی: احمدجام، دائم اسرار دوست فاش می‌کند و گفتن اسرار دوست دائم ورد زبان اوست.

(۱۲۰)

ای که بر روی تو عالم مبتلاست

۱	ای که بر روی تو عالم مبتلاست	ذات تو در کسوت آدم چراست
۲	روی تو در پرده و دائم نهان	حسن تو اندر روی کبریاست
۳	چون یکی باشد بحار و موجها	در میان ما جدائی از کجاست
۴	صورت آدم به معنی نازبین	در لباس آدمی ذات خداست
۵	ذات پاکت هست در هر ذره ای	زان به هر ذره همیشه این صفاست
۶	نیست پنهان ذات وی از چشم ما	ذات او دائم بمعنی خود نماست
۷	خود نمائی می‌کند احمد به خلق	چون بدانی خود نما آن یار ماست

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار«است»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: مبتلا، چرا و ... .

حرف روی: حرف (الف) در مبتلا و چرا و ... .

۱ـ کسوت: لباس، جا (دهخدا).

مبتلای روی کسی بودن: کنایه از شیفته دیدار او بودن.

معنی: ای که جهانیان عاشق و شیفته دیدار تو هستند پس چرا ذات وجود تو در لباس آدمی متجلّی است .

روی در پرده بودن :کنایه از نهانی بودن.

معنی: چهره تو دائم از مخلوقات نهان است نیکویی و زیبایی تو در لباس عظمت و بزرگواری است. (شکوه و زیبایی تو نشأت گرفته از عظمت وزیبایی الهی است).

۳ ـ معنی: ظاهر آدمی باطنی بسیار بزرگ و با عزت است جایی که بین موج‌ها و دریا فاصله نیست پس چرا بین ما فاصله وجود دارد.

۴ ـ معنی: ذات پاک خداوندی است که در هیأت و لباس آدمی نمودار است.

۵ ـ معنی: ذات پاک تو در هر ذره‌ای از موجودات نمایان است و به همین خاطر صفا و پا کی تو در هر ذره ای نمایان است.

۶ ـ معنی: ذات خداوندی از چشمان ما نهان نیست در اصل ذات او همیشه خود را نمایان می‌کند.

۷ ـ معنی: احمدجام، خود را بر خلق آشکار می‌کند تا بدانی که آن محبوب واقعی و حقیقی است که خود را برما نمودار می‌کند.

(۱۲۱)

سر مست رسید و جام بر دست

۱ سرمســـت رســـید و جـــام بـــر دســـت — در حلقـــــه مـــــا نگـــــار سرمســـــت
۲ دیوانــــــه شــــــدیم از جمــــــالش — عقـــل از ســـر مـــا چـــو بـــاد بـــر جســـت
۳ برخاســـت قیامـــت انـــدر آنـــدم — کـــــاو آمـــــد و در میانـــــه بنشســـــت
۴ از تیـــغ کرشـــمه خـــون مـــا ریخـــت — از تیــــر مــــژه دل و جگــــر خســــت
۵ آرام و قــــــرار بــــــرد از مــــــا — صـــبر از دل خســـته رخـــت بـــر بســـت
۶ گفتـــیم یکـــی کنـــار و بوســـه — گفتـــــا دگـــــر آرزوت هـــــم هســـــت
۷ چـــون احمـــدی از شـــراب توحیـــد — ســـرمســـت رســـیده جـــام در دســـت

(هزج مسدس مقبوض محذوف) مفعول مفاعلن فعولن

کلمات قافیه: دست، مست و ... .

حرف روی: حرف (ت) در دست، مست و ... .

۱ـ در بیت به دلیل تکرار حرف (س) آرایه‌ی نغمه حروف و بین« مست و دست» جناس ناقص اختلافی وجود دارد و هم‌چنین بین «جام، دست و مست »مراعات نظیر دیده می‌شود.

حلقه: مجازاً جمع دوستان.

این بیت در غزل ۲۲۱ دیوان شاه نعمت الله ولی کرمانی با مضمون زیر اقتباس شده‌است.

آمـــــد ز درم نگـــــار سرمســـــت   رندانـــــه و جـــام بـــاده بـــر دســـت

معنی: معشوق مست در حالیکه در دست جام می‌داشت در جمع ما وارد شد.

۲ ـ عقل از چوباد برجستن: کنایه از مدهوش و سرمست و از خود بیخود شدن.

دیوانه: مجازاً از خود بیخود شدن و تشبیه مصرحه نیز می‌باشد.

معنی: با دیدن زیبایی و جمالش از خود بیخود شده و از حالت تعقل خارج شدیم.

۳ ـ قیامت برخاستن: کنایه از شور و غوغا برپا شدن.

این بیت در غزل ۲۲۱ دیوان شاه نعمت الله ولی کرمانی با مضمون زیر اقتباس شده‌است.

صـــد فتنـــه ز هـــر کنـــار برخاســـت   او مســـت در ایـــن میانـــه بنشســـت

معنی: آن لحظه که یار در پیش ما نشست شور و غوغایی شگفت برپا شد.

۴ ـ «تیغ کرشمه» و«تیرمژه»هر دو ترکیب اضافی، اضافه تعلقی و تشبیه بلیغ می‌باشند بین« تیغ و خون »مراعات نظیر وجود دارد «خون ریختن» این‌جا کنایه از رنجش و از خود بیخود شدن در اثر عشق می‌باشد .

خستن: مجروح و زخمی کردن (دهخدا).

بین «تیر،شوه دل، جگر و خستن» مراعات نظیر وجود دارد.

معنی: کرشمه‌های او مانند شمشیری در وجود ما اثر می‌کرد و مژه‌های او مانند تیر در دلمان فرو می‌رفت.

۵ ـ رخت بر بستن‌صبر : کنایه از اوج بی طاقتی و اتمام صبوری.

معنی: معشوق، آرامش و قرار را از ما ربود بطوری که دیگر نه طاقتی ماند و نه صبری.

۶ ـ معنی: از او درگوشه‌ای درخواست بوسه‌ای کردیم گفت آیا درخواست دیگری هم داری؟

۷ ـ معنی: احمدجام، در حالیکه جام شرابی در دست داشت مدهوش از شراب الهی آمده بود.

(۱۲۲)

صد هزاران عالم و یک آفتابی بیش نیست

۱	صد هزاران عالم و یک آفتابی بیش نیست	در همه جام جهان‌بین جز شرابی بیش نیست
۲	در تعدد هست موج و بحر را نامی جدا	این همۀ‌ک یک ظهورذات آبی بیش نیست
۳	جمله موجودات ذات پاک حق آمد یقین	لیک اندر اهل عالم جز خطابی بیش نیست
۴	هر زمان گفته سخن با خویشتن از راز خود	این همه پیدا و پنهان جز جوابی بیش نیست
۵	از کتاب نص توحید آنچه می‌بینم همه	جمله آنها یک حروفی از کتابی بیش نیست
۶	در ظهور کاینات و اصل معنی می‌نگر	این همه عالم که بینی جز سرابی بیش نیست
۷	چیست این عالم که می‌بینی نشانی بی‌نشان	این همه از هجر هستی جز حبابی بیش نیست
۸	ای که هستی را تو میدانی ظهور ذوالجلال	این همه صورت نموده یک نقابی بیش نیست
۹	احمدی آمد حجاب جان جانان احمدی	درگذارم‌جان‌که‌این‌هم‌جزحجابی‌بیش نیست

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار«بیش نیست »درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: آفتابی، شرابی و ... .

حرف روی: حرف (ب) در آفتابی، شرابی و ... .

۱ـ مابین «عالم و آفتاب »در مصرع اول و «شراب و جام »در مصراع دوم تناسب وجود دارد. در مصراع دوم در کلمه جام جهان‌بین ایهام تناسب متضمن است.

معنی: برای هزاران دنیا فقط یک خورشید وجود دارد و برای همه جام جهان‌نمای، شرابی بیش وجود ندارد. یا به عبارت دیگر؛ تمامی موجودات عالم تجلّی حق‌تعالی و شعاع آفتاب حق است و در دل تمامی انسان‌ها موجود است که همانند جامی هستند جز شراب عشق و معرفت حق تعالی وجود ندارد.

۲- معنی: در شمارش و تعداد برای موج و دریا نامی جداگانه وجود دارد اما در هر دوی این نام ها فقط یک چیز بنام قطره‌های آب وجود دارد.

۳- یقین: قید تصدیق.درمعنی مفهوم قطعا موردنظراست.

معنی: همه مخلوقات هستی ، ظهور ذات پاک پروردگار هستند اما در همه عالمیان کلام و سخنی بیش وجود ندارد.

۴- معنی: همیشه پروردگار، رازی از رموز و رمز خود را بیان کرده‌است و برای این همه مخلوقات آشکار و نهان جز این که مخلوق خدایند جوابی دیگر وجود ندارد.

۵- نص: [نَ ص ص] هر آیه از قرآن مجید که به‌طور وضوح دلالت بر مقصود کند (دهخدا) هر کلام صریح که واضح و آشکار باشد (همان).

نص توحید: یکتاپرستی ناب (دهخدا)ترکیب اضافی (اضافه غیرتعلقی).

در مصرع دوم بین «حروف و کتاب »تناسب وجود دارد.

کتاب نص: مجازاً مطلق قرآن، ترکیب وصفی

معنی: در کتاب نص و آشکار قرآن هر کلمه و جمله بطور کلی حروف تشکیل‌دهنده آن کتاب هستند.

۶ ـ سراب: زمین صاف و هموار که در اثر گرمای زیاد، از فاصله‌ی دور به‌نظر آب می‌نماید. (ف. معین)

معنی: در چگونگی خلقت آفرینش و کنه و حقیقت آنها تأمل کن چراکه ظاهر این عالم و هستی سرابی بیش نیستند.

۷ ـ بحر هستی: ترکیب اضافی (اضافه تعلقی) مجازاًمطلق آفرینش.

حباب: آب سوار، کنایه از پوچی و ناپایداری.

معنی: در این دنیا چیزهای آشکار و پنهان را که می‌بینی همه در مقابل دریای حقیقت آفرینش خداوند ناپدار وحبابی بیش نیستند.

۸ ـ معنی: این همه موجودات را که می‌بینی خداوند صاحب جلال و شکوه آفریده ،همه نقابی در مقابل صورت و حقیقی پروردگار می‌باشند.

۹ ـ در مصرع اول «آرایه تکرار» و بین «جان و جانان» جناس ناقص افزایش وجود دارد.

معنی: احمد جام، حجابی‌است برای رسیدن به معشوق، من نیز جان را فدای معشوق کنم چراکه جان حجاب و مانع برای رسیدن به معشوق می‌باشد.

(۱۲۳)

آنکه می‌آید بهر صورت عیان پیدایت کیست

۱	آنکه می‌آید بهر صورت عیان پیداست کیست	آنکه وی درصورت جان شد نهان پیداست کیست
۲	آنکـه او بهـر تماشـا مـی‌نمایـد جلـوه هـا	ظاهراً در جمله عالم شد عیان پیدا ست کی‌ست
۳	آنکه در هر صورتی آمد برون شد جلوه گر	آنکه آمد در لباس جان و جان پیدا ست کی‌ست

۴ آنکه در هر صـــورتی آمد عیان در کائنات — شد عیان پیدا و پنهان در جهان پیداست کیست
۵ چون محیط زیـر و بـالا آمـد آن دلـدار مـا — در همه عالم نـ شان بی نـ شان پیدا ست کیـ ست
۶ احمدی در هر لباســـی می‌نماید ذات خود — وانکه در هرکسوتی شد هر زمان پیدا ست‌کیـ ست

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار«پیداست کیست »درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: عیان، نهان و... .

حرف روی: حرف (ن) در عیان و نهان و... .

۱ـ در بیت بین «عیان و پیدا »آرایه ترادف و بین« نهان و پیدا »آرایۀ تضاد وجود دارد.

معنی: آنکه به‌شکل و صورت‌های متفاوت نمایان می‌شود معلوم است که کیست و آنکه در هیأت روح و جان نهان شده‌است شناخته شده و معلوم است.

۲ ـ معنی: آنکه جهت تماشای دیگران جلوه‌گری و خودنمایی می‌کند در کل هستی تماشایی‌شد و شناخته گردید.

۳- معنی: آنکه در هر هیأت و لباسی ظاهر و تماشایی و جلوه‌گر شد و آنکس که در لباس و هئیت جان و جانان پدیدار شد مشخص است و معلوم شد که چه کسی است.

۴- معنی: آنکه در بین موجودات به هر شکلی پدیدار شد شناخته گردید وآنکه درجهان در نهان وآشکار قرار دارد شناخته شده‌است.

۵- بین کلمات «زیر و بالا» و« نشان و بی نشان »آرایۀ تضاد یا طباق حاصل است.

«زیر و بالا »کنایه از زمینی و آسمانی.

معنی: چون دلدار ما زمینی و آسمانی گردید در کل هستی آن هستی بی‌نشان، شناخته شده‌است.

۶ ـ معنی: احمد جام، در هرشکل و هیأتی و به هر طریقی، ذات و هستی واقعی خود را نمایان می‌کند آنکه هر لحظه در لباسی پدیدار شد مشخص گردید که کیست.

(۱۲۴)

از دیدن جمال تو هر دم حیات ماست

۱	از دیـدن جمـال تـو هـردم حیـات ماسـت	ایـن حسـن دلفریـب تـو الحـق چـه دلرباسـت
۲	در کائنــات جملــه محــیط اســت ذات او	در هــر چــه بنگــری بهمــه ذات کبریاســت
۳	ذات خداسـت هـر چـه بمعنـی نظـر کنـی	معنـی چـو ذات گشـت سراسـر خـدا نماسـت
۴	آن شــاهباز مــا کــه نهانســت در حجــاب	گـر راسـت بنگـری تـو همـین پـرده رواسـت
۵	اسلام و کفر جملـه یکـی شـد بـراه عشـق	آن را کــه وی بــه عشــق خداونـد آشناســت
۶	ذات بشــر کــه پــرده اســرار ایزدیســت	نیکو نگـر همـی کـه دریـن پـرده تـا چهاسـت
۷	هـر گفتـه‌ای کـه از ره دل گفـت احمـدی	هر قطره‌ای که هســت ز وی هجر با صــفاســت

(مضارع مثمن اخرب مکفوف محذوف) مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن

ردیف: تکرار«است»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: ما، دلبرا و... .

حرف روی: حرف (الف) در ما، دلبرا و.... .

۱ـ حسن دلفریب: ترکیب وصفی در معنی گیرا و دلربا.

بین کلمات «دلفریب و دلربا »ترادف وجود دارد.

معنی: از تماشای جمال و زیبایی تو هر لحظه روح وجان می‌گیریم وحقیقتاً زیبایی دلبرای تو چه دل انگیز و گیراست.

۲ ـ مصرع دوم تلمیح دارد به آیه «فأینما تُولّوا فَثَمَّ وَجهُ ا...» (قرآن ۱/۱۱۵) دارد.

معنی: ذات باری تعالی همه کائنات را احاطه کرده‌است و در هرچه نگاه کنی ذات با عظمت خداوند را می‌بینی.

۳ ـ معنی: به کنه و باطن هر چه نگاه کنی ذات باری تعالی است باطن و حقیقت هر چیز چون مانند ذات باری تعالی شود کائنات خدا نما می‌شود.

۴ ـ «شاهباز» استعاره مصرحه از معشوق بلند همت.

معنی: معشوق بلند نظر ما که در پشت پرده و نهانی است شایسته است اگر دقت کنی در همین پرده که ذات نهان خداوندی است.

۵ ـ بین «اسلام و کفر» آرایۀ تضاد وجود دارد.

معنی: در راه عشق الهی پیش عاشق دلباخته خداوندی که مسیر وصلت را می‌داند کفر و اسلام مفهومی ندارد.

۶ ـ معنی: در ذات بشری که حجاب و پرده رموز الهی است تأمل کن که در این پرده چه رموزی نهفته است.

۷- معنی: هرسخنی که احمد جام، گفت سخن دل بود حقا که این سخنان قطراتی از دریای مصفا و پاک هستند.

(۱۲۵)

تا صورت و نقش یار با ماست

۱	تـــا صـــورت و نقـــش یـــار بـــا ماســـت	هـــــر لحظـــــه مـــــرا دگـــــر تماشاســـــت
۲	هـــر جـــا کـــه مـــراد حاصـــل آیـــد	یـــــک خـــــار بـــــه دل هـــــزار خرماســـــت
۳	آری چـــــو و صـــــال یـــــار باشـــــد	بـــــا وصـــــلت یـــــار خانـــــه صحراســـــت
۴	بــا لـــین چـــو بـــود ز خـــاک کـــویش	والله کـــــــه مـــــــرا زمـــــــین ثریاســـــــت
۵	چـــون پرتـــو عکـــس یـــار تابـــد	ایـــن خـــار وخســـک چـــو درد حمراســـت
۶	بـــا یـــادش اگـــر ســـخن ســـرایم	در جملـــــه ســـــخن همـــــو هویداســـــت
۷	از خـــاک اگـــر نشـــان بجـــویم	صـــــد آدم و صـــــد هـــــزار حواســـــت
۸	چـــون عشـــق ز پـــرده رو نمایـــد	ایـــــن واســـــطه‌هـــــا ز راه بـــــرخاســـــت
۹	ای‌احمـــد، اگـــر تـــو خـــود بـــدانی	ایـــن ذات تـــو ذات حـــق تعـــالی اســـت

(هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف) مفعول مفاعلن فعولن

ردیف: تکرار «است»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: ما، تماشا... .

حرف روی: حرف (الف) در ما، تماشا و... .

۱ ـ معنی: تا چهره و شکل و هیأت معشوق مقابل چشم ماست هر دم برای برای ما چشم انداز و تماشا گهی جذاب و گیر است.

۲ ـ معنی: هر جا که مراد و آرزو فراهم گردد سختی ها هم بسیار شیرین و خوشایند است.

۳ ـ معنی: به یقین هر جا وصال یار ممکن گردد در کنار یار، خانه و صحرا برای ما یکی است.

۴ ـ ثریا: پروین یکی از صورت های فلکی (ف. معین).

معنی: در وصلت یار اگر جایی که سر می‌گذارم خاکش از خاک کوی معشوق باشد. بخدا که در کنار او زمین پست بمثانه ثریا بلند و با شکوه در نظر می‌آید.

۵ ـ در مصرع دوم بین خار و خسک تناسب وجود دارد.

حمرا: سرخرنگ (ف. معین).

معنی: وقتی شعاع و روشنی عکس یار تابش نماید خار و خاشاک مانند مروارید سرخرنگ دیده می‌شود.

۶ ـ همو (هم + او) نیز او (دهخدا).

معنی: اگر بخواهیم با یاد او شروع به سخن گفتن نمایم در حین سخن نیز او آشکار می‌شود.

۷ معنی: اگر از خاک علامت‌ها را بجوییم درآن نشانه هایی را از هزاران نفر مانند «آدم و حوا »می‌توان یافت.

۸- عشق از پرده رو نمودن: کنایه از آشکار شدن عشق.

معنی: وقتی عشق به معشوق آشکار و هویدا شود فاصله ها و واسطه ها از بین می‌رود.

۹ ـ عبارت اگر تو خود بدانی به نظر می‌رسددر معنی (کافی است که تو خود بدانی) به‌کار رفته باشد.

معنی: ای‌احمد جام، اگر تو به این نتیجه برسی که کنه و حقیقت وجودی تو همان برگرفته از ذات خداوندی است کافی است.

(۱۲۶)

هر روز در این خانه ببین بانگ و فغان است

۱	هر روز در این خانه ببین بانگ و فغان است	دریاب که این شور هم از صاحب خانه است
۲	آن شاهد لاهوت که در پرده نهان بود	هر روز در این خواجه نگر بین که همان است
۳	گنجی است به ویرانه که در وصف نیاید	این خانه و خمخانه ببین جمله نهان است
۴	خاک در این خانه ببین مشک و عبیرا ست	شوری است درین خانه همه چنگ و ترانه است
۵	آنکس که ره فقر زد و راه و روش یافت	سلطان جهانست و خداوند زمان است
۶	هرکس‌که درین خانه رهی جست رهی یافت	در عالم توحید همان مرد نشان است
۷	این خواجه خانه است‌که در خانه پدید است	این ساحت بحریست که بیحد و کران است
۸	در صورت انسان تجلّی حقیقی	جز او دگری نیست و انسان همان است
۹	احمد همگی وصف احد گشته حقیقت	مستی صفتی بین که از او وصف و نشان است

(هزج مثمن اخرب مکفوف محذوف) مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن

ردیف: تکرار «است»درآخرمصراع‌ها

کلمات قافیه: فغان، خان و... .

حرف روی: حرف (الف) درفغان، خان و... .

۱ـ معنی: هر روز در این خانه شور و غوغایی برپاست آگاه باش که این شور و غوغا هم از ناحیه صاحب‌خانه می‌باشد.

۲ ـ لاهوت: عالم غیب، عالم الهی (ف. معین) استعاره مصرحه.

خواجه: آقا، سرور و مجازاً احمد جام.

معنی: آن زیباروی عالم غیب که دور از دید ما و نهانی می‌باشد هر روز در احمد جام بنگرد چرا که او همان پرده نشین می‌باشد.

۳ ـ شاید بیت تلمیح دارد به حدیث قدسی داود علیه السلام گفت: «یا رَبّ لِماذا خَلَقْتَ الخَلْق؟ قال: کُنْتُ کَنزا مَخفّیا فَاَحبَبْتَ اَن اُعْرَف فَخَلَقْتُ الخلَقَ لاِعرَف» یعنی: پروردگارا ! برای چه مخلوقات را آفریدی؟ خدای تعالی فرمود: گنجی پنهان بودم، دوست داشتم که شناخته شوم، پس خلق را آفریدم تا مرا بشناسند.

آفریدگار عالم و پروردگار بنی آدم ـ در جواب سؤال داود علیه السلام این هشت کلمه فرموده است که هشت بهشت را کلیدِ در است، بلکه جملگی کمالات ارباب قُرُبات و مقامات اصحاب کرامات در ضمن آن اشاراتْ مُضمَر است. (حسن زاده آملی، حسن، ۱۳۷۸، ممد الهمم در شرح فصوص الحکم، تهران، وزارت ارشاد اسلامی).

بین «گنج و ویرانه» تناسب و «خانه و خمخانه» جناس ناقص افزایشی وجود دارد.

معنی: احمد جام، مانند خزانه‌ای مخفی در یک ویرانه است که اوصاف او قابل وصف نیست. اگر هر روز جهت رؤیت و تماشا به میخانه روی باز او را نخواهی یافت.

۴ ـ مشک: ماده سیاه‌رنگ و خوشبویی که در ناف آهوی خطائی تولید می‌شود (ف. معین).

عبیر: ماده ای خوشبو مرکب از مشک و کافور(همان).

در بیت بین «مشک و عبیر »و «چنگ و ترانه» تناسب وجود دارد.

معنی: خاک این خانه همانند مشک و عبیر خوشبواست شور و غوغایی از این خانه بر پا شده‌است که همانند آهنگ چنگ گوشنواز و ترانه‌ی دلنشین می‌باشد.

۵ ـ ره فقر زدن: کنایه از آزادی از قید و بند دنیوی و فقر را انتخاب کردن.

معنی: آنکه فقر و نداری را انتخاب نماید پادشاه جهان و صاحب اختیار روزگار می‌باشد.

۶ ـ معنی: هر که در این خانه به دنبال راه عشق بود و آن راه را پیدا نمود او در دنیای یکتاپرستی همان مرد صاحب نشان می‌باشد.

۷ ـ معنی: این همان صاحب خانه می‌باشد که در خانه دیده می‌شود و همچنین این خانه دریای بی‌پایان و لایناهی است.

۸ ـ معنی: او در چهره انسان واقعی تجلّی یافته است و غیر از این نیز تعبیر دیگر ندارد و انسان واقعی همان او می‌باشد.

۹ ـ معنی: احمد جام، بطور کلی به وصف خداوند یکتا پرداخته و او مست از اوصاف و صفات الهی است و این همه وصف و توصیف مربوط به او می‌باشد.

(۱۲۷)

یقین در صورتت سرّ الهی است

۱	یقـــین در صـــورتت ســرّ الهـــی اســت	کــه بیـــرون از ســفیدی و ســیاهی اســت
۲	بـــه چشـــم دل اگـــر تـــو بـــاز بینـــی	کـه یوسـف حـبس انـدر قصـر چـاهی است
۳	متـــرس از جـــان خـــود در بـــاز یکـــدم	کــه انــدر عشــق مــردن پادشــاهی اســت
۴	اگـــر بینـــی بـــه چشـــم دل تـــو او را	بـدانی حسـنش از مـه تـا بـه مـاهی اسـت
۵	زســـرّ عشـــق وی کـــس نیســـت آگـــه	کــه انــدر عشــق وی امــر و نــواهی اســت
۶	همـــه ادیـــان یکـــی دان و یکـــی بـــین	جـــدائی در حقیقـــت لا تنـــاهی اســـت
۷	جمـــال لایزالـــی بـــین تـــو اینجـــا	کمـــال حســـن او بـــس بارگـــاهی اســـت
۸	کمـــال حســـن او در بـــت پرســـتی اســـت	بـــذاتش در همـــه اشـــیا کمـــا هـــی اســـت
۹	جمـــــال احمـــــدی را گـــــر بـــــدانی	یقـــین در صـــورتت ســـرّ الهـــی اســـت

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن فعولن

ردیف: تکرار«است»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: الهی، سیاهی و... .

حرف روی: حرف (ه) در الهی، سیاهی و... .

۱ـ بین «سفیدی و سیاهی »صنعت طباق وتضاد وجود دارد.

معنی: بدون شک در چهره‌ات نور و رمز الهی وجوددارد که به‌سیاهی‌ها و سفیدی‌ها وابسته نیست. (به هیچ چیزی وابسته نیست).

۲ ـ چشم دل: ترکیب اضافی (اضافه تعلقی) استعاره مکینه از بصیرت و آگاهی باطنی.

مصرع دوم تلمیح دارد به داستان حضرت «یوسف »که توسط برادرانش به چاه افکنده شد.

یوسف در چاه بودن: کنایه از حضور نور الهی در سیاهی.

معنی: اگر با چشم بصیرت نگاه کنی نور الهی را در سیاهی مطلق خواهی دید.

۳- جان: مجازاً جان دادن، قربانی شدن.

معنی: از جان‌دادن خود در راه عشق ترسی نداشته‌باش چون مردن در راه‌عشق خود سروی و بزرگی است.

۴- از مه تا به ماهی بودن : کنایه از نهایت حکمرانی و ملک لامنتهی و سلطه مطلق.

این مصراع توسط خیام نیز اقتباس شده‌است.

مستی و قلندری و گمراهی به یک جرعه‌ی می زماه تا ماهی به

(خیام، رباعی: ۱۵۳)

ونیز :

زهی رتبت که از مه تا بماهی بود پیشش چو مویی از سیاهی

(عطار، الهی نامه، دیباچه)

معنی: (در قدیم اعتقاد بر این بود که زمین بر روی شاخ گاوی است و گاو هم بر روی ماهی قرار دارد) اگر به چشم دل توجه کنی می‌بینی که خداوند وزیبایی هایش لامنتهی و در کل هستی و تمامی موجودات عالم ساری و جاری است.

۵- سر عشق ترکیب اضافی (اضافه تعلقی،تخصیصی).

بین« امر و نهی »صنعت طباق وجود دارد.

معنی: از راز عشق خداوندی هیچ کس با خبر نیست چراکه در عشق او امر و نهی‌هایی وجود دارد.

۶- لایتناهی: بی پایان، بی نهایت (دهخدا).

معنی: همه ادیان الهی در اصل یکی هستند در پیش خدا هیچ فرق و جدائی در ادیان الهی نیست. (اِنَ الدّین عندالله الاسلامُ).

۷- جمال لایزالی: ترکیب وصفی ،زیبایی زوال ناپذیر که مطلق خداوند صفات الهی است.

کمال حسن: ترکیب اضافی (اضافه‌ی تعلقی) نهایت زیبایی و نیکویی که مطلق صفات باری تعالی است.

بس: قید مقدار، بسیار(دهخدا).

معنی: زیبایی بی‌پایان و بی‌زوال خداوندی را نگاه کن که بارگاهی بسیار عظیم و با شکوه است.

۸-معنی:کمال زیبایی وحسن معشوق درنهایتتبـ پرستی است که ذات او در همه اشیا متبلور است.

۹- معنی: اگر بتوانی جمال و زیبایی احمدجام، را درک کنی بدان که در چهره‌ات نور و رمز الهی هست.

(۱۲۸)

آن دلبر ما که جان جان است

۱ آن دلبر ما که جان جان است والله که جمال وی عیان است

۲ مستی و قلندری و رندی این خوی قدیم بیهشان است

۳ افلاس و نیاز و فقر و حاجت سرمایهٔ‌گنج مفلسان است

۴ از چشمهٔ چشم ماست جاری هر چشمه که بر زمین روان است

۵ جان بر سر کوی یار دادن بهتر زحیات جاودان است

۶	پنـــدار کـــه کـــار عاشـــق مســـت	بیـــرون ز حیـــات ایـــن و آن اســـت
۷	دریـــاب یقـــین کـــه جملـــه اســماء	از آیـــــت ذات او نشـــــان اســـــت
۸	هـــر قطـــره کـــه بنگـــری تـــو پیـــدا	دریـــــای محـــــیط بیکـــــران اســـــت
۹	از ذات احـــــد جمـــــال احمـــــد	بـــا جملـــه صـــفات ترجمـــان اســـت

(هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف) مفعول مفاعلن فعولن

ردیف: تکرار«است»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: جان، عیان و ... .

حرف روی: حرف (ن) در جان، عیان و... .

۱ـ بین «جان و جان »جناس تام وجود دارد جان اولی به معنی روح جان دومی استعاره مکنیه از خداوند می‌باشد.

معنی: آن معشوق ما که دارای روح خداوندی است بخدا، که زیبایی و حسن او نمایان و آشکاراست.

۲ ـ قلندری: درویشی (دهخدا).

معنی: مستی و درویشی و زیرکی این‌ها همه عادات قدیمی سرمستان و دیوانگان بود.

۳ـ افلاس: مفلس شدن، تنگدست شدن (دهخدا).

در بیت با آمدن «افلاس، نیاز ، فقر و حاجت »آرایه «تنسیق الصفات »و«مراعات نظیر»حاصل شده‌است.

معنی: تنگدستی و نیازمندی و نداری و احتیاج همه سرمایه‌ی انسان‌های مفلس می‌باشد.

۴ـ بین «چشمه و چشم »جناس ناقص افزایشی که متضمن آرایۀتکرار و نغمه حروف نیز شده‌است.

چشمه‌ی چشم: ترکیب اضافی (اضافه تعلقی) مجازاً اشک چشم که قرین به مبالغه است.

«جاری و روان» با هم رابطه‌ی ترادف دارند.

معنی: هر چشمه‌ای که در زمین جاری می‌باشد روان از چشمه‌ی چشمان ما می‌باشد.

۵ ـ حیات جاودان: ترکیب وصفی، زندگی جاوید و همیشگی.

معنی: جان بخشیدن در کوی معشوق بهتر از زندگی جاوید می‌باشد(جان دادن در کوی معشوق عین حیات است).

۶ ـ عاشق مست: ترکیب وصفی، عاشق شیفته.

معنی: این گونه تصور کن که کار و عمل عاشق مست جدای از زندگی بسیاری از مردم می‌باشد. (آنان متفاوت تر از زندگی مردم عمل می‌کنند).

۷ ـ بین «آیت و نشان» در مصرع دوم رابطه‌ی ترادف وجود دارد.

معنی: بدان که همه اسماء زیبا نشانه هایی از ذات پاک اوست.

۸ ـ معنی: به هر قطره‌ای که نگاه کنی بدان که جزئی از دریای با عظمت الهی می‌باشد (حتی جزئیات هستی نیز خارج از حلقه هستی خداوند نیستند).

۹ ـ معنی: زیبایی و جمال احمد جام، گویا و ترجمانی از صفات خداوند یکتاست.

(۱۲۹)

در میخانه گشادند به این مست الست

۱	در میخانه گشادند به این مست الست	فتح بابی شده ناگاه به این عاشق مست
۲	ساقی لم یزلی داده مرا جام طهور	به کف آورده از آن جام گلی دست بدست
۳	گفت می‌نوش مدام از سر خمخانهٔ ما	که تو را در سر از این باده تمنائی هست
۴	باده بر دست نهادم زکف ساقی خویش	بادهائی که بسر بود سراسر بشکست
۵	بیخ هستی همه برکنده و بیخود شده‌ام	رسم و عادت بگذشتم شده‌ام باده پرست
۶	احمد از خوردن این باده چنان شد مدهوش	که به یک هوی انا الحق زد و عالم بررست

(رمل مثمن مخبون محذوف) فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن

کلمات قافیه: الست، مست و ... .

حرف روی: حرف (ت) در الست، مست و ... .

۱ـ فتح باب: ترکیب اضافی، کنایه از بازکردن در گشودن کارها باشد (برهان قاطع)

معنی: درهای میخانه را به مست از باده الستی گشودند که این گشایش، فرجی براین عاشق سرمست شده‌است.

۲ـ طهور: پاک کننده (منتهی الارب) «و انزلنا من السماء ماءً طهوراً» (قرآن۲۵/۴۸) از آسمان آبی پاک و پاک‌کننده یعنی آب باران فرستادیم.

جام طهور: مجازاً شرابی پاک‌کننده که اشاره دارد به آیه «.. ولسقاهم ربهم شراباً طهوراً » (قرآن ۲۱/۷۵) بنوشاند بر ایشان شرابی و باده ی پاک کننده از آلودگی‌های دنیوی.

معنی: خداوند ساقی جاویدان جرعه‌ای اندک از شراب طهور بر جام دل من ارزانی کرده است.

۳ـ «خمخانه»؛ در این مجازاً شراب میکده مدنظر است.

«را» در مصرع دوم فک اضافه است.

بین کلمات «نوش و خمخانه و باده »مراعات نظیر وجود دارد.

معنی: ساقی‌گفت :دائم از شراب میخانه‌ی ما بنوش چرا که برای خوردن از این باده در سرت آرزوهایی داری (مدتهاست که آرزوی خوردن از این شراب را داری).

۴ـ در مصرع اول بین کلمات «باده و دست و کف و ساقی» مراعات نظیر دیده می‌شود.

شکستن باده سر: کنایه از زوال نفس و از بین رفتن غرور و تکبر نفسانی در انسان می‌باشد.

معنی: از دست ساقی شرابی بدست گرفتم و با خوردن آن شراب غرور وتکبری که در سر داشتم از بین رفت.

بیخ هستی برکنده شدن : کنایه از عدم وزوال زندگی.

معنی: از زندگی خود دست کشیده و از خود بیخود شده‌ام (زندگی دنیوی من فنا گردیده‌است) عادات معمول زندگی را کنار گذاشته و شراب‌خوار و میخاره شده‌ام.

۶ ـ هوی: شبه جمله تنبیه و تحذیر، مجازاً بانگ و فریاد.

احمدجام، از خوردن این شراب چنان از خود بیخود شده‌است که با یک ندای «اناالحق» از دو عالم جدا شده و به‌حق پیوسته‌است.

(۱۳۰)

خمارباده میثاق بر سرم باقی‌ست

۱	خمـار بـادۀ میثـاق بـر سـرم بـاقی‌سـت	کـه‌در حضـور دو چشـمان‌صـورت‌سـاقی‌سـت
۲	به نیم جرعـه فروشـم تمـام ملـک جهـان	صـلای عـام دهـم کـاین شـراب میثـاقی‌سـت
۳	شـــراب و شـــاهد و دیـــوانگی و قلّاشـــی	همیشه دیـن مـن است و رسـوم عشـاقی‌سـت
۴	مرا نصیحت کردند تـوبـه کـن زیـن حـال	دلـم بگفـت کـه بگـذر نصـیحت عـامی‌سـت
۵	چو کار من نگشـاد از صـلاح و زهد و ورع	مـی مغانـه بنوشـم کـه نـوش تریـاقی‌سـت
۶	فـروش صـوف مرقـع بنـوش احمـد مـی	کـه درد درد بصـوفی صـفای اطلاقـی‌سـت

(مجتث مثمن مخبون محذوف) مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن

ردیف: کرار«است»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: باقی، ساقی و ... .

حرف روی: حرف (ق) در باقی و ساقی و ... .

۱ـ خمار باده: ترکیب اضافی (اضافه تعلقی، تخصیصی) شراب‌زدگی در اثر خوردن می و باده پس از مستی عارض شخص شود (دهخدا).

باده میثاق: ترکیب اضافی (اضافه تعلقی؛ تخصیصی)مجازاً میثاق «الستی».

میثاق: عهد و پیمان. عهد وپیمانی که در ازل با خدا بسته شد.

مصرع اول تلمیح است به میثاق روز ازل که ارواح به ربوبیت حق اقرار آوردند که آیت «وَإِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِن بَنِی آدَمَ مِن ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنفُسِهِمْ أَلَسْتَ بِرَبِّکُمْ قَالُواْ بَلَى شَهِدْنَا أَن تَقُولُواْ یَوْمَ الْقِیَامَةِ إِنَّا کُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِینَ» (قرآن ۱۷۲/۷) آیا من پروردگار شما نیستم، بیان آن است.

معنی: هنوز مستی شراب عهد ازلی در سرم باقی است و مستی که در مقابل دیدگان چشمان ساقی است.

جرعه: به یک بار نوشیدن، نیم جرعه مجازاً (دهخدا).

۲ـ معنی: به خوردن نیم جرعه‌ای از شراب، پادشاهی جهان را رها میکنم و به همگان اعلام نمایم که این شراب خوردن از ازل عهد من با معشوق بود.

۳ـ در مصرع اول بین کلمات« شراب و شاهد و دیوانگی و قلاشی» مراعات نظیر و همچنین تنسیق الصفات مشهود است.

شاهد: زیباروی ؛ معشوق مجازاً زیباپرستی.

معنی: شراب خوری، زیباپرستی، بیهوشی و میخارگی آئین من است و اینها جز عادات عاشقی هستند.

۴ـ مصرع دوم نوعی حدیث نفس است.

معنی: مرا به ترک میخارگی نصیحت و اندرز نمودند اما گواهی داد که نصیحت عموم را باید رها سازم (نصحیت کردن عموم طبیعی و عادی است).

۵ ـ می مغانه: صفت نسبی، شراب منسوب به مغان، شرابی که زرتشتیان بعمل آورند، شاید مراد می استاندارد و درست وحسابی بوده است (دهخدا).

قوت جان از می مغانه کنیم　　　　نقل و می نوش عاشقانه کنیم

(نظامی، هفت پیکر، بخش ۶)

تریاق: پاد زهر ؛ مجازاً داروی شفابخش (دهخدا).

معنی: وقتی کار من از خیر اندیشی و گوشه نشینی و تقوا گذشته‌است می‌مغانه بنوشم و چه داروی شفا بخشی‌است!

۶ ـ صوف مرقّع: مجازاً صوفی و درویش با تجربه و مجرب.

مرقع: جامه‌ی تکه تکه درویش (دهخدا).

بین «درد و دُرد» جناس تام وجود دارد.

(۱۳۱)

ای دل اندر صحبت دلدار می باید نشست

۱ ای دل اندر صحبت دلدار می‌باید نشست — از سرجان هر دمی در کار می‌باید نشست

۲ از سر دل بر در هر گوشه می‌باید گزید — و ز ره جان بر در دلدار می‌باید نشست

۳ با مغان جام لبالب هر دمی باید کشید — اندرون حلقه زنار می‌باید نشست

۴ در هوایش بر در دلدار باید خیمه زد — بس ببوی عشق در بازار می‌باید نشست

۵ از سر مستی لقای نیستی باید گزید — از سر هستی پی دیدار می‌باید نشست

۶ از رموز سخن اقرب نکته‌ها باید نمود — پس میان بوریای یار می‌باید نشست

۷ هر دمی دم از انا الحق احمدا باید کشید — وزدم توحید حق بردار می‌باید نشست

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار«می باید نشست»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: دلدار، کار ... .

حرف روی: حرف (ر) در دلدار، کار و ... .

۱ـ صحبت دلدار: همراهی و مصاحبت با معشوق (دهخدا) ترکیب اضافی (اضافه تعلقی، تخصیصی)

از سرجان: کنایه از ته دل، با تمام وجود.

درکار می‌باید نشستن: کنایه از خدمتکاری.

معنی: ای دل باید در مصاحبت معشوق باشی و در همه حال باید با تمام وجود در خدمت او بود.

۲ ـ «سرِ دل و ره جان »هر دو ترکیب اضافی (اضافه تعلقی) هر دو کنایه از ته دل، با تمام وجود.

بر در هر گوشه گزیدن: کنایه از گوشه نشینی اختیار کردن.

بر در دلدار نشستن: کنایه از خادم معشوق بودن.

معنی: از ته دل گوشه نشینی را باید اختیار نمایی و باید با تمام وجود در خدمت معشوق باشی.

۳ ـ مغان: مؤبدان زرتشتی که کارشان اجرای آئین دینی بودند (دهخدا).

زنّار [زُن نَ] شالی که زرتشتیان به کمر می بندند، مطلق زرتشتیان (دهخدا).

در بیت بین کلمات «مغان و زنّار» تناسب وجود دارد.

حلقه زنّار: ترکیب اضافی (اضافه تعلقی، تخصیصی) مجازاً مصاحبت و حضور در مجالس و نشست‌های زرتشتیان.

معنی: باید با مؤبدان جام شراب سرکشید و در حلقه و گروه مؤبدان زرتشتی وارد شد.
۴ ـ خیمه بردر دلدار زدن: کنایه از عاشق شدن و بر در خانه معشوق اطراق کردن و منتظر ماندن .
معنی: باید در آرزوی دیدار معشوق مدتی طولانی بر درش اطراق کنی و در آرزوی عشق او همیشه باید در سر راه او قرار بگیری (در همه حال از خود فارغ و در خدمت و حضور معشوق حاضر باشی).
لقای نیستی: مجازاً فنای فی ا.... .
معنی: از راه مستی وسرخوشی باید به فنا فی الله نایل شد و بودن و وجود را کنار گذاشت تا به دیدار حق نایل شوی.
۶ ـ مصرع اول اقتباس است از آیه قرآنی «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» (قرآن ۵۰/۱۶) ما به او از رگ‌گردن نزدیک‌تریم.
در بوریای یار بودن: کنایه از پیوستگی معشوق و در همه حال در کنار و خدمت معشوق بودن.
معنی: ابتدا باید راز و رمز سخن قرآنی «من از رگ گردن شما نزدیک ترم» را آشکار کرد و سپس در حریم یار باید نشست.
۷ ـ مصرع اول تلمیح دارد به «اناالحق» گفتن منصور حلاج.
مصرع دوم شاید تلمیح دارد به کلام قدسی« مَن طَلَبَنی وَجَدَنی، مَن وَجَدَنی عَرَفَنی وَ مَن عَرَفَنی اَحَبَّنی وَ مَن اَحَبَّنی عَشَقَنی وَ مَن عَشَقَنی عَشَقتَهُ وَ مَن عَشَقَتَهُ قَتَلتَهُ وَ مَن قَتَلتَهُ فَعَلی دِیَتَهُ وَ مَن عَلی دِیَتَهُ فَانّا دِیَتُهُ (الجواهر السنیه، ص ۹۴ - بحارالانوار، ج ۶۷، ص ۲۵).ه رکس مراطلب کند مرا می‌یابد و هرکه مرا بیابد، مرامی‌شناسد و هرکه مرا بشناسد، مرادوست دارد و هرکه مرا دوست بدارد عاشقم می‌شود و هر که عاشقم بشود؛ عاشقش می‌شوم و هرکه را که عاشقش بشوم او را می‌کشم وهرکه رابکشم ،دیه‌ی اوبه گردن من است وهرکس به گردن من دیه دارد من خودم دیه اوهستم»
معنی: هر لحظه باید چون احمد، ندای «اناالحق» سر داد و بخاطر ندای توحیدی معشوق بردار کشیده شد. (یعنی در معشوق فنا گردی).

(۱۳۲)

سّر توحید حق اندر لوح جان باید نوشت

۱	سـرّ توحید حق اندر لوح جان باید نوشـت	رمـز توحیـد از سـواد دیـدگان بایـد نوشـت
۲	حرف سـرّش از سـواد دیده باید نقش کرد	خطّ رمزش در بیاض جان جان باید نوشـت

۳ از حدیث کُنتُ کنزاً نکته میباید شنید	مشکل اسرار حق را ترجمان باید نوشت
۴ کشف باید کرد سّر هو معکم را مدام	مشکلات رمز را هر دم بیان باید نوشت
۵ جمله اسرارات ایزد هست در ذات بشر	جمله را یک یک درون جان روان باید نوشت
۶ چون ظهورحق نمود از خلق آمد بی‌شکی	جمله انوار خدائی پس از آن باید نوشت
۷ چون‌که ظاهر گشته اندر ذات ذرات جهان	قصّه ذرّات اندر جان عیان باید نوشت
۸ نفی اغ یار است ازاثبات ذات ذوالجلال	بس همه اثبات او در این و آن باید نوشت
۹ خط مشکین بر رخ خوبان که ظاهر گشته است	این همه تعویذ جان عارفان باید نوشت
۱۰ صفحه دل را محو شی ساخت باید از رموز	راز پنهان درون دل عیان باید نوشت
۱۱ دفتر توحید را احمد رقم باید زدن	پس حساب مجمل دل هر زمان باید نوشت

(رمل مثمن مخبون) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار«باید نوشت»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: جان، دیدگان و ... .

حرف روی: حرف (ن) در جان و دیدگان و ... .

۱ـ توحید: یکی گفتن و یکی دانستن و به یکی در دل اعتقاد کردن (ف. آنندراج) در اصطلاح سالکان، تخلیص دل و تجدید او از آگاهی به غیر حق سبحانه و تعالی (ف. آنندراج).

«لوح جان، رمز توحید و سواد دیدگان» هر سه ترکیب اضافی (اضافه تخصیصی)هستند.

لوح جان: مجازاً سینه و دل.

معنی: اسرار توحیدی خداوند را باید با سیاهی چشمان در سینه‌ها ثبت کرد.

۲ ـ سواد دیده: سیاهی چشم (دهخدا) و موکب دوات هم در نظر است.

سواد دیده باریک بینان انیس خاطر خلوت نشینان

(نظامی، خسرو شیرین، بخش ۲)

خطّ: اثر، نشانه و عدالت (دهخدا).

بیاض: کتابچه و دفتر سفید نانوشته (ف . معین)

«سواد دیده و بیاض جان» هر دو ترکیب اضافی.

در مصرع دوم صنعت تتابع اضافات دیده می‌شود.

بین «جان و جان» جناس تام وجود دارد.

معنی: حروف رمزی‌اش را باید با سیاهی دیده ترسیم کرد و علامات رمزی‌اش را نیز در دفتر جان شیفتۀ معشوق باید نوشت.

۳ـ در مصرع اول عبارت «کنتُ کنزاً »اقتباس است از حدیث قدسی «کنتُ کنزاً مخفیاً فأحبَبتُ ان اُعرَفُ. من گنجی مخفی بودم دوست داشتم شناخته شوم»(رجوع شود به ۱۲۶/۳ همین رساله)

ترجمان: شرح و بیان (دهخدا).

معنی: از حدیث قدسی «کنتُ کنزاً مخفیاً و ...» نکته های ظریف و مضامینی لطیف باید شنید و همچنین برای پیچیدگی‌های رموز خداوندی شرح و بیان و تفاسیری لازم است.

۴ـ مصرع اول تلمیح دارد به آیه « هُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنتُمْ» (قرآن ۵۷/۴) هر کجا باید او با شماست .

معنی: اسرار کلام « هُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنتُمْ....»را باید دائماً آشکار کرد و بر پیچیدگی‌های رموزی معشوق شرح‌ها باید نوشت.

۵ـ اسرار: اسرار جمع سِر، اسرارات جمع در جمع که غلط مصطلح می‌باشد.

در مصرع اول بدلیل تکرار حرف «ت» صنعت «نغمه حروف» دیده می شود.

جان روان: ترکیب وصفی کنایه از روح زنده.

معنی: اسرار و رموز خداوندی است که در ذات بشری متجلی است باید تک تک آن رموز را برجان و روح زنده نوشت.

۶ـ معنی: وقتی اسرار حق متجلی شد از مردم شک و تردید برداشته شد پس باید از این به بعد در مورد تجلّی انوار خدایی نوشت.

۷ـ معنی: چون ذات باری تعالی در ذرات هستی ظهور نموده پس باید رموز این ذرات را در روح، آشکارا نوشت.

۸ـ اغیار: بیگانگان، دشمنان و مخالفان (دهخدا)

نفی اغیار: (ترکیب اضافی).

معنی: منظور از اثبات ذات باری تعالی رد کردن و ترک بیگانگان و دشمنان است پس برای اثبات عظمت خداوند با شکوه در همه جا باید نوشت.

خط مشکین: ترکیب وصفی، خط سیاه عارض خوبان و زلف (دهخدا).

رخ خوبان: اضافه تعلقی مجازاً چهره معشوق.

تعوید: دعای دفع چشم زخم (ف . معین).

معنی: خط مویی که به صورت زیبا رویان عارض شده‌است دعای تعویز و چشم زخمش را بر جان عاشقان باید نوشت.

۱۰ـ صفحه دل: استعاره مکنیه.

در بیت ما بین «راز ودل »تناسب و «پنهان وعیان»آرایهٔ تضادوجود دارد.

محشی [مُ حَ شْ شا] حاشیه نوشته شده، حاشیه نوشتن بر کتابی (دهخدا)

انباشته: آگنده (همان)

راز پنهان: ترکیب وصفی.

در مصرع دوم تتابع اضافات حاصل است.

معنی: صفحه دل راجهت حاشیه نویسی از رموز الهی انتخاب نمود (صفحه دل را باید از رموز معشوق پر کرد) و راز مخفی اندرونی دل را باید آشکار و فاش کرد.

۱۱ـ رقم زدن: نوشتن (ف . معین).

مجمل: مختصر، خلاصه (همان).

حساب: محاسبات، اندازه و شمارش (دهخدا).

معنی: کتاب اسرار خداوندی را باید احمدجام بنویسد و محاسبت و شمارش مختصری از دل‌ها را باید هر زمان مکتوب کرد.

(۱۳۳)

دلی کز درد عشقت دردمند است

۱	دلی کز درد عشقت دردمند است	مر او را درد دایم سودمند است
۲	چه داند قدر اهل درد بی‌درد	کسی داند که دایم دردمند است
۳	نمی‌دانی تو قدر عشقبازی	برو زاهد چه جای زهد و پند است
۴	کسی کو درد عشق او را گزید است	درین ره درد عشقش دلپسند است
۵	چه می‌پرسی زسرّ عشق و عاشق	ازین بگذر نه جای چون و چند است
۶	مقام وحدت او نیست معدود	تعدّد از برون هفتاد و اندست
۷	درخت عشق آنگه بار گیرد	که عقلت از بن و بیخش بکند است
۸	نه می‌بینی تو اندر عشق پستی	مقام عشق و عاشق بس بلند است
۹	بسا سرها که اندر راه توحید	برای دام او هردم فگند است
۱۰	زدرد و غم نمیخواهد خلاصی	دلی آنکو زهجرت مستمند است
۱۱	چو احمد هر دمی صد بار نالد	دلی کز درد عشقش دردمند است

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن مفاعی= فعولن

ردیف: تکرار«است»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: دردمند، سودمند و ... .

حرف روی: حرف (د) در دردمند و سودمند و ... .

۱ـ درد عشق: ترکیب اضافی (اضافه تعلقی).

معنی: دلی را که از درد عشق تو رنجور و دردمند است این رنجوری همیشه برآن مفید و ثمر بخش است

این بیت در غزل ۵۳ دیوان عطار با مضمون زیر اقتباس شده‌است.

دلـی کـز عشـق جانـان دردمنـد اسـت   همـو دانـد کـه قـدر عشـق چنـد اسـت

۲ ـ در بیت بدلیل تکرار حرف (د) آرایه نغمه حروف وجود دارد.

مصرع اول با استفهام انکاری معنی می‌گردد.

معنی: کسی که رنجور درد عاشقی نیست درد دل دردمندان را نمی داند (هرکسی درد دل دردمندان را نمی‌داند) کلیه کسی که دائم رنجور از درد عشق است درد دردمندان را می داند.

۳ ـ معنی: تو قدر و ارزش عشق بازی را نمی‌دانی؛ برو ای زاهد خشک و خالی، دیگر جایی برای پند و اندرز نیست.

۴ ـ معنی: کسی که درد عشق را برگزیده است در راه عاشقی درد عشقش برایش خوشایند و دل چسب است.

۵ ـ در مصرع اول استفهام انکاری وجود دارد.

بین «عشق و عاشقی» تناسب وجود دارد.

معنی: از راز و رمز عشق و عاشق دیگر مپرس آنرا رهایش کن چون دیگر جای پرسش و پاسخ و دلیل و برهان نیست

۶ ـ معدود: شمار کرده شده، حساب شده (دهخدا).

کاربرد عدد هفتاد و اند در مصرع دوم بر تقریب دلالت دارد.

معنی: مقام وحدت و یگانگی خداوند قابل شمارش و حساب نیست چرا که شمارش و تعدد مقام غیرقابل شمارش است.

۷ ـ درخت عشق: ترکیب اضافی، استعاره مکنیه.

کندا [کُ اکَ] دانا و فیلسوف (دهخدا).

بین درخت، بار، بن و بیخ مراعات نظیر وجود دارد.

معنی: عشق تو آنوقت بارور می شود که عقل و اندیشه‌ات از سر و ته به دانایی رسیده باشد.

۸ ـ معنی: تو در عشق حقارت نمی‌بینی چرا که مقام عشق و عاشقی بسیار رفیع و بلند است

۹ ـ سرفکندن: کنایه از تسلیم اراده ی دوست شدن.

بین دم و دام جناس ناقص افزایش وجود دارد.

معنی: چه سرهایی که در راه یگانه پرستی در دام معشوق خود را تسلیم و فدای اراده دوست می‌کنند.

۱۰ ـ معنی: هر آنکس که بیچاره از هجران دوست است از درد و غم خلاصی یافتن را نمی‌خواهد.

۱۱ ـ معنی: دلی که رنجور و دردمند از درد عشق معشوق است مانند احمدجام، هر لحظه صدها بار به نالش درمی‌آید.

(۱۳۴)

مال و ملک و تخت و بخت و میر و چاکر هیچ نیست

۱ مال‌و ملک و تخت و بخت و میر و چاکر هیچ نیست / کار و بار گیر و دار و زیب و زیور هیچ نیست
۲ قصر و نصر و شاه و ماه و باغ و راغ و گلستان / چون گشائی چشم عبرت ای برادر هیچ نیست
۳ امر و نهی پادشاهان جهان سر تا بسر / پیش نزدیکان وی گشته مقرّر هیچ نیست
۴ ور بگیری شرق و غرب و روم و شام و هند و چین / یا شوی قارون ثانی یا که قیصر هیچ نیست
۵ گر رود فرمان و امرت در همه روی زمین / یا بگیری کل عالم چون اسکندرهیچ نیست
۶ یک نفس گر تو بر آری نه به یادش توبه کن / در دو کون و روز محشر غیر داور هیچ نیست
۷ احمد جامی چه بندی دل در این دنیای دون / کآنچه می‌بینی به چشم سر سراسر هیچ نیست

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار «هیچ نیست» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: چاکر و زیور و ... .

حرف روی: حرف (ر) در چاکر و زیور و... .

۱ـ در هر دو مصراع بیت، آرایه مراعات نظیر و سیاقه الاعداد وجود دارد.

بین «تخت، بخت» و «کار، بار »جناس ناقص اختلافی دیده می‌شود.

بین «میر و چاکر » آرایۀ تضاد و « زیب و زیور » رابطه ترادف وجود دارد.

گیر و دار: مرکب از دو فعل «گیر» به اضافه «واو» عطف و فعل«دار» به معنی شور و غوغا و جنگ و آشوب (دهخدا ـفرهنگ شعوری ج ۲ ص ۳۱۰) و به معنی فرماندهی و حکمرانی نیز می باشد (همان).

معنی: ثروت و پادشاهی و قدرت و شانس داری و نوکری هیچ ارزشی ندارند کار و بار زندگی مادی و شور و غوغای حکومت و زیور و آرایشی به هیچ نمی‌ارزند.

۲ ـ نصر: یاری مجازاً یاریگران و قدرت.

ماه: استعاره مصرحه و مجازاً زیبارویی.

«باغ و راغ و گلستان »مجازاً مال و منال دنیوی.

در مصرع اول بین «قصر و نصر»«شاه و ماه »«باغ و راغ» جناس ناقص اختلافی وجود دارد. و همچنین مراعات نظیر و سیاقه الاعداد مشهود است.

در مصرع دوم با کار برد« ای برادر» خطاب النفس نیز وجود دارد.

معنی: ای عزیز، ای جان من اگر چشم عبرت را بازکنی دنیا با مال و منالش هیچ ارزشی ندارد.

۳ ـ بین کلمه «امر و نهی» رابطه طباق یا آرایهٔ تضاد دیده می‌شود.

معنی: دستورات و امر و نهی پادشاهان دنیا که در پیش اطرافیانش مثبوت و محقق است هیچ ارزشی ندارد.

۴ ـ در مصرع اول بین «شرق و غرب »تضاد جهتی وجود دارد و در معنا مجازاً فرمانروایی کل دنیا.

مصرع دوم تلمیح دارد به داستان «قارون و حکایت گنج قارون »دارد.

قیصر: لقب پادشاهان و امپراتوران روم (ف. معین).

معنی: اگر فرمانروای کل دنیا شوی یا ثروتمندترین و باشکوه ترین دنیا باشی بازهم ارزشی ندارد.

۵ ـ مصرع دوم اشارت دارد به داستان کشورکشایی «اسکندر مقدونی »که قصد داشت بعد از فتح دنیا به آب حیات برسد.

معنی: اگر دستورات تو در کل زمین اجرا شوند یا مانند اسکندر مقدونی کل دنیا را تسخیر و به سلطه خود دربیاوری، بازهم ارزشی ندارد.

۶ ـ دوکون: مجازاً دنیا و آخرت.

معنی: اگر یک لحظه به همه‌ی این آرزوها نه! بگویی و از آنها برائت کنی می‌دانی که در دو جهان غیر از خدا چیزی و کسی وجود ندارد.

معنی: ای احمدجام، برای چه به این دنیای پست دل می‌بندی بخاطر این که آنچه با چشم ظاهر و دنیوی می بینی هیچ ارزشی ندارد.

(۱۳۵)

گر نکوشی در عمل این گریه و آه تو هیچ

۱ گر نکوشـــی در عمل این گریه و آه تو هیچ / ور نـداری درد دل ایـن سـال پنجـاه تـو هــیچ

۲ رهروان گوی ســـعادت برده‌اند از این میان / عاقبت ایـن عـزّ و نـاز و دولـت وجـاه تـو هـیچ

۳ چند می‌نازی به عزّت ای شــــده مغرور جاه / غیر دعوی نیســـت حاصــل این همه راه تو هیچ

۴ جمع‌کردی سیم و زر تا دیگران عشرت‌کنند / تو زمین و خاک گردی در تگ چاه تو هیچ

۵ ساعتی خیمه زده در سایه اش بنشسته‌ای / می‌شود ظاهر تـو را آخـر کـه خرگـاه تـو هـیچ

۶ افتخارت روز و شـــب بر درگه شــــاه و وزیر / شـاه تـو روزی بمیـرد دولـت و شـاه تـو هـیچ

۷ نقد عمر از دســـت دادی در هوای مهوشـــان / گم شــود عشـــق تو روزی مهوش و ماه تو هیچ

۸ یک‌زمان از دل نکـردی یـاد حـق در گوشـه‌ای / حاصــل قـــرآن دهـــم گفتـــار الله تـــو هـــیچ

۹ احمد جامی تو در کـار خـدا شـو مسـتقیم / کاین همه مکر و فریب و یار بدخواه تو هیچ

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار« تو هیچ» درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: آه، پنجاه و ... .

حرف روی: حرف (ه) در آه و پنجاه و ... .

۱ـ در مصرع دوم در عبارت «درد دل»ایهام وجود دارد یکی به معنی غم و اندوه و دیگری به معنی درد کشنده و معشوق.

استفاده از کلمه «پنجاه »در مصرع دوم تقریب را می‌رساند.

معنی: اگر اهل عمل نباشی گریه و زاری تو هیچ ارزشی ندارد و اگر در عمر خود معشوقی نداشته باشی این پنجاه سال گذر از عمر تو هیچ ارزشی ندارد.

۲ ـ رهروان: پیروان و روندگان (دهخدا) می‌تواند مطلق سالک نیز باشد.

مصرع دوم تلمیح دارد به آیه قرآنی «المالُ و النبون زینه الحیوه الدنیا و الباقیات و الصالحاتُ...» (قرآن ۱۸/۴۶) مال و فرزندان زیور زندگی دنیا هستند ولی اعمال شایسته تر نزد خدا پایدارند.

معنی: پویندگان راه حقیقت به سعادت و خوشبختی رسیدند ثروت و شهرت و مال و منال دنیوی نهایتاً به هیچ نمی‌ارزد.

۳ ـ معنی: ای فریفتهٔ جاه و مقام خود، به این شکوه دنیوی خود چقدر می‌نازی و افتخار می‌کنی نتیجه این عمل تلاش تو جز ادعا و خواه بی هدف چیزی دیگر نخواهدبود.

۴ ـ سیم: نقره، فضه (دهخدا) مجازاً پول.

زر: طلا، سکه زرین (همان) «سیم و زر »مطلق پول و نقدینگی با هم رابطه تناسب دارند.

تگ: قعر چاه و ته حوض و در اصل به معنی پایان (همان).

در مصرع دوم بین «زمین و خاک و چاه» تناسب وجود دارد.

معنی: تو مال و دارایی جمع می‌کنی در حالیکه بعد از مرگ تو دیگران در رفاهند و تو تبدیل به خاک می‌شوی و در قبر تو هیچ چیز وجود ندارد.

۵ ـ معنی: دنیا مانند خیمه‌ای است که تو مدتی جهت استفاده از آن، آن را بر پا کرده‌ای که در نهایت برایت معلوم می‌شود که دنیا مانند آن خیمه برایت جز مدتی قابل استفاده نیست.

۶ ـ روز و شب: مجازاً مدتی از عمر.

معنی: افتخارت این است که روزگاری بر درگاه شاهی خدمت می‌کنی روزی میرسد که شاه تو می‌میرد آنوقت است که افتخار و اقبال تو نیز هیچ نمی‌ارزد از بین خواهد رفت.

۷ـ مهوش: خوب صورت مانند ماه، بسیار زیبا رو (دهخدا) صفت مرکب، وش پسوند شباهت، مطلق معشوق.

نقد عمر: ترکیب وصفی مقلوب، لحظه لحظه عمر.

معنی: عمرت را در آرزوی معشوق دنیوی صرف می‌کنی در حالیکه اگر روزی عمرت بپایان رسد عشق و عاشقی تو نیز از بین می‌رود بنابر این معشوق زیبا روی تو نیز هیچ نمی‌ورزد.

۸- معنی: یک لحظه هم در گوشه‌ای خلوت از ته دل یاد خدا نکردی پس قرآن خواندن ظاهری و گفتار بی عمل تو هیچ نمی‌ارزد.

۹- معنی: ای احمدجام، تو بی‌واسطه باحق باش چون این همه نیرنگ و فریب و دوست بدخواه هیچ نمی‌ارزد.

(۱۳۶)

آن را که لطف غیب رفیق و میسّر است

۱	آن را که لطف غیب رفیق و میسّـر اسـت	بـود و نبـود در نظـر او برابـر اسـت
۲	هر چـه زخـاک آمـده آخـر رود بـه خـاک	گر کیقبـاد و خسـرو و گـر تـاج و افسـر اسـت
۳	بشنو تو این حـدیث کـه بایـد زجـان شـنود	دون همتی مکن که چنین زشـت و ابتر اسـت
۴	آن را که همتش به بهشت است و حورعین	در وی گمـان مبـر کـه در بخـت یـاور اسـت

۵ آنکس که راه یافت و بره گشـت مسـتقیم — او را حیـات و روح و دل وجـان میسـر اسـت
۶ گر لطف این حدیث به احمد ر سیده ا ست — بـی شـک بلنـد عهـد و سـعید و مطهّراسـت

(مضارع اخرب مثمن مکفوف محذوف) مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن

ردیف: تکرار«است»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: میسر، برابر و ... .

حرف روی: حرف (ر) در میسر و برابر و ... .

۱ـ میسّر: فراهم، آسان و ممکن (دهخدا).

معنی: آنرا که لطف خداوندی برایش ممکن و فراهم است هستی و نیستی در پیش او یکی است.

۲ـ مصرع اول تلمیح دارد به آیه قرآنی «هُوَالّذی خلقکُم من تُرابٍ ...» قرآن ۴۰/۶۷)او کسی است که آفریده است شما را از خاک.

مصرع دوم تلمیح است به پادشاهی «کیقباد و خسرو پرویز».

«تاج و افسر» باهم رابطه ترادف دارند مجازاً قدرت و فرمانروایی

معنی: هر چیزی از خاک آفریده شده و بازهم به خاک برمی‌گرد هرچند پادشاهان و حکمرانان با قدرت باشند.

۳ـ دون همتی: کوتاه اندیشی (دهخدا).

ابتر: ناقص (همان).

معنی: این سخنان را گوش کن که باید با دل و جان گوش کنی کوتاه نظری مکن که این پستی و نقصان است.

۴ـ حور: سیه چشمان سپید اندام بهشتی (دهخدا).

همت: قصد و اراده (همان).

معنی: کسی‌که قصد و اراده‌اش بهشت و زیبا رویان بهشتی باشد در او ظن بد مکن که او بلند اقبال است.

۵ ـ معنی: آنکه به راه مستقیم هدایت شد برایش زندگی و معشوق، ممکن و مهیا است.

۶ ـ معنی: اگر لطف این سخن شامل حال احمد، نیز باشد بی‌تردید او بلند همت، و خوشبخت و پاکیزه است.

(۱۳۷)

دوستان دستی که کارم مشکل است

۱	دوسـتان دسـتی کـه کـارم مشـکل اسـت	همـــدمان مهـــری کـــه پـــایم در گـــل اســـت
۲	مـــی‌نـــدانم تـــا چـــه باشـــد حـــال مـــن	آنچـــه از عشـــق تـــو مـــا را در دل اســـت
۳	هــر زمــانی بــردلم صــد محنــت اســت	هــر چــه دردل جــز تــو جملــه باطــل اســت
۴	گـــر غمـــی از آســـمان آیـــد فـــرود	گـــوئی آن بهـــر دل مـــا نـــازل اســـت
۵	هــر چــه جــز یــار اســت اغیارســت آن	گـــر همـــه نـــوش اســـت زهـــر قاتـــل اســـت
۶	عشـــق بـــازی رنـــدی و آوارگـــی	قســمت هــرکس کــه شــد او کامــل اســت
۷	هـــر کـــه را دیوانـــه میخواننـــد خلـــق	بـــالیقـــین دانیکـــه مـــرد عاقـــل اســـت
۸	هر چه جز عشـق اسـت ما را محنت اسـت	درد محنـــت از تـــو مـــا را حاصـــل اســـت
۹	احمـــد از دیـــوانگی فرزانـــه شـــد	هـــر کـــه دیوانـــه نشـــد نـــاقابـــل اســـت

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار«است»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: مشکل، در گل و ... .

حرف روی: حرف (ل) در مشکل و گل و ... .

۱ـ دستی: جمله استثنائی بی فعل،یاری و مددکاری (برهان قاطع).

پای در گل بودن: کنایه از گرفتار بودن.

معنی: دوستان من مددی نمائید که در کار سخت و مشکلی افتاده‌ام ای مؤمنان لطفی و مرحمتی نمائید که بسیار گرفتار شده‌ام.

۲ ـ معنی: بخاطر آنچه از عشق تو بر دل ما رسیده است معلوم نیست که عاقبت حال وضع ما چگونه می‌باشد.

۳ ـ کاربرد عدد «صد »در مصرع اول دلالت بر تقریب می‌باشد.

معنی: هر لحظه رنج و مشقت‌هایی بر دلم می‌رسد جز تو و یاد و عشق تو هر آنچه بر دل رسد بیهوده و باطل است.

۴ ـ معنی: اگر غم و اندوه از آسمان فرود آید مثل اینکه بخاطر دل، فرود آمده است.

۵ ـ بین «یار و اغیار» جناس ناقص افزایشی وجود دارد.

معنی: جز یار همه بردل ما بیگانه هستند اگر چه بمانند شهد و نوشیدنی باشند بمانند زهر کشنده می‌باشند.

۶ ـ رند: هوشمند، با هوش و زیرک (دهخدا) در اصطلاح عرفا به معنی‌کسی است که جمیع کثرات و تعینات و جوبی ظاهری و امکانی و صفات و اعیان را از خود دور کرده و سرافرار عالم و آدم است که هر ثبت هیچ مخلوقی بمرتبت رفیع او نمی‌رسد (شرح گلشن راز چ کیوان سمیعی ص ۶۲۰).

معنی: هر که در این جهان عاشق پیشگی و آوارگی را اختیار نمود او انسان کامل است.

۷ ـ معنی: هر که مردم او را بخاطر عاشقیش دیوانه می‌خوانند یقیناً بدان که او انسانی عاقل است.

۸ ـ معنی: هر چیزی غیر از عشق یار، برایمان رنج و محنت است و درد و رنج ما از دوری معشوق می‌باشد.

۹ ـ فرزانه: بخرد، حکیم و دانشمند (دهخدا).

ناقابل: بی کفایت، کم ارزش (همان).

دیوانه: مقابل فرزانه، احمق و بی عقل و نادان (دهخدا) در این بیت معنی عاشقی و شیفتگی و شیدایی مدنظر می‌باشد.

معنی: احمدجام، از شیدایی به فراست و فرزانگی رسید هرکه عاشق نشود ارزش ندارد.

(۱۳۸)

باش تا حُسن نگارم خیمه در صحرا زند

۱ باش تا حسُن نگارم خیمه در صحرا زند — وین طناب خیمه را برخرگهی والا زند
۲ پر تو نور جمالش گرفتد بر عاشقان — شورهای عشق او در جنت الماوا زند
۳ لمعه‌ای زان نور اگر لامع شود بر جان و دل — جان ما لبیک گویان بانگ ما روحی زند
۴ در رکوع بیخودی خود را نبیند در میان — در سجود نور حق او ربّی‌الاعلی زند
۵ بایزید و بوسعید و شیخ شبلی و جنید — رهروان راه حق را جمله پشت پا زند
۶ یا چو ابراهیم ادهم سر به عالم می‌زند — تاج و تخت پادشاهی را همهٔکجا زند
۷ یا چو منصور طریقت‌در هوای‌عشق او — بی‌دل و بی‌جان شود قول اناالحقا زند
۸ احمدا در کوی عشق ما کسی را یارنیست — تاکه دست از خود نشوید چنگ کی در ما زند

(رمل مثمن مخبون) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار « زند»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: صحرا، والا و... .

حرف روی: حرف (الف) در صحرا، والا و... .

۱ـ باش: ریشه‌ی فعل باشیدن، امر به باشیدن.

خیمه در صحرا زدن: کنایه از آشکار شدن.

طناب خیمه: ترکیب اضافی (اضافه تعلقی)مجازاً ستون خیمه .

خرگه والا: ترکیب وصفی استعاره از آسمان، افلاک بالا.

معنی: صبر و تحمل داشته باشید تا معشوق من جلوه‌گری نماید با این تجلّی خود را به عالم بالا متصل نماید.

۲ ـ پرتو: شعاع، تابش (دهخدا).

جنت: بهشت (همان).

مأوا: پناهگاه و جنت الماوی مجازاً بهشت با ساکنینش که در بهشت پناه جسته‌اند.

معنی: اگر پرتو و تابش نور معشوق من بر عاشقان بیفتد آنان شور و هیجانات ساکنین بهشتی را پیدا می‌کنند.

۳ ـ لمعه: [لَ عِ] پرتو، روشنی (ف. معین).

لامع: تابان، تابنده (دهخدا).

«ربی الاعلی» اشاره است به به ذکر « سبحان ربی الاعلی و بحمده» خدا را تسبیح میکنم درحالیکه با حمد همراه است(طریحی، مجمع البحرین، جلد۲، ص۳۶۹)

معنی: نوری از تجلّیات حق تعالی بر روحم بیفتد درمقابل آن نور به سجده می‌افتم و ندای «ربی الاعلی» سر می‌دهم.

۴ ـ معنی: در رکوع از خود بی‌خود شده و جز خدا دیگر کسی را نمی‌بیند در سجودش نور خدایی دیده بانگ و ندای والامقامی پروردگار را سر زند.

۵ ـ با یزید: بایزید بسطامی، از شاگردان علی بن موسی الرضا (ع)ملقب به سلطان العارفین.

پشت پا زدن: کنایه از سبقت گرفتن در راه حق و والامقام شدن از رقیبان.

معنی: او در پیروی از راه حق و پیمایش راه طریقت از عرفایی چون «با یزید بسطامی، ابوسعید ابی الخیر، شیخ شبلی و جنید »پیشی‌گیرد.

۶ ـ ابراهیم ادهم: «ابوالسحاق ابراهیم بن منصور بن زید بلخی» از اکابر زهاد نیمه اول قرن دوم هجری که روزی در شکارگاه با آواز هاتفی متحول می‌شود و مقام و شهرت و پادشاهی را رها کرده و لباس پشمینگی می‌پوشد و سر بر بیابان می‌نهد.

سر به عالم زدن : کنایه از نهایت والامقامی.

معنی: مانند ابراهیم، او هم از والامقامی سر بر افلاک می‌ساید و پادشاهی و قدرت وشکوه دنیوی را یکجا کنار می‌گذارد. (بیت حاضر بابیت بعدی ارتباط معنایی دارد).

۷- معنی: و یا مانند منصور حلاج در آرزوی عشق معشوق از خود بیخود شده و ندای «اناالحق »سر می‌دهد.

۸- معنی: ای‌احمد جام، در کوی عشق‌وزی ما، کسی جز ما یار دیگری ندارد و تا خود را رها نکند، از خود خارج نشود نمی‌تواند بر دامن ما چنگ بزند.

(۱۳۹)

ما را افتاد ناگه در سر هوای عشقت

۱	مـا را فتـاد ناگـه در سـر هـوای عشـقت	سـایه فگنـد الحـق بـازم همـای عشـقت
۲	لعل لبت نگارا چون شـهد شـکرین اسـت	زان هـر دو مـرحم آمـد مـا را دوای عشـقت
۳	کـرده هزارچـه را انـدر چـه زنخنـدان	سـرهای عاشـقانت شـد خـاک پـای عشـقت
۴	مرغ دلم چو بگرفت از تیغ غمزه آن شـوخ	صـد ملـک جـان بگیـرد آن رهنمـای عشـقت
۵	ظـاهر شـده‌اسـت رازم ازعشـق آن نگـارم	آوخ چـه حیلـه سـازم زآن تنگنـای عشـقت
۶	فر یاد می‌کنم من از دسـت خوب رو یان	آخـر چـرا فتـادم انـدر بـلای عشـقت
۷	رسـمی اسـت از کریمان پرسـت به نینوا را	رحمـی کـن از تـرحّم بـر بینـوای عشـقت
۸	ازسـرّ بگیـر حرفـی تابـا تـو راز گـویم	کس نیست چـو تـو محـرم در رازهـای عشـقت
۹	احمد مکـن تـو اظهـار اسـرار خویشـتن را	در سـینه دار پنهـان ایـن نکتـه هـای عشـقت

(مضارع مثمن اخرب) مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن

ردیف: تکرار« عشقت»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: هوای، همای و ... .

حرف روی: حرف (الف) در هوای، همای و ... .

۱ـ هوای عشق در سر افتادن: کنایه از عاشق شدن و «سر» مجازاً کل وجود (مجاز جز از کل).

هوای عشق: ترکیب اضافی (اضافه تعلقی،تخصیصی)مجازاً آرزومند و هواخواه.

هما: مرغی است که استخوان می‌خورد و بر سر هر که سایهٔ او افتد به دولت و سلطنت رسد در ادبیات فارسی او را مظهر فرّ و شکوه دانند و به فال نیک گیرند (دهخدا)

تو فرّ همایی و زیبای گاه — تو تاج کیانی و پشت سپاه

(فردوسی، داستان سیاوش، بخش۲)

معنی: بناگاه میل و آرزوی عشق بازی در دلم افتاد و همای عشقت بازهم بر سرم سایه افکند.

۲ ـ لعل لبت: ترکیب وصفی مقلوب،مجازاً لب سرخ معشوق.

شهد شکرین: ترکیب وصفی.

در مصرع اول بین« لب لعل و شهد و شکر» و در مصرع دوم بین« مرحم و دوا »تناسب یامراعات نظیروجود دارد.

معنی: ای معشوق، لب لعل تو مانند شکر شیرین است بخاطر آن مرحمی شد برای درمان دردهای ما.

۳ـ چه زنخدان: مخفف چاه زنخدان ترکیب اضافی (اضافه تعلقی).

چاه زنخدان: گردی چانه، فرورفتگی کوچکی که در زنخ یا چانه بعضی خوبرویان وجوددارد.

ای دل گر از آن چاه زنخدان بدرآیی — هرجا که روی زود پشیمان بدرآیی

(حافظ، غزل: ۴۹۴)

خاک پای عشق: استعاره مکنیه.افتادگی ونهایت تواضع مقابل معشوق ،مراداست.

معنی: هزاران چاه، در چاه زنخدان تو جای گرفته که عاشقان را در آن گرفتار می‌کنی (عاشقانت فدای عشق تو شده‌اند).

۴ ـ مرغ دل: ترکیب اضافی (تشبیه بلیغ)

تیغ: شمشیر، نیشتر (دهخدا) و نیز میتواند استعاره از موی معشوق و یا زبان تیز باشد.

غمزه: رعنایی چشم، اشارت لطیف خوبان با ابرو و چشم و مژگان، کرشمۀ چشم وعشوه گری (دهخدا).

در اصطلاح تصوف به معنی فیض و جذبه قلبی و باطنی ونیز استغنا است که نسبت به سالک واقع شود (ف. سجادی: ۶۰۸)

تیغ غمزه: ترکیب اضافی ـ تشبیهی (تشبیه بلیغ).

معنی: وقتی روح و دلم از اشاره معشوق غمگین و ناراحت شد آن راهنمای عشق جانی دو چندان و دوباره می‌گیرد.

۵ ـ آوخ: شبه جمله برای دریغ و افسوس.

حیله ساختن: کنایه از تدبیر نمودن.

معنی: ای دریغ که راز عشق من بر معشوق بر ملاشده، از سختی راه عشقت چه تدبیر کنم.

۶ ـ معنی: من از دست زیبارویان در داد و فریادم؛ نمی‌دانم که چرا در بلا و مشقت عشق تو گرفتار شدم.

۷ ـ معنی: دلجویی از بینوایان و بیچارگان رسوم و عادت کریمان و بخشندگان است تو نیز بر من رحمی کن که بینوای عشقت را شفقت و دلجویی کنی.

۸ ـ معنی: حرف دلم را گوش کن تا با آن رازی را بر تو بگویم چراکه کسی مانند تو در راز عشقت محرم نیست.

۹ ـ معنی: ای احمدجام، اسرار عشقت را بر ملا مکن این نکته های ظریف عشقت را در سینه نهانی نگه دار.

(۱۴۰)

دوش ما را ناگهانی لیله المعراج بود

۱	دوش مـا را ناگهـانی لیلـه المعـراج بـود	آنکه مسـتغنی بـد از مـا او بـه مـا محتـاج بـود
۲	از امید وصـــل ما را ملک و مال و غزّ وجاه	وز صـفای بخـت مـا را تخـت بـود و تـاج بـود
۳	عــالم انــدر مخلــب بــاز همــایون همّــتم	بس اســیر و عاجز و ســرگشــته چون درّاج بود
۴	چاکر ما کیقبـاد و خسـرو و جمشـید جـم	خادمــان مــا جنیــد و شــبلی و حــلاج بــود
۵	در تگ غاری که مأواگـاه مـا بـودی مُـدام	عنکبــوتی بــر در آن غــار مــا نسّــاج بــود
۶	آتش او شـــعله‌ای زد آب دریاها بســـوخت	وز نهیــبش کوههــا چــون زیبــق و زجــاج بــود
۷	عون او با احمد ار همره نبودی بی‌گمان	کاراو چون سـنگ وپتـک شیشـه و زجـاج بـود

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار« بود»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: معراج، محتاج و... .

حرف روی: حرف (ج) در معراج و محتاج و... .

۱ـ لیله المعراج: شب عروج پیغمبر اسلام (ص) به آسمان و آن به بیست و ششم ماه رجب بوده است.

لیله المعراج بودن: کنایه از اوج تعالی انسان بودن.

مستغنی: نعت فاعلی از استغنا، بی‌نیاز (دهخدا).

معنی: دیشب ما به اوج تعالی معنوی و عرفانی رسیده بودیم آنکه بی‌نیاز از ما بود دیشب نیازمند و محتاج ما شده بود.

۲ ـ در مصرع اول بین کلمات«ملک و مال و عزّو جاه» و در مصرع دوم بین کلمات«بخت و تخت و تاج »آرایه تناسب وجود دارد.

در مصرع دوم بین کلمات «بخت و تخت» جناس ناقص اختلافی حاصل شده‌است.

معنی: دیشب به دلیل امیدواری به وصلت معشوق، ما به جاه و جلال و شکوه رسیده بودیم و از پاکی و بی آلایشی بخت و اقبالمان، ما به قدرت و اقتدار رسیده بودیم.

۳ ـ در بیت تشبیه کامل حاصل است.

مخلب: جنگال مرغان شکاری (دهخدا).

دراج: (ررا) قرقاول، مرغ رنگین تاج (دهخدا).

مانند: دنیا با آن بزرگی و عظمتش در پیش همت ما مانند قرقاولی عاجز در چنگال پرنده شکاری می‌باشد. (ما بر دنیا مسلط هستیم).

۴ ـ معنی: پادشاهی چون کیقباد و خسرو پرویز و جمشید با آن همه اقتدار و عظمتش غلام ما و زاهدانی چون « جنید و شبلی و حلاج» خدمتکاران ما هستند.

۵ ـ بیت تلمیح دارد به هجرت شبانه‌ی «پیامبر (ص)» و مأوا گزیدن در غار دارد.

معنی: در ته غاری که ما در آن پناه جسته بودیم عنکبوتی از عالم غیب با نساجی خود بر در غار وسیله‌ی نجات ما شده بود.

۶ ـ زیبق: معرب جیوه که به معنی سیماب است معرب زیوه که به جیوه مبدل و سیماب مترادف آن است. معرب ژیوه (دهخدا).

در بیت آرایه «مبالغه» به‌کار رفته‌است.

معنی: آتش معشوق شعله‌ای برآورد و دریاها را به آتش کشید که از شعله‌اش کوهها مانند جیوه و شیشه شده بود.

در مصرع دوم با آوردن «سنگ و پتک و شیشه و زجاج» آرایۀ تضاد و همچنین مراعات نظیرحاصل است.

۷ ـ کار کسی چون سنگ و شیشه بودن : کنایه از نهایت خطرناکی و نابودی و شکنندگی بودن.

زجاج: آبگینه،شیشه (دهخدا).

معنی: اگر یاری وپشتگرمی دوست همراه احمد جام، نبود کارش مانند چکش و شیشه و سنگ بسیار سست و شکستنی بود.

(۱۴۱)

حدیث من برجانان بگوئید

۱	حـــدیث مـــن بـــر جانـــان بگوئیـــد	غـــم و دردم بـــر درمـــان بگوئیـــد
۲	زحـــال آدم ســـرگشـــته رمـــزی	میـــان روضـــهٔ رضـــوان بگوئیـــد
۳	زمـــان محنـــت و درد ســـلیمان	بـــر بلقـــیس محبوبـــان بگوئیـــد
۴	زمـــوی و روی آن لیلـــی نشـــانی	بـــه آن مجنـــون ســـر گـــردان بگوئیـــد
۵	حکایـــت ازلـــب شـــیرین مهـــوش	بـــه آن فرهـــاد بـــی‌ســـامان بگوئیـــد
۶	چـــو نـــام عاشـــقان پیشـــش برآیـــد	ســـخن زیـــن ســـوخته هجـــران بگوئیـــد
۷	چـو احمـد بنـده شـد در عشـق معشـوق	حـــدیث بنـــده بـــا ســـلطان بگوئیـــد

(هزج مثمن محذوف) مفاعیلن مفاعیلن مفاعی= فعولن

ردیف: تکرار« بگوئید»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: جانان، درمان و... .

حرف روی: حرف (ن) در جانان و درمان و... .

۱ـ معنی: قصه و حکایت مرا کنار معشوق نقل کنید از غم و دردم جهت درمان بگوئید. (معشوق درمان درد من است).

۲ ـ روضه: باغ، چمنزار (دهخدا) روضهٔ رضوان؛ مطلق بهشت و ترکیب اضافی (اضافه‌ی تعلقی).

بیت تلمیح دارد به داستان حضرت آدم (ع) در بهشت.

آدم سرگشته: ترکیب وصفی، آدم حیران شده منظور حضرت آدم (ع) و یا عاشق سر گشته هم مدنظر است.

مصرع اول به دلیل آمدن کلمه آدم خالی از ایهام نمی‌باشد.

معنی: از حال و وضع آدم سرگشته در باغ بهشت اشارتی نمائید.

۳ ـ بیت تلمیح دارد به داستان حضرت سلیمان و بلقیس ملکه سبا.

معنی: روزگار غم و محنت حضرت سلیمان را بر بلقیس محبوبش بیان کنید.

۴ ـ بیت تلمیح دارد به داستان لیلی و مجنون.

معنی: از چهره و زلفان لیلی نشان‌هایی برای مجنون واله و عاشق بیان نمائید.

۵ ـ لب شیرین: ترکیب وصفی و ایهام نیز در لب شیرین مورد نظر می‌باشد.

معنی: حکایت هایی از آن لب شیرین و زیبا رو بر فرهاد سرگردانش بگویید.

۶ ـ معنی: وقتی در پیش معشوق سخن از عاشقان بر میان آید از این عاشق هجران دیده نیز سخن‌ها بگویید.

۷ ـ معنی: وقتی احمد جام، چاکر راه عشق معشوق گردید پس حکایت غلام با پادشاه را وصف کنید.

(۱۴۲)

خیزید و می‌آرید که کار دگر آمد

۱	خیزید و می‌آرید که کار دگر آمد	بگذشت زمستان و بهار دگر آمد
۲	آنکس که دلم بسته او بود همیشه	امروز به نوعی به شکار دگر آمد
۳	تا جان و دلم برد به یک جلوه و غمزه	ما را به هلاک خود و یار دگر آمد
۴	گفتند چو آمد به برد نقش درم را	در اصل درم برد و عیار دگر آمد
۵	اندر دل ما بود خمار دل مسکین	جانم بر دل رفت و خمار دگر آمد
۶	امروز نه دل دارم و نه دلبر و نه جان	اعمال زسر شد که شمار دگر آمد
۷	تا با خود می‌باختم آن کام و هوا بود	در ششدره ماندیم قمار دگر آمد
۸	در قافلهٔ بود سر و مال جدا بود	آن هم شتری گشت و قطار دگر آمد
۹	احمد تن خود را تو بهر آب میالای	غسل دگر آورکه غبار دگر آمد

(هزج اخرب مکفوف محذوف) مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن

ردیف: تکرار«دگر آمد»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: کار، بهار، و.... .

حرف روی: حرف (ر) در کار، بهار و.... .

۱ـ معنی: برخیزید و شراب بیاورید که کاری دیگر(مهم) پیش‌روست زمستان و سختی‌ها گذشت بهار و خوشی‌هایش نزدیک است.

۲ـ معنی: آن دل که دائم اسیر و شیفته‌ی او بودم دیگر آن دل به شکار عاشقی دیگر آمد.

۳ـ معنی: ان معشوقی که زمانی با یک نگاه و اشارتی ما را کشته‌ی عشق خود نمود او دیگر یاری دیگر برگزید.

۵ ـ معنی: در دل ما خماری از دل مسکین و بیچاره بود وقتی جانم به سراغ دل رفت خماری دیگری به سراغم آمد.

۶ ـ معنی: دیگر امروز نه دل دارم و نه معشوق، آنچه در راه معشوق لازم بود عملی شد و به پایان رسید اعمالی دیگر لازم است.

۷ ـ باختن: مغلوب شدن، از دست دادن (دهخدا).

ششدره: تخته نرد (همان).

ششدره ماندن: کنایه از عاجز و متحیر ماندن.

معنی: آنچه را که من از دست می‌دادم و مغلوب می‌شدم هوا و هوس بود عاجز و متحیر ماندیم و بازی دیگر به میدان آمد.

۸ ـ معنی: حجاب‌های نفسانی و دنیوی بی‌انتها است اگر حجابی بکنار رود حجاب دیگری می‌آید.

۹ ـ معنی: ای‌احمد جام، جسم خود را جهت یافتن آبرو آلوده مکن غسلی تازه بجا آور که آلودگی دیگر حاصل شد.

(۱۴۳)

صبح و صال ما زشب هجر بر دمید

۱	صـبح وصـال مـا زشـب هجـر بردمیـد	غمهـا زدل بـرآمـد و شـادی فـرا رسـید
۲	رفت آن حریف و سـرو زبسـتان و باغ ما	آمـد بهـار سـبزه گـل وصـلی بشـکفید
۳	با ما بـه جنـگ بـود کنـون هست آشتی	اقبالهـا درآمـد وادارهـا رمیـد
۴	سـازیم در رضـا و وفـای تـو مجلسـی	آریـم جـام بـاده مـی فضـل درکشـید
۵	بـر سـر نهـیم تـاج ولایـت ملـوک‌وار	بـر فـرش عـزّ و دولـت عـزّ بقـا گزیـد
۶	بـا دوسـتان دوسـت گـذاریم کـار را	نقـش و هـوا و دیـو سراسـر همـه بریـد
۷	ایمـن بـه بـاغ وصـل و خـرد در مشـاهده	در خلعـت سـعادت از خلـق ناپدیـد
۸	هرکس که د ید ما را جز ظن به بد نبرد	تهمت به نفس کرد و زخود د ید هر چه د ید
۹	ای احمـدا بـه خلـق و بـه خـورده نرفتـه	هرگـز گمـان مبـر کـه تـوانی بخـود رسـید

(مضارع اخرب مثمن مکفوف محذوف) مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن

کلمات قافیه: تکرار«دمید»درآخرمصراع‌ها.

حرف روی: حرف (د) در دمید و رسید و... .

۱ـ بین «صبح وصال و شب هجر» و هم‌چنین بین «غم و شادی »تضاد یا طباق وجود دارد.

معنی: شب هجران ما به صبح وصال مبدل شد غم و اندوه از دل‌ها بیرون شد و شادیها فرا رسید.

۲ ـ در بیت بین «کلمات سرو، بستان، باغ، بهار سبز و گل» مراعات نظیر وجود دارد.

سرو: استعاره مصرحه از معشوق.

معنی: رقیب ما رفت و معشوق زیباروی ما بیرون آمد و زمان وصل یار فرا رسید.

۳ ـ معنی: معشوق که با ما سرجنگ داشت اکنون آشتی کرده و بخت و اقبال باز شد و نهی‌ها و اجبارها کنار رفت.

۴ ـ بین «جام، باده و می »تناسب حاصل است.

معنی: در وفا و رضامندی معشوق مجلسی عظیم بر پا سازیم جام‌های پراز باده بیاریم و شراب عنایت و فضل درخواهیم‌کشید.

۵ ـ تاج ولایت بر سر نهادن: کنایه از عزیز و والامقام شدن.

فرش عزت مجازاً: سرزمین.

معنی: مانند پادشاهان تاج ولایت و سروری بر سر نهیم و بر سرزمین با عزت حکومتی با شکوه دائمی داشته باشیم.

۶ ـ معنی: با دوستان کارها را دوستانه انجام دهیم صورت ظاهر و هوی و هوس و بدیها دور شد.

۷ ـ معنی: در باغ وصل معشوق آسوده خاطر هستیم و در مشاهده‌ی معشوق که لباس سعادت پوشیده و از مردم پوشیده و نهان لتد عزتمند هستیم.

۸ ـ معنی: هرکسی ما را مشاهده کرد فقط ظن و گمان بد نمود آن که ظن بد و تهمت ناروا بر ما نمود فقط گناه بر نفس خود نمود.

۹ ـ معنی: ای‌احمد جام، تو بوسیله‌ی خلق و نفس خودت این راه را طی نکرده‌ای پس هرگز این گمان را هم نکن که خود به تنهایی می‌توانی به این مقام برسی.

معنی: ای‌احمد، تو در رد و قبول مخلوقات و بندگان گرفتار شده‌ای بنابراین هیچ وقت بشناخت نفس خود نمی‌توانی برسی.

(۱۴۴)

آن را که از نسیم ازل بر دلش وزید

۱ آن را کـه از نسـیم ازل بـر دلـش وزیـد — گــوی ســعادتش بــه جــوار ابــد رســید
۲ بـر مرکـب هـدایت توحیـد شـد سـوار — تفریـــد تیـــغ کـــرد و ســـر شـــرکها بریـــد
۳ قبلـه نیـاز کـرد و زمعـدوم راه سـاخت — جــائی قــدم نهــاد کــه نــه ره بــرد کلیــد
۴ جایکـه هـم جـای مـراورات اسـم و رسـم — لطـــف تـــو در میانـــه و هســـتیت ناپدیـــد
۵ هجری که نیست گشته مراد را بسی بحار — راهــی کــه هــر کــه رفــت خبــر بــاز نادریــد
۶ از قال و قیل حالت رســم هوا بری ســت — در بـــاغ انـــس او پرهمـــت بگســـترید
۷ بـر طـرف جـوی روضـه اجـلال خیمـه زد — آب حیــات بــا مهــر بــا مهــرش بپروریــد
۸ شد مست مهـر او کـه ندانـد جـز او دگـر — او را چــه زان کــه خلــق بگفتنــد او چــه دیــد
۹ یـا احمـدا زآنچـه بگفتـی تـو بهـره منـد — طــوبی تــو را و نیــز مــرا و راکــه ایــن شــنید

(مضارع مثمن اخرب مکفوف محذوف) مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن

کلمات قافیه: وزید، رسید و ... .

حرف روی: حرف (د) در وزید، رسید و ... .

۱ـ گوی سعادت به جوار ابد رسیدن : کنایه از خوشبختی دائمی و مطلق.

معنی: آن که نسیم زمان بی‌آغازی وصل خداوندی بر دلش وزیدن نموده‌است تا ابدالدهر خوشبخت و سعادتمند خواهد بود.

۲ ـ تفرید: کرانه گزیدن از مردم به رعایت و محافظت بر امر و نهی خدای (منتهی‌الارب) تفرید نفی ، نفی اضافت اعمال است به نفس خود و غیبت از ربوبیت آن به مشاهده نعمت و منت حق سبحانه و تعالی پس حقیقت تجرید که ترک توقع اغراض است لاجرم لازم حال تفرید بود (دهخدا).

معنی: بر مرکب‌هدایت یکتاپرستی‌سوار شد گوشه‌نشینی‌ها و تفرید را قطع‌کرد و دوگانگی‌ها را از بین برد.

۳ ـ معدوم: نیست و نابودی (دهخدا).

معنی: خداوند او را نیازمند قبله نمود و از عدم راهی برایش نشان داد و او بر جائی قدم گذاشت که هیچ راهنمایی به آن جا نمی‌رسید.

۴ ـ در مصرع اول با تکرار از حرف (س) نغمه حروف مشاهده می‌شود.

معنی: خداوند انسان را به جائی رساند که اسم‌ها و رسومی خاص دارد محبت و لطف تو آن آشکار و پیداست و هستی و موجودیت تو آنجا ناپیداست.

۵ ـ معنی: هجرانی که گرفتار دریاهای طوفانی نشود راهی‌است که اگر کسی‌رفت دیگر جزئی از او نشد.

۶ ـ قال و قیل: هیاهو (دهخدا) باغ اش: ترکیب اضافی مجازاً محفل‌اش با خدا.

معنی: او دیگر از قید های وهوی دنیوی رسته است در باغ انس با خدای، همت و اراده لازم است.

۷ ـ معنی: او در باغ باشکوه خداوندی سکنی گزید و با مهر و محبت خداوندیش آب حیات خورد.

۸ ـ معنی: او سرمست از محبت خداوندی شد که وصفش را جز او کسی نداند نصیب او چیزی شد که مردم فکرش نمی‌کردند.

۹ ـ معنی: از آنهایی‌که گفتی تو بهره مند هستی خوش به حال تو! و آن کسی‌که این سخنان را شنید.

(۱۴۵)

آن زمان کندر ازل ما را به حق گفتار بود

۱	آن زمان کاندر ازل ما را به حق گفتار بود	عرش و کرســـی در کجا نه جنت و نه بار بود
۲	نه زمین و آســـمان بود و ســـماوات العلی	حـــق بگفتـــا خـــالقم از مـــابلی اقـــرار بـــود
۳	آدم و حـــوّا کجـــا و انســـی و جنـــی نبـــود	روح مـــا انـــدر ازل بـــا حضـــرتش در کـــار بـــود
۴	روح ما از روح ســـیّد روح او از نور حقّ	روح او در جملـــه ارواح ســـید و ســـالار بـــود

۵ حضرتش فرموده بود تا روحها صف برکشند — صف زدند ایشان بحضرت صف ایشان چار بود
۶ صف اول انبیا بودند و خواص اولیا — صفّ دویّم مومنان با طاعت بسیار بود
۷ صف سیم عا صیان بودند پراز جرم و گناه — معصیت بسیار لیکن توبه اندر کار بود
۸ صف چارم کافران بودند مردود و لعین — روح ایشان غرق کفر و کار ایشان زار بود
۹ حضرتش فرموده بود از بهر مالک شربتی — شربت و شیر و شهد و انگبین هم یار بود
۱۰ صفّ دوّیم نوش کردند دردهای آن قدح — نقد ایشان بر محک خالص و خوش انوار بود
۱۱ صفّ سیّم از قضای حق‌چو دیدند آن قدح — خالی از می بود لیکن در وی آن آثار بود
۱۲ صفّ چارم زآن قدح نه‌رنگ و بوئی یافتند — بر سرش سنگی زدند بشکست و پاره پار بود
۱۳ شربتش قالو بلی بود آن قدح قالو بلی — آن سه صف قالو بلی گفت آن یکی انکار بود
۱۴ احمدا چون‌نیکبختان دولت آنجا یافتند — دولت ما از ازل در قدرت جبّار بود

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار«بود»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: گفتار، بار و ... .

حرف روی: حرف (ر) در گفتار، بار و ... .

۱ـ عرش و کرسی : مجازاً افلاک.

معنی: آن زمان که ما با حق رابطه و گفتگو داشتیم نه از افلاک و بهشت خبر بود و نه آنان اجازه ورود به محفل ما را داشتند.

۲ ـ سماوات العلی: مجازاً فلک الافلاک.

مصرع دوم تلمیح دارد به اقرار بندگی انسانها در ازل (قرآن۱۷۲/۷)

معنی: آن زمان که زمین و آسمان و فلک و الافلاک موجودیت نداشتند پروردگار از ما قول بندگی گرفت ما نیز اقرار نمودیم.

۳ ـ معنی: آن زمان هنوز خبر از «آدم و حوا و انس و جن »نبود تنها روح ما در ازل، هم کلام خداوند بود.

۴ ـ روح سید: مجازاً روح نبی اکرم (ص).

روح ما برگرفته از روح «نبی اکرم (ص)»و روح او از نور الهی است وتحقیق روح او سرور و سالار ارواح بود.

۵ ـ معنی: خداوند بر روح‌ها فرموده بود تا صف کشند همه بر صف‌ها ایستادند صف پیامبر بسیار پر رونق بود.

۶ ـ معنی: نیز صف اول پیامبران با اولیای خاص الهی بودند صف دوم مؤمنان با عبادت و طاعت بودند.

۷ ـ معنی: نیز صف سوم گناهکاران پر از خطا و گناه بودند که بسیار جرم وگناه کرده بودند اما توبه‌کار بودند .

۸ ـ لعین: لعنت شده، رجیم و رانده شده (دهخدا).

معنی: افراد صف چهارم کافران و رانده شدگان از درگاه الهی بودند که روح آنان غرق بی‌دینی و کفر و کار ایشان بسیار سخت بود.

۹ ـ بین کلمات«شربت و شیر و شهد و انگهبین »درمصرع دوم تناسب وجود دارد..

انگبین: شهد، هرچیز شیرین (دهخدا).

معنی: خداوند از برای ما شربتی فرموده بود شربتی که از شیر و عسل و انگبین بود.

۱۰ ـ درد [ذ]: ته نشین شده های شراب، ناخالصی.

معنی: صف دوم که مومنان باشند از ته مانده عشق و معرفت وهبی خدا و پیامبران بهره‌مند شدند مومنانی که نقد اعمالشان خالص و بدون غل و غش ریا و عین نور بود.

۱۱ـ معنی: افراد صف سوم از قدرت الهی قدح‌هایی را دیدند که خالی بود اما آثاری از شراب الهی در آن دیده می‌شد.

۱۲ـ افراد چهارم کلاً بی‌نصیب از آن شراب ها بودند با سنگ بر سرشان زدند و سرهیشان پاره پاره شدند.

۱۳ ـ آن سه صف اولی پیاله‌ی شراب اقرار بندگی بر خداوند میل نمودند درحالیکه مردان صف چهارمی انکار نمودند.

۱۴ ـ احمدجام، مانند سعادتمندان سعادت و خوشبختی را آنجا بدست آورد بخت و اقبال و سعادت ما از زمان بی‌آغاز در اختیار خداوند جبار بود.

(۱۴۶)

چون صبا خم هر زمان بر زلف دلبر میزند

۱ چون صبا خم هر زمان بر زلف دلبر می‌زند صد شکن بر صد شکن در عارض تر می‌زند

۲ آب چشمم را چو بینی‌گرد بر گرد هم‌است از چه باشد مست گوهر موج گوهر می‌زند

۳ هســـتی اندر راه مردان کس نکرده اختیار نیسـتی انـدر هـوا چـون مرغهـا پـر مـیزنـد
۴ باربر اُشـــتر کســـی بندد که او بندد رحیل رهرو آن بهتر که هـر دم حلقـه بـر در مـیزنـد
۵ قلب را از زر جدا کردن نداند هیچ کس جز همه اســتاد کانجا ســکّه بر زر میزند
۶ احمدا تا می توان خدمت مردان گزین دانـه چـون بـر خاکافتـد زود سـر بـر مـیزنـد

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار« میزند»درآخرمصراعها.

کلمات قافیه: دلبر، عارض تر و ... .

حرف روی: (ر) در دلبر، تر و... .

۱ـ معنی: چون باد صبا هر لحظه خمها و گرههایی در زلف معشوق میزند بنابراین صدها گره و خم گیسو در چهره با طراوت معشوق نمایان میشود.

۲ ـ آب چشم: مجازاً اشک.

معنی: اشکهای چشمانم را میبینی که حلقه حلقه پایین میآید علت چیست که گوهر مست موجی از گوهر تولید میکند.

۳ ـ معنی: در راه مردن، کسی هستی و بودن را ترجیح نمیدهد بلکه نیستی مانند مرغان هوا بیثبات است.

۴ ـ حلقه بر در زدن: زدن حلقه در به قصد اجابت و مقبولیت.

معنی: کسی به شتر باربند میبندد که قصد سفر داشته باشد مرید و پیرخوب آن است که هر لحظه بر در مراد خود به قصد مقبولیت حضور دارد.

۵ ـ معنی: هرکسی قادر نیست طلای تقلبی را از خالص تشخیص بدهد مگر استاد کاری که از طلا، سکه میزند.

۶ ـ در بیت آرایه تثمیل وجود دارد.

معنی: ای احمدجام، تا میتوانی در خدمت مردان خداباش چون مادامی که دانه بر زمین نیفتد جهت رشد سرباز نمیکند.

(۱۴۷)

روشنائی بر دلم سر می زند

۱ روشـــنائـی بـر دلـم ســـر مـیزنـد مـرغ روحـم در قـفـس پـر مـی زنـد
۲ چون ســعادت یار ما خواهد شــدن بخـــت مـــا انگشـــت بـــر در مـــیزنـــد

۳ بختم آمد طالعم بالا گرفت　　پشت پا در ملک قیصر می‌زند
۴ چون سرم سودای درویشان گرفت　　جمله بر ملک سکندر می‌زند
۵ چون محمّد سیّد و سادات بود　　حُسن او بر ماه و بر خور می‌زند
۶ چون‌که شد صدیق یار غار او　　دهر موج از عدل عمر می‌زند
۷ یار سیم آن که ذی النورین بود　　طلعتش نوری است ازهر می‌زند
۸ حیدر صفدر که بد شیر خدا　　شانه زیر باب خیبر می‌زند
۹ هر که او راه شریعت را گرفت　　روز و شب الله اکبر می‌زند
۱۰ هر که از راه شریعت روی تافت　　تا قیامت سنگ بر سر می‌زند
۱۱ احمدا تو دوستی می‌کن به حق　　کاین سخن سر جای دیگر می‌زند

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار« می‌زند »درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: سر، پر و ... .

حرف روی: حرف (ر) در سر ، پر و.. .

۱ـ در مصرع دوم در عبارت «مرغ روحم »تشبیه بکار رفته‌است (تشبیه صریح) و بین «مرغ و قفس» مراعات نظیر وجود دارد.

معنی: روشنی و بصیرت بر دلم رجوع می‌کند و روحم جهت آزادی از جسم، بی قرار است.

۲ ـ انگشت بر در زدن : کنایه از اجازه خواستن.

بکاشانه باد اگر سرزند　　پی رخصت انگشت بر در زند

(دهخدا، ظهوری)

معنی: وقتی سعادت می‌خواهد با ما همراه باشد بخت و اقبال ما نیز با آن همگنان می‌شود.

۳ـ بخت و اقبال با ما رشدکرد و شانس ما رفعت یافت تا جایی‌که پادشاهی قیصر را نیز به هیچ نمی‌شمارد.

۴ ـ معنی: چون در سرم آرزو و هوای درویشان را می‌نمایم پادشاهی و قدرت اسکندر را ناچیز می‌شمارم.

۵- معنی: چون حضرت محمد(ص) (ص) سرور و سالار همه بود پس زیبایی او بر ماه و خورشید غلبه می‌کند.

۶ ـ معنی: چون ابوبکر صدیق یار پیامبر در شب هجرت شد روزگار از عدل عمر در جوش و خروش است.

۷ ـ ازهر: نعت تفضیلی از زاهر، روشن‌تر (دهخدا).

سپیدروی: سپیدی روشن (همان).

معنی: یار و سومین همدم که لقبش ذی‌النورین باشد چهره‌اش‌مانند شکوفه پرتابش می‌باشد.

۸ ـ در بیت آرایه صفت‌آرایی بکار رفته‌است حیدر صفدر و شیرخدا از القاب علی (ع) می‌باشد.

معنی: علی (ع) که لقبش شیر خداست با شانه‌اش در خیبر را جدا می‌کند.

۹ ـ معنی: هرکسی‌که او راه شریعت واسلام را در پیش می‌گیرد روز و شب ندای الله اکبر سرمی‌دهد. (بعبارت دیگر هرکس ندای ا... اکبر سرمی‌زند دائم در راه شریعت گام می‌دارد).

۱۰ـ ای‌احمد، تو با حق دوستی حقیقی‌کن که این سخن سر از جایی دیگر درمی‌آورد وتفسیر طولانی دارد.

(۱۴۸)

دوشم از یاد تو خبر دادند

۱	دوشـــم از یـــاد تـــو خبـــر دادنـــد	شـــــربت مــــا زنیشـــــکر دادنـــــد
۲	در مــقــامــی کــه رُوح پــی نــبــرد	از طفــــــیلش مـــــرا گــــذر دادنـــــد
۳	حاضــــران را بــــه حضــــرت آوردنــــد	غــــــافلان را بخـــــواب در دادنــــــد
۴	ســــــاغری را ز درد پــــــر کردنـــــد	زان صـــــبوحی کــــه در ســــحر دادنـــد
۵	صـــــادقان ســــوز ســــینه آوردنــــد	عاشـــــقان را صـــــلای در دادنــــــد
۶	طـبـل دل بـر اُمـیـد وصـل زدنـد	خــــاک فرقـــت بـــاد در دادنــــد
۷	زاهـــــدان روی در نیــــاز شـــــدند	عالمــــــان را علـــــم در دادنــــــد
۸	آدم اکنـــــون هــــزار گونــــه نمــــاز	روح مــــا قبلــــه‌ی دگــــر دادنـــــد
۹	بـــا یقـــین مـــی‌رویـــم در ره یـــار	زان مــــرا ملــــک بیشــــتر دادنـــــد
۱۰	احمـــدا خـــاک پـــای مـــردان بـــاش	چــــون تــــو را خلعــــت دگــــر دادنـــد

(خفیف مسدس مخبون محذوف) فاعلاتن مفاعلن فعلن

ردیف: تکرار کلمه «دادند» در آخر مصراع ها.

کلمات قافیه: خبر، نیشکر... .

حرف روی: (ر) در خبر، نیشکر و... .

۱ـ خبر دادن: واقف نمودن (دهخدا).

دوش: شب گذشته، دیشب (ف. معین).

نیشکر: قصب، قسمی از نی که از عصیر آن شکر می‌سازند (دهخدا).

معنی: دیشب ما را از ذکر و یاد دوست واقف و آگاه نمودند گویا با این خبرشان مرا شربتی واقعی و طبیعی نوشاندند.

۲ـ مقام [مَ] جایگاه، منزلت (دهخدا) مجازاً شایستگی.

مقام: مرتبتی است از مراتب سلوک که در تحت قدم سالک آید و محل استقامت او گردد و زوال نپذیرد. گفته اند «الاحوال مواهب و المقامامت مکاسب» (مصباح الهدایه : ۹۵) و جملهٔ مقامات در بدایات احوال باشند و در نهایات مقام شوند (ف. سجادی : ۷۳۹).

طفیل: مهمان ناخوانده (دهخدا) مجازاً مقام و منزلت مهمان مدنظر است.

معنی: مرا به مرتبت و منزلتی رساندند که حتی روح هم از آن غافل و بی خبر است مرا از مقام و منزلت مهمانی هم بالاتر بردند (بسیار عزیزتر شدم).

۳ ـ حاضران: مجازاً کسانی که به مقام حضور و شهود رسیده‌اند.

معنی: در آن بارگاه تنها بیدار دلان و شهودان بودند و اثری از غافلان و خفته دلان نبود.

۴ ـ ساغر: پیاله، جام (دهخدا) مجازاً جام شراب

درد: شراب تخمیر نشده و تیره (همان) مجازاً ته مانده و ناخالصی شراب.

صبوح: شراب صبحگاهی (ف. معین).

دو مصراع بیت موقوف المعانی هستند معنی از مصرع دوم حاصل می‌شود.

معنی: از آن شراب صبحگاهی، پیاله‌ای از ناخالصی اش را برایم نوشاندند.

۵ ـ سوز سینه: ترکیب وصفی مقلوب.

رهروان صادق سینه سوز را حاضر کردند و عاشقان واقعی را خبر از وصال دادند.

۶ ـ طبل دل بر امید وصل زدن کنایه از نهایت امیدواری برای وصال.

معنی: امید وصال را بر دلهایشان انداختند و فراق و دوری را فراموش کردند.

۷ ـ معنی: عابدان اظهار نیاز در مقابل معشوق کردند و عالمان واقعی را علم حقیقی دادند.

۸ ـ معنی: انسانها که اکنون نماز و عبادات گوناگون دارند بر روح ما قبله واقعی را نمایاندند.

۹- معنی: چون مطمئن و بدون شک در راه معشوق می‌رویم به همین خاطر این برایم بسیار مقامی بس بزرگ است.

۱۰- معنی: ای‌احمد جام، خاک پای، مرید و پیرو واقعی مردان خدایی باش چون‌که برای تو منزلت و خلعتی متفاوت با دیگران دادند.

(۱۴۹)

دست شوقت هر زمانم حلقه بر در می زند

۱ دست شوقت هر زمانم حلقه بر در می زند　　آتـــش ســـوز درونـــم حلقـــه بـــر در مـــی‌زنـــد
۲ آب دریا بار چشمم هر زمان از موج خون　　بـــر رواق طـــارم فیـــروزه منظـــر مـــی‌زنـــد
۳ مـردم چشـمم ببـین و رنـگ زردم را نگـر　　آن یکـی دُر مـی‌فشـاند وان دگـر زر مـی‌زنـد
۴ شرح شوق دل به تحریر و بیان نتوان نوشت　　آه آتشـــبار مـــن آتـــش بـــه دل در مـــی‌زنـــد
۵ چون قلم در راه عشقش گرچه می‌پویم بسر　　دســت عشــقش هر زمانم چون قلم ســر می‌زند
۶ شـــعله‌ی آهم بســـوزد عالمی را هر زمان　　کــز درونــم آتــش عشــق تــو ســر برمــی‌زنــد
۷ احمدا ســـودای او در یا دلی را می‌ســـزد　　کو به همّت پشت پـا بـر هفـت کشـور مـی‌زنـد

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار «می‌زند» در آخر مصراع ها.

کلمات قافیه: در، منظر و... .

حرف روی: حرف (ر) در کلمات در، منظر و... .

۱ـ حلقه بر در زدن: کنایه از مقیم شدن.

معنی: دست با اشتیاق تو هر زمان مرا مقیم درگاهت می‌نماید عشق سوزان من بر تو هر لحظه مرا ساکن درگاهت می‌نماید.

۲ ـ آب دریا بار: استعاره از قطرات اشک چشمان که ازغم یاشادی به وفور جاری گردد به صورت سیل گون نیز تعبیرگردد.

موج خون: استعاره از اشک خون آلود عاشق.

طارم: خرگاه، گنبد و قبّه (دهخدا).

طارم فیروزه: ترکیب وصفی به معنی طارم اخضر است که کنایه از آسمان باشد (برهان قاطع).

بجز آن نرگس مستانه که چشمش مرساد　　زیر این طارم فیزوزه کسی خوش ننشست

(حافظ، غزل :۲۴)

معنی: چشمان اشک‌آلود من هر لحظه با اشک خون آلود خود بر آسمان سبز رنگ نظاره می‌کند.

۳ ـ مردم چشم: مردمک چشم (ف. معین) کاربرد مردم همراه با چشم موجب ایهام شده‌است.

مردم چشمم به خون آغشته شد　　در کجا این ظلم با انسان کنند

(حافظ، غزل:۱۹۷)

رنگ زرد: ترکیب وصفی و استعاره از رنگ چهرهٔ عاشق.

از کاربرد «مردم چشم و رنگ زرد» در مصرع اول و «در فشان و زر زدن» در مصرع دوم لف و نشر مرتب پیدا شده‌است.

معنی: مردمک چشمان و چهرهٔ زردم را نگاه کن که از چشمانم اشک درمانند و از چهرهٔ زردم، زر می‌ریزد.

۴ ـ نتوان نوشت: جمله استثنایی بی نهاد.

آه آتشیار: ترکیب وصفی.

معنی: شرح و بسط اشتیاق و علاقهٔ دل را نمی‌توان با قلم و نوشتار بیان کرد آه سوزناکم، دل را به سوز و گداز وا می‌دارد.

۵ ـ با سر پوییدن: کنایه از اقدام به‌کاری از نهایت علاقه.

معنی: هر چند مانند قلم در راه عشقش شروع به نوشتن می‌کنم اما عشق او سرها را مانند سر قلم قطع می‌کنند (عاشقان را به کشتن می‌دهد).

۶ ـ معنی: آه سوزناکم هر لحظه عالمی را به ویرانی می‌کشد و از درونم آتش عشق معشوق شعله‌ور می‌شود.

۷ ـ هفت کشور: هفت اقلیم (دهخدا) یاقوت در معجم البلدان شرح ابن اقالیم را بدین صورت آرد: ۱ ـ اقلیم اول کیوان ۲ ـ دوم مشتری ۳ ـ سوم مریخ ۴ ـ چهارم خورشید ۵ ـ پنجم زهره ۶ ـ ششم جوزا ۷ ـ هفتم مریخ (رساله‌ی هفت پیکر نظامی تألیف محمّد معین صص ۳۰ ـ ۳۳).

مبادا بی‌تو هفت اقلیم را نور　　　غبار چشم زخم را دولتت دور

(نظامی، خسرو شیرین بخش ۷۵)

معنی: ای‌احمد جام، خیال عشق او شایسته‌ی انسان‌های دریا دل می‌باشد کسی‌که او با همت بلند خود جهان را هیچ می‌شمارد.

(۱۵۰)

گر در و دیوار جنّت نقره و زر کرده اند

۱　گر در و دیوار جنّت نقره و زر کرده‌اند　　　جای باش عاشقان را جای دیگر کردها ند

۲　چون روی درگرد سر مستان‌حضرت،کین‌گروه　　　خانه‌های خود ز بهر دوست ابتر کرده‌اند

۳　دنیی و عقبی از آن خلق و مولا ز آن ما　　　در ازل گویا چنین قسمت برابر کرده‌اند

۴　ایها العشاق مشتاقان حضرت چون کنند　　　وعده‌ی دیدار را در یوم محشر کرده‌اند

۵　جان بدادند عاشقان ای‌احمد، از هجر و فراق　　　در لحد ها تا قیامت خاک بر سر کردها ند

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار فعل «کرده اند» در آخر مصراع ها.

کلمات قافیه: زر، دیگر و... .

حرف روی: حرف (ر) در زر، دیگر و... .

۱ـ جای باش: ترکیب اضافی مجازاً خانه و سرا و وطن.

در و دیوار جنت: مجازاً ساختمان و هیأت.

معنی: اگر در و دیوار بهشت از طلا و نقره ساخته شده‌است محل استقرار عاشقان جای دیگر و بهتر از بهشت است.

۲ ـ خانه: مجازاً دنیا و زندگی دنیوی.

ابتر: ناقص و ناتمام، بریده دم (دهخدا) مجازاً خراب و ویران.

معنی: اگر در گروه عاشقان واقعی خدا وارد شوی می‌بینی که آنان دنیا و زندگی دنیوی خود را به خاطر وصال الهی ویران کرده‌اند (به دنیا و تعلقات دنیوی پشت پا زده‌اند).

۳ ـ میان «دنیا و عقبی »تضاد برقرار است.

مولا: منظور خداوند است.

معنی: ما عاشقان، خدا را برگزیده‌ایم و مردم و خلق خدا، دنیا و تعلقات دنیوی و بهشت را ، مثل این‌که هنگام آفرینش اینگونه تقسیم شده‌است.

۴ ـ معنی: ای عاشقان، عاشقان الهی چه راه چاره‌ای می‌توانند داشته باشند چراکه وعدهٔ دیدار آنان با خدا فقط در روز قیامت می‌باشد.

۵ ـ ای‌احمد، جام، عاشقان در فراق یار جانهایشان را فدا کرده‌اند و تا قیامت باید در قبر زیر خاک مدفون باشند.

(۱۵۱)

مرا تا روح در قالب دمیدند

۱	مرا تا روح در قالب دمیدند	ز عشقش صد رقم در جان کشیدند
۲	بدانید اهل عالم بی محابا	که شیدا تر ز من عاشق ندیدند
۳	هزاران پیرهن در تن قبا شد	ز بس کاین پوستینم را دریدند
۴	ز خلقم کاشکی زحمت نمی‌بود	چو پرگارم به زحمت درکشیدند
۵	کمینه بنده‌ام من عاشقان را	که خاصانش به این عیبم خریدند

۶ نـه خـود کـردم تـمـنّـا عشـــق او را | ز تقـــــدیر ایـــــن چنیـــــنم آفریدنـــــد
۷ گنـــــــاه دایـــــــه بــــــذکر روز اوّل | بـــه شـــیر عشـــق جـــانم پروریدنـــد
۸ هــــزاران کـــــاروان در وادی عشـــــق | شـــدند امّـــا بـــه منـــزل کـــم رســـیدند
۹ ایـــا احمـــد بســـی در بـــاغ دعـــوی | درون رفتنـــــد امّـــــا گـــــل نچیدنـــــد

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن فعولن

کلمات قافیه: دمیدند، کشیدند و... .

حرف روی: حرف (د) در دمید و کشید و... .

۱ـ روح در قالب دمیدن: کنایه از خلقت انسان.

در مصرع اول تلمیح برقرار است اشاره به « فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي» (قرآن۱۵/۲۹) در گِل آدم از روح خود دمیدم.

معنی: زمانیکه در قالب خاکی من روح خدایی دمیده شد از عشقش صدها اثر در روح و جان من باقی گذاشتند.

۲ ـ بی محابا: بدون جانبداری و رعایت و ملاحظه، تقیه و پرده‌پوشی نکردن (دهخدا)

معنی: ای انسانها بدون ملاحظه و جانبداری بدانید که در جهان عاشق‌تر از من وجود ندارد.

۳ ـ پیرهن قبا کردن: چاک کردن پیراهن در خشمی یا مصیبتی (دهخدا).

صد پیرهن قبا کنم از خرمی اگر | بینم که دست من چوکمر به میان اوست

(سعدی، غزل:۵۷)

پوستین دریدن: دریدن پوست بر کسی و می‌تواند کنایه از افشای راز نیز باشد.

عشق توام پوستین گر بدرد گو پدر | سوخته‌ی گرم رو تا چه کند پوستین

(دهخدا، خاقانی).

معنی: از بس‌که راز عشق مرا افشا نمودند دیگر هیچ رازی از من در دل باقی نماند.

۴- معنی: وقتی‌خلقت من با زحمت و سختی صورت گرفته‌است ای کاش از مردم برایم هیچ زحمتی نباشد.

۵- معنی: من در میان عاشقانت بنده‌ای کوچک هستم که عاشقان خاص خدا مرا با این عیب و قصورم قبول کرده‌اند.

۶- من با اختیار خود این عشق را قبول نکردم بلکه این سرنوشت و عاشقی موقع خلقت در وجودم نهاده شده‌است.

۷ ـ دایه: مربّی، شیرده، زنی که بچه ای را به شیر خود بپرورد (دهخدا).

معنی: این گناه دایه و مربی من است که روحم را با شیر عشق به خدا پرورش داده است.

۸ ـ معنی: قافله و کاروانی از عشاق در راه عشق به خدا به راه افتادند اما تنها عده‌ی کمی به مقصد که همانا رسیدن به خداست نائل آمدند.

۹ ـ ای احمد، عاشقان بسیاری ادعای عشق و عاشقی کردند اما از عشق ثمره‌ای نیافتند.

(۱۵۲)

هر آن کافتاده‌ای را بر ندارد

۱	هر آن کافتاده‌ای را بر ندارد	درخت عمر او سر بر نیارد
۲	هزاران دفعه گفت مال از ما	ولیکن کس ز ما باور ندارد
۳	تنعّمها کند درویش صابر	که سلطان سنجر و قیصر ندارد
۴	بر آرد موجها و غرق گردد	هر آن کشتی که او لنگر ندارد
۵	اگر کنّاس گوید من عطارم	مکن باور که او عنبر ندارد
۶	ایا احمد دُر از دریا طلب کن	که چشمه لؤلؤ و گوهر ندارد

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن فعولن

کلمات قافیه: ندارد، نیارد و... .

حرف روی: حرف (د) در ندارد، نیارد و... .

فتاده: [فِ / دِ] بیچاره (دهخدا) کنایه از عاجز و زبون گردیده.

۱ـ معنی: هرکسی در عمر خود عاجز و بیچاره‌ای را یاری نکند عمر او طولانی و مفید نخواهد بود.

۲ ـ معنی: بارها گفته و تأکید کرده‌ام که مال دنیا از آن ما و در اختیار ماست اما کسی این حقیقت را باور نکرده است.

۳ ـ تنعم: در ناز و نعمت بودن، ساز واری کردن (دهخدا).

سلطان سنجر: لقب سلطان محمّد خوارزمشاهی (جهانگشای جوینی ج ۲ ص ۷۹)

مراد از سلطان سنجر و قیصر قدرت و عظمت پادشاهان مجاز شده‌است.

معنی: درویشان صبور، به نداری دنیوی؛ سازواره هایی اندیشه کرده‌اند که با عظمت‌ترین پادشاهان هم این را ندارند.

۴- بیت متضمن آرایه تمثیل می‌باشد و وجود آرایه‌ی اسلوب معادله نیز خالی از نظر نیست. هم‌چنین مابین کلمات «موج،کشتی، غرق و لنگر »آرایه مراعات نظیر حاصل است.

معنی: کشتی که لنگر و تکیه گاه محکمی نداشته باشد موج های مهیب آنرا غرقش می‌کنند.

۵-کناس [کَ ن نا]: خاک روب (دهخدا).

بین« عطار و عنبر» تناسب وجود دارد.

معنی: اگر چندال و خاک روب ادعای عطاری و داشتن بوی خوش را نماید باور نکن چون بوی او ذاتی نیست و جز بوی کثافات و خاک و خاشاک بویی دیگر نمی‌دهد.

۶ ـ در بیت از کاربرد «در و دریا» و «لؤلؤ و گوهر» تناسب برقرار است.

معنی: ای‌احمد جام، انتظار دُر را از دریا می‌توان داشت چون هیچ چشمه ای لؤلؤ و گوهر ندارد.

(۱۵۳)

آن طیورانی که آنها بیضه‌ی زرین کنند

۱	آن طیورانی که آنها بیضه‌ی زرین کنند	کرّه‌ی رخش فلک را هر سحرگه زین کنند
۲	گر بتازند آسمان هفتمین میدانشان	ور بخوابند آفتاب و ماه را بالین کنند
۳	کوهها را از لطافت در هوا پرّان کنند	بحرها را از حلاوت چون عسل‌شیرین کنند
۴	گرعیان خواهی تو خاک پایشان را سرمه‌کن	زان که ایشان کور مادرزاد را راه بین کنند
۵	گر مجال گفت بودی گفتنی ها گفتمی	تا که ارواح و ملایک زآسمان تحسین کنند
۶	احمد جامی گذر کن یک شبی در کوی ما	تا غبار خاک پایت از گهر تعیین کنند

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار کلمه‌ی «کنند»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: زرین، زین و... .

حرف روی: حرف (ن) در زرین، زین و... .

۱ـ کرّه‌ی رخش فلک را زین کردن: می‌تواند کنایه از تصاحب و تسخیر افلاک باشد (کار ناممکن انجام دادن).

پرندگان تخم طلایی: هم می‌تواند کنایه از پرندگان ثمین و با ارزش مجازاً یعنی عارفان و عاشقانی آسمانی باشد. بیت متضمن آرایهٔ کهن باوری نیز هست.

معنی: آن عارفان و عاشقان آسمانی می‌توانند سحرگاهان افلاک را تسخیر می‌کنند (در بیت و بطور مطلق در غزل نوعی اغراق مشاهده می‌شود و شاید اشاره به استجابت دعای‌عاشقان درسحرگاهان شده باشد).

۲ ـ درمفهوم کلی بیت آرایه «غلو» مشهوداست.

معنی: اگر قصد تاخت‌وتاز و بلند پروازی دارند آسمان‌هفتم محل تاخت‌وتاز آنان و اگر اراده‌ی خواب کنند خورشید و ماه بالین و جایگاه استراحتشان می‌شوند (مقامی بس والاتر دارند).

معنی: کوهها در مقابل لطافت آنان چون حریر نرم شوند و آنان می‌توانند با شیرینی خودشان آب دریاها را مانند عسل شیرین و گوارا کنند.

۴ ـ عیان خواستن: منظور چشم روشنی وبینایی.

معنی: اگر چشم روشنی و بینایی میخواهی باید خاک پای آن عارفان را مایهٔ روشنی و سرمه‌ی چشم خود قرار بدهی چون آنان می‌توانند کور مادرزاد را به یک بینای عارف و بصیر تبدیل کنند.

۵ ـ گفت : اینجا شکل مصدری گفتن) مراد است.

معنی: اگر فرصت بود سخنان و بیاناتی می‌گفتم که ارواح پاک و فرشتگان از شنیدن آنان سخنان تحسین و آفرین می گفتند.

۶ ـ معنی: ای‌احمد جام، شبی از کوی عاشقان گذر کن تا عاشقان از خاک پای تو گوهر سازند.

(۱۵۴)

عاشقانی که قدم بر سر پندار زنند

۱	عاشقانی که قدم بر سر پندار زنند	بوسه در پای سگان در دلدار زنند
۲	خرمن هستی خود را همه بر باد دهند	آتش اندر هوس خرقه و زنّار زنند
۳	روضه دل سوی خورشید ازل باز کنند	بر در خانه هستی همه مسمار زنند
۴	مست و دستارکشان بر سر بازار آیند	خنده بر صاحب دکان و خریدار زنند
۵	چون نشستند حریفان به قمار آغازند	دین و دنیا همهٔک جا و به یکبار زنند
۶	احمد جام زانفاس تو گوید سخنی	همچو مرغان که نوا بر سر گلزار زنند

(رمل مثمن مخبون محذوف) فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن

ردیف: تکرار فعل «زنند »در آخر مصراع ها.

کلمات قافیه: پندار، دلدار و... .

حرف روی: حرف (ر) در پندار، دلدار و... .

۱ـ معنی: عاشقانی که خیال وصال معشوق بر سر دارند بوسه بر پای سگان درگاه معشوق می‌زنند.

۲ ـ بر نفسانیات و هستی دنیوی خود پشت پا می‌زنند و هوی و هوس خرقه پوشیدن و زنار بستن را بطور کل نابود می‌کنند.

۳ ـ مسمار بر در خانه هستی زدن: می‌تواند کنایه از پشت پا زدن بر دنیا و روگردانی از آن باشد.

معنی: بارگاه دل خود را جهت برخورداری از روشنی پرتو ازلی باز می‌کنند و دنیا و تعلقات دنیوی را بطور کل روی گردان می‌شوند.

۴ ـ خنده بر صاحب دکان و خریدار زدن: کنایه از استهزا کردن بر دنیاداران و دوستداران دنیوی.

معنی: آنان مست عشق الهی شده و دنیاداران و دوستدارانش را استهزا می‌نمایند.

۵ ـ معنی: آنان در قمار با دوستانداران دنیا، دنیا و تعلقاتش را یکجا به آنان می‌بازند.

۶ ـ در مصرع دوم تشبیه و تمثیل متضمن است.

معنی: احمدجام، از انفاس معنوی تو سخنی می‌گوید مانند بلبلانی که بر خرابی گلزار نوحه سر می‌دهند.

(۱۵۵)

عاشقانی کاندرین ره مست و حیران رفته‌اند

۱	عاشقانی کاندرین ره مست و حیران رفته‌اند	در تمام بیخودی با نور ایمان رفته‌اند
۲	سر برهنه پا برهنه بی تکلف در جهان	سالکان راه دینند و چون سلمان رفته‌اند
۳	ساعتی در مکه‌اند و ساعتی در مصر و شام	اولیاء الله اندر کوه لبنان رفته‌اند
۴	حال ایشان کس نداند جز خدا و مصطفی	فقر فخرت ای برادر کاین فقیران رفته‌اند
۵	همچو صدیقان جانباز از ره صدق و یقین	منزل ار دور است سر در پای جانان رفته‌اند
۶	چون عمر در عدل بُرده‌گوی سبقت از میهمان	سر فدا کردند و مال و همچو عثمان رفته‌اند
۷	همچو حیدر در شجاعت نفس خود را کشته‌اند	چون‌حسین و چون‌حسن سوی شهیدان‌رفته‌اند
۸	احمد جامی میاور رازشان را در میان	سرّ ایشان را مکن پیدا که پنهان رفته‌اند

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار فعل«رفته‌اند» در آخر مصراع ها.

کلمات قافیه: حیران، ایمان و... .

حرف روی: حرف (ن) در حیران، ایمان و... .

۱ـ معنی: عاشقانی که در راه عشق الهی سرمست و از خود بیخود شده‌اند در تمام حالات سرمستی و از خودبیخودی نور ایمان در دل آنان بوده است.

۲ ـ سر برهنه و پا برهنه بودن : کنایه از خالی بودن از تعلقات دنیوی.

در مصرع دوم تلمیح وجود دارد مصرع اشاره دارد به زندگی ساده و بی آلایش «سلمان فارسی»از یاران پیامبر (ص).

معنی: آنانکه از تعلقات و تکلفات دنیوی بدور بودند آنان سالکان راه دین هستند که همانند سلمان فارسی بی تعلق و بی تکلف بودند.

۳ ـ مقام «سیر و سلوک عارفان »مدنظراست.

کوه لبنان شاید همان کوه سینا مورد نظر باشد.

معنی: آنان کسانی هستند که زمان و مکان برای آنان معنا ندارد اولیای برتر الهی هستند که به ملاقات خدا رفته‌اند.

۴ ـ در مصرع دوم تلمیح به‌کار رفته‌است اشاره به حدیث نبوی «انا فقیر و الفقرفخری» (بحار الانوار، ج۶۹، ص۵۶)

معنی: حال و وضع آنان را کسی جز خدا و رسول خدا نمی‌داند آنان فقیرانه رفته‌اند چون فقیر بودن و فقیرانه زیستن افتخار آنان است.

۵ ـ معنی: مانند راستگویان و راست کرداران از ره صدق و راستی و ایمان واقعی که دارند راه رسیدن به معشوق را بدون لحاظ بعد مسافت با جان و دل طی کرده‌اند.

۶ ـ معنی: آنان مانند حضرت «عمر »در عدالت گستری از همه سبقت جسته‌اند و مانند حضرت «عثمان»که بخاطر رضای خدا از دنیا و تعلقات دنیوی بریده‌اند.

۷ ـ معنی: مانند حضرت «علی (ع) »با کشتن هوای نفس شجاع‌ترین فرد هستند و مانند امام« *حسن و حسین (ع)* »راه شهادت را انتخاب کرده‌اند.

۸ ـ معنی: ای‌احمد جام، از آنان دیگر هیچ رازی را فاش مکن چون‌که آنان مرموز و پرده‌نشین، از دنیا دست کشیده‌اند.

(۱۵۶)

در ره آزادگی هر که گذر می‌کند

۱ در ره آزادگی هر که گذر می‌کند — در دو جهان ننگرد عزم سفر می‌کند

۲ زاهد بی‌علم را وزن نباشد که او — عارف آزاده را شحنه بدر می‌کند

۳ عــالم بــی‌علــم را روی و ریــائی بــود — قاضــی رشــوت ســتان حکــم بــه زر مــی‌کنــد
۴ علـم نشـان میدهـد نـام و نشـان از کجـا — بانگ دهل چون ز دور گـوش تـو کـر مـی‌کنـد
۵ مـال کسـان مـی‌خـوری بـاز زوی ایمنـی — لاف بهــی مــی‌زنــد حــال بهتــر مــی‌کنــد
۶ مســجد و محــراب را بهــر ریــا ســاختی — قهــر خــدا شــهرها زیــر و زبــر مــی‌کنــد
۷ طفل به ده سـالگی خصـم پـدر مـی‌شـود — پیــر زبــی شــفقتی عیــب پســر مــی‌کنــد
۸ عمر به پایان رسـید خلـق عجایـب شـدند — محنــت و انــدوه قهــر بــا تــو اثــر مــی‌کنــد
۹ لشـکر کفـار چـون گـرد جهـان خیمـه زد — غصــه و انــدوه و غــم فتنــه و شــر مــی‌کنــد
۱۰ احمــد بیچــاره چــون راه قناعــت گزیــد — دل ز دو عــالم ســویت بــاز نظــر مــی‌کنــد

(منسرح مسدس مطوی مکشوف) مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن

ردیف: تکرار« می‌کند » در آخر مصراع ها.

کلمات قافیه: گذر، سفر و... .

حرف روی: حرف (ر) در گذر، سفر و... .

۱ـ معنی: آنکه پای در راه آزادگی می‌گذارد هیچ توجهی به دو جهان ندارد بلکه قصد سفر و رسیدن به معشوق را دارد.

۲ ـ عابد بدون علم و آگاهی از عبادت خود هیچ قدر و ارزشی ندارد چون او انسان عارف آزاده را از ناآگاهی، دربان و نگهبان خود قرار می‌دهد.

۳ ـ درمصرع دوم آرایه تمثیل حاصل است.

معنی: عالمی که علمش از روی آگاهی نیست بلکه رنگ و بوی ریا دارد مانند قاضی رشوت‌خواری است که حکمش متأثر از رشوت است.

۴ ـ معنی: علم واقعی نام و نشان هرکس را هویدا و مشخص می‌کند مانند صدای دهل که از دور گوش‌ها را متوجه خودش می‌سازد.

۵ ـ معنی: مال دیگران می‌خوری و خودت را با آن ایمن می‌سازی مانند کسی هستی که ادعای خوبی و بهتر بودن را می‌زند در حالیکه از همه بدتر هست.

۶- معنی: کارها و خدمات و عبادات تو از روی ریاست در حالیکه قهر و غضب خداوند همه جا را ویران می‌کند و تو از آن غافل هستی.

۷ ـ ما بین«پدر وپسر » تضاد تقارن حاصل است.

«ده سالگی »دلالت برتقریب می‌باشد.

کودکان در همان اوان کودکی غضب بر پدر می‌کنند پیران از بی محبتی بر فرزندان خود عیب وخرده می‌گیرند.

۸ ـ عمر و زندگی به سرانجام رسید و مردم از این پایانی به شگفت آمدند غم و اندوه قهر بودن بر تو اثر می‌گذارد.

۹ ـ درمصرع دوم آرایه «سیاقه الاعداد »حاصل است.

معنی: غصه و اندوه مانند لشکر کفاری است که وقتی همه جا را تصاحب کند شروع به فساد، شّر و بدی می‌کند.

۱۰ـ قناعت به فتح اول در لغت به معنی رضایت و خرسندی و صرفه جویی است و در اصطلاح اهل حقیقت ، سکون و آرامش است در عدم مألوفات و آنچه موافق خواست نیست و نزد عارفان خشنودی به قسمت است. (دهخدا- جرجانی، ۱۳۷۷: ۱۳۴).

همچنین گفته‌اند قناعت، ترک هر چیزی است که در دست خلق باشد و ایثار آنچه در دست شخص است و گفته‌اند قناعت آن است که هیچ چیزی از کسی نستانی و هیچ چیزی از آن خود را بر دیگری منع ننمایی. قناعت در سلوک، تساهل در اسباب معیشت و اقتصاد در کفایت رزق و در مراحل بالاتر سلوک ، خروج از شهوات انسانی و تمتعات حیوانی است، یعنی رسیدن به مقام حقیقی انسان کامل (گوهرین: ۴۳۹-۴۳۶).

شیخ جام می گوید: «قناعت خرسند بودن است به اندکی از دنیا». (انس التائبین: ۱۵۱). او معتقد است که: «هر کس دلش از غیر فارغ باشد، از حق خالی نباشد». (همان ، ۱۵۲).

معنی: احمد بیچاره، بخاطر اینکه در زندگی قانع بودن را برگزید از هر دو عالم باز به سوی تو (خدا) می‌نگرد.

(۱۵۷)

گر همی خواهی که راه ما تو را آسان شود

۱	گرهمی‌خواهی که راه ما تو را آسان شود	مهر دنیا را برون کن دین آبادان شود
۲	هرچه داری جز محبت جمله را ویرانه ساز	تا حقیقت با شریعت جفت توأمان شود
۳	از شریعت رومتاب و راه تقوی پیشه کن	از هوسها پشت کن تا هر چه خواهی آن شود
۴	دورباش از غیر شرع ودر شریعت خوی‌گیر	تا شریعت و طریقت با تو مغز جان شود
۵	آنکه می‌گوید طریقت با شریعت ختم نیست	قول او عین خلافست پرده از رحمان شود

۶ ره نباشــد ســوی حق الّا طریق مصــطفی هرکه نـه بـر سـنتّش باشـد سـوی نیـران شـود
۷ هر چه از فعل تو زاید در حقیقت آن توئی بهـر آن باشـد کـه فعلـت سـنّت و قـرآن شـود
۸ گر بقول حقّ و حکم شـــرع باشـــد فعل تو لذتی بینی که کـارت کـار و جانـت جـان شـود
۹ احمدا در دستت از این قول جز گفتار نیست آه از ایــن اقوالهــا ترســم کــه ایــن تــاوان شــود

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار فعل شود در آخر مصراع ها.

کلمات قافیه: آسان، آبادان و... .

حرف روی: حرف (ن) در آسان، آبادان و... .

۱ـ معنی: اگر می‌خواهی که راه رسیدن به ما بر شما آسان گردد حبّ دنیا را ترک کنی دیانت تو آباد خواهد شد.

۲- شریعت: راه پیدا کرده‌ی خدا برای بندگان در دین محمّدی (ص) به عبادات و معاملات، راه دین، قانون و راه روشن (دهخدا) در اصطلاح عبارت است از امور دینی که خداوند بندگان به لسان پیامبر(ص) تعیین فرموده از اقوال و اعمال و احکام که متابعت آن سبب انتظام امور معاش و معاد باشد و موجب حصول کمالات شود و شامل احوال خواص و عوام بوده است (ف. سجادی : ۵۰۴).

معنی: غیر از محبت خدا هر چه در دل داری بیرون کن تا حقیقت اعتقادی تو با دین «محمّدی»در دل تو یکی شود.

۳ ـ معنی: از راه دین و شریعت نبوی روگردان مشو، هوس‌های دنیوی را کنار بگذار تا به مراد دل برسی

۴ ـ با مغز جان شدن: کنایه از عجین شدن با گوشت و پوست و استخوان انسان.

طریقت: مسلک، مذهب و سیرت (دهخدا) در اصطلاح سالکان طریقت تزکیه باطن و شریعت تزکیه ظاهر است (ف. آنندراج).

معنی: از غیر راه دین دوری کن تا تشرع در خوی و رفتار تو ملکه شود و شریعت و عمل به شریعت تمام وجودی تو را در بر بگیرد.

۵ ـ پرده از رحمان شدن: کنایه از دور شدن از خدا، فاصله افتادن با خدا.

معنی: آنکه می‌گوید طریقت با شریعت تمام نمی‌شوند سخن او صحیح نیست و مانع رسیدن به خدا می‌شود.

۶ ـ نیران: جمع نار به معنی آتش (ف. آنندراج) مجازاً دوزخ.

معنی: بسوی خداوند راهی جز راه نبوی و سنت «پیامبر(ص)» نیست هر که بر طریق سنت پیامبر نیست به دوزخ می‌افتد.

۷ ـ هر چه از تو سر زند در حقیقت تو همان هستی اعمال تو بر نیت تو دلالت دارد بهتر آن است که اعمال تو طبق سنت نبوی و قرآن باشد.

۸ ـ اگر اعمال و رفتار تو طبق دستورات الهی و حکم شریعت باشد تو لذتی را درک می‌کنی که کارت، کار واقعی و جانت با معشوق عجین شود (کارت شود کارستان).

۹ ـ ای‌احمد جام، از این نوع سخنان آنچه در اختیار تو می‌باشد از حدّ سخن بالاتر نیست ترسم از این نوع سخنان است که مبادا به گناه و جرم و غرامت منتهی شود.

(۱۵۸)

باش تا تاج محبت بر چکاوک بر نهند

۱	باش تا تاج محبت بر چکاوک بر نهند	باش تا بر فرق تو از نیستی افسر نهند
۲	باش تا سر بر فراز درایت عشق از سپاه	باش تا کیخسروان بر آستانت سر نهند
۳	باش تا دنیا و عقبی عشقت آرد زیر پا	باش تا نقد وفای حرمت تو در نهند
۴	باش تا طاووس، فضل‌از گوی سبقت در پرد	باش تا آن عندلیب و ملت اندر بر نهند
۵	باش تا مجلس بیارایند اندر باغ وصل	باش تا در بزم مجلس سوسن و عنبر نهند
۶	باش تا بر نطع کام از جام الفت می‌خوریم	باش تا مخمور مهرت بر کف دلبر نهند
۷	باش ای‌احمد، عنان خاطر اینجا بازکش	عشق با دفتر نویسی در برت دفتر نهند

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار کلمه‌ی «نهند» در آخر مصراع ها.

کلمه‌ی قافیه: بر، افسر و... .

حرف روی: حرف (ر) در بر، افسر و... .

۱ـ باش: (حامص) فعل امر از باشیدن، منتظرماندن (ف. معین) مجازا ؛ ایستادگی، صبوری.

درغزل هنرنمایی شاعر (التزام یالزوم مالایلزم)به نظرمی‌رسد.

چکاوک: مرغی است از گنجشک اندک بزرگتر و خوش آواز باشد تاج بر سر دارد و در عربی *ابوالملیح* گویند (ف. آنندراج).

تاج محبت بر چکاوک نهادن: شاید کنایه از بسیار عزیز بودن باشد.

معنی: صبوری کن تا محبت و عزتت دو چندان شود و ایستادگی کن تا از عدم تاج عزت بر سرت نهند.

۲ ـ معنی: صبوری کن تا پرچم عشق‌ورزی از خلایق به اهتزاز درآید و صبوری کن تا پادشاهان بر درگاهت تعظیم کنند.

۳ ـ معنی: منتظرباش تا دنیا و آخرت تو را به عشقت برساند و صبوری کن تا حرمت وفای به عشق تو به نقد ادا شود.

۴ ـ معنی: صبر کن و ریاضت بکش تا چشمه‌های معرفت از دل تو بر زبانت جاری شود و صبر کن تا بلبل دولت و بخت و اقبال رسیدن به حق تعالی بر دلت بنشیند.

۵ ـ صبوری کن تا در باغ وصلت مجلسی با شکوه برای تو بیارایند و منتظرباش تا مجلس عشق و سرورت را خوشبو کنند.

۶ ـ نطع: سفره، هر چیز گستردنی و فرش (دهخدا).

جام الفت: ترکیب اضافی، پیاله‌ی دوستی.

معنی: صبوری کن تا جامی پر از می دوستی، در سفره‌ی آرزوها و علاقه‌مندی‌ها بنوشانند و ایستادگی کن تا با میِ محبتت، دلبر را مست و خمار آلود کند.

۷ ـ معنی: ایا احمدجام، صبوری کن و افسارعشق و دوستی را برکش (برعشقت مسلط باش) اگر میخواهی عشق را در دفترها کتابت کنی منتظرباش تا دفترها را جهت کتابت پیشت نهند.

(۱۵۹)

دوش در سودای او تا بامداد

۱	دوش در سودای او تا بامداد	عقل و صبر هر دو مرا آرام داد
۲	خواب و آرامم زمن یکسو پرید	گاه صبح من نشان از شام داد
۳	دل بسوی دوست بود اندر ندا	دوست سوی من همی پیغام داد
۴	رازها بود دوست را با دل بگفت	تا که دل را عیش و ناز کام داد
۵	بود دل ویرانه‌ای در کوی دوست	دوست نپسندید او را نام داد
۶	بلبلی شد در میان باغ وصل	کرد راحتها شبی تا بامداد
۷	در بساط عشق او تا صبحدم	هر زمان با وی شراب و جام داد
۸	مدتی احمد در این تدبیر بود	نه بهائی داشت و نه کس دام داد

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار کلمه‌ی «داد» در آخر مصراع‌ها.

کلمه‌ی قافیه: بام، آرام و... .

حرف روی: حرف (م) در بام، آرام و... .

۱ـ معنی: دیشب در خیال معشوق تا صبحگاه عقل و صبرم مرا آرامش می‌داد.

۲ ـ معنی: خواب و قرار از سرم دور شد هنگام صبح، برایم مثل اینکه اول شب بود چون هیچ نخوابیده بودم.

۳ ـ معنی: دلم در هوای دوست بود و معشوق را ندا می‌زد و معشوق هم در خیال مرا پیغام می‌داد.

۴ ـ معنی: سرّ و رازی که با معشوق داشتم با دل مرور می‌کردم و بدینگونه دل به آرزو و قرار و آرامش می‌رسید.

۵ ـ به نظر می‌رسد در نگارش مصرع اول اشکال وجود دارد در مصرع اول نگارش « دیوانه از ویرانه» صحیح‌تر در نظر می‌آید.

معنی: دل در کوی معشوق دیوانه‌ای بیش نبود وقتی معشوق آن را نپسندید او را دیوانه نامش کرد.

۶ ـ معنی: دل همچون بلبلی در میان باغ وصل شد تا بامداد در آسایش و راحتی بسر برد.

۷ ـ معنی: دل در عشق بازی او تا صبحگاه، مشغول شرابخوری با خیال معشوق بود.

۸ ـ معنی: احمد جام، تا زمانیکه در فکر و اندیشۀ معشوق بود که نه خریداری داشت و نه کسی قصد به دام انداختن و اسیر عشق کردنش بود.

(۱۶۰)

گر بنالی زهی روا باشد

۱	گــــــر بنـــــــالی زهــــــی روا باشـــــد	نالـــــه در هجـــــر وی ســـــزا باشـــــد
۲	هـــــــرکـــــــه او را ندیـــــــد در اول	نالـــــــه و درد از کجـــــــا باشـــــــد
۳	هـــر چـــه مـــی‌گویـــد او زغصـــه و درد	درد نادیـــــــده کـــــــی روا باشـــــــد
۴	حســـــرت درد غــــم کســــی دانـــد	کـــه ز وصـــــل جنـــون جـــدا باشـــد
۵	دیـــده باشـــد وصـــال و لطـــف و کـــرم	گـــــه و بیگـــــاه زو عطـــــا باشـــــد
۶	بـعـد اگـر یـک زمـان فـراق آیـد	او بنالـــــــد ز غــــــم روا باشـــــــد
۷	نوحـــه گـــر نوحـــه بـــا کســـی نکنـــد	گرچـــه اســـتاد خـــوش نـــوا باشـــد
۸	نالـــه بایـــد کـــه باشـــد از ســـر درد	کـــــز غـــــم یـــــار باوفـــــا باشـــــد
۹	نبـــــود درد تـــــا نباشـــــد زخـــــم	زخـــــم بـــــر دل همـــــه صـــــفا باشـــــد
۱۰	احمـــدا صـــبر کـــن تـــو بـــاش فنـــا	ملـــــک جاویـــــد از فنـــــا باشـــــد

(خفیف مسدس مخبون محذوف) فاعلاتن مفاعلن فعلن

ردیف: تکرار کلمه‌ی «باشد»درآخرمصراع‌ها.

کلمات قافیه: روا، سزا و... .

حرف روی: حرف (الف) در روا، سزا و... .

زهی: کلمه‌ی تحسین و آفرین به معنی خوشا، چه بسیار خوب، احسنت (دهخدا).

۱ـ معنی: اگر در هجر معشوق ناله و گریه کنی خوشا و احسنت! چراکه گریه و ناله سزاوار فراق معشوق است.

۲ـ معنی: آن کسی‌که معشوق را زیارت نکرده است پس دلیل ناله و زاری‌اش از چیست.

۳ـ معنی: هر آنچه بر زبان می‌آید از شدت ناله و زاری می‌باشد کسی‌که درد معشوق را نچشیده غصه خوردنش شایسته نیست.

۴ـ جنون: دیوانگی، شیفتگی شیدایی (دهخدا) در اصطلاح شعرا نزدیک به معنی عشق است و خام، خانه برانداز، سبکبال از صفات آن و با لفظ کردن و زدن به‌کار میرود (ف. آنندراج).

معنی: حسرت درد و غصه فراق معشوق را کسی‌داند که او از شیدایی و شیفتگی معشوق دورافتاده باشد.

۵- معنی: آنکه وصال و لطف و احسان معشوق را چشیده باشد حالت فراق نیز،گاه‌گاهی برایش عطا و بخشش خواهد بود.

۶ـ معنی: اگر عاشقی بعد از مدتی دچار فراق معشوق شود اگر از غم معشوق ناله سر دهد روا و شایسته است.

۷ـ نوحه گر: نوحه خوان (ف. معین).

معنی: هیچ نوحه‌گری مقابل نوحه خوانان نوحه خوانی نمی‌کند هرچند او در نوحه‌خوانی استاد خوش الحان و مسلّم باشد.

۸ـ معنی: نلا   گری باید از شدت غم درد معشوق باوفا باشد.

۹ـ معنی: تا زخم فراق معشوق را نداشته باشی درد فراق معشوق را درک نمی‌کنی بدان! زخم معشوق بردل عاشق غیر از صفا، چیزی دیگر نیست.

۱۰ـ ای‌احمدجام، در درد و غم معشوق فنا باش (نیست شو) چرا که پادشاهی و ولایت دائمی در سایه فنا شدن در راه معشوق است.

(۱۶۱)

دلی دارم به‌کار خویش استاد

۱ دلـــی دارم بـــه‌کـــار خـــویش اســـتاد   ز مهـــر حـــق همیشـــه خـــرم و شـــاد

۲	ز کـار خـلق و دنیـا ســخـت غـافـل	یقـــین و زهـــد و تقـــوی کـــرده بنیـــاد
۳	میـــان عـــارف و معـــروف ایـــن دل	چـــو آئینـــه بـــه پـــیش روی اســـتاد
۴	بهـــر ســـوئی کـــه بینـــد یـــار بینـــد	چنـــین دل را تـــوان گفـــت ســـرو آزاد
۵	الهـــی شـــکر تـــو مـــن چـــون گـــذارم	و یـــا شـــکر کســـی را کـــاو مـــرا زاد
۶	هـمـه فـرزنـدهـا را مـادران شـــیـر	مـــرا مـــادر غـــذا از مهـــر تـــو داد
۷	پذیریـــد پنـــد دل را بـــد نگوئیـــد	چـــرا از دل همـــی داریـــد فریـــاد
۸	الهـــی قلـــب احمـــد را نگهـــدار	بـــه فضـــل خـــویش یـــا رب داریـــش شـــاد

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن فعولن

کلمات قافیه: استاد، شاد و... .

حرف روی: حرف (ر) در استاد، شاد و... .

۱ـ در مصرع دوم آرایۀ ترادف وجود دارد (خرم = شاد).

معنی: دلی دارم که در کار عشق ماهر و استاد می‌باشد و از محبت خداوندی دائم دلخوش و مسرور می‌باشد.

۲ ـ بنیاد: گاهی بنلاد نیز مستعمل است به معنی بیخ ریشه (ف. معین).

معنی: از امورات دنیا و تعلقات دنیوی سخت دور و بی‌خبر است و در کار تقوا و اعتقادات و عبادات بسیار بیخ پیدا کرده است.

۳ ـ معروف: خیر، احسان (دهخدا) مجازاً واجبات شرعی و مقابل نهی.

معنی: دل عاشق در پیش استاد عشق بمنزله‌ی آئینه‌ای است میان خداشناس و واجبات دینی.(عاشق همه چیز را در آئینه دل عیناً می‌بیند).

۴ ـ معنی: دلی را که به هر طرف نگاه افکند جلوه‌ی معشوق را بیند شایسته است که نامش را سرو آزاد گذارد. اشاره به دارد به آیه قرآنی « فَأَيْنَمَا تُوَلُّواْ فَثَمَّ وَجْهُ اللّهِ ...» (قرآن ۱/۱۱۵) به هر سو نگاه کنید خدا آنجاست.

۵ ـ در بیت استفهام انکاری حاصل شده‌است.

معنی: خدایا من چگونه می‌توانم شکر خالق و به دنیا آورندۀ خود را بجا آورم.

۶ ـ معنی: مادران فرزندان خود را جهت رشد و نمو اش، شیر دهند اما مادرم محبت تو را به من خوراند.

۷ ـ معنی: پند و اندرز دل را قبول کنید و بدبین نباشید چرا این اندازه از دل، ناراحت، بدبین و معترض هستید.

۸ ـ معنی: خدایا! خود حافظ قلب احمد جام، باش و با فضل و احسان خود آن را شاد و مسرور گردان.

(۱۶۲)

یادت کنم ای دوست تو را یاد توان کرد

۱	یادت کنم ای دوســـت تو را یاد توان کرد	شـادم بکـن ای دوسـت مـرا شـاد تـوان کـرد
۲	فر یاد و فغان دایم از این یاد تو ای دل	در بـاغ تـو بـا یـاد تـو فریـاد تـوان کـرد
۳	حـالا بنهـادیم دل و صـبر تـو بنیـاد	اینسـت بـه دسـت دل و فریـاد تـوان کـرد
۴	فریـاد همـه عـالم چـون سسـت ز بیـداد	شـکرم چـو ز بیدادسـت فریـاد تـوان کـرد
۵	گر طاعـت یحیـی بـوده و ملـک سـلیمان	بـا شـربت مهـرت همـه بـر بـاد تـوان کـرد
۶	تـا وصـل تو بـاشـد زغم هجر ننالم	مـا را ز غـم هجـر تـو آزاد تـوان کـرد
۷	چون‌دل بشـیند این‌سـخن‌از من بپسـندند	گفتـا ره بلـخ از ره بغـداد تـوان کـرد
۸	احمد بره عشق نـه وصل‌سـت نـه‌هجـران	ایـن وادی پـر آتـش آبـاد تـوان کـرد

(هزج اخرب مکفوف محذوف) مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن

ردیف: تکرار «توان کرد» در آخر مصراع ها.

کلمات قافیه: یاد، شاد و... .

حرف روی: (د) در یاد، شاد و... .

۱ـ معنی: ای دوست از تو باتمام وجود یادخواهم کرد شادم کن ای دوست، چراکه این کارشدنی است. (شاد کردن من توسط تو امکان پذیر است).

۲ ـ معنی: ای دل، داد و فریاد از یاد و ذکر تو باد، در باغ وصل تو می‌توان با یاد تو، با تمام وجود فغان و فریاد نمود.

۳ ـ معنی: اکنون صبر بر دوری را بنا نهاده‌ام این صبوری هم کار دل است پس فریاد می‌توان کرد.

۴ ـ عالم: دنیا مجازاً مخلوقات (مجاز کل از جزء).

معنی: فغان و فریاد مخلوقات از ظلم و ستم دوری معشوق است من از این فغان و بیداد شکرگزار و راضی هستم پس فریاد و فغان می‌شود کرد.

۵ ـ در مصرع اول تلمیح بکار رفته‌است. مصراع اشاره دارد به داستان فضیلت وعبادات« حضرت یحیی (ع)»که معروف است و فرمانروایی «حضرت سلیمان (ع)» بر مخلوقات.

بر باد دادن: کنایه از نیست و نابود کردن و یا از دست دادن.

معنی: با شربت مهر و محبت می‌توان از فضیلت عبادت «حضرت یحیی (ع) » و قدرت پادشاهی «حضرت سلیمان (ع)» نیز چشم پوشی کرد و رهاییشان نمود.

۶ ـ در مصرع اول با کاربرد «وصل و هجر» آرایهٔ تضاد و طباق حاصل است.

غم هجر: ترکیب اضافی تعلقی.

معنی: تا امید به وصل تو وجود دارد از هجرانننالم ، چونکه این امید وصل تو ما را از غم هجران دور خواهد کرد.

۷ ـ در مصرع دوم تمثیل به‌کار رفته‌است مصرع دوم دلیلی است بر اثبات سخن در مصرع اول

معنی: وقتی دل این سخن را (شکیبایی بر هجران) از من شنید خوشش آمد چون مسافر بلخ باید از بغداد عبور کند.

۸ ـ وادی پر آتش: استعاره از سختی های عشق معشوق.

معنی: ای‌احمد جام، در راه عشق، وصل و هجران مفهومی ندارد چون‌که سختی‌های راه عشق معشوق را می‌توان به آسانی تحمل کرد.

(۱۶۳)

وقت آنست که اشغال جهان بگذارند.

۱	وقت آنست که اشغال جهان بگذارند	وقت عزم سفرست توشه ره بردارند
۲	چند دارند به جان شغل جهان را به غرور	این همه خام خیالست که در سردارند
۳	عالم از معصیت و کفر شده موج زنان	اکثر خلق همه فاجر و خلق آزارند
۴	دل دریـن حال نبندید و خدا را طلبید	که دریـن دوره همه فاسق و خلق آزارند
۵	عدل و انصاف که دارد کرم و لطف که‌راست	جمله اندر طلب سیم و زر و دینارانـد
۶	حاکمان ظالم و جابر شده با مسکینان	لاجرم بین که در این وقت چه برخوردارند
۷	داد خلقان که دهد گرچه به فریاد آیند	قاضی و مفتی و نواب چو رشوه خوارند
۸	شحنه و محتسب امروز جفا پیشه شدند	چشم بر مال مساکین و یتیمان دارند
۹	هرکه دستش برسد هر چه تواند بکند	این ضعیفان جهان طاقت اینان دارند
۱۰	رحم و شفقت زپدر رفته و حرمت زپسر	زانکه با یکدگر افتاده همه خونخوارند
۱۱	عورتان را به جهان شرم نمانده‌ست کنون	که چو مردان همه در کوچه و در بازارند

۱۲ کودکان بی‌ادب و بی‌خرد و بی شرم‌اند	فعلهائی عجب از خویش برون میآرند
۱۳ حال درویش نمایان به چه تقریر کنم	زیر خرقه عجب اینست که با زنّارند
۱۴ ای که با جبّه و دستار چو واعظ شده‌ای	باش تا نامه‌ی اعمال تو بیرون آرند
۱۵ ریش چون شیر سفید و دل چون قیر سیاه	این چنین قوم در اطراف جهان بسیارند
۱۶ بس که امروز عزیزند شوند فردا خوار	اهل دوزخ همه آینه در انکارند
۱۷ از چنین قوم بپرهیز تو ای جان عزیز	پیش از آندم که تو را حال دگر پیش آرند
۱۸ احمدا بگذر از اینها سخن قوم مگوی	که خدا را به جهان بنده چو تو بسیاراند

(رمل مثمن مخبون محذوف) فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن

کلمات قافیه: بگذارند، بردارند و... .

حرف روی: حرف (ر) در بگذارند، بردارند و... .

اشتغال: شغل‌ها، کارها (دهخدا) مجازاً امورات و دلبستگی‌های دنیا.

۱ـ معنی: زمان آن رسیده که دلبستگی‌های دنیوی را رها کنند وقت کوچ از دنیا فرا رسیده‌است باید اسباب سفر را آماده کرد.

۲ ـ خام خیال: ترکیب وصفی مقلوب.تصوربیهوده وهوس باطل (دهخدا).

معنی: تکبر و غرور ناشی از تعلقات دنیوی را چقدر و تا کی باید به جان خرید حقیقتاً همه اینها خیالات باطل هستند که در سر می‌پرورانند.

۳ ـ فاجر: تبهکار، زناکار و کسی‌که سوگند دروغ می‌خورد (ناظم‌الاطبا).

در مصرع اول آرایه تناسب یا مراعات نظیر حاصل است (معصیت و کفر).

معنی: در دنیا گناه و نافرمانی از دستورات خدا و بی‌دینی موج می‌زند اکثر مردم تبه‌کار و فاسد و مردم آزارند.

۴ ـ فاسق: فاجر، تبه‌کار و زناکار (دهخدا).

اشاره است به آیات شریفه « وَما وَجَدْنا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ وَ إِنْ وَجَدْنا أَكْثَرَهُمْ لَفاسِقِينَ» (قرآن ۷/۱۰۲) (فاسقون) الَّذينَيَنْقُضُونَ عَهْدَ اللّهِ مِنْ بَعْدِ ميثاقِهِ وَ يَقْطَعُونَ ما أَمَرَ اللّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَوَ يُفْسِدُونَ فِی الْأَرْضِ أُولئِکَ هُمُ الْخاسِرُونَ (قرآن ۱/۲۷).

در قرآن کریم حدود بیست آیه در مورد قوم فاسقین آمده‌است.

همه: قید مقدارکه دلالت برکثرت می باشد، مجازاً اکثر مردم.
معنی: دل در تعلقات دنیوی نبندید و از خدا دوری نکنید در این زمانه اکثراً تبهکار و مردم آزار شده‌اند.
۵ ـ بین کلمات «عدل و انصاف» و «کرم و لطف» و «سیم و زر و دینار» تناسب حاصل شده‌است.
«سیم و زر و دینار»مجازاً مادیات وتعلقات دنیوی.
معنی: چه کسی دارای صفت عدالت و کرامت است و چه کسی شایسته‌ی لطف و احساس خداوند است مردم اکثراً به دنبال جمع‌آوری ثروت و و متاع دنیوی هستند.
۶ ـ بیت با استفهام انکاری تمام میشود.
معنی: حاکمان و فرمانروایان با مظلومان و درماندگان ظالم شده‌اند. بنابراین در این زمانه از چه چیزی می‌توانند بهره ببرند.
۷ ـ داد دادن: انصاف دادن، عدالت ورزیدن، رفع ظلم و تعدی کردن (دهخدا).
مفتی: فتوی‌دهنده و صاحب فتوی از قائم مقام امام است به مذهب شیعه و قائم مقام نبی است به مذهب اهل سنت (همان).
نواب [نَ و ا] جِ نایب، وکیل‌ها و گماشتگان و فرمانروایان (ف. معین).
به فریاد آمدن؛ مجازاً دادخواهی خواستن.
معنی: اگر مردم اظهار تظلم و دادرسی کنند چه کسی به داد آنان خواهد رسید جایی که قاضی و پیشوا و وکیل‌ها رشوه خوار هستند.
شحنه: حاکم و نگهبان شهر (دهخدا).
محتسب: شمارنده، حسابرس (همان).
معنی: حاکم و حسابرس شهر ستم کار شده‌اند و چشم طمع بر مال بینوایان و یتیمان دوخته‌اند.
۹ ـ معنی: هرکسی بر هر چیزی قادر باشد می‌تواند انجام دهد بیچاره ضعیفان که توان تحمل ظلم آنان را ندارد.
۱۰ ـ معنی: پدران رحم و مهربانی و شفقت فرزندان را فراموش کرده‌اند و پسران حرمت هیچ پدری را نگه نمی‌دارند بخاطر اینکه آنان با هم درگیر و خون ریز هم هستند.
۱۱ ـ عورت: شرمگاه(دهخدا) در تداول فارسی مجازاً زن و زوجه‌ی مرد (دهخدا).
معنی: زنان در جهان شرم حیایشان از بین رفته و مانند مردان در کوچه و بازار ول می‌گردند.
۱۳- معنی: در این زمانه کودکان، بی‌ادب و بی‌حیا شده‌اند که کارهای بس عجیب انجام می‌دهند (رفتارهای بی‌ادبانه وبی‌شرمانه‌ی آنان بس عجیب وشگفت است).

۱۳ ـ معنی: وضع درویشان را چگونه بیان کنم اعتقاداتشان درظاهر و باطن متفاوت است.

۱۴ ـ جُبّه: بالا پوش (دهخدا).

دستار: شال و سربند (همان)

معنی: ای کسی‌که با بالاپوش و شال درویشان و واعظان ادای آنان را در می‌آوردی صبر کن تا نامه‌ی اعمال تو نمایان شود.

۱۵ـ مصرع اول متضمن دو تشبیه کامل گردیده است.

ریش مانند شیر سفید بودن: کنایه از نهایت پیری.

دل مانند قیرسیاه شدن: کنایه از نهایت قساوت و سنگدلی.

معنی: چه بسیار مردان ریش سفیدی که بسیار بی‌رحم وسنگدل هستند و در همه جای دنیا به وفور دیده می‌شوند.

۱۶ـ در مصرع اول با کاربرد کلمات «امروز و فردا » آرایهٔ تضاد و طباق برقرار است.

فردا: مجازاً روز قیامت.

انگار در آینه بودن: نهایت آشکاری و واضح بودن.

معنی: چه بسیار کسانی که امروز بسیار عزیز و در آینده‌ی نزدیک خوار و ذلیل شده‌اند آنان اهل جهنم و جهنمی آنان انگار در آینه دیده می‌شود. (جهنمی بودن آنان حتمی است).

۱۷ـ وجود آرایه تجرید درمصرع اول دور از نظرنیست.

معنی: ای عزیز من: از چنین افرادی دوری کن قبل از اینکه وضعیت و عقوبت آنان دامن تو را فراگیرد.

۱۸ ـ معنی: ای‌احمد جام، دیگر این سخنان را تکرار مکن برای اینکه خداوند در جهان بندگانی چون تو بسیار دارد.

(۱۶۴)

آندم که روح را تن خاکی قرین نبود

۱	آندم که روح را تن خاکی قرین نبود	جز داغ بنده‌گی توام بر جبین نبود
۲	آندم که ما ببار امانت درآمدیم	جبریل در خزانه‌ی رحمت امین نبود
۳	آندم که عشق بر سر کوی تو خانه ساخت	آدم هنوز محرم خلد برین نبود
۴	آندم که گرمی نفس ما جهان بسوخت	خورشید را زبانه هنوز آتشین نبود
۵	در خلوتی که ما بتو دادیم دست عهد	یک پاکباز در همه روی زمین نبود
۶	می‌خواست عقل‌تا که‌کند عهد دین در ست	ما را ز بیخودی خبر از عقل و دین نبود

۷ احمد چو ء شق شعله برافروخت جان بباز گر پیش از این برفتی و از خود یقین نبود

(مضارع اخرب مثمن مکفوف محذوف) مفعول فاعلاتُ مفاعیل فاعلن

ردیف: تکرار کلمه «نبود» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: قرین، جبین و... .

حرف روی: حرف (ن) در قرین، جبین و... .

۱ـ معنی: آن زمان که هنوز روح متعلق به جسم آدمیت نبود (آدمی خلق نشده بود) جز داغ بندگی معبود داغی دیگر بر پیشانی نداشتم.

۲ ـ مصراع اول تلمیح دارد به آیه‌ی « إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا» (قرآن ۳۳/۷۲) . ما امانت (تعهد، تکلیف و ولایت الهیه) را بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه داشتیم آنها از حمل آن سر بر تافتند و از آن هراسیدند اما انسان آن را بر دوش کشید او بسیار ظالم و جاهل بود که قدر این مقام عظیم را نشناخت و بر خود ستم کرد» آیه ۷۲ سوره احزاب.

بین دو کلمه‌ی« امانت و امین»جناس اشتقاق حاصل است.

معنی: آن دم که خداوند «امانت » (خلیفه اللهی) را بر دوش ما نهاد هنوز «جبرئیل(ع)»در خزانه رحمت الهی لقب «امین» نیافته بود.

۳ـ آن لحظه که عشق الهی بر دل تو راه یافت هنوز «حضرت آدم (ع)» وارد بهشت نشده بود.

۴ ـ آن زمان که گرمی و حرارت عشق و محبت ما جهانی شد هنوز خورشید، گرمیت و سوزناکی نیافته بود.

۵ ـ بیت تلمیح دارد به آیه « وَإِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِن بَنِی آدَمَ مِن ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنفُسِهِمْ أَلَسْتَ بِرَبِّكُمْ قَالُواْ بَلَى شَهِدْنَا أَن تَقُولُواْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ» (قرآن۷/۱۷۲) به خاطر بسپار زمانی را که پروردگارت از پشت و صلب فرزندان آدم، ذریه آنها را برگرفت و آنها را گواه برخویشتن ساخت و فرمود: «آیا من پروردگار شما نیستم» گفتند «آری، گواهی می‌دهیم» (چنین کرد مبادا) روز رستاخیز بگویید «ما از این، غافل بودیم؛ (و از پیمان فطری توحید بی خبر ماندیم)»

پاک باز؛ مجازاً عاشق پاکباز و پاک نظر.

معنی: در آن خلوتی که با خداوند «عهد بندگی» می‌بستیم هنوز هیچ عاشقی پاک‌نظر در زمین‌خلق‌نشده بود.

۶ ـ مفهوم بیت تلمیح دارد به عبارت «قاعده‌ی ملازمه‌ی فقهی» «کلماحکم به‌العقل‌حکم به‌الشرع .وکلماحکم به الشرع حکم به العقل.»(فوائد الاصول للاخوند، ص۱۳۵)

هرآنچه عقل سلیم بدان حکم میدهد شرع نیز آنرا تاییدمیکند وبرعکس آن نیز مصداق دارد.

معنی: عقل می‌خواست عهد خود را به درستی و کامل ادا کند اما از شدت بیخودی از عقل و دین غافل بود.

۷- ای‌احمد جام: وقتی شعله‌ی عشق شروع به برافروختن کرد جان را فدای معشوق کن اگر قبل از این حال بروی (بمیری) و از خودت بی‌خبر باشی. به مقام یقین نرسیده‌ای.

(۱۶۵)

هر که رخسار تو بیند به گلستان نرود

۱ هر که رخسار تو بیند به گلستان نرود — وانکه درد تو کشد در پی درمان نرود
۲ هر که در خانه دمی با تو بخلوت بنشست — به تماشای گل و لاله و ریحان نرود
۳ خضر اگر لعل روانبخش تو را دریابد — بار دیگر به سرچشمه‌ی حیوان نرود
۴ عشق تو روز ازل بر دل ما داغ نهاد — نقش آن تا به ابد از دل ویران نرود
۵ مرد باید که زشمشیر نگرداند روی — ورنه آن به که وی از خانه بمیدان نرود
۶ گر نه امّید لقای تو بود در جنّت — هیچ عاشق بسوی روضهٔ رضوان نرود
۷ هوسم بود که از تیغ غمت کشته شوم — لیک این لاشه ضعیف است بمیدان نرود
۸ چند کوشی به هوس و زپی دل چند روی — عاشق سوخته دل در پی اینان نرود
۹ احمد جام ز انفاس تو گوید سخنی — عاشق آنست که اندر پی درمان نرود

(رمل مثمن مخبون محذوف) فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن

ردیف: تکرار کلمه‌ی «نرود »در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: گلستان، درمان و... .

حرف روی: حرف (ن) درگلستان و درمان و ... .

۱ـ معنی: هرکه چهرهٔ زیبای تو را تماشا کند محو تماشای تو شده، او دیگر آرزوی تماشای گلستان نمی‌کند و هرکس که به درد عشق تو مبتلا شود هیچ وقت فکر درمانش را نمی‌کند.

۲ ـ در مصرع دوم میان کلمات «گل و لاله و ریحان» آرایه مراعات‌نظیر یا تناسب برقرار است هم‌چنین مجموعاً می‌تواند مجاز از گلستان یا گلزار باشد.

ریحان: هر گل خوشبو.

معنی: هرکه دمی با تو خلوت نشینی کند دیگر محتاج تماشای هیچ گلستانی نیست.

۳ـ حیوان [حَ ی] چشمه‌ی حیوان: آب زندگانی (دهخدا) در تداول ادبیّات فارسی چشمه‌ی حیوان چشمه‌ای است که آب آن زندگی جاوید می‌بخشد و «خضر پیامبر(ع)» از آب خورده‌است (همان).

بیت تلمیح به داستان حضرت «خضر نبی (ع)» نیز دارد.

معنی: اگر حضرت خضر نبی(ع) شرینی وصال تو را در یابد دیگر دنبال سرچشمه آب زندگانی نمی‌رود.

۴ـ در بیت به سبب آمدن دو کلمه‌ی «ازل و ابد» آرایۀ تضاد و یا طباق حاصل شده‌است.

معنی: داغ عاشقی و بندگی تو در روز ازل بر دل ما نقش نهاده است که تا ابد این از دل بیرون نخواهدشد.

۵ ـ میدان: مجازاً میدان نبرد.

بین دوکلمه‌ی «شمشیر و میدان» تناسب وجود دارد.

معنی: بهتر آن است که مرد در میدان پیکار و نبرد از شمشیر نهراسد و الّا باید از خانه، هوس میدان نکند.

۶ ـ معنی: اگر امید لقا و دیدار تو در بهشت نبود هیچ عاشقی هوس و تمنای بهشت نمی‌کرد.

۷ـ «تیغ غم»اضافه ی تشبیهی وبه نوعی تخصیصی هم است.

معنی: آرزو داشتم که با شمشیر غم عشق تو کشته شوم افسوس که بدنم چنان در عشق تو لاغر و نحیف شده که نمی‌تواند پای به این میدان بگذارد.

۸ ـ معنی: چقدر از هوس‌عشق می‌گویی و به دنبال تمنای دل می‌روی چراکه عاشق سوخته دل هیچ وقت به دنبال آنان نمی‌رود.

۹ ـ معنی: احمد جام، از نفس‌های گرم تو دم می‌زند عاشق واقعی آن است که هیچ وقت به دنبال درمان درد عشقش نمی‌رود.

(۱۶۶)

اگر از زلف تو یک حلقه پدیدار آید

۱	اگـر از زلـف تـو یـک حلقـه پدیـدار آیـد	ای بسـا پیـر کـه از خرقـه بـه زنـار آیـد
۲	خرقـه را بـر سـر زنّـار فـرو مـی‌شـویم	آه از آن روز کـه ایـن راز بـه اظهـار آیـد
۳	ای که انکار کنی حـال مـرا در غـم عشـق	پـرده بـردار کـه جـان تـو بـه اقـرار آیـد
۴	ای بسـا پیـر کـه زنـار مغـان درگیـرد	در میـان بنـدد و از کعبـه بـه خمّـار آیـد
۵	ای بسـا رنـد خرابـات کـه ناگـه ز قضـا	محـرم راز سـراپرده اسـرار آیـد
۶	کمر خدمت مردان که تو بسـتی در سـر	رنـد صـادق بـه میـان بنـدد و در کـار آیـد
۷	احمد جام چو منصـور زده لاف ز عشـق	مایـه‌ی اولـش آنسـت کـه بـردار آیـد

(رمل مثمن مخبون محذوف) فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن

ردیف: تکرار «آید» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: پدیدار، زنار و... .

حرف روی: (ر) در پدیدار، زنار و... .

۱ـ زنار: رشته ی متصل به صلیب که مسیحیان بر گردن آویزان کنند (ف. معین).

معنی: اگر از زلف پیچان و دلربای تو حلقه‌ای نمایان شود چه بسا که مرشد و پیر طریقت خرقه و لباس و تصوف را کنار گذاشته و به تبع افکار معشوق کمربند مسیحت بندد.

۲ـ فرو شستن: شستن و پاکیزه کردن و مجازاً چشم پوشی و صرفنظر کردن (دهخدا).

معنی: آه و فریاد از آن روزی که این راز عشق من بر ملا شود من از لباس خرقه بخاطر این کمربند زنار، چشم پوشی وصرفنظرمی‌کنم.

۳ـ پرده برداشتن: کنایه از فاش و آشکار کردن.

معنی: ای کسی‌که حال مرا در غم فراق عشق منکر هستی این غم عشق را آشکار کن تا جان و روح تو معترف شود.

۴ـ مغان: مجازاً دختر خوشگل زیبا (دهخدا).

گبر آتش پرست باشد از ملت ابراهیم (لغت فرس چ اقبال ص ۲۲۴) مؤبد زرتشتی ، آتش پرست، زرتشتی (دهخدا ، مجمل التواریخ و القصص ص ۴۲۰)

معنی: چه بسا که مرشد طریقت کمربند زرتشتی برکمر بندد و طبق خواسته معشوق از کعبه خارج شده و به میکده برود.

۵ ـ رند: غدّار، اوباش، بی قید و لا أبالی، زیرک، هوشمند (دهخدا) در اصطلاح عرفا به معنی کسی است که جمیع کثرات و تعینات و وجوبی ظاهری و امکانی و صفات و اعیان را از خود دور کرده و سرافراز عالم و آدم است که مرتبت هیچ مخلوقی بمرتبت رفیع او نمی‌رسد (شرح گلشن راز چ کیوان سمیعی ص ۶۲۰).

خرابات: شرابخانه، میکده (ف. آنندراج).

معنی: چه بسا ممکن است که فرد لا اُبالی غدّار میخانه، گاهی محرم اسرارالهی قرار گیرد.

۶ ـ رند: مجازاً اینجا شخص زیرک و هوشمند راه طریقت.

معنی: وقتی تو آماده‌ی‌خدمت مردان خدایی‌شدی ، رند راستین راه حق نیز آماده‌ی خدمت به تو می‌شود.

۷ـ احمد جام، مانند «منصور حلاج » دم از عشق معشوق می‌زند ثمره‌ی اولش این است که مانند او بردار آویخته می‌شود.

(۱۶۷)

گر زسیلاب سر شکم قطره ای پیدا شود

۱	گر ز سیلاب سر شکم قطره‌ای پیدا شود	این جهان از شور آب چشم من دریا شود
۲	دست‌هجرانش بروی من دری بربسته است	همّت در بسته‌ام شاید که این در وا شود
۳	پیش‌ازین‌کاین‌جان و تن‌گردد زیکدیگر جدا	جان به جانان میدهم تا این همه تنها شود
۴	هر صبا از مهر رویش آفتاب خاوری	همچو ذرّه در هوایش بی سر و سودا شود
۵	ای که امروزم به فردا وعده هائی میدهی	من بگیرم دامنت امروز تا فردا شود
۶	دوش چشمم ماجراها داشت با دریا بسی	باز چشمم گفت آب از چشمهای ما شود
۷	کار احمد بی لب لعل و قندت مشکلاست	در سخن بگشا دهان تا مشکل او وا شود

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

۱ ردیف: تکرار «شود» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: پیدا، دریا و ... .

حرف روی: حرف (الف) در پیدا، دریا و... .

۱ـ سیلاب: (اسم مرکب) سیل، جریان روانی تند و سریع آب (دهخدا).

سرشک: اشک چشم (برهان قاطع).

بین کلمات «سیلاب، سرشک، قطره و آب شور و چشم و دریا »مراعات نظیر پدیدار است.

بیت به صورت جملات مرکب وابستگی نوشته شده‌است.

معنی: اگر از اشکان چشمم که مانند سیل روان است قطره‌ای ظاهر شود این جهان مانند دریاچه‌ای ازآب شور چشمم پر می‌شود.

۲ـ دست هجران؛ ترکیب اضافی تعلقی ـ تخصیصی

همت در بستن: مصمم شدن، همت نشان دادن (دهخدا).

معنی: فراق و هجران معشوق همهٔ درهای امید را به رویم بسته‌است من نیز نسبت به باز شدن این در مصمم شده‌ام.

۳ـ در بیت به سبب تکرار حرف (ن) آرایهٔ واج آرایی حاصل است.

بین دوکلمه ی «جان وجانان»جناس اشتقاق پدیداراست.

معنی: قبل از اینکه روح از بدنم جدا شود من جان خود را تسلیم معشوق کنم تا جانم تنها قربانی معشوق شود.

۴ـ آفتاب خاور: مجازاً آفتاب عالمتاب و مشرق.

دربیت به نوعی «غلو»مشهود است.

بی سروسودا: بی مهابا، بی شرم (دهخدا)ومجازاً رسوایی.

معنی: هر صبحگاه از مهر و محبت چهرهٔ معشوق خورشید مشرق و عالمتاب مانند ذره‌ای در آرزوی آن، رسوا خواهدشد. .

۵ ـ در بیت با کلمات «امروز و فردا» آرایهٔ تضاد یا طباق حاصل شده‌است.

معنی: ای معشوق، که برای وصال وعده‌هایی دروغین می‌دهی من نیز امروز از دامنت آویزان شوم تا فردای موعود فرا رسد.

۶ ـ دیشب چشمانم از شدت گریه با دریا ماجراها و اتفاقاتی داشت باز هم چشمم به آمدن آب از چشمانم بسیار خرسند بود.

۷ـ لب لعل: لب سرخرنگ، اضافه‌ی تشبیهی، به عبارت دیگر استعاره ازلب معشوق.

مابین دوکلمه‌ی «لب ودهان» مراعات‌نظیر حاصل است.

معنی: کار احمد جام، بدون شیرینی وصال لب شکرگون معشوق بسیار سخت است تو نیز دهان برای سخن گفتن بازکن تا مشکلات حل گردد.

(۱۶۸)

مطرب سرودگوی که آن مه لقا رسید

۱	مطرب سرود گوی کـه آن مـه لقـا رسـید	صـوفی بیـا کـه وقـت سـماع و صـفا رسـید
۲	گــر واقفــی مشــام دل خــویش بــازدار	کــز بوســتان روح شــمیم وفــا رســید
۳	از لــذت دو کــون بــرافشــای جامــه را	دامــن گشـاده دار کـه از حـق عطـا رسـید
۴	زاهد مبـاش غـره بـه زهـد ریـای خـویش	ابلــیس را نگــر کــه زهســتی کجـا رسـید
۵	اســبابهــا بشــد چــو غایــت نمــود یــار	بــوی گشــایش از حــرم کبریــا رســید
۶	بگذر ز خاک تیره و در خویش نه قدم	چــون جذبــهٔ عنایــت لامنتهــا رســید
۷	یـا احمـدا بـه حلقـه‌ی روحانیـان شـتاب	از خانقــاه قــدس تــو را چــون صـلا رسـید

(مضارع مثمن اخرب مکفوف محذوف) مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن

ردیف: تکرار «رسید» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: لقا، صفا و... .

حرف روی: حرف (الف) در لقا، صفا و ... .

۱ـ مطرب: خنیاگر، سرودگوی و رامشگر (دهخدا).

مه لقا: استعاره ازمعشوق.

معنی: ای خنیاگر خوش الحان، آواز بخوان که آن معشوق ماه چهره رسید ای صوفی، بیا که وقت سماع و رقص و صفا کردن است.

۲ ـ وافق: موافق بودن، هم رأی بودن (دهخدا).

معنی: اگر با من هم رأی و موافق هستی پس قوه‌ی شامه‌ی خود را باز کن چون‌که از بوستان وفا، بوی خوش وفا می‌آید.

۳ ـ دامن افشاندن: مجازاً پشت پا زدن، ترک گفتندنیا وتعلقات آن.

معنی: لذت‌های هر دو جهان را رها کن و راه دلت را جهت دریافت عطای الهی باز کن.

۴ ـ بیت تلمیح به ماجرای رانده شدن شیطان از درگاه الهی دراثرمنیت وتکبرش دارد.

معنی: ای عابد، بر عبادت و تقوای خود مغرور مباش شیطان را بنگر که در اثر تکبر و اظهار وجود از درگاه خدا رانده شد.

۵ ـ معنی: وقتی معشوق عنایت و توجه خود را به ما معطوف کرد همهٔ اسباب‌ها و وسیله‌ها مهیا شدند و بوی فرج و گشایش از غم و اندوه از حرم کبریای الهی بمشام رسید.

۶ ـ خاک تیره: مجازاً دنیا و تعلقات دنیوی.

معنی: وقتی کشش و جذبه نامحدود الهی رسید دنیا و تعلقات دنیوی را رها ساز و خود حقیقی‌ات را دریاب.

۷ ـ معنی: ای‌احمد، جام، در صف انسان‌های روحانی و علوی قدم‌گذار چون‌که از حرم پاک‌الهی تو را ندا و صدازدند.

(۱۶۹)

دوش مستان صبوحی در خمار زدند

۱	دوش مستان صبوحی در خمّار زدند	آتشی در جگر مردم هشیار زدند
۲	اهل پندارند ندارند خبر از سر جهل	حلقه بیخبری بر در پندار زدند
۳	بیش از این زهد ریائی نکند سود که باز	طبل بد نامی ما بر سر بازار زدند

۴ آن جماعت که به درگاه تو روی آوردند پشت پا بر سر نه گنبد دوّار زدند
۵ آن گروهی که به انکار تو بودند احمد چون حدیث تو شنودند دم اقرار زدند

(رمل مثمن مخبون محذوف) فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن

ردیف: تکرار فعل «زدند» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: خمار، هشیارو... .

حرف روی: حرف (ر) در خمار، هشیار و... .

۱ـ صبوحی: بامداد پگاه و صبح زود (منتهی‌الارب).

خمار: می فروش، باده فروش (دهخدا).

از کاربرد دو کلمه‌ی «مست و هشیار»آرایهٔ تضادیا طباق برقرار است.

آتشی در جگرانداختن: کنایه از نهایت رنجش وناراحتی.

معنی: دیشب هنگام صبح، افراد مستی در باده فروش را به صدا درآوردند آنها با این کارشان دل مردمان آگاه را به درد آوردند.

۲ ـ دربیت آرایهٔ«نغمه‌ی حروف» وجود دارد با تکرار حروف «د» «ر».

معنی: آنان اهل خیال و پندار هستند و از جهل و نادانی خود غافل می‌باشند که بر غفلت و جهالت خویش جمع شدند.

۳ ـ طبل بدنامی بر سر بازار زدن: کنایه از نهایت رسوایی و آشکار ساختن عیوب.

معنی: دیگر بیش از این زهد و تقوای ظاهری سودی ندارد چونکه قصد بر بدنامی و رسوایی ما شده‌است.

۴ ـ گنبد دوار: ترکیب وصفی مجازاً آسمان یا فلک.

:معنی: آن مردمانی که به درگاه با عظمت تو روی آوردند آنان بر کل افلاک پشت پا زدند.

۵ ـ معنی: ای‌احمدجام، آنانکه منکر وجود حقیقی تو بودند وقتی سخنان با ارزش تو را شنیدند بر حقانیت و بزرگی تو اعتراف نمودند.

(۱۷۰)

صبح هرکس به سیل بام آمد

۱ صبح هرکس به سیل بام آمد صبح ما در نماز شام آمد
۲ هست اینم سعادت و اقبال دولت عرفا به کام آمد
۳ شاد باشید جمله ای یاران کاین سعادت مرا بنام آمد
۴ خرمی‌ها کنید نعره زنید که همه کار ما تمام آمد

۵ دیـــو مـــــردم ز مـــا هزیمـــت کــــرد	اولیـــــا جملـــــه در ســــــلام آمـــــد
۶ ایـن عـطـا نـیـســت از خـدای کـریـم	کیــد بــد خـــواه ســخت خـــام آمـــد
۷ ایــــن نــــه اول سعادتســـت احمــــد	حاســـــد و دشـــــمنان غـــــلام آمـــــد

(خفیف مسدس مخبون محذوف) فاعلاتن مفاعلن فعلن

ردیف: تکرار فعل «آمد »در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: بام، شام و... .

حرف روی: حرف (م) در بام، شام و... .

۱ـ بام: بامداد (دهخدا).

معنی: گشایش دل ما در هنگام پیری به سراغ ما آمد ولی برخی در دوران جوانی برگشایش رسیدند و حجاب نفسشان از برابر دیدگان دلشان به کنار رفت.

۲ ـ مابین کلمات« سعادت، اقبال و دولت »تردف حاصل است.

معنی: (متاسفانه به دلیل ناخوانا بودن بیت معنی شایسته برای بیت حاصل نشد).

۳ ـ معنی: ای دوستان همگی شاد و با نشاط باشید که این سعادت بنام ما نوشته است.

۴ ـ معنی: شادی‌ها کنید و از شدت شادی فریاد بزنید چون‌که همه کارها و امورات ما کامل گردیدند (اوضاع وفق مراد ماست).

۵ ـ معنی: مردمان دیو صفت از ما شکست خوردند بندگان مخلص خدا ما را تهنیت نمودند.

۶ ـ کید: مکر و خدعه (دهخدا).

معنی: برما خدعه و نیرنگ دشمنان ناسازگار باطل شد و این هدیه و عطای خداست.

۷ ـ معنی: ای‌احمد، این اولین سعادت تو نیست دشمنان و حسد ورزان به بندگی و غلامی تو آمده‌اند.

(۱۷۱)

دل هر که از مهر او خبر دارد

۱ دل کـــــه از مهـــــر او خبــــر دارد	هــــر چـــه جـــز دوســـت زان حـــذر دارد
۲ بر ســر کوی اوســت در شـــب و روز	هـــــر بــــلا را بـــــه جـــان ســــپر دارد
۳ خبـــر شـــوق داده شـــد بـــه جهـــان	بـــــویش انـــــدر جهــــان اثــــر دارد
۴ ننهــد جــز بــه کــوی دوســت قــدم	قـــــدمش زان میـــــان کمـــــر دارد
۵ از سـمک تـا فلـک چـو جـای دل است	از بـــــــر عشـــــــق در گــــــذر دارد

۶ از دل دوســـــتان ســــخن گویـــد — کــــه بمعنـــــی چنـــــین اثـــــر دارد
۷ هــر کــه را دل زغیــر خــالی نیســت — در ســــــخن دوســـــتان ثمـــــر دارد
۸ دل بیمـــــار ذوق کـــــی یابـــــد — گــــر چــــه انــــدر دهـــان شـــکر دارد
۹ احمـــدا چنـــد زیـــن ســـخن گـــوئی — بحــــر بایـــــد کـــــه تـــا گهـــــر دارد

(خفیف مسدس مخبون محذوف) فاعلاتن مفاعلن فعلن

ردیف: تکرار فعل «دارد »در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: خبر، حذر و... .

حرف روی: حرف (ر) در خبر، حذر و... .

۱ـ معنی: دلی که از مهر و محبت دوست باخبر است از هر چه غیر دوست است دوری می‌کند.

۲ ـ شب و روز با هم رابطه تضاد دارند و مجازاً یعنی همیشه.

معنی: دل همیشه سرکوی دوست منتظر دوست و خود را برای هر بلایی در راه دوست سپر قرار می‌دهد.

۳ ـ معنی: هر خبر اشتیاق‌آور در جهان بر همه تأثیر خوبی دارد.

۴ ـ معنی: عاشقان جز به کوی دوست، کوی دیگری قدم نمی‌گذارند.

۵ ـ سمک: در فارسی اکثر به معنی آن ماهی مستعمل می‌شود که زیرزمین است و بر پشت آن ماهی، گاو و بر شاخ گاو زمین قرار دارد (ف. آنندراج) ماهی که زمین بر روی اوست (ف. معین) مجازاً مطلق زمین.

چنـــین اســـت کردارگـــردان فلـــک — یکـــــی بـــــر مـــــه آرد بـــــر ســـــمک

(فردوسی، پادشاهی اردشیر، بخش ۱۴)

بین «سمک و فلک» آرایۀ تضاد و طباق و هم‌چنین آرایه «مبالغه»پدیداراست.

معنی: از زمین تا آسمان هر جا دلی هست در آن برای عشق جایگاهی وجود دارد.

۶ ـ معنی: از دل دوستانی سخن گفته می‌شود که حقیقتاً عشق، اثر دارد.

۷ ـ معنی: هر که دلش از غیر دوست خالی است در مصاحبت دوستان مفید می‌باشد.

۸ ـ دربیت «استفهام انکاری» وجوددارد.

معنی: دل بیمار و ناسالم ذوقی ندارد هر چند در دهانش شرینی و شکر داشته باشد.

۹ ـ بیت به شیوه استفهام انکاری تقریر یافته و آرایه تمثیل نیز مشهوداست.

معنی: ای‌احمد جام، چقدر در این مورد بحث می‌کنی(جای بحث وجود ندارد) اول باید دریا باشد تا گوهری در آن حاصل گردد. (فردوسی، پادشاهی اردشیر، بخش ۱۴)

(۱۷۲)

دلی کز ذوق وی آباد باشد

۱ دلی کز ذوق وی آباد باشد — ز کون و کل کون آزاد باشد
۲ نباشد در بلا و رنج و محنت — محبت را دلش بنیاد باشد
۳ به نزد او گدا و شاه یکسان — به چشم او دو عالم باد باشد
۴ همیشه در وصال دوست شادان — که وصل از فصل وقت آزاد باشد
۵ شراب انس اندر جام الفت — بیاد دوست خوردن شاد باشد
۶ رضای دوست باشد روضه‌ی او — میان روضه چون شمشاد باشد
۷ چو باد وصل خیزد بویش آید — دل و روح و روان زو شاد باشد
۸ به بند لطف و مهرش مهر گردد — بر او از هجر کی بیداد باشد
۹ تو ای‌احمد، ندیمی چون توانی — به فقری کز ازل همزاد باشد

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن مفاعی= فعولن

ردیف: تکرار «باشد» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: آباد، آزاد و... .

حرف روی: حرف(د) در آباد، آزاد و... .

۱ـ ذوق: مزه، شادمانی، خوشی و لذت (دهخدا). ذوق؛ ثمره‌ی تجلی و نتیجه‌ی واردات قلبی و اولین درجه‌ی شهود حق است بحق به اندک زمانی همچون برق و اگر ساعتی موقوف ماند به وسط مقام شهود رسد و اگر به نهایت مقام رسد ری گویند (ف. سجادی: ۴۰۴).

در مصرع دوم آرایه تکرار و تأکید حاصل است.

معنی: دلی که از خوشی معشوق، آباد، سرمست و خوش باشد از کل هستی آزاد می‌باشد.

۲- معنی: آن دل از هر گونه بلا و مصیبت و غم بدور است که محبت معشوق در آن بیخ و ریشه انداخته است.

۳- در مصرع اول کلمات «گدا و شاه» آرایهٔ تضاد یا طباق را حاصل نموده‌اند.

معنی: در نزد چنین دلی مقام «گدا و شاه»یکی است و دنیا و آخرت به چیزی نمی‌ارزد.

۴- در مصرع دوم آرایهٔ تضاد حاصل است «وصل و فصل».

معنی: او همیشه در زیارت و وصال دوست بوده و وصل او از زمان و وقت جدا می باشد.

۵- «شراب انس و جام الفت »هر دو ترکیب اضافی.

بین «شراب و جام »تناسب و مراعات نظیر وجود دارد.

معنی: جام پراز شراب دوستی را با یاد دوستان خوردن بسیار مسرت بخش می‌باشد.

۶- شمشاد: نوعی درخت خوش قامت، سخت وخوشبو (دهخدا) اینجا استعاره از قامتی موزون و راست و بنهایت خوشبویی یار یا معشوق می‌باشد.

معنی: بهشت دل، کسب رضای معشوق می‌باشد که در میان بهشت مانند درخت شمشاد، موزون و رعنا قد دیده می‌شود.

۷- معنی: وقتی نسیم وصل شروع به ورزیدن نماید چنان بوی خوش می‌تراود که روح و جسم از آن به شعف و شادی می‌آیند.

۸- معنی: دلی که به ریسمان مهر و محبت دوست بسته شده باشد در نزد او هجران و فراق معنی و مفهومی ندارد.

۹- ندیم: رفیق و مصاحب (دهخدا) بیت به روش استفهام‌انکاری تقریر یافته است.

معنی: ای‌احمد جام، چگونه می‌توانی با دلی که از ازل با فقر همزاد و پیوسته است مصاحبت داشته‌باشی؟ (هیچ وقت).

(۱۷۳)

ساقی عشق دوش به دل ناگهان رسید

۱ ساقی عشق دوش به دل ناگهان رسید	جان را شراب داد که ذوقش به جان رسید
۲ دل مست گشت و مست درآمد بباغ انس	بوی گل وصال و می ارغوان رسید
۳ سرمست وار نعره زنان گرد باغ دوست	می‌گشت پر نشاط که وصلش به جان رسید
۴ در سرخمار باده و در دل وفای دوست	در جان طرب که دولت او بیگمان رسید
۵ یا رب چه بود آن گل و آن جام وآن شراب	کز مهر و لطف دوست دل من به جان رسید
۶ احمد تو جان نثار کن از بهر آن قدم	یار عزیز چونکه تو را میهمان رسید

(مضارع اخرب مکفوف محذوف) مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن

۱-ردیف: تکرار «رسید» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: ناگهان، جان و... .

حرف روی: حرف (ن) در ناگهان، جان و... .

ساقی عشق: ترکیب اضافی تعلقی. مجازاً پیر و مراد.

معنی: پیاله‌دار و ساقی عشق دیشب بناگاه بر دل ما توجه نمود شرابی بر جان ما نوشاند که لذتش تا انتهای جان رسید.

می ارغوانی: از صفات آن به معنی می به رنگ ارغوان.

معنی: دل مست، از این شراب ساقی به باغ دوستی و الفت آمد که بوی وصال معشوق شراب ارغوانی در آن بمشام می‌رسید.

۳ـ معنی: دل، فریادزنان وسرمست، گرد باغ معشوق می‌گشت چراکه به نهایت وصل معشوق رسیده بود.

۴ـ دل سرمست، وفای دوست (معشوق)را در خود می‌پروراند و از ته‌دل شادی می‌کرد چون بخت و اقبال او به یقین حاصل شده بود.

۵ ـ در مصراع اول با آمدن کلمات «گل، جام و شراب» مراعات نظیر حاصل است.

بیت به روش سوالی تقریر شده‌است.

معنی: خدایا آن چه شرابی است که از محبت و مهر معشوق بر جان و دل ما رسید

۶ ـ ای‌احمد، جام، جان خود را بر قدم‌های معشوق نثار کن که از بهر تو میهمان می‌آید.

(۱۷۴)

سرم بپای تو آندم دم از قدم می زد

۱	سرم بپای تو آندم دم از قدم می‌زد	که دست دوست در خلوت عدم می‌زد
۲	نشد به خوبی تو نکته‌ای دگر ظاهر	دبیر صنع به این لوح با قلم می‌زد
۳	رسید نوبت رندان عاقبت محمود	گذشت آنکه عرب طعنه بر عجم می‌زد
۴	هنوز حسن تو پیدا نبود در عالم	که مهر عشق تو در سینه‌ها علم می‌زد
۵	نبود از می و میخانه هیچ نام و نشان	که احمد از می عشق تو جام جم می‌زد

(مجتث مثمن محذوف) مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن

ردیف: تکرار «می‌زد» در آخر مصراع ها.

کلمات قافیه: قدم، عدم و... .

حرف روی: (م) در قدم، عدم و... .

۱ـ قدم: دیرینگی، اسم است قدیم را یعنی زمان قدیم (دهخدا) در اصطلاح عرفا صوفیه عبارت از سابقه‌ای است که حکم کرده است به آن حق بر بنده ازلاً و کامل می‌شود بنده بدان (کشّاف ج ۲ ص ۱۲۱۱)

معنی: سرم فدای تو باد! آن لحظه که صحبت از زمان دیرینگی و پیش از آغازین بود که دست در دست دوست و صحبت از عدم بود.

۲ ـ معنی: نشان و رمزی به خوبی تو آشکار نشد که خالق، مخلوقی را به این زیبایی انشا می‌کرد.

۳- معنی: نوبت آن رندانی که عاقبتی ستوده پیدا کردند فرا رسید دیگر زمان طعنه‌ی عرب بر غیر عرب تمام شد. (هیچ‌کس بر کس دیگر فضیلت ندارد).

۴- معنی: هنوز جلوه و زیبایی تو در عالم هستی نبود (خلق نشده بودی) که داغ محبت تو در سینه‌ها خود نمایی می‌کرد.

۵- دربیت آرایه‌ی تصلف وجود دارد.

بین کلمات «می و میخانه »جناس مرکب وجود دارد.

معنی: هنوز هیچ نشانی از می و میکده نبود احمد جام، سرمست از جام می‌عشق و محبت عالم‌گیر تو بود.

(۱۷۵)

هر آنکس کو دلی بیدار دارد

۱	هـــر آنکـــس کـــو دلـــی بیـــدار دارد	بـــــــراه دوســـــــــتی در بـــــــار دارد
۲	بـدرگـاهــش بــود دائــم شـــب و روز	بـــــه دل از کــــــلّ عــــــالم عــــــار دارد
۳	گــل وصــلش میــان جــان شـــکفته	گلســــــــــتانی همــــــــــه بیخــــــــار دارد
۴	بـــود فـــارغ ز کـــونین و متـــاعش	بـــــــراه غیـــــــــب او اســــــــرار دارد
۵	گهـــی بـــا جـــام بـــاده در مناجـــات	امیــــــــد وصــــــــل بــــــا دیـــــــدار دارد
۶	گــهـی در بـاغ انـس انـدر تـمـاشـــا	بســــــــــان بلـــــــــبلان گفتــــــــار دارد
۷	زمـــــانی از شـــــراب عشـــق مخمـــور	ز شـــــــادی بـــــــر رخـــــــش انـــــوار دارد
۸	خوشـــا وقـــت محبـــان در فـــراقش	کـــه ســـرتـــا ســـر بـــه معنـــی کـــار دارد
۹	دل احمـــد از ایـــن معنـــی‌ســـت فـــارغ	نـــــه زآن کـــــو ســــــیم و زر بســـــیار دارد

(هزج مسدس محذوف)   مفاعیلن مفاعیلن فعولن

ردیف: تکرار کلمه «دارد» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: بیدار، دربار و... .

حرف روی: حرف (ر) در بیدار، دربار و... .

۱ـ معنی: هر آنکس که دل‌آگاه و دل زنده است به کوی دوست و معشوق اجازه‌ی ورود دارد.

۲ ـ در مصرع اول آرایهٔ تضاد وجود دارد (شب، روز).

معنی: همیشه در درگاه دوست سکنی دارد و در دل از کل هستی ننگ و عار دارد (هستی و دنیا را هیچ نمی‌شمارد).

۳- معنی: گل وصلش در جان معشوق شکوفا شده و گلزار و بوستانی همه بیخار و بی‌رنج وجود دارد.

۴- معنی: از دنیا و آخرت و تعلقاتش فارغ و بدور است و در راه غیب، سر و رازها دارند.

۵- معنی: گاهی با جامی پراز باده معشوق در حین مناجات با حق است و امید به وصال و دیدار حق دارد.

۶- معنی: [او] زمانی در گلستان الفت و دوستی در تماشای معشوق است و مانند بلبلان عاشق حین گفتار با معشوق است.

۷- معنی: گاهی آنچنان مست از شراب عشق معشوق است که شادی و شعف از چهره‌اش برق می‌زند.

۸- معنی: خوشا! آن‌دم از عاشقان که در فراق معشوق همیشه با معنویت و حقیقت معشوق سر و کار دارند.

۹- معنی: دل احمد جام، از این معنویت‌ها آزاد است البته نه از آن جهت که او دارای ثروت و سیم و زر فراوان است.

(۱۷۶)

آن را که نور عشق دل او چو ماه کرد

۱	آن را که نـور عشـق دل او چـو مـاه کـرد	غیـــر از طریـــق عشـــق همـــه را تبـــاه کـــرد
۲	ناگـه زبخـت یـار فتـاد او بکـوی دوسـت	رفـت آن خیالهـا و جمـالش چـو مـاه کـرد
۳	در جـان او زمهـر و محبـت زد آتشـی	بستد ز هـر چـه داشـت ورای خـود پنـاه کـرد
۴	بـیخ مرادهـا و هـوس از دلـش بکنـد	از خـــود بســـوی دوســـت دری آه آه کـــرد
۵	چشـم دلـش ندیـد دگـر چـون جمـال او	گیتـی متـاع خـود همـه بـر وی سـیاه کـرد
۶	آرایـش نقـوش و هـوس را سـتد ز وی	از فقـــر و از محبـــت او را کـــلاه کـــرد
۷	مسندنشـین عـزّ و لبـاس رضـاش داد	بـر مرکـب هـدایت و توحیـد شـاه کـرد
۸	گفتـا حبیـب مـا همگـی سـوی مـا نگـر	هـر کـو بغیـر مـا نگـرد او گنـاه کـرد
۹	احمد اگر نمـانی تـو تصّـدیق ایـن‌حـدیث	در خـاک مـال آن را کـه آهنـگ جـاه کـرد

(مضارع مسدس اخرب مکفوف محذوف) مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن

ردیف: تکرار فعل «کرد» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: ماه، تباه و... .

حرف روی: حرف (ه) در ماه، تباه و... .

۱ـ مصرع اول متضمن آرایه تشبیه می‌باشد (تشبیه مجمل).

معنی: آن کسی‌که نور عشق محبوب دلش را مانند ماه نورانی کند او غیر از راه عشق همه چیز را بی‌ارزش می‌داند.

۲ ـ معنی: او بناگاه از یاری بخت و اقبال، به کوی دوست نایل شد بنابراین خیال‌ها کنار رفت و چهره‌اش مانند ماه نورانی شد.

۳ ـ معنی: در جان عاشق از مهر و محبتش آتشی انداخت هر چه داشت از او گرفت و او را خود پناهش داد .

۴ ـ در مصرع دوم مفهوم آه آه کردن پیدا نشد.

معنی: همهٔ آرزوها و خواسته‌ها را از دلش بیرون کرد و راهی از خود به طرف معشوق گشود.

۵ ـ او که با چشم دل، جمال خدا را که جهان جلوه جمال اوست ندیده بود رونق متاع روزگار، درمقابل چشمانش بی رونق شد.

۶ ـ معنی: [نور عشق الهی] نقش و نگارها و تعلقات و هوس‌های دنیوی را از او گرفت و تاجی از محبت و فقر معنوی بر سرش نهاد.

۷ ـ معنی: او را تخت‌نشین عزت کرد و لباس رضا برتنش پوشاند و او را فرمانروا و عزیز مرکب هدایت و توحیدی قرار داد.

۸ ـ معنی: گفت ای دوست ما، از همه چیز کلاً به ما توجه‌کن چراکه هرکس به غیراز ما نگرد گناهی بزرگ انجام داده است.

۹ ـ درخاک مالیدن: کنایه از پایمال کردن ، خوار و ذلیل‌کردن.

معنی: ای‌احمد، اگر این سخن را تو تصدیق و تأیید می‌کنی پس آنکس را که قصد مقام و مال کرد آن را خوار و ذلیل بدار.

(۱۷۷)

تا بدیدم داغ هجرت کار من پرهیز شد

۱ تـا بـدیم داغ هجـرت کـار مـن پرهیـز شـد — گشت بیجـان جـان مـا و دیـدگان خـونریز شـد
۲ آتشی‌سوزان فتـاد انـدر دل و در جـان زهـی — روز مــا بــی گفتگــو چــون روز رســتاخیز شــد
۳ قبله جان ما نـدانـد غیرسـوی کـوی دوسـت — خـاک‌کویـت از سرشـکم سـیلی‌خـون‌آمیـز شـد
۴ ای‌مسلمانان چـه باشـد داروی ایـن درد مـن — کــآتش هجــران وی انــدر دل مــن تیــز شــد
۵ نه صبوری روی دارد سـوی مـن نـه راحتـی — از غـــم و درد فـــراق او دلـــم خـــونریز شـــد
۶ سخت سرگردان شدم‌من‌ازغم‌اندر کار خویش — مهر تو تن‌گشت و دل‌بـر بـود و جـان آویـز شـد
۷ ای طبیــب دردمنــدان یکزمــان فریــادرس — راست گـویم مهـر تـو بـا ایـن دلـم خـونریز شـد
۸ احمـدا در کـوی او گرکـرد خـواهی عاشـقی — چند گـوئی حـال خـود گـر قصـه‌ات پرویـز شـد

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار فعل «شد» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: پرهیز، خونریز و... .

حرف روی: حرف (ز) در پرهیز، خونریز و... .

۱ـ معنی: تا به داغ هجرانت مبتلا گشتم دیگر کار م اجتناب و دوری گزیدن شد روح و جان من بیجان و چشمانم پر خون شد.

۲ ـ معنی: افسوس که آتشی سوزناک ناشی از هجران، جانم را فرا گرفت روزهای ما از روزهای قیامت دراز و خسته کننده‌تر شد.

۳ ـ دربیت آرایه‌ی «غلو» وجود دارد.

معنی: روحم غیر از کوی دوست قبله‌ای نمی‌شناسد خاک کویت در اثر گریه و اشک خون‌آلود چشمانم آمیخته با خون شد.

۴ ـ معنی: ای مسلمانان دارو و علاج درد من چیست آتش عشق ناشی از هجران دوست در وجودم شعله‌ور شد.

۵ ـ معنی: نسبت به هجران دوست نه می‌توانم صبوری کنم، و نه در راحت و آرامش هستم؛ از غم فراق دوست دلم پر خون گردیده است.

۶ ـ معنی: از غم هجران دوست در امورات خودم بسیار گیج و سرگردان شده‌ام جسمم با مهر و محبت دوست عجین گشت دلم را بربود و روحم معلق و ناآرام شد.

۷ ـ معنی: ای طبیب دردمندان، درد مرا نیز درمان کن به فریادم برس. این یک حقیقت است که مهر و محبتت دلم را پرخون کرده‌است.

۸ ـ بیت تلمیح دارد به داستان عاشقی «خسروپرویز» بیست وچهارمین پادشاه ساسانی به معشوقه‌ی خود«شیرین».

معنی: ای‌احمدجام، اگر می‌خواهی در کوی دوست عاشق، پیشگی‌کنی چقدر می‌خواهی وصف حال کنی اگر داستان زندگی‌ات مانند داستان خسروپرویز است. (پرویز: لقب خسرو دوم است.)

(۱۷۸)

اندیشه دل از همه جا سوی او شود

۱ اندیشـۀ دل از همـه جـا سـوی او شـود ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ از هـر طـرف دلـم بسـرکوی او شـود
۲ گوشـم حـدیث هیچکسـی نشـنود دگـر ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ چشـمم زهـر طـرف بـه نظـر سـوی او شـود
۳ هـر جـا کـه رفـت هـیچ ندیدسـت کـس ورا ‌‌‌ تـا جملـه جـا همـه بـه تـگ و پـوی او شـود
۴ برطرف جوی جود وکـرم کـس نشـد هـلاک ‌‌‌ تـا شـربتش نباشـد و هـم جـوی او شـود
۵ احمـد نگاهـدار مـرا آب خـود بریـز ‌‌‌ سـبزه چـو آب دهـم خـوی او شـود

(مضارع اخرب مکفوف محذوف) مفعول فاعلاتُ مفاعیل فاعلن

ردیف: تکرار «او شود» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: سوی، کوی و... .

حرف روی: حرف (ی) در سوی، کوی و... .

۱ـ معنی: دل فکر و اندیشه‌اش را از همه جا قطع و متوجه معشوق کرده‌است از همه جا دلم به کوی معشوق معطوف شده‌است.

۲ ـ معنی: دیگر گوشم سخنان هیچ کس را نمی‌شنود و چشمانم از هر طرف به‌سوی دوست نظاره می‌کند.

۳- معنی: هرچه هست خدا هست و غیر از خدا، وجود ندارد و عارف جز خدا چیزی را نمی‌بیند (وحدت وجود و شهودی).

۴ ـ معنی: درجریان بخشش وکرم الهی هیچ کس هلاک نمی‌شود تا شربتی نباشد کسی با او همراه نمی‌شود.

۵ ـ معنی: ای احمد، به خاطر حفظ آبروی من باید از آبروی خود بگذری چونکه سبزه به خاطر رشد و نمو از آب با آن هم‌خو می‌شود.

(۱۷۹)

تا که دل از یاد تو شربت جامی چشید

۱	تـا کـه دل ازیـاد تـو شـربت جـامی چشـید	دسـت زکـون و مکـان و از دو جهـان درکشـید
۲	تـا کـه زدریـای هسـت خـورد شـراب السـت	مـی‌زنـد او همچـو مسـت نعـرهٔ هـل مـن مزیـد
۳	عاشـق دلسـوخته صـبر نیاموختـه	آتشـی افروختـه دیـده بهـر سـو دویـد
۴	والـه و دیوانـه‌وار نعـره بـرآورد زار	بـردر جبّـار یـار گشـت وز یـاران بریـد
۵	بیخودو شـوریده‌گشـت‌دورشـدازهفت‌و هشـت	دیـده سـرش جـز او نیـز دو عـالم ندیـد
۶	دیـده‌ی دیـدن بـدوخت بارتصـرف بسـوخت	هـر چـه خریـد او فـروخـت مانـد مـراد و مریـد
۷	احمـد از عشـقش چشـید مانـد در او ناپدیـد	فضـل خداونـد دیـد پـرده بهـم بردریـد

(منسرح مثمن مطوی مکشوف) مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن

کلمات قافیه: چشید، و کشید و ... .

حرف روی: حرف (د) در چشید، کشید و... .

۱ـ معنی: از زمانیکه دل از یادت جام شرابی سرکشید از هستی و تعلقاتش دوری نمود.

۲ ـ «الست» اشاره است به پیمان الهی از انسان در ازل «الست بربکم...»

«هل من مزید» اقتباس است از « یَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِیدٍ» (قرآن ۵۰/۳۰) *بخاطر* بیاورید روزی را که به جهنم می گوییم «آیا پر شده ای» و او می‌گوید «آیا افزون بر این هم هست».

معنی: از زمانیکه دل از دریای هستی معبود شراب «الست» را خورده مانند انسان‌های مست صدای «هل من مزید» سر می‌دهد.

۳ ـ معنی: عاشق دلسوخته هرگز صبوری نیاموخته بلکه به هر سو که نگریسته آتشی افروخته‌شده از عشق را مشاهده کرده‌است.

۴ ـ واله: سرگشته و شیفته در عشق، مفتون و حیران (دهخدا).

جبار: سرکش، سخت دل و متکبر (همان).

معنی: چون عاشقی شیفته و دیوانه‌وار به نعره درآمد روی به سوی دوست سنگدل نهاد و از دیگران روی گردان شد.

۵ ـ هفت و هشت کنایه از طبقات هفتگانه جهنم و هشگانه‌ی بهشت.

معنی: او حیران و آشفته‌سر شد و جهنم و بهشت را کنار گذاشت چون‌که چشمان او جز معشوق دو جهان را هم نمی‌دید.

۶ ـ در بیت بین کلمات «دیده و دیدن» و «دوخت و سوخت» و «مراد و مرید» جناس ناقص اختلافی حاصل است.

معنی: چشمان بینایش را بست هستی‌اش را نابود کرد هرچه بدست آورده بود واگذار کرد در نهایت چیزی جز عاشقی و معشوقی نماند.

۷ ـ پرده دریدن: کنایه از فاش شدن راز و رسوایی.

معنی: احمد جام، وقتی عاشق شد در عشق محو شد چون فضل و احسان خدا را بدید رازها را فاش کرد.

(۱۸۰)

هر که را عشق رضا جوئی مولا گیرد

۱	هر کـه را عشـق رضـا جـوئی مـولا گیـرد	همــه اطــراف دلــش نــور و تجلّــی گیــرد
۲	پرتـو نـور تجلّـی بـرآن کـس کـه رسـید	رونــق ســدره دهــد نزهــت طــوبی گیــرد
۳	بصـفا بخشـی انسـی کـه زحضـرت یابـد	تــرک فــردوس و هــم از جنّــت هــادی گیــرد
۴	جام معنی بـه حقیقـت نفسـی صـد نوبـت	از خداونـــــد تبـــــارک و تعـــــالی گیـــــرد
۵	به یکی جرعه کـه از جـام بقـا نـوش کنـد	بــــر ســــر شــــیر نشــــیند دم افعــــی گیــــرد

۶ بـــر ســـریر طلـــب والـــه و دیـــدار خـــدا	ارنـــی نعـــره زنـــان شـــیوه موســـی گیـــرد
۷ شـربتش زهـر بـود نـوش چنـانش بدهنـد	همچـو مجنـون کـه قـدح از یـد لیلـی گیـرد
۸ بـزم مـردان خـدا بـاده تقـوی طلبـد	خـادم مـرد خـدا جـام زمعنـی گیـرد
۹ سـخن احمـد اگـر نـزد تـو آیـد بپـذیر	آتـش عشـق خـدای اسـت کـه در مـا گیـرد

(رمل مسدس محذوف محذوف) فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن

ردیف: تکرار فعل «گیرد» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: مولا، تجلّی و... .

حرف روی: حرف (الف) در مولا، تجلّی و... .

۱ـ تجلّی: روشنی، جلوه کردن، هویدا شدن (دهخدا) به استعمال فارسیان کنایه از نور الهی که موسی (ع) نیز از آن نور بیهوش شد.

زمین تو گویی امشـب کـوه طـور اسـت	کز او نور تجلّی آشکار است

(عنصری، قصیده: ۸)

معنی: هرکه را که عاشق رضای خداوندی شود همهٔ اطراف دلش را نور و روشنی خداوندی فرا می‌گیرد.

۲ـ سدره: درخت کنار است بالای آسمان هفتم که منتهای اعمال مردم است و آن را سدره المنتهی‌گویند. و حد رسیدن جبرئیل (ع) آنجاست (ف. آنندراج).

نزهت: سرور، خوشحالی و خرّمی (دهخدا)

طوبی: درختی‌است در بهشت با میوه های گوناگون که به هر خانه از اهل جنت ،شاخی از آن باشد، نامی است از نام های بهشت (همان).

سدره و طوبی: مجازاً بهشت و شادی ها و خوبی‌های آن.

معنی: هر آنکس که نور الهی در دل او بتابد شادیها و زیبایی‌های بهشت در دلش جای می‌گیرد.

۳ـ صفا: پاکی، روشنی (دهخدا).

فردوس: بهترین جای بهشت (همان).

معنی: صفا و روشنی که او از دوستی و الفت خداوند می‌گیرد دیگر توجهی به فردوس و بهشت هدایتگر نمی‌کند.

۵ ـ جام بقا: ترکیب وصفی کنایه از می حیاتبخش.

بر سر شیر نشستن و دم افعی گرفتن: کنایه از کاری بزرگ، با ابهت وخطرناک انجام دادن.

معنی: اگر یک قطره از آن می‌حیاتبخش تناول کند قدرت یافته و حیوانات درنده و خطرناک مطیع او می‌شوند.

۶ ـ مصرع دوم تلمیح دارد به داستان «حضرت موسی(ع)» که از خداوند در کوه طور خواست خودش را نشان بدهد «...رب ارنی...» خداوند فرمود «هرگز مرا نخواهی دید» (قرآن ۱۴۳/۷).

معنی: بر تخت طلب خداوندی شیفته‌ی دیوار خداوند بوده و مانند حضرت موسی (ع) «ارنی» گویان در طلب خداوند می‌باشد.

۷ ـ مصرع دوم تلمیح دارد به قصه مجنون و لیلی.

معنی: اگر شربتی از زهر کشنده بخورانند مانند شربت عسل می‌خورد همانند مجنون که شربت از دست لیلی بگیرد.

۸ ـ بزم: مجلس شراب و جشن و مهمانی (برهان قاطع).

معنی: در مجلس مردان خدایی که حاضران، می تقوی درخواست کنند خدمتگزاران مردان‌خدایی جامی پر از معنویت و دینداری پرکنند.

۹ ـ معنی: اگر سخنان احمد جام را شنیدی با دل و جان قبول کن چراکه آتش عشق الهی است که به ما رسیده است.

(۱۸۱)

مستان جام عشق که لاف از بقا زنند

۱	مستان جام عشق که لاف از بقا زنند	جان را دهند و خیمه به ملک بقا زنند
۲	خوش‌ساعتی‌که از دل شوریده عاشقان	لبیک عشق در حرم کبریا زنند
۳	قومیکه هر دو کون بیک جو نمی‌خرند	ایشان دم از محبت دنیا کجا زنند
۴	جامی از دست‌ساقی باقی‌چو درکشند	جامه درند و نعره قالو بلی زنند
۵	آنها که جای و خانه ندارند در زمان	شبها ز سوز عشق قدم برسما زنند
۶	با عاشقان زحکمت دنیا سخن مگوی	کایشان دم از محبت لا منتها زنند
۷	آنها که سوز عشق ندارند در درون	در روز حشر ناله واحسرتا زنند
۸	شاهان صلای نعمت دنیا چو در دهند	مردان دم از محبت و مهر خدا زنند
۹	یا احمدا زبس‌که تو سرمست حق‌شدی	سبّوحیان قدس تو را مرحبا زنند

(مضارع مثمن اخرب مکفوف محذوف) مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن

ردیف: تکرار «زنند» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: بقا، کبریا و... .

حرف روی: حرف (الف) در بقا، کبریا و... .

۱ـ مستان: مزید علیه مست (آنند راج) الف و نون آخر معنی جمعی به کلمه نمیدهد مانند دایگان و بهاران (دهخدا) در این جا صفت جانشین اسم شده و حالت قیدی نیز دارد و مستان جام عشق؛ مجازاً عاشقان و عارفان عشق الهی می‌باشد.

لاف زدن: (مص مرکب) خودستائی، دعوی باطن (دهخدا) اما اینجا به معنی ادعای داشتن چیزی.

بقا: ثبات، پایداری و جاودانگی (دهخدا) مجازاً قیامت.

خیمه بر ملک بقا زدن: کنایه از سکنی گزیدن در سرزمین جاودانگی.

معنی: عاشقان سرمست از باده عشق الهی که دم از حیات باقی زنند آنان جان نثار کنند تا در ملک جاودانگی سکنی‌گزینند.

۲ ـ خوش: خوشا، چه خوش است، (شبه جمله).

ساعت: دلالت بر زمان دارد.

معنی: خوشا از آن لحظه‌ای که در حرم عظمت الهی از دل عاشقان ندای اجابت بر پا شود.

۳ ـ بیت به شیوه استفهام‌انکاری تقریریافته است.

معنی: آنان که دوجهان را هیچ نمی‌شمارند هیچ وقت از دنیا و علائق دنیوی صحبت نمی‌کنند.

۴ ـمصرع دوم تلمیح دارد به قبول عهد بندگی انسان در مقابل پروردگار... .

در مصراع اول با آمدن دو کلمه «ساقی و باقی»جناس ناقص اختلافی حاصل شده‌است.

جامه‌دریدن: بی تاب شدن، بی‌طاقت شدن (دهخدا).

معنی: عاشقان اگر جامی پر از می از دست معشوق ابدی بنوشند از شدت خوشحالی نا شکیب و بی طاقت شده و فریاد «قالوا بلی» (عهد بندگی) سر می‌دهند.

۵ ـ قدم بر سر نهادن: بر آسمان اوج گرفتن و کنایه از نهایت درجه و مقام باشد.

معنی: آنان که در این دنیای مادی جایی برای ماندن ندارند شب‌ها با دعاها و راز و نیازیشان قدم برآسمان‌ها می‌گذارند (به لقاء معشوق ملحق می‌شوند).

۶ ـ معنی: با عاشقان الهی هیچ وقت، صحبت از دنیا و تعلقاتش مکن چراکه آنان بحث و گفتگو از محبت و عشق بی‌پایان الهی دارند.

۷ ـ واحسرتا: شبه جمله، به معنی ای دریغ (دهخدا) اشاره است به آیه قرآنی «أن تَقُولَ نَفْسٌ یَا حَسْرَتَا عَلَى مَافَرّطتُ فِی جَنبِ اللّهِ وَإِن كُنتُ لَمِنَ السّاخِرِینَ» (قرآن۳۹/۵۶) مبادا کسی روز قیامت

بگوید در افسوس برین از کوتاهی‌هایی که در اطاعت فرمان خدا کردم و از مسخره کنندگان (آیات او) بودم.

معنی: آنان که از درون دچار جذبه عشق الهی نیستند در روز قیامت با ناله و گریه ندای «واحسرتا» سرمی‌دهند.

۸ ـ معنی: آندم که شاهان و قدرتمندان دنیوی از دارایی‌هایی دنیوی خود می‌گویند عاشقان الهی از عشق و محبت الهی صحبت‌ها می‌کنند.

۹ ـ سبوحیان: مجازاً فرشتگان و ملایک درگاه الهی که دائما به تسبیح و ذکر الهی مشغول هستند.

در بیت آرایه«تصلّف »نیز مشهود است.

معنی: ای‌احمد جام، از بس که تو مست عشق الهی شده‌ای فرشتگان مقرّب الهی تو را تسبیح‌گوی هستند.

(۱۸۲)

بکویش عاشقی را مرد باید

۱	بکـــــویش عاشــــقی را مـــــرد بایــــد	جگـــــر بریـــــان و دل پـــــردرد بایــــد
۲	تـــف دل گـــرم و جـــان همچـــو آتـــش	سرشــــک ســـــرخ و آه ســـــرد بایــــد
۳	بکـــویش روز و شـــب بایـــد مجـــاور	رخ زرد و دل پـــــــــر درد بایـــــــد
۴	بنالـــه همقـــرین در وی پـــر گـــرد	بـــه نعـــره همچـــو بـــرق و رعـــد بایـــد
۵	گهـــی در بـــوی وصـــلش شـــاد و خـــرم	گـــه افغـــان از فـــراقش ســـرد بایـــد
۶	گهـــی بـــاده و مســـتانش شـــادمانی	گهـــی از کـــل عـــالم فـــرد بایـــد
۷	گهـــی در بـــاغ وصـــل او تماشـــا	بـــه تخـــت و بخـــت تـــن بـــی درد بایـــد
۸	چـــو خـــود بـــودی تـــو ســـاقی بـــزم مـــا را	شـــــرابم از ازل پـــــر درد بایـــــد
۹	ایـــا احمـــد گـــر ره رفتـــه خـــواهی	رفیـــــق راه اهـــــل درد بایـــــد

(هرج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن مفاعی= فعولن

ردیف: تکرار کلمه‌ی «باید» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: مرد، درد و... .

حرف روی: حرف (د) در مرد، درد و... .

۱ـ مرد بودن: کنایه از داشتن اراده‌ی قوی.

جگر بریان: جگرسوخته ،استعاره ازدل سوزناک عاشق (آرایه صفت نمایی).

معنی: برای عاشق بودن در کوی معشوق اراده‌ای قوی لازم است جگری سوخته از عشق و دلی پراز درد معشوق لازم است.

۲ـ درمصرع اول تشبیه کامل وجوددارد.

سرشک سرخ ؛تشبیه بلیغ (آرایه صفت نمایی).

معنی: برای عاشق شدن باید همچو آتش دلی سوخته داشت و در فراق معشوق برای وصلش باید اشکانی خون آلود داشت و آهی سردی از ته دل بایدکشید.

۳ ـ معنی: در کوی معشوق باید شب و روز سکنی داشته باشی و چهرهٔ عاشقانه و دلی پر از غم یار لازم است.

۴ ـ در وزن مصرع اول با این نگارش اشکال وجود داردو معنی حاصله چنین به‌نظر می‌رسد.

معنی: همیشه باید در فراق یار ناله و زاری سرداد و همانند رعد و برق باید از دوری و فراق معشوق نعره زد (صدای ناله‌ی فراق مانند صدای رعد و برق باشد).

۵ ـ معنی: باید گاهی از بوی وصلش شادمان شد و گاهی از فراقش ناله و زاری سر داد.

۶ ـ معنی: گاهی باید با دوستان معشوق شادی و دلخوشی کرد و گاهی باید در فراق معشوق از کل هستی دل برید.

۷ ـ در مصرع دوم جناس ناقص اختلافی وجود دارد «تخت، بخت».

معنی: گاهی باید در باغ وصل معشوق به امید دیدار نشست و فکر و آرزوی تخت و قدرت و اقبال را فراموش کرد.

۸ ـ معنی: چون تو معشوق و ساقی مجلس و بزم ما بودی پس باید شرابی از می ازلی باید برایم بریزی.

۹ ـ ای‌احمدجام، اگر میخواهی راه معشوق را پی بگیری باید همدم مردم اهل درد باشی.

(۱۸۳)

تا زمهرش دوش در صحرا دلم پرواز کرد

۱	تا زمهرش دوش در صحرا دلم پروازکرد	پر همت باز کرد و تا علا پرواز کرد
۲	پای راحت برنهاد از فرق مخلوقات بر	قلب رحمت زد و درهائی ز رحمت باز کرد
۳	در شد اندر باغ‌وصل‌دوست‌در بوی‌وصال	بر نشست در شاخ انس و رازها آغاز کرد
۴	گشت‌مخمور وصال و ماند ازخود بی‌خبر	در میان بیخودی با دوست چندین ناز کرد
۵	وربگویم‌هرکسی‌را زین‌سخن‌عبرت‌بود	باز آید این سخن کاو با محبان راز کرد

۶ بـاز مهـر او مـرا درمســند دولـت کشـید | تـا بطـرف قـرب عـزت بـرد بـاز آواز کـرد
۷ گفـت یـا احمـد بـدام مهـر مـا آمیختـی | اینچنین کس را نکردم چون توانی ســاز کرد

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار فعل «کرد» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: پرواز، باز و... .

حرف روی: حرف (ز) در پرواز، باز و... .

۱ـ پر همت باز کردن: کنایه از همت و اراده نشان دادن.

علا: بلندی و بزرگی (دهخدا).

معنی: از زمانیکه دلم از محبتش به وصالش پرمی‌زند برای رسیدن به آن بزرگی و عظمتش باید همت و اراده نشان داد.

۲ ـ معنی: با اوج‌گیری به سوی معشوق باید از مخلوقات بالاتر رفته و قلبی پر از رحمت داشت و درهای رحمت را به سوی خود باز کرد.

۳ ـ معنی: بدنبال بوی و نشان وصل معشوق در باغ وصل‌اش باید در شاخه‌ی انس و دوستی با او هم‌نشین شد و رازها گفتن را آغاز کرد.

۴ ـ معنی: باید مست شراب وصلت یار شد و از خود بیخود گشت و در این تحیر و از خود بیخودی با دوست نازها و عشوه‌ها کرد.

۵ ـ معنی: اگر با هرکسی از این نوع سخن‌ها بگویم عبرتی خواهد بود و باز از رازها گفتن با دوست، سخن‌ها به میان خواهد آمد.

۶ ـ بار دیگر مهر و محبت معشوق مرا در تخت بزرگی و عزت نشاند و به مقام والای قرب الهی رساند باز مرا صدا کرد.

۷ ـ گفتش: ای‌احمد جام، در دام مهر و محبت ما با ما عجین شدی تاکنون هیچ کس این چنین با ما قرین و عجین نشده بود.

(۱۸۴)

عاشقان بارگاهت ناله آوازنند

۱ عاشــقان بــارگاهــت نالــهٔ آوا زننــد | بـر در تـو طبـل سـبحان الـذی اسـری زننـد
۲ از علــو مرتبــت از جملــه عــالم بگذرنــد | خیمــه در بـالای ایـن نـه گنبـد مینـا زننـد
۳ سرزمســتی شـراب و گفتگوهــا درکشــند | پشـت پـای خـود بـه فـرق طـارم خضـرا زننـد

۴ رحمه‌للعالمین است آنکه او را قدسیان | بر در اقبال او لبیک ما اوحی زنند
۵ عرشیان بر آستانش از شرافت‌خاکروب | قدسیان بر خاکپایش بوسه‌ها هرجا زنند
۶ کرسی نه آسمان را زیر پا آرند تا | بوسه ای بر خاکپای خواجهٔ بطحا زنند
۷ انبیا با دامنش دادند دست اعتصام | اولیا در بارگاهش سر بزیر پا زنند
۸ دشمنانش‌از تعصّب سر فرو برده به نار | دوستانش خیمه اندر جنّت‌المأوا زنند
۹ گر شراری‌عاشقانش‌از دل‌خود برکشند | آتش اندر صفحهٔ نه طارم اعلا زنند
۱۰ شور افتد در ملایک گر شبی مستان او | همچو احمد ناله‌ها را از دل شیدا زنند

(رمل مثمن محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار کلمه‌ی «زنند» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: آوا، اسری ... .

حرف روی: حرف (الف) در آوا، اسری و ... .

۱ـ مصرع دوم اقتباس است از آیه‌ی « سُبْحَانَ الَّذِی أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الأَقْصَى الَّذِی بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ البَصِيرُ» (قرآن ۱۷/۱) پاک و منزه است خدایی که بنده‌اش را در یک شب، از مسجد الحرام به مسجدالاقصی، که گرداگردش را پر برکت ساخته‌ایم - برد تا برخی از آیات خود را به او نشان دهیم؛ چراکه او شنوا و بیناست.

معنی: عاشقان درگاهت از فراقت ناله و زاری سرمی‌دهند و بر درگاهت ندای «سبحان الذی ... » سر دهند.

۲ ـ نه گنبد مینا: استعاره از نه طبقه آسمان آبی رنگ.

خیمه بر بالای نه گنبد زدن: کنایه از نهایت مرتبت و عظمت.

معنی: عاشقانت در بلند مقامی از کل هستی بگذرند در مقامی بالاتر از آسمان نهم سکنی گزینند.

۳ ـ پشت پا زدن کنایه: از ناچیز شمردن و حقیر دانستن.

طارم اخضر: استعاره از آسمان آبی رنگ.

معنی: از سرمستی شراب و شیرینی مصاحب و گفتار، سرباز زنند و پای بر جایگاه بالاتر از آسمان نهم گذارند.

۴ ـ مصراع اول اقتباس است از آیه « وَمَا أَرْسَلْنَاکَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ» (قرآن ۲۱/۱۰۷) ما تو را جز برای رحمت جهانیان نفرستادیم.

قدسیان: فرشتگان و صلحا و روحانیون (ف. آنندراج).

معنی: ایشان (پیامبر) رحمت برای جهانیان است آنکه کسی فرشتگان مقرّب الهی بر درگاه او ندای لبیک «ما اوحی» سرمی‌دهند.

۵ ـ معنی: فرشتگان آسمانی بر درگاه او شرف خاکروبی و مقرّبان الهی بر خاک پایش افتخار بوسه‌زنی دارند.

۶ ـ بطحا: (بطحاء) ته دره را بطحاء نامند که خانه‌ی کعبه در آنجاست (تاریخ اسلام ج ۲ ص ص ۵۴)
نام مقامی است در مکه‌ی مبارکه (مؤید الفضلاء) نام قدیم مدینه‌ی منوره است (قاموس الاعلام ترکی ج ۲ رجوع به مدینه).

مراد از «خواجه‌ی بطحا »وجود نازنین« (ص)» است.

معنی: اولیا و صلحا از عظمت موقبت، آسمان نهم را ز پا می‌گذارند تا بوسه‌ای بر خاک پای پیامبر (ص) بزنند.

۷ ـ معنی: انبیای دیگر دست بر دامن پیامبر اسلام (ص) می‌باشند (بر دامن پیامبر چنگ زده‌اند) و اولیای صالح الهی بر درگاه حضرتش با تواضع به خدمت ایستاده‌اند.

۸ـ معنی: دشمنان حضرت رسول (ص) از شدت جهالت و تعصب، خود را برآتش جهنم زده‌اند و دوستدارانش خیمه بر جنت المأوی زده‌اند (در بهشت سکنی گزیده‌اند)

۹ـ معنی: اگر شراره و جرقه‌ی آتشی از دل عاشقان پیامبر(ص) برجهد آتشی خواهد بود که آسمان نهم را نابود کند.

۱۰ ـ اگر عاشقانش یک شب مانند احمد جام، ناله‌ها از دل عاشقانۀشان برپا کند در میان ملایک شور و غوغا بپا خیزد.

(۱۸۵)

عاشقان گر نظری بر رخ زیبا بینند

۱	عاشقان گر نظری بر رخ زیبا بینند	روی مقصود در آن آینه‌ی پیدا بینند
۲	اندر آن آئینه مقصود جهانی نگرند	هر چه خواهند در آن جمله هویدا بینند
۳	نیست‌جز مظهر ذاتش‌به‌همه‌ملک‌و جهان	عارفان جمله عیان بر رُخ زیبا بینند
۴	این‌یقین است جهان آینۀ مرد خداست	که بدان نور حقیقت همه اشیا بینند
۵	گر ببینند جمالش به نظر محو شوند	دل و جان را به فدای دل شیدا بینند
۶	دل و جان را چو در آئینۀ دل می‌نگرند	جمله اسماء بنظر عین مسمّی ببینند
۷	گر درآید به نظر باطن‌شان جمله‌جهان	عاشقانند که مقصود جهان را بینند

۸ عارفـان نقـد بـامـروز بهشـتی نگرنـد گرچـه ایـن جملـه جهـان وعـده فـردا بیننـد
۹ گربدانندکـه‌ایـن‌جملـه‌جهـان‌مظهـراوست سرفشـانند بپـایش همگـی تـا بیننـد
۱۰ گردمـی یـک نفسـی بـاد عنایـت بـوزد طالبـان بهتـر از انفـاس مسـیحا بیننـد
۱۱ عاشـقان گـر بشـوند تشـنه ودریـا نوشـند در درون زآتـش هجـران شـررها بیننـد
۱۲ درد نوشان کـه همـه درد بـلا مـی‌نوشـند هـر زمـان عـیش بـلا را همـه آنجـا بیننـد
۱۳ سـاغر عشـق زلعـل لـب دلـدار خورنـد مسـتی وشـیفتگی را نـه بـه صـهبا بیننـد
۱۴ عارفان حرص و هـوی را کـه بپـا میمالنـد زیـر پـا ذرّه افـلاک معلّـی بیننـد
۱۵ بـا سـرخاک درش سـیر ملایـک باشـد اهـل افـلاک ازآن مرتبـه بـالا بیننـد
۱۶ عرشـیان گـر بکمـالش نظـری بـاز کننـد در روانـش فلـک و نـورمعلی بیننـد
۱۷ سـاکنان در فـردوس زخـاک در او سـرمهٔ روشـنی دیـدهٔ اعمـی بیننـد
۱۸ بیـدلان از نظـر پـاک توگردنـد شـجاع مـردگـان از نفسـت معجـز عیسـی بیننـد
۱۹ گـر جمـال تـو بـه رخ بـاز نقـاب انـدازد پرتـو نـور خـدائی همـه آنجـا بیننـد
۲۰ موسی‌عهد تـوئی کـزکـف دسـت تـو همـه عجبـی نیسـت کـه جملـه یـدبیضـا بیننـد
۲۱ از کمـالات و شـرف آنچـه تـرا داده خـدا پایـهٔ قـدر تـو بـر طـارم مینـا بیننـد
۲۲ یافت از فضل‌خدا پیـر جهـان‌گیـر خطـاب بـر درش جملـه جهـان مسـکن وملجـا بیننـد
۲۳ خسـروان بـر سـر خـاک تـو پنـاه آوردنـد خسـتگان از در تـو داروی سـودا بیننـد
۲۴ گرچه این بنده بـدل‌سـخت‌چـوآهن مانـده نظـری کـن کـه دلـش صـخره صـّما بیننـد
۲۵ کرمـی‌کن کـه زفـیض‌تـو شـودتازه قلـوب هـر طـرف بـرگ گـل و شـاخ مطـرا بیننـد
۲۶ در گلستان تـو چـون بلبـل سـرمسـت نـوا مـی‌زنـد بـر همگـی چهچـه کـه تـا وا بیننـد
۲۷ آنچـه امـروز مـرا از مـددت حاصـل شـد اهـل عرصـات سراسـر همـه فـردا بیننـد
۲۸ سـرخود را بـه در و خـاک درت مـی‌سـایم تـا سـرم بـر قـدم سـیّد بطحـا بیننـد
۲۹ احمد ازمدح تـو شـد طـوطی شکرشـکنی لطـف کـن تـا کـه سـخنانش شـکرخا بیننـد

(رمل مثمن مخبون محذوف) فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن

ردیف: تکرار کلمه‌ی «ببینند» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: زیبا، پیدا و... .

حرف روی: حرف (الف) در زیبا، پیدا و... .

۱ـ معنی: اگر عاشقان معشوق، بر چهرهٔ معشوق نظر اندازند چهره محبوب را آشکارا در آن تماشا کنند.

۲ـ معنی: چهره معشوق را که عنایت و هدف هرعاشق است در آن کلی تماشا کنند و خواسته‌هایشان را در آن آشکارا می‌بینند.

۳ـ معنی: در هستی و آفرینش، جز تجلّی ذات خداوند چیزی نیست که خداشناسان آن را آشکارا در چهرهٔ معشوق می‌بینند.

۴ ـ معنی: اینکه عالم محضر خدا است شکی نیست و در آن با نور حقیقی همه چیز قابل رویت است.

۵ ـ معنی: اگر جمال خداوند را با چشم ببینند از خود بیخود شوند (محو تماشای معشوق شوند) در این حالت است که دل و جانشان را فدای دل عاشق می‌کنند.

۶ ـ معنی: چون معشوق را در آئینه با بصیرت دل تماشا می‌کنند همه اسماء الهی را همراه با صاحب نام با چشم حقیقت بین تماشا می‌کنند.

۷ ـ معنی: اگر در چشمانشان، جهان پوچ و هیچ جلوه‌گر شود آنان همان عاشقانی هستند که حقیقت هستی را می‌بینند.

۸ ـ معنی: خداشناسان در جهان بهشت را به نقد تماشا می‌کنند گرچه کل مخلوقات اعتقاد به دیدار بهشت در قیامت دارند.

۹ ـ معنی: اگر بدانند که جهان محل تجلّی خداوند است به پیش معشوق جان فدا کنند؛ تا آن را ببینند.

۱۰ ـ بیت تلمیح دارد به داستان زنده کردن مردگان توسط «حضرت عیسی (ع)».

معنی: اگر یک لحظه از نفس روح بخش الهی بوزد عاشقان آن را بهتر از نفس‌های قدسی و روح بخش حضرت عیسی درک کنند.

۱۱ـ معنی: عاشقان در فراق دلشان از آتش عشق می‌سوزد و اگر آب دریا را هم بنوشند آتش عشقشان فروکش نمی‌کند (رسیدن به وصال نیز، نیاز آنان را و عشق آنان را کم نمی‌کند).

۱۲ ـ آنانکه به درد عشق معشوق مبتلا هستند درد عشق را نوش می‌دانند و هر لحظه زندگی توام با راحتی و آسایش را در بلا و در درد و هجر معشوق می‌دانند.

۱۳ ـ لب لعل: تشبیه بلیغ. مجازاً مطلق لب معشوق .

صهبا: می‌سرخ رنگ، می‌انگوری (دهخدا).

معنی: می‌عشق را از لب سرخگون چون لعل معشوق می‌چشند و مستی آنان از می سرخ رنگ نمی‌باشد.

۱۴ ـ معنی: خداشناسان که حرص و هوی و هوس را زیر پا می‌گذارند آنان حتی عظمت آسمان‌ها را بسیار حقیر و به آن عظمت پشت پا می‌زنند.

۱۵ ـ معنی: خاک آستانه درگاهشان گذرگاه ملایک می‌باشد. آسمانیان از آن مرتبه به بالا نگاه کنند.

۱۶ ـ عرشیان ؛ مجازاً اهل عرش الهی.

معنی: آسمانیان اگر به‌کمال و بزرگی عاشقان خداوند نظر افکنند در روح و روان آنان نورانیت افلاک را تماشا می‌کنند.

۱۷ ـ معنی: بهشتیان از خاک درگاه او سرمه‌ای برای روشنی چشمانشان قرار دهند.

۱۸ ـ معنی: عاشقان از عنایت پاک تو شجاعت پیدا کنند مردمان از نفس پاک تو معجزه‌ای عیسوی پیدا کنند.

۱۹ ـ معنی: اگر چهرهٔ زیبای تو بر خود نقاب زند تجلّی نور خدایی آنجا پرتو افشانی می‌کند.

۲۰ ـ مصرع تلمیح دارد به داستان ید بیضای حضرت موسی (ع) « وَنَزَعَ يَدَهُ فَإِذَا هِيَ بَيْضَاء لِلنَّاظِرِينَ » (قرآن ۲۶/۳۳ ـ۱۰۸ /۱۷) دست خود را (در گریبان فرو برد و) بیرون آورد و در برابر بینندگان سفید و روشن بود.

یدبیضا: ترکیب وصفی مجازاً دست نورانی و پرتو افشان.

معنی: موسای زمان توئی که اگر دستان تو یدبیضا شوند جای تعجب نیست.

۲۱ ـ معنی: از کمالات و عزت و شرافتی که خدا به تو عطا نموده پایه‌های قدر و منزلت تو بر بالای آسمان لاجوردی است.

۲۲ ـ معنی: از بخشش و احسان خداوندی پیر و رهبر، ندای جهانی یافت و بر درگاه او همه مخلوقات هستی ساکن و پناهنده شدند.

۲۳ ـ معنی: پادشاهان، پناهنده بر خاک درگاهت شدند عاشقان و بیماران درگاهت از درگاهت شفا یافتند.

۲۴ ـ صخره‌ی سخت: ترکیب وصفی، سنگ سخت.

معنی: گرچه بنده‌ی حقیر، دل به سختی آهن دارم خدایا! لطفی کن که دلش به سختی سنگ مصما باشد.

۲۵- مطرا: تازه و مصفّا و آبدار (دهخدا).

معنی: خدایا! لطفی کن که از بخشش و احسان تو قلبها تازه شده و در هر طرف برگ گل و شاخه آبدار و با صاف دیده شوند.

۲۶ ـ در بیت آرایه مراعات نظیر یا تناسب وجود دارد (گلستان، بلبل، نوا و چهچه).

نیز در بیت آرایهٔ صفت نمایی مشهود است (چهچهه‌ی بلبل).

معنی: در گلستان با طراوت تو وقتی بلبل سرمست شروع به خواندن می‌کند با صدای خوش چهچه می‌زند تا دیده شود.

۲۷ ـ عرصات: صحرای قیامت، مجازاً مطلق قیامت (دهخدا).

امروز: مجازاً روز قیامت.

معنی: آنچه امروز از یاری و امداد تو نصیب من شد اهل قیامت آن را در قیامت درک می‌کنند.

۲۸ ـ معنی: سر بر قدم سید بطحا دیده شدن: کنایه از سرافرازی و افتخار و سربلندی.

معنی: من سر تعظیم بر خاک دردت می‌گذارم تا« سید بطحا »،رسول اکرم (ص) ، قدم برسر من بگذارد. (مرا سرافراز نماید).

۲۹ ـ درمصرع اول آرایۀتصلف و صفت نمایی به‌کاررفته است (طوطی شکرشکن).

معنی: احمدجام، که از مدح و ثنای تو مانند طوطی شیرین سخن شده‌است کرمی کن تا خوانندگان نیز سخنانش را شیرین ببینند.

(۱۸۶)

بازهرجائی نوا آغاز شد

۱ بــاز هرجــائی نــوا آغــاز شــد　　بــاز نــی در پــرده‌هــا دمســاز شــد
۲ بــاز عاشــق بــادۀ وحــدت چشــید　　بــاز ســر مســتی زنــو آغــاز شــد
۳ بــاز دلبــر شــکل دیگــر شــد پدیــد　　بــاز در نــاز آن بــت طنــاز شــد
۴ بــاز بلبــل در چمــن نغمــه گرفــت　　بــاز چنــگ مطــرب انــدر سازشــد
۵ بــاز صــوفی را صــفائی رخ نمــود　　بــاز آن محبــوب انــدر نــاز شــد
۶ بــاز بلبــل در هــوای گــل پریــد　　بــاز گــل بــا بلــبلان دمســاز شــد
۷ بــاز دل مــرغ نســیمش یــاد کــرد　　بــاز جــانم در هــوا پــرواز شــد
۸ بــاز مژگــانش سراســر تیــر گشــت　　بــاز تیــغ عشــق ســرانداز شــد
۹ بــاز معشــوق از کــرشــمه دل ربــود　　بــاز عاشــق در طلــب جانبــاز شــد
۱۰ بــاز مــا را فــتح بــا بــی‌رخ نمــود　　بــاز آن درهــای رحمــت بــاز شــد
۱۱ بــاز دل در پــای جانــان ســرنهاد　　بــاز جــان در غمــزه‌هــا غمــاز شــد
۱۲ بــاز آتــش در نهــاد مــا در گرفــت　　بــاز احمــد در جهــان ممتــاز شــد

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار کلمه «شد»در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: آغاز، ساز و ... .

حرف روی: حرف (ز) در آغاز، باز و... .

۱ـ در بیت آرایه مراعات نظیر وجود دارد « نوا، نی و پرده» .

در مصرع دوم با کاربرد کلمات «نی و پرده» ایهام بکاررفته‌است.

نوا: نغمه، آهنگ، آواز و سرود، پرده‌ای از دوازده پرده موسیقی، مقامی از دوازده مقام موسیقی (دهخدا).

پرده: در اصطلاح موسیقی، لحن، نت، آهنگ و هوا، زه و بندهایی که بر دستهٔ چنگ و رباب و تار و یا بردستهٔ طنبوره و سرتار و غیره بندند برای نگاه داشتن انگشتان و حفظ مقامات موسیقی (دهخدا). این جا مطلق آهنگ.

معنی: بار دیگر از همه جا صدای موسیقی بلند شد و بار دیگر نی‌ها با آهنگ‌ها شان همدم شدند.

۲ ـ بادهٔ وحدت: ترکیب اضافی. باده‌ای که با نوشیدن آن فاصله‌ها از بین‌رفته و بین عاشق و معشوق دوئیت و جدایی وجود ندارد.

معنی: بار دیگر عاشقان با بادهٔ وحدت و یگانگی به سرمستی جدید می‌رسند.

۳ ـ بین کلمات «باز و ناز» جناس ناقص اختلافی و مابین «ناز و طنّاز» جناس ناقص افزایشی حاصل است.

طنّاز: افسونگر، به ناز خرامنده و شوخ و ناز کننده (دهخدا).

بت طناز: استعاره مصرّحه از معشوق، ترکیب وصفی.

معنی: بار دیگر معشوق در هیأتی دیگر همچون بت عشوه‌گر، در ناز و کرشمه، ظاهر شد.

۴- در بیت بین کلمات «بلبل، چمن و نغمه» و همچنین «چنگ، مطرب‌و ساز» آرایه مراعات نظیر دیده می‌شود.

بلبل: استعاره از معشوق.

معنی: بار دیگر معشوق مانند بلبل خوش الحان، با صدای خوشِ سازِ مطرب، شروع به آواز خواندن کرد.

۵ ـ بین«صوفی و صفا» جناس اشتقاق حاصل است.

معنی: بار دیگر پیر و مرشد، با چهره‌ای مصفا در ناز و کرشمه درآمد.

۶ ـ معنی: بار دیگر بلبل در آرزوی گل به پرواز درآمده و با گل همساز و همدم شده‌است.

۷ ـ معنی: باز دل هوای معشوق را کرد و بار دیگر روح من در هوا و آرزوی معشوق پرواز کرد.

۸ ـ در مصراع اول یا کاربرد کلمات «مژگان و تیر» ایهام وجود دارد.

تیغ عشق: استعاره بالکنایه، معشوق که عشقش مانند تیغ کشنده است.

معنی: باز مژگان معشوق مانند تیری شد بر قلب عاشق، باز عشق معشوق مانند تیری شد بر جدا کردن سرهای عاشقانش.

۹ ـ معنی: بار دیگر معشوق با ناز و عشوه‌اش دل‌های عاشقان را ربود باز عاشقان به جانبازی روی آوردند

۱۰ ـ فتح باب کنایه در گشایش کار.

معنی: باز در کار ما عاشقان، فرج و گشایشی حاصل شد و درهای رحمت الهی برما گشوده شد.

۱۱ـ غمزه: رعنایی و کرشمه چشم، به ابرو و چشم اشارت کردن معشوق . اشارات لطیف خوبان با چشم و ابرو (دهخدا) بین «غمزه و غماز» جناس اشتقاق وجود دارد.

در اصطلاح عرفا به معنی فیض و جذبه باطن است که نسبت به سالک واقع شود (رجوع شود ص۳۷۵)

معنی: بار دیگر دل در پای معشوق جان فشانی نمود و معشوق با اشارت‌های لطیف بسیار رعنا و در ناز شد.

۱ـ معنی: بار دیگر آتش عشق درجان ما افتاد و احمدجام، مشهور و یکّه‌تاز میدان گردید.

(۱۸۷)

باز عشق دلبران آغاز شد

۱	باز عشق دلبران آغاز شد	باز آن مهر وی اندر ناز شد
۲	باز گلها در چمن از نو شکفت	باز عاشق را جنون آغاز شد
۳	باز خمّ عشق اندر جوش شد	بازباده با قدح همراز شد
۴	باز عاشق سر به رسوائی نهاد	باز چشم دلبران غماز شد
۵	باز آن زیبا صنم رخ در نمود	باز عاشق در رخش جانباز شد
۶	باز زهد زاهدان بر باد رفت	باز رسم بیخودی ممتاز شد
۷	باز دلبر پرده از رخ برگرفت	باز عاشق با جنون انباز شد
۸	باز گردانید کسوت یار ما	باز هر شکل دگر ابراز شد
۹	باز بر من وحدت آمد آشکار	باز در جلوه بتی طنّاز شد
۱۰	باز مرغ جان احمد شد دلیر	گرچه در هر جانبی پرواز شد

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار کلمه «شد» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: آغاز، ناز و ... .

حرف روی: حرف (ز) در آغاز، ناز و ... .

۱ـ در بیت با تکرار حرف «ز» آرایه نغمه حروف حاصل است.

معنی: بار دیگر عشق معشوق بالا گرفت و مهر و محبت دلبر در عشوه و کرشمه واقع شد.

۲ ـ معنی: بار دیگر موقع شکفتن گلها فرا رسید و عاشقان در عشق معشوق از خود بیخود شدند.

۳ ـ خم: خمره (دهخدا).

بین کلمات «خُم، باده و قدح» مراعات نظیر حاصل است.

خم: مجازاً شراب داخل خمره می‌باشد.

بیت خالی از آرایهٔ خمریه نیست.

معنی: بار دیگر شراب خمره به جوش و غلیان آمد و شراب با پیاله همدم شد.

۴ـ معنی: بار دیگر عاشق در هوای وصال معشوق ره رسوایی را در پیش‌گرفت و چشمان شوخ معشوق شروع به غمزه و ناز کرد.

۵ ـ معنی: باز آن معشوق خوش اندام زیبا، جلوه نمایی کرد و عاشقان در رهش جان فشانی نمودند.

۶ ـ معنی: باز عبادت زاهدان و گوشه نشینان تلف شد و رسم و عادت از خود بیخودی و غرق در عشق معشوق، رواج پیدا کرد.

۷ ـ پرده از رخ گرفتن: کنایه از ظاهر شدن و خودنمایی کردن.

معنی: بار دیگر معشوق شروع به خودنمایی کرد و عاشق دلسوخته با جنون و دیوانگی عجین شد.

۸ ـ معنی: بار دیگر معشوق ما به کسوتی دیگر مبّدل شد و خود را به شکل و هیأتی دیگر برگرداند.

۹ ـ معنی: بار دیگر وحدت و یگانگی ما بین عاشق و معشوق در وجود من تجلی کرد و معشوق در مقابل من خودنمایی کرد.

۱۰ ـ بار دیگر مرغ روح احمد، در عشق شجاعت پیدا کرد و به هر سویی و جانبی پرواز کرد.

(۱۸۸)

باز دلم عاشق جانانه شد

۱	باز دلم عاشق جانانه شد	باز دل آشفته و دیوانه شد
۲	باز ندانم که چه باده چشید	باز چنین مست زمیخانه شد
۳	باز بتی دید که مدهوش گشت	باز پی باده و پیمانه شد
۴	باز زسر عقل برون اوفتاد	باز به می عاشق و مستانه شد
۵	باز دلم را هوس باده گشت	باز پی باده به میخانه شد
۶	باز شعوری زاناالحق به یافت	باز سردار بمردانه شد
۷	باز زتوحید علم برکشید	مرتبه عشق چه شاهانه شد
۸	باز شد احمد بگرفتار عشق	مرغ دلش در طلب دانه شد

(سریع مسدس مطوی مکشوف) مفتعلن مفتعلن فاعلن

ردیف: تکرار کلمه «شد» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: جانانه، دیوانه و ... .

حرف روی: حرف (ه) در جانانه، دیوانه و ... .

۱ـ معنی: بار دیگر دلم عاشق معشوق شد و در این راه دیوانه و آشفته خاطر گردید.

۲ ـ معنی: نمی دانم که تأثیر چه نوع باده‌ای است که این چنین مست، او را از میکده بیرونش کشید.

۳ ـ بت: استعاره مصرحه از معشوق.

معنی: باز نمی‌دانم که نظاره کدامین معشوق بود که متحیرش کرد و دوباره بدنبال جام می و شراب رفت.

۴ ـ زسر عقل بیرون افتادن: کنایه از دیوانگی و دور افتادن از تعقّل.

معنی: بار دیگر دلم دیوانگی نمود و مستی و می را اختیار کرد.

۵ ـ معنی: بار دیگر دلم در هوای باده به طرف میخانه رفت.

۶ ـ به نظر می‌رسد در مصرع اول کلمه «شعار» درست‌تر باشد.

معنی: بار دیگر مانند منصور حلاج ندای «اناالحق» زد و با شجاعت به دار مرگ کشیده شدن را انتخاب کرد.

۷ ـ معنی: بار دیگر پرچم توحیدی را بالا کشید حقا که مقام عشق چه مقامی والاست.

۸ ـ معنی: بار دیگر احمدجام، گرفتار عشق شد و عشق دلش بدنبال معشوق گشت.

(۱۸۹)

رهِ دیوانگان عاقل چه داند

۱	ره دیوانگـــــان عاقـــــل چـــــه دانـــــد	صـــــفای صـــــوفیان جاهـــــل چـــــه دانـــــد
۲	همـــه حقّـــیم و هـــم حـــق را شناســـیم	حقایقهـــــای حـــــق باطـــــل چـــــه دانـــــد
۳	مـــن از دل ســـرّدل مـــی‌گـــویم امـــا	رمـــــوز ســـــرّدل بیـــــدل چـــــه دانـــــد
۴	بیـــــا درحلقـــــه دیوانگـــــان بـــــاش	کـــه عاقـــل نکتـــهٔ مشـــکل چـــه دانـــد
۵	تـــو از خـــود دور شـــو تـــا وصـــل آئـــی	کـــه خـــود بـــین حالـــت واصـــل چـــه دانـــد
۶	تـــوئی کامـــل نکـــو بشـــناس خـــود را	کـــه نـــاقص ســـیرت کامـــل چـــه دانـــد
۷	قتیـــل عشـــق شـــو ای دوســـت هـــردم	کـــه هـــر ســـر لـــذت قاتـــل چـــه دانـــد
۸	دلـــــی بایـــــد زدرد عشـــــق رنجـــــور	کـــــه هـــــر بیـــــدل دوای دل چـــــه دانـــــد

۹ رمـــوز عشـــق احمـــد کـــرد تشـــریح نکـــات عشـــق را جاهـــل چـــه دانـــد

(هزج مسدس محذوف) مفاعیلن مفاعیلن فعولن

ردیف: تکرار «چه داند»در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: عاقل، جاهل و ... .

حرف روی: (ل) در عاقل، جاهل و ... .

۱ـ بین «دیوانگان عاقل» و «صوفیان جاهل» رابطه« پارادوکس» وجود دارد.

بین کلمات« صفا و صوفی» باهم جناس اشتقاق حاصل است.

دیوانگان: مجازاً عاشقان.

در مفاهیم مصرعهای این غزل استفهام انکاری بکار رفته‌است.

معنی: از عادت و راه عاشقان بیداردل هیچ کس با خبر نیست و از صفای دل صوفیانی که خود را به ظاهر به جهالت زده و از دنیا و لذت های دنیوی بریده‌اند هیچ کس با خبر نیست.

۲ ـ تکرار کلمه‌ی« حق »در بیت آرایۀتکرار را بوجود آورده‌است.

معنی: همه بر راه حقیتم و راه حق را می‌شناسیم باطلان حقایق را نمی‌شناسند.

۳- معنی: من از رموز دلهای صاحب اسرار می‌گویم چونکه دلی که راز و رمز عشق را نمی‌داند از صاحب دل بی‌خبر است.

۴- معنی: در جرگه و حلقه عاشقان بیدل بیا که عاقلان مشکلات راه عشق و وصال معشوق را نمی‌شناسند.

۵- معنی: از نفس خودت دوری کن تا به وصال معشوق دربیایی چراکه انسان خودبین و متکبر از حالات انسان واصل به معشوق بی‌خبر است.

۶- معنی: تو مخلوق کامل خدایی هستی ذات وجودی خود را بشناس چونکه انسان ناقص از حالات انسان کامل باخبر نیست.

۷ ـ معنی: ای دوست هر لحظه شهید عشق باش چراکه قاتل رموز گشته شده در راه عشق را نمی‌داند.

۸ ـ معنی: باید دلی داشته باشی که رنجور درد عشق باشد چراکه هر بیدل دوای درد دل را نمی‌داند.

۹ ـ معنی: احمد جام، راز و رمز عشق را فاش کرد چراکه انسان جاهل هیچ وقت نکته‌های ظریف عشق را نمی داند.

(۱۹۰)

پیرما در کوی آن دلدار شد

۱ پیر ما درکوی آن دلدار شد   با خدا و مصطفی هوشیار شد
۲ بود چندی در میان اهل دین   باز اکنون بر در خمّار شد
۳ باز شوری در نهادش اوفتاد   خرقه را انداخت در وی خوار شد
۴ چون شراب هو معکم را چشید   زد اناالحق هر دمی بردار شد
۵ عقل و زهد خود بیک گوشه نهاد   مست چون عشّاق در بازار شد
۶ شور اندر شرع و اسلام او فگند   معتقدای رهزن و کفّار شد
۷ جمله اهل دین بگفتند این چه بود   کاین چنین شیخی پی زنّار شد
۸ این عجب کاری که ما را اوفتاد   مقتدای پاک بدکردار شد
۹ گرچه پند وعظ پند دادندش بسی   وعظ و پند خلق نزدش خار شد
۱۰ رحم آمد خلق را بر حال او   چون هجوم اهل دین بسیار شد
۱۱ هر زمان اندر هجوم خلق او   گاه مست و گاه او هشیار شد
۱۲ از رموز عشق رمزیار یافت   وزنهان عشق برخوردار شد
۱۳ از کمال خود بهرکس قصه کرد   بگذرید از ما که وقت کار شد
۱۴ شاهد ار بد مستی آرد جایز است   بیدل و بیجان چو از اغیار شد
۱۵ اهل دل گفتند قتلش جایز است   کشتن او بی ریا زنهار شد
۱۶ پیر ما از عشق رمزی بازیافت   در حقیقت گیر معنی وار شد
۱۷ جان مشتاقان نثار مقدمش   جان احمد آن زمان ایثار شد

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ردیف: تکرار «شد» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: دلدار، هوشیار و.... .

حرف روی: (ر) در دلدار، هوشیار و.... .

۱ـ این بیت در غزل ۲۴۶ دیوان عطار با مضمون زیر اقتباس شده‌است.

پیر ما وقت سحر بیدار شد   از در مسجد برخمار شد

معنی: پیر و رهبر ما عازم کوی معشوق شد و با عنایت خدا و مصطفی(ص) به مقام هشیاری رسید.

۲ ـ معنی: پیر ما مدتی در میان اهل دین و دیانت بود اما اکنون بر میکده عشق قدم گذاشته است.

۳ ـ معنی: بار دیگر شور و غوغا در او پدید آمد و در لباس خرقه بودن را حقارت و پستی دانست و آن را کنارگذاشت.

۴ ـ مصرع اول اقتباس از آیه «... و هُوَ الَّذِی خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِی سِتَّةِ أَیَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَی عَلَی الْعَرْشِ یَعْلَمُ مَا یَلِجُ فِی الْأَرْضِ وَمَا یَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا یَنزِلُ مِنَ السَّمَاء وَمَا یَعْرُجُ فِیهَا وَهُوَ مَعَکُمْ أَیْنَ مَا کُنتُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِیرٌ» (قرآن ۵۷/۴) .

مصرع دوم تلمیح به حکایت «انا الحق» گفتن منصور حلاج دارد.

معنی: پیر، چون شراب طهور «هو معکم» را نوشید ندای «اناالحق» گفت و خود را قربانی حق کرد (مقام فناء فی الله)

۵ ـ معنی: عقل دنیوی و زهد ظاهری را کنار گذاشت و مانند عاشقان در بازار حق پای نهاد.

۶ ـ معنی: او در شریعت و اسلام شور و هیجان آفرید پیشوا و هدایتگر هر راهزن و بی‌دین شد (موجب هدایت راهزنان و بی دینان شد).

۷ ـ معنی: همه اهل دین معترف شدند که چه اتفاق افتاد که این پیر و رهبر، زنار بی‌دینی بر کمر بست.

۸ ـ معنی: این حرکات و رفتارهای ناهنجار پیر ، مورد تعجب همه، واقع شد.

۹ ـ به نظر می رسد در نگارش مصرع اول اشتباه شده‌است.

معنی: گر چه او را بسیار نصیحت و پندش دادند اما نصیحت خلائق آن در آن هیچ موثر نشد .

۱۰ـ معنی: از بس که او مورد هجمه و حمله‌ی افراد دیندار واقع شد مردم عادی نیز بر حال او دلشان سوخت.

۱۱ـ معنی: هر لحظه در میان این هجوم و حمله مردم بر او، بر مستی و هوشیاری و حالت دوگانگی او افزوده می‌شد.

۱۲ ـ معنی: او از رمز عشق بر رمز وصال یار دست یافت و از پشت پرده‌های عشق برخوردار شد.

۱۳ ـ معنی: او از به کمال رسیدن خود به دیگران حکایت‌ها گفت که ما را رها کنید که وقت کار در عشق معشوق است.

۱۴ ـ شاهد: حاضر، گواه، و نیز گاه به اعتبار ظهور، حق وگاه معشوق و آنچه دردل انسان حاضر است در اصطلاح عرفا، معشوق، محبوب عبدالعاشق اراده شده‌است از جهت حضور او نزد معشوق در تصور و خیالش (ف. سجادی : ۴۹۶) دلربا و مجازاً معشوق حقیقی یعنی خدا.

۱۵ ـ معنی: عاشقان بر کشتنش فتوی دادند چراکه همهٔ دلایل بر کشتن او ظاهر شد.

۱۶ ـ معنی: پیرما به رموز عشق دست یافت او در حقیقت در عشق گرفتار شد.

۱۷ ـ بین« جان و جام »جناس ناقص اختلافی وجود دارد

معنی: جان عاشق نثار قدوم پاک پیر باد! جان احمد جام، نیز همان لحظه نثار او باشد!

(۱۹۱)

چون بود تو بی‌وجود گردد

۱	چـــون بـــود تـــو بـــی‌وجـــود گـــردد	در بـــــود تــــــو وصـــــل زود گـــــردد
۲	چـــون فـــانی کـــلّ شـــود وجـــودت	آنگــــــه عــــــدمت وجــــــود گـــــردد
۳	اینســــــت طریــــــق راه وحـــــــدت	بـــــودِ تــــــو اگــــــر نبـــــود گـــــردد
۴	گردیـــــده بــــه معنــــی‌ات گرایـــــد	شـــیطان تــــو بـــا ســـجود گـــردد
۵	ســـــرمایهٔ عشـــــق اگـــــر بگیـــــری	ســـودای تـــو جملـــه ســـود گـــردد
۶	احمـــــد چـــو فنـــات حاصـــل آیـــد	ســـــــرمایهٔ تـــــــو خلـــــــود گـــــــردد

(هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف) مفعول مفاعلن فعولن

ردیف: تکرار «گردد» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: وجود، زود و... .

حرف روی: حرف (د) در وجود، زود و... .

۱ـ معنی: وقتی نفس وجودی (هستی) تو از بین برود آنگاه وصال تو به معشوق زود محقق شود.

۲ ـ اشاره به مقام «فناء فی النفس و بقاء فی الله» دارد.

معنی: وقتی تو در خود فنا شوی آنگاه فنای تو موجب بقاء در معشوق شود.

۳ ـ معنی: شرط و راه و طریقت وصول به وحدت و یگانگی نیست بودن هستی تو می‌باشد.

۴ ـ سر به سجود گذاشتن: کنایه از تسلیم محض و اظهار عجز.

معنی: اگر در عالم معنی چشم بگشایی شیطان در مقابل تو عاجز و ناتوان خواهد شد.

۵ ـ بین «سود و سودا »جناس ناقص افزایش محقق است.

۶ ـ معنی: ای‌احمد جام، وقتی فنای فی‌النفس تو حاصل شود (وقتی به مرتبه فناء فی‌النفس رسیدی) سرمایهٔ جاودانگی خواهی یافت.

(۱۹۲)

هر که نظر بررخ خوبان کند

۱	هـــر کـــه نظـــر بـــر رخ خوبـــان کنـــد	صورتشـــــان آئینـــــۀ جـــــان کنـــــد
۲	چـــون رخ خـــود را بـــه صـــفا بنگـــرد	ذات خـــــود آئینـــــۀ ســـــبحان کنـــــد
۳	چونکـــه ببینـــد رخ جانـــان خـــویش	آئینـــــــۀ دل رخ جانـــــــان کنـــــــد
۴	آئینــــۀ دل چـــــو مصـــــفّا شـــــود	از بُـــن هـــر مـــوی تـــو چشـــمان کنـــد
۵	هـــرکـــه در عشـــق بـــه مـــردی زنـــد	خانـــۀ خـــود را همـــه ویـــران کنـــد
۶	هـــرکـــه بـــه عشّـــاق گـــدائی کنـــد	روی دل خــــویش بــــه ســــلطان کنــــد
۷	گرچـــه در ایـــن راه چـــو مـــوری بـــود	عـــزّت خـــود را چـــو ســـلیمان کنـــد
۸	هـر کـه چـو احمـد زدل و جـان گذشـت	در ره ایـــــن درد چـــــه درمـــــان کنـــــد

(سریع مسدس مطوی مکشوف) مفتعلن مفتعلن فاعلن

ردیف: تکرار «کند» درآخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: خوبان، جان و... .

حرف روی: حرف (ن) در خوبان، جان و... .

۱ـ معنی: هر که چهره زیبارویان را تماشا کند صورتشان آئینۀ تمام نمای معشوق و جانان شود.

۲ ـ بیت اشاره دارد به حدیث «من عرف نفسه فقد عرفّ ربّه.»

معنی: وقتی بر چهرۀ خود با پاکی و صفا نگرد دل و ذات خود را آئینه جمال پروردگار نماید.

۳ ـ معنی: وقتی عاشق چهره معشوق خود را تماشا می‌کند پس دلش آئینه‌ای می‌شود برای نمایاندن جمال معشوق (خدا).

۴ ـ آئینۀ دل: ترکیب اضافی تعلقی و اضافه‌ی تشبیهی، دل در پاکی به آینه تشبیه شده‌است.

معنی: وقتی دل انسان با عشق به آئینۀ پاکی تبدیل شود ذره ذره‌ی وجود تو چشم بصیرت پیدا می‌کند.

۵ ـ مردی: حاصل مصدر مرد بودن، اینجا مجازاً به معنی تکبر و شهوانی بودن.

معنی: هر که از روی تکبر و شهوت به درگاه عشق وارد شود هستی خود را ویران نموده است.

۶ ـ گدائی: مجازاً تواضع.

معنی: هرکس مقابل معشوق تواضع نشان دهد مقام خود را به مرتبه عالی رسانده است (اقبال بلندی خواهد داشت).

۷ ـ بیت تلمیح دارد به داستان حضرت سلیمان و مورچه با استناد به « وَلِلّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّواْ فَثَمَّ وَجْهُ اللّهِ إِنَّ اللّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (قرآن ۱/۱۱۵) تا به سرزمین مورچگان رسیدند مورچه‌ای گفت به لانه‌های خود بروید تا سلیمان(ع) و لشکرش شما را پایمال نکنند در حالیکه نمی‌فهمند.

معنی: گرچه در راه عشق باید مانند مورچه متواضع شد اما عزتی چون سلیمان نبی(ع) باید داشت.

۸ ـ معنی: هرکس مانند احمد جام، در راه عشق از دل و جانش گذر کرد درد راه عشق هیچ نمی‌ارزد. (به درمان درد خود هیچ فکر نمی‌کند).

(۱۹۳)

ای که در صورت تو جمله جهان کرده سجود

۱	ای‌که‌درصورت‌تو جمله‌جهان‌کرده‌سجود	پرتو نور خدائی زجمالت موجود
۲	ابرویت قبله معنی و لبت آب حیات	اهل دل جمله به نزد رخ تو کرده سجود
۳	هر کجا آیت‌حسنی است به‌شانت نازل	مصحف نور الهی زجمالت مقصود
۴	پرتو حسن تو بوده‌ست که بر آدم‌تافت	سجده کردند ملائک چو تو بودی معبود
۵	همه انوار خدا ئیست بروی تو عیان	بر کمالت همه آثار الهی موعود
۶	هر چه‌در چشم‌توآید همه‌اسرار خداست	گر همه چنگ و ربابست همه نای سرود
۷	همه انوار خدائیست بروی تو عیان	بارک الله زتو آثار الهی نبود
۸	رویت انوار خدائیست ولی چشم کجا	همه‌جا نور الهی است چه مهبط چه صعود
۹	حمدلله که به‌چشمان تو انوار خداست	زهی انوار الهی که شده بر تو ورود
۱۰	احمدا گوشه گزین از همه عالم زنهار	بر دهن مهر بنه تا بکی این گفت و شنود

(رمل مثمن مخبون محذوف) فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن

کلمات قافیه: سجود، موجود و... .

حرف روی: حرف (د) در سجود، موجود و... .

۱ـ معنی: ای که آثار سجود کل هستی بر صورت تو هویداست و تجلّی انوار الهی از جمالت پیداست.

۲ ـ معنی: ابروان تو قبله گاه معنویت و لبان تو زندگی بخش است که عاشقان و عارفان در پیش جمال و چهرهٔ زیبای تو به سجده افتاده‌اند.

۳ ـ معنی: هر کجا آیتی از جمال و زیبایی است در شأن و مقام تو نازل شده‌است کتاب انوار الهی برگرفته از جمال لایزال توست.

۴ ـ معنی: پرتو و تجلّی زیبایی تو بوده است که بر جسم خاکی حضرت آدم تابش کرد و ملایک بخاطر عشق بر وجود تو بر جسم آدم به سجده افتادند.

۵ ـ معنی: کل انوار الهی است که در چهره تو نمایان است (چهره تو تجلّیگاه انوار الهی است) و همهٔ آثار الهی بر کمال وجودی تو وعده داده شده‌است.

۶ ـ در مصرع دوم با کاربرد کلمات «چنگ، رباب و نای و سرود» آرایه‌تناسب یا مراعات‌نظیر حاصل است.

معنی: اسرار الهی در چشمان تو متجلّی است هر چند آلات موسیقی و آهنگشان باشد.

۷ ـ این مصرع تکرار مصرع اول بیت«پنجم »می‌باشد.

معنی: چهره تو تجلّی‌گاه انوار خدائیت احسنت و آفرین بر خدای که تو را جز آثار زیبای خود قرار دارد.

مصرع دوم می تواند تلمیحی باشد از آیه «... فَتبارَکَ اللهُ أحسَنُ الخالِقینَ » (قرآن ۲۳/۱۵)

۸ ـ مهبط: جای فرود آمدن، فرودگاه (دهخدا) مجازاً پائین عرش و مطلق زمین مورد نظر است.

معنی: چهره‌ات تجلّیگاه نور خداوندی است اما برای درک آن نور، چشمانی بصیرت‌بین لازم است زمین، عرش و افلاک همه جا، تجلّیگاه نور خداوند است.

۹ ـ معنی: ـخدا را شکرـ که در چشمان تو انوار الهی پرتو افشانی می‌کند خوشا ! بر انوار الهی که برای درود بر شما آمده‌است.

۱۰ـ معنی: ای‌احمد جام، از کل هستی گوشه نشینی را اختیار کن و ساکت باش از این بحث‌ها دوری کن.

(۱۹۴)

یا رب این قوم کیانند که بس بیخبرند

۱	یا رب این قوم کیانند که بس بیخبرند	رهزن شیفتگان دشمن اهل نظرند
۲	مرده انگار که زنده به قیامت نشوند	زآن‌که از سر دل زنده دلان بیخبرانند
۳	به یکی جرعه سردار بر آیند دلیر	به یکی آه هم از کون و مکان در گذرند
۴	جز خرابات دگر راه ندانند که چیست	مست و آشفته در آن راه همه پا و سرند
۵	باده نوشان خم لم یزلی مست مدام	جان فروشان سر خاک در سیمبرند
۶	همه شیران سر بیشه عشقند مدام	زچه‌سود از ده و مست که‌چون‌گاو و خرند
۷	نه چون تنگدلان مرده به‌تن‌خشک لبان	همچو دولاب بسر چشمهٔ غم دیده ترند
۸	اهل فقرند که در فقر بسی فخر کنند	نه غم مال و نه اندر طمع سیم و زرند
۹	کارشان‌نیست بجز رندی و شاهد بازی	آن کسانیکه تو دیدی زگروه دگرند
۱۰	احمدازخلق‌چه‌پوشی‌تو ره و شیوهٔ‌خود	که زکار تو یکایک همه آگاه ترند

(رمل مثمن مخبون محذوف) فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن

۱ـ کلمات قافیه: بیخبرند، نظرند... .

حرف روی: (ر) در بیخبرند ، نظرند. و... .

رهزن : فریب دهنده، از راه برنده (دهخدا).

اهل نظر: ترکیب اضافی، کنایه از اهل است و آنکه پیوسته نظر به خوبان دارد، صاحب نظر (همان) رهزن شیفتگان: ترکیب وصفی مقلوب.

معنی: خدایا این طایفه و قوم چه کسانی هستند که بسیار غافل و بی‌خبرند عاشقان فریبنده که دشمنان انسان‌های عارف و صاحب نظر می‌باشند.

۲ـ معنی: چون مردگانی هستند گویا حتی در قیامت هم بیدار نخواهند شد و از اسرار دل انسان‌های خداشناسی و عارف هم بیخبرند.

۳ـ معنی: با یک قطره از می، گستاخانه خود را به کشتن می‌دهند و با یک غم و اندوه از کل هستی، ناامید هستند.

۴ ـ پا و سر بودن : کنایه از سر و پا زدن.

معنی: غیر از میکده جایی و راهی را بلد نیستند و در آن راه نیز مست و پریشان خاطر سر و پا می‌زنند.

۵ ـ سیمبر: سیمین تن، دارنده بدن سیمین و سفید (ف . معین).

لم یزلی: جاودانی، سرمدی (دهخدا).

معنی: آنان می خوران خمرهٔ جاودانی هستند که دائم مست و از خود بیخود می‌باشند.

۶ ـ معنی: آنان دائم چون شیران بیشه و مسیران عشقند اما از مستی و دهش آنان هیچ سودی نیست چون رفتاری مانند حیوانات دارند .

۸ ـ مصرع اول اشاره دارد به حدیث «انا فقیر و الفقر فخری» (بحار الانوار، ج۶۹، ص۵۶) که در بسیاری از متون عرفانی نیز از پیامبر(ص) نقل است.

معنی: آنان در فقر زندگی می‌کنند و بر فقر خود مباهات می‌کنند و غم و اندوه مال و منال دنیوی را ندارند.

۹- معنی: کار آنان جز عاشقی و زهد چیزی دیگر نیست آن کسانیکه تو می‌شناسی آنان با این گروه فرق دارند.

۱۰ ـ معنی: ای اجمد جام، چرا تو طریقت و راه و روش خود را پنهان می‌کنی چون‌که همه از کارهای تو آگاه هستند.

(۱۹۵)

چشم خدا بین نداشت آنکه یکی را دودید

۱ چشم‌خدا بین‌نداشت‌آنکه‌یکی‌را دو دید	کرد نهان راستی راه کژی را گزید
۲ راه حقیقت گذاشت راه مجازی گرفت	غرهٔ این عقل دون معنی دل را ندید
۳ هرکه در این‌دار دون راهشناسی نکرد	گشت گرفتار نفس رنج فراوان کشید
۴ آینه‌ات روشنست هر طرف ار بنگری	وای برآن کس ورا کور خدا آفرید
۵ کور چه داندکه چیست آینه رخ نمای	نکته توحید را کرّ نتواند شنید
۶ آنکه زبستان مهر بوی صفائی نیافت	شاخ‌درختش شکست قامت سروش خمید
۷ احمد از اسرار حق‌پیش تو بسیار گفت	چشم خدا بین نداشت آنکه یکی را دو دید

(منسرح مثمن مطوی مکشوف) مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن

کلمات قافیه: دید، گزید و ... .

حرف روی: (د) در دید و گزید و ... .

معنی: آنکه یکی را دوبین و شرک دید چشم خدایی و خدابین نداشت که او از راه روشنی و مستقیم راه پنهان و کجی را برگزید.

۲ ـ معنی: او راه اصلی و حقیقی را رها کرد و راه فرعی و نادرست را برگزید و فریفته این عمل ناقص و پست شد و راه ناراست را انتخاب نمود.

۳ ـ معنی: هر که در این دنیای زبون گشته، راهنما و بلدی نداشت او گرفتار نفس خود شده و رنج فراوانی را خواهد کشید.

۴ ـ معنی: آنکه راهنمای درستی دارد به هر جا اقدام کند راه روشنی پیش رو دارد وای بر آن کس که خداوند او را نادان و تاریک دل آفرید.

۵ ـ در بیت آرایه تمثیل و اسلوب معادله محقق است.

معنی: کور و نابینا از ماهیت آئینه جهان نمای انسان بی‌خبر است هم چنانکه کر و ناشنوا ندای توحیدی را نمی‌شنود.

۶- معنی:آنکس که از بستان مهر و محبت الهی بهره و صفایی نیافت شاخه‌های درخت وجودی او و قد و قامت راست و استوار او آسیب پذیر خواهد بود.

۷- مصرع اول در مصراع آخر غزل تکرار شده‌است به نظر می‌رسد شاعر این مصرع را بیت‌الغزل خود قرار داده است.

معنی: احمد جام، از رموز الهی بسیار سخن‌ها گفت بنابر این هر آنکس که برای وحدانیت خدا شریک قائل شد چشم خدا بین و حقیقت بین نداشت.

(۱۹۶)

اندر ازل نصیب من از غم نوشته اند

۱ اندر ازل نصیب من از غم نوشته‌اند / در سینه تخم محنت و اندوه کشته‌اند
۲ بر جان من که بار فراقت نهاده اند / بالای مور کوه بزرگی نهشته‌اند
۳ هر جامه‌ای که بر تن من دوخته فلک / گویا که تارهاش زاندوه رشته‌اند
۴ درد فراق و غربت اندوه ورنج عشق / این جمله در طبیعت احمد سرشته‌اند

(مضارع مثمن اخرب مکفوف محذوف) مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن

کلمات قافیه: نوشته‌اند، کشته‌اند.

حرف روی: حرف(ت) در نوشته‌اند، کشته‌اند و... .

۱ـ سینه: مجازاً دل

معنی: در ازل قسمت مرا با غم و اندوه نوشته اند و در دلم تخم غم و اندوه کاشته‌اند

۲ ـ در بیت آرایه تمثیل به‌کار رفته‌است.

نهشتن: نهادن، گذاشتن و نشاندن (برهان قاطع).

معنی: بر روح و جان من که بار فراق و هجران را نهاده‌اند انگار که بر پشت مورچه‌ای باری به سنگین کوه بزرگ نهاده باشند.

۳ ـ معنی: فلک و روزگار هر جا جامه‌ای که بر تن من دوخته انگار تار و پود آن را از غم و اندوه رشته‌اند.

۴ ـ معنی: گویا درد هجران و دوری و غم اندوه عشق را در طبع و سرشت احمدجام نهاده‌اند.

(۱۹۷)

چشم عالم مثل تو دیگر ندید

۱ چشم عالم مثل تو دیگر ندید / هر دمی نوعی دگر آئی پدید
۲ هر دمی شکل دگر پیدا کنی / گه شوی در جای دیگر ناپدید
۳ گه شوی ظاهر تو بر شکل جنید / گه شوی ظاهر به شکل بایزید
۴ هست در هر ذره ای مهرت عیان / چشم خفاش کاین معنی ندید
۵ خود یکی بین و یکی دان جمله را / هر که یک بین شد باین معنی رسید

۶ چنــــد ســـرّ خـــویش را ظـــاهر کنـــی   احمـــدا بگـــذر از ایـــن گفـــت و شـــنید

(رمل مسدس محذوف) فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

کلمات قافیه: ندید، پدید و ... .

حرف روی: (د) در ندید، پدید و ... .

عالم: مجازاً مردم جهان.

۱ـ معنی: در دنیا کسی مثل تو را ندید که هر لحظه به نوعی دیگر پدیدار شوی.

۲ ـ معنی: هر لحظه به شکلی دیگر پدیدار می‌شوی و گاهی نسبت به مکانی ناپدید و جایی دیگر ظاهر می‌شوی.

۳ ـ جنید: جنید بغدادی، از عرفا و صوفیان بنام و علماء دین، مولد و منشاء و وفات او بغداد بود او را پیشوای مذهب صوفیه می دانند از سخنان اوست که روش ما با کتاب و سنت مضبوط و منطبق است او را قطب اعظم و سید الطائفه و تاج العرفا لقب داده‌اند و .... (نامه دانشوران ج ۵ ص ۱۵) (روضه الجنات ص ۱۶۳) (ریحانه الارب ج ۱ ص ۲۸۲).

با یزید بسطامی: بدست امام علی بن موسی الرضا مسلمان شده او را با یزید اکبر گویند وفات او به سال (۲۶۱ یا ۲۶۲ بوده است (تذکره الاولیاء عطار ص ۱۱۵) (نزهه القلوب ج ۳ ص ۱۶۱ و ۲۷۹).

معنی: گاهی با هیئت جنید بغدادی و گاهی به شکل با یزید بسطامی ظاهر می‌شوی. (مراد سبک تصوف و رفتار و اندیشه های آنان است).

۴ ـ معنی: در هر ذره ای مهر و محبتت آشکار است آنکه این حقیقت را نبینند چشم کوری چون خفاش دارند.

۵ ـ معنی: خودت را واحد بدان و کل هستی را از یک واحد بدان آنکسی به این حقیقت پی می‌برد که یکتانگر باشد.

۶ ـ معنی: ای‌احمد جام، چقدر اسرار خود را فاش می‌کنی و از این نوع سخنان می‌گویی. خاموش باش و این بحث را رها کن.

(۱۹۸)

آن دلبری که از وی هرگز سلام یابد

۱ آن دلبـری کـه از وی هرگـز سـلام یابـد   مـن منتظـر بـه آنـم کـز بـاد بـویش آیـد

۲ در آرزو بمـــردم حاصـــل نشـــد مـــرادم   آن یـــار بی‌وفـــا را هـــر دم کـــه آزمایـــد

۳ در شــهر خوبرویــان هرگــز وفــا نباشــد | انــدر زمــین شــوره هــر تخــم کــی برآیــد
۴ بسیار وعـده دادی روزی شـوم بـه کامـت | زیــن وعــده‌ی دروغــین کــارم نمی‌گشــاید
۵ بـا هـرکـه بسـته‌ام دل از وی وفـا ندیـدم | دل در وفــای خوبــان بســتن کســی نشــاید
۶ زهــد و ورع و رنــدی کفــر ســت در طریقــت | این رنگ کفـر بـر توست عشـقش تـو را نیاید
۷ دل در هــوای خوبــان ظــاهر بــه زهــد و تقــوی | ایــن زهــد و پارســایی هرگــز بــه کــار نایــد
۸ رنــدی و عشــقبازی خــتم اســت بــا تــو احمــد | از مــادر زمانــه کــس همچــو تــو نزایــد

(مضارع مثمن اخرب) مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن

کلمات قافیه: یابد، آید و ... .

حرف روی: حرف (د) دریابد، آید و ... .

۱ـ معنی: آن معشوقی که هرگز احوالی از ما نپرسید چشم به راهشم، تا باد بوی خوشش را برایم بیاورد.

۲ـ معنی: در آرزوی وصال معشوق نیست ونابود شدم و به‌آرزوی خوی نرسیدم براستی چه کسی است که وفاداری آن معشوق را بیازماید؛ به عبارت دیگر آن معشوق بی‌وفا را چه کسی مورد آزمایش قرار می‌دهد که عیار او آشکار گردد.

۳ ـ بیت به شیوه استفهام انکاری تقریریافته است و در مصرع دوم آرایه(تمثیل) برقرار است.

معنی: در شهر زیبارویان از خوبرویان وفا حاصل نشود و همچنان‌که در شوره‌زار هرنخمی سبز نمی‌شود.

۴ ـ معنی: ای معشوق چه بسیار وعده‌های وصال دادی اما هیچ کدام از وعده‌هایت به کارم نمی‌آید.

۵ ـ در مصراع دوم آرایه«تمثیل» برقرار است.

معنی: با هرکه پیمان دوستی بستم وفا ندیدم به همین خاطر شایسته نیست که روی عهد و قول زیبارویان اعتماد نمود.

۶ ـ معنی: در طریق عشق‌بازی زهدو تقوی و تقیّد و خویشتن‌داری کفر و بی‌دینی است اگر عشق و محبت معشوق نصیب تو نباشد تو همان کافر واقعی هستی.

۷ ـ معنی: در حالیکه دل در معشوق بسته‌ای به ظاهر تقوا پیشگی می‌کنی و این زهدو تقوای ظاهری به درد تو نمی‌خورد.

۸ ـ شاعر با خودستایی غزل را به پایان رسانده است «آرایه حسن ختام ـ تصلف».

معنی: ای احمد، عشقبازی حقیقی و واقعی در وجود تو تمام و کامل شده‌است در روزگار هیچ مادری چون تو به دنیا نیاورده است.

(۱۹۹)

دیریست ز آن یار پیامی نمی‌رسد

۱ دیریست ز آن یار پیامی نمی‌رسد / از ما به نزد آن نگار سلامی نمی‌رسد
۲ جانم بلب رسید و نشد کارم به کام / دردا که دردمند بکامی نمی‌رسد
۳ ما از کجا و دولت وصل تو از کجا / حاشا که دست بسته بجامی نمی‌رسد
۴ شد مدتی که از گل و گلزار وصل او / بویی ز صبحدم به مشامی نمی‌رسد
۵ احمد اسیر سلسله‌ی عشق اوست و بس / این دولت بزرگ به عامی نمی‌رسد

(مضارع اخرب مکفوف محذوف) مفعول فاعلاتُ مفاعیل فاعلن

ردیف: تکرار «نمی رسد» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: پیامی، سلامی و... .

حرف روی: حرف (م) در پیامی، سلامی و... .

۱ـ دیار: مجازاً سرزمین و محل سکونت معشوق.

معنی: مدت زمانی‌است که از وطن معشوق پیام دوستی نمی‌آید و پیام دوستی و عرض‌ارادت ما نیز به معشوق نمی‌رسد.

۲ ـ جان به لب رسیدن: کنایه از به تنگنا رسیدن و بی‌طاقت شدن.

دردا: شبه جمله برای افسوس و دریغ، دریغا، حسرتا.

معنی: صبرم از دوری معشوق تمام می‌شود، اما من به وصالش نرسیدم افسوس که هیچ دردمند و عاشقی به معشوق نمی‌رسد.

۳ ـ حاشا: هرگز، ابداً (دهخدا).

معنی: وطن و اقامتگاه ما و معشوق متفاوت از هم و جدا از هم هستند البته که هرگز دست بسته‌ای به جام شراب دست نمی‌یابد.

۴ ـ شد: اینجا معنی اسنادی نداشته و در معنی (سپری شدن و رفتن) بکار رفته‌است.

بین دو کلمه (گل و گلزار) جناس اشتقاقی برقرار است.

معنی: دیگر زمان وصال معشوق در گلستان سپری شد و هیچ بویی از او به مشام ما نمی‌رسد (هیچ اثری ازمعشوق نیست).

۵ ـ معنی: احمد جام، در زنجیر عشق معشوق گرفتار شده‌است و البته این سعارت و خوشبختی نصیب هرکس نمی‌شود.

(۲۰۰)

مهری نماند کان بت رعنا بما نکرد

۱	مهری نماند کان بت رعنا بما نکرد	ما را گناه چیست اگر با شما نکرد
۲	کردی ملامتم که جفا می‌کند نگار	آن خو برو کجاست که او خود وفا نکرد
۳	عشقش شکر شمار، اگر او شکر نداد	مهرش همه وفاست اگر او وفا نکرد
۴	بنمای روزنی که در او نیست نوراو	بنمای تیره‌ای که وی او را صفا نکرد
۵	بنمای قطره‌ای که نشد بحر بیکران	بنمای ذره‌ای که وی او را ضیا نکرد
۶	بنمای قطره‌ای که نشد بحر بیکران	بنمای ذره‌ای که وی او را ضیا نکرد
۷	آب و حباب هر دو یکی بود این یقین	از بسکه اتحاد کسی شان جدا نکرد
۸	احمد ز پرتو کرمش گشته عین او	آن خاک چیست کز کرم او کیمیا نکرد

(مضارع اخرب مکفوف محذوف) مفعول فاعلاتُ مفاعیل فاعلن

ردیف: تکرار «نکرد» در آخر مصراع‌ها.

کلمات قافیه: بما، شما و... .

حرف روی: حرف (الف) در بما، شما و... .

۱ـ بت رعنا: استعاره از معشوق.

مصرع دوم به روش استفهام‌انکاری بیان شده‌است.

این بیت در غزل ۸۶۱ دیوان شمس با مضمون زیر اقتباس شده‌است.

لطفی نماند کان صنم خوش لقا نکرد   ما را چه جرم اگر کرمش با شما نکرد

معنی: معشوق ما همه لطف و مهربانی‌ها را در حق ما انجام داد اگر در حق دیگران انجام نداده اصولاً ما گناهی نداریم.

۲ ـ ملامت: سرزنش، نکوهش که معمولاً با فعل هایی مانند«کردن، کشیدن و آمدن » مستعمل است.

خوبرو: مجازاً معشوق، صفت جانشین اسم شده‌است.

معنی: مرا سرزنش و نکوهش می‌کنی که معشوق در حق ما ستم و جفا می‌کند و این بی‌وفایی از ناحیه‌ی معشوق ماست.

۳ ـ در مصرع اول آرایه «نغمه حروف» پدیدار است (تکرار حرف «ش»).

در بیت آرایه تکرار نیز مشهود است (تکرار کلمه «شکر» در مصرع اول و کلمه‌ی «وفا» در مصرعدوم.

« شکر »دوم استعاره است از لب شیرین معشوق.

معنی: اگر معشوق لبانی شیرین به تو هدیه نکرد عشقش را گوارا بدان و اگر او به عهدش وفا نکرد محبت و دوستش را وفاداری بدان.

۴ـ مصرع اول شاید تلمیح دارد به آیه قرآنی «وَلِلّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّواْ فَثَمَّ وَجْهُ اللّهِ إِنَّ اللّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (قرآن ۱/۱۱۵) مشرق و مغرب از آن خداست به هر سو میکند خدا آنجاست خداوند بی نیاز و داناست.

روزن: دریچه، سوراخ و شکافی که شعاع آفتاب از راه آن درون خانه آید (ف. آنندراج).

این بیت در غزل ۸۶۱ دیوان شمس با مضمون زیر اقتباس شده‌است.

بنمای خانه‌ای که از او نیست پر چراغ   بنمای صفه‌ای که رخش پر صفا نکرد

معنی: نور هر منفذ و دریچه‌ای منشعب از نور معشوق است و همهٔ تیرگی‌ها را معشوق ما صفا و روشنی داده است.

۵ ـ معنی: دریاهای بیکران و بزرگ قطره‌ای از وجود با عظمت معشوق است و همهٔ روشنی‌ها و تلألوها پرتوی از انوار پر درخشش معشوق است.

۶ ـ بدون شک آب و زندگی همیشه تو امان هستند و اتحاد و پیوستگی آنها را کسی نمی‌تواند به جدایی بکشد.

۷ ـ این بیت در غزل ۸۶۱ دیوان شمس با مضمون زیر اقتباس شده‌است.

این چراغ و آن چراغ دو نورند هر یکی   چون آن بهم رسید کسی شان جدا نکرد

معنی: احمد جام، از لطف و کرم معشوق شبیه او شده‌است و او معشوقی است که خاک را به لطف و کرم خود تبدیل به اکسیر و کیمیا می‌کند.

فهرست آیات

(76/21)	« وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُوراً »
(7/102)	« وَما وَجَدْنا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ وَ إِنْ وَجَدْنا أَكْثَرَهُمْ لَفاسِقِينَ»
(1/27)	« (الفاسقين) الَّذينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللّهِ مِنْ بَعْدِ ميثاقِهِ وَ يَقْطَعُونَ ما أَمَرَ اللّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَوَ يُفْسِدُونَ فِى الْأَرْضِ أُولئِكَ هُمُ الْخاسِرُونَ»
(33/72)	« إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا»
(7/172)	« وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِن بَنِى آدَمَ مِن ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنفُسِهِمْ أَلَسْتَ بِرَبِّكُمْ قَالُواْ بَلَى شَهِدْنَا أَن تَقُولُواْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ»
(50/30)	« يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ»
(17/1)	« سُبْحَانَ الَّذِى أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الأَقْصَى الَّذِى بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ»
(21/107)	« وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ»
(7/108), (26/33)	« وَنَزَعَ يَدَهُ فَإِذَا هِىَ بَيْضَاء لِلنَّاظِرِينَ»
(57/4)	« ... و هُوَ الَّذِى خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِى سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِى الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنزِلُ مِنَ السَّمَاء وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنتُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ»
(27/18)	«... يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَجُنُودُهُ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ...»
(1/115)	« وَلِلّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّواْ فَثَمَّ وَجْهُ اللّهِ إِنَّ اللّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ»